

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Sayı 86 • Yıl / Year 2025

Araştırma Makaleleri

Ekrem Kalan

Moğolistan'da Bulunan Bir Türk
Enstrümanı: Altay Arpı

Burak Nazif Sarıcı

el-Cezire'de Bir Selçuklu Valisi: Şemsü'd-
Devle Çökürmüş

Nilgün Dalkesen

Politics and Gender in the Last Period of the
Ilkhāns: The Case of Bagdād Khatun

Gökhan Gelegen

17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet
Eşitsizliği: Tereke Kayıtlarından Bulgular

Ümmügülsüm Filiz Bayram

An Example of Political Ritual in the
Ottoman Empire: The Sword of Prophet
David

Selda Güner Özden

L'Institut d'Égypte Between Colonialism
and Orientalism (1798-1801)

Serken Keçeci

Rusya, Osmanlı ve İran Arasındaki
Rekabette Bir Tebaa: XIX. Yüzyılın İlk
Yarısında Kafkasya'daki Ermenilerin
Durumu (1801-1849)

Abdullah Saydam

Mezâlim, Rüşvet, Cinayet İthamları
Karşısında Cizre Kâimmakamı Mustafa
Paşa'nın Hukuk Mücadelesi

Gökhan Demirkol

Tanzimat Mizahının Son Yayıncısı Teodor
Kasap'ın Avrupa'ya Kaçışı ve İstanbul'a
Dönüşü

Toroshan Özdamar

İstanbul Fransız Ticaret Odası'na Göre
Osmanlı Devleti'nde Yerli İpek Böceği
Tohumu Üretimi ve Rekabet (1890-1912)

Murat Aydoğdu

Bulgaristan'ı Savaşa Zorlamak: Teşkilat-ı
Mahsusa'nın Kuzey Makedonya Harekâtı
(1914-1915)

Ünsal Başak

Yunan Meclisi Araştırma Komisyonu
Raporlarına Göre Yunanistan'ın 1974 Kıbrıs
Barış Harekâtı'ndaki Hataları: "Fakelos
Kiprou (Kıbrıs Dosyası)"

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Sayı / Number 86 • Yıl / Year 2025

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

Dizinler
Indexing & Abstracting

SCOPUS
Web of Science Emerging Sources Citation Index (ESCI)
TÜBİTAK ULAKBİM TR Index
EBSCO Historical Abstracts
EBSCO Historical Abstracts with Full Text
DOAJ
ERIH PLUS
SOBİAD
Gale Cengage
Ulrichsweb

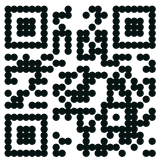
Sahibi
Owner
Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü
Responsible
Manager
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Yazışma
Correspondence
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Istanbul University, Faculty of Letters, Department of History
🏠 Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
☎ +90 (212) 455 57 00 /15885
✉ tjh@istanbul.edu.tr
🌐 <https://tjh.istanbul.edu.tr/>

Yayıncı
Publisher
İstanbul Üniversitesi Yayınevi
Istanbul University Press
🏠 İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt/Fatih, İstanbul, Türkiye
☎ +90 (212) 440 00 00
✉ iupress@istanbul.edu.tr
🌐 <https://iupress.istanbul.edu.tr/>

Yayın Türü
Publication
Type
Yaygın Süreli
Periodical

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

Dergi Yazı Kurulu

Editorial Management

Baş Editör
Editor-in-Chief

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
gyildiz@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları
Co-editors-in-Chief

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ozkolcak@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
tanriverdi@istanbul.edu.tr

Alan Editörleri
Section Editors

Doç. Dr. Metin ÜNVER
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
munver@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Özgür ORAL
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ozoral@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Aliye EROL ÖZDİZBAY
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
aliyerol@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Etik Editörü
Ethics Editor

Prof. Dr. Ebru ALTAN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ealtan@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri
Editorial Management Board
Members

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Dinçer KOÇ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
dincerkoc@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ebru ALTAN
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ealtan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı
Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
mahir@istanbul.edu.tr*

Prof. Dr. Fikret SARICAOĞLU

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
fsarica2@istanbul.edu.tr*

Prof. Dr. Arzu TERZİ

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve
Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
terzi@istanbul.edu.tr*

Editöryal İlişkiler Yöneticisi

Editorial Relations Manager

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ozkolcak@istanbul.edu.tr*

Tanıtım Yöneticisi

Publicity Manager

Doç. Dr. Özgür ORAL

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ozoral@istanbul.edu.tr*

Editöryal Asistan

Editorial Assistant

Araş. Gör. Bahadır YOLCU

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
bahadir.yolcu@istanbul.edu.tr*

Arş. Gör. İsmail Emre PAMUK

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ismail.pamuk@istanbul.edu.tr*

Arş. Gör. Ali Yiğit GENÇLER

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ayg@istanbul.edu.tr*

Editorial Danışma Kurulu

Editorial Advisory Board

- Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK** *Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye*
ftizlak@akdeniz.edu.tr
- Prof. Dr. Gábor ÁGOSTON** *Georgetown Üniversitesi, Washington, ABD*
agostong@georgetown.edu
- Prof. Dr. Géza DÁVID** *Eötvös Loránd Üniversitesi, Budapeşte, Macaristan*
david.geza@btk.elte.hu
- Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI** *Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Venedik, İtalya*
giambell@unive.it
- Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH** *Arader Galleries, San Francisco, ABD*
gregorymcintosh@yahoo.com
- Prof. Dr. Hikari EGAWA** *Meiji Üniversitesi, Kyoto, Japonya*
egawahi@meiji.ac.jp
- Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE** *İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
weisbrode@bilkent.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ** *İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
mipsirli@medipol.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR** *İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
mhsayar@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Oğuz TEKİN** *Koç Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
ogtekin@ku.edu.tr
- Prof. Dr. Pál FODOR** *Hungarian Research Network, Research Centre for the Humanities, Budapeşte, Macaristan*
fodor.pal@abtk.hu
- Doç. Dr. Philipp O. AMOUR** *Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye*
dr@philipp-amour.ch
- Dr. Rhoads MURPHEY** *Birmingham Üniversitesi, Birmingham, İngiltere*
r.murphey@bham.ac.uk
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** *Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
sbeyoglu@marmara.edu.tr
- Prof. Dr. Suzana RAJIC** *Belgrad Üniversitesi, Belgrad, Sırbistan*
srajic@f.bg.ac.rs
- Prof. Dr. Namık Sinan TURAN** *İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
nsturan@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Gisela PROCHÁZKA-EISL** *Viyana Üniversitesi, Viyana, Avusturya*
gisela.prochazka-eisl@univie.ac.at
- Prof. Dr. Oleg AYRAPETOV** *Moskova Devlet Üniversitesi, Moscow, Rusya*
oleg_airapetov@list.ru
- Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN** *Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye*
ibrahim.sirin@kocaeli.edu.tr
- Prof. Dr. Feridun M. EMECEN** *İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
femecen@29mayis.edu.tr
- Prof. Dr. Fatih YEŞİL** *Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
fyesil@hacettepe.edu.tr

İçindekiler

Table of Contents

Araştırma Makalesi Research Article	
Moğolistan’da Bulunan Bir Türk Enstrümanı: Altay Arpı	01
A Turkic Instrument Found In Mongolia: Altay Harp	
Ekrem Kalan	
Araştırma Makalesi Research Article	
el-Cezîre’de Bir Selçuklu Valisi: Şemsü’d-Devle Çökürmüş	15
A Seljuk Governor In al-Jazîra: Shams al-Dawla Chokermish	
Burak Nazif Sarıcı	
Araştırma Makalesi Research Article	
Politics and Gender in the Last Period of the Ilkhāns: The Case of Bagdād Khatun	35
Nilgün Dalkesen	
Araştırma Makalesi Research Article	
17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata’da Servet Eşitsizliği: Tereke Kayıtlarından Bulgular	45
Wealth Inequality in Galata in the First Half of the 17th Century: Evidence from Probate Records	
Gökhan Gelegen	
Araştırma Makalesi Research Article	
An Example of Political Ritual in the Ottoman Empire: The Sword of Prophet David	71
Filiz Bayram	
Araştırma Makalesi Research Article	
L’Institut d’Égypte Between Colonialism and Orientalism (1798-1801)	94
Selda Güner Özden	
Araştırma Makalesi Research Article	
Rusya, Osmanlı ve İran Arasındaki Rekabette Bir Tebaa: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkasya’daki Ermenilerin Durumu (1801-1849)	114
A Subject Between Russian, Ottoman and Iranian Rivalry: The Situation of Armenians in the Caucasus in the First Half of the XIXth Century (1801-1849)	
Serkan Keçeci	
Araştırma Makalesi Research Article	
Mezâlim, Rüşvet, Cinayet İthamları Karşısında Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa’nın Hukuk Mücadelesi	137
Facing Accusations of Atrocities, Bribery, and Murder: The Legal Struggle of Mustafa Pasha, the Kâimmakam of Cizre	
Abdullah Saydam	

Araştırma Makalesi | Research Article

Tanzimat Mizahının Son Yayıncısı Teodor Kasap'ın Avrupa'ya Kaçışı Ve İstanbul'a Dönüşü
The Last Publisher of Tanzimat Humour Theodor Kasap's Escape to Europe and Return to Istanbul

Gökhan Demirkol

162

Araştırma Makalesi | Research Article

İstanbul Fransız Ticaret Odası'na Göre Osmanlı Devleti'nde Yerli İpek Böceği Tohumu Üretimi ve Rekabet (1890-1912)
Indigenous Silkworm Egg Production and Competition in the Ottoman Empire According to the Istanbul French Chamber of Commerce (1890-1912)

Toroshan Özdamar

184

Araştırma Makalesi | Research Article

Bulgaristan'ı Savaşa Zorlamak: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuzey Makedonya Harekâtı (1914-1915)
Forcing Bulgaria Into War: North Macedonia Operation of the Ottoman Special Organization (Teşkilât-ı Mahsusa) (1914-1915)

Murat Aydoğdu

210

Araştırma Makalesi | Research Article

Yunan Meclisi Araştırma Komisyonu Raporlarına Göre Yunanistan'ın 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki Hataları: "Fakelos Kiprou (Kıbrıs Dosyası)"
Greece's Mistakes in the 1974 Cyprus Peace Operation According to the Reports of the Investigative Committee of the Greek Parliament: "Fakelos Kyprou (Cyprus File)"

Ünsal Başak

246

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Moğolistan'da Bulunan Bir Türk Enstrümanı: Altay Arpı

A Turkic Instrument Found In Mongolia: Altay Harp

Ekrem Kalan¹

¹ Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye.

Öz

Kültürün önemli unsurlarından birisi, duygu ve düşüncelerin notalar ve ezgiler vasıtasıyla ifadesi olan müziktir. Bu sebeple her kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de müzik, müziğin icra edildiği enstrümanlar, ezgiler önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olan İslam öncesi Türk devletleri ve topluluklarında sürdürülen bu yaşam tarzı, yazılı eserlerin yerine somut olmayan kültürel varlıklarının daha fazla ön planda olmasını büyük ölçüde zorunlu kılmıştır. Bu kültürel varlıklar somut olmasa bile mutlak suretle taşınabilir niteliktedir. Özellikle son yıllarda Moğolistan, Çin, Kazakistan ile Rusya Federasyonu'na bağlı Altaylar, Hakasya ve Abakan gibi bölgelerde Hun ve Göktürk dönemine ait kurgan ve anıt mezarlarda yapılan çalışmalar, İslam öncesi dönemde konar-göçer Türk halklarının kültürel yaşantısına dair çok kıymetli bilgileri bize sunmaktadır. Son dönemlerde yapılan bu arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilere bakıldığında İslam öncesi dönemde yaşayan Türk boylarının sosyal ve kültürel hayatında müziğin önemli bir unsur olduğunu net bir şekilde görmekteyiz. Nitekim 2008 yılında güneybatı Moğolistan'daki Cargalant Hairhan denilen bir bölgede Göktürk Dönemine ait oldukları tespit edilen ve bir çoban tarafından tesadüfî bir şekilde keşfedilen mağaradaki buluntular arasında ok, yay, sadak, bıçak, eyer, ince demir zırh gibi çeşitli silah ve savaş aletlerinin dışında bu çalışmanın konusunu teşkil eden bir müzik aleti de yer almaktadır. Mağaradan çıkarılan bu müzik aletine daha sonraları Altay Arpı adı verilmiş olup, günümüze değin Avrasya'da bulunmuş olan müzik aletlerinin nadide örneklerinden birisini oluşturmaktadır.

Altay Arpı, Avrasya coğrafyasında daha önceleri bulunan diğer arplardan farklı olarak, üzerinde çeşitli figür ve tasvirleri barındırmakla birlikte, yaklaşık 60 karakter ve 6 satırdan oluşan runik harfli Göktürkçe bir metin de taşıması yönüyle benzerlerinden kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Başka bir deyişle Altay Arpı sadece bir müzik aleti olmanın ötesinde üzerine kazınmış tasvirler yönüyle sadece İslam öncesi Türklerin sanat ve estetik anlayışları hakkında değil, aynı zamanda yaşadıkları bölgelerin coğrafi özellikleri ile bu bölgelerde daha önce yaşamış canlılar hakkında da değerli bilgiler sunar. Yine üzerinde yer alan Göktürk harfli metin ise bu sahada çalışan çok sayıda Türkolog açısından muhteşem bir buluntu niteliğindedir. Burada dikkatimizi çeken başka bir husus ise, bu yazıtın bir müzik aleti üzerinde bile yer almasının toplumsal açıdan yazının İslam öncesi Türk toplumunda yaygın olarak kullanıldığına da delalet etmesidir. Bu husus da toplumun çeşitli katmanlarında yazının öğretiminin yapıldığı mekânlar yani okulların varlığı üzerine de düşünmemiz gerektiğinin altını çizmektedir.

Yaklaşık 1500 yıl öncesine ait bu muazzam arp, Moğolistan ile Almanya arasındaki ikili antlaşmalar çerçevesinde Almanya'nın Bonn şehrinde gerçekleştirilen restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları neticesinde yeniden hayat bulmuştur. Rekonstrüksiyonuna dayanılarak, idealize edilmiş şekliyle bugün Moğolistan'da geleneksel bir Moğol enstrümanı olarak, asırlar öncesindeki görevini ifa etmekte olup, bozkırın en güzel ezgilerini günümüze taşımaktadır.

Abstract

Music is a vital element of culture, expressing emotions and thoughts through notes and melodies. In Turkic culture, music, the instruments used to perform it, and the melodies themselves hold significant importance. The nomadic lifestyle that characterized pre-Islamic Turkic states and communities made intangible cultural assets, such as music, more prominent than written works. Despite their tangible nature, these cultural assets are inherently portable.

Atıf | Citation: Kalan, Ekrem . "Moğolistan'da bulunan bir Türk enstrümanı: Altay Arpı." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 1-14. <https://doi.org/10.26650/iutd.1580933>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Kalan, E.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ekrem Kalan ekremkalan@gmail.com

In recent years, archaeological studies in kurgans and memorial tombs from the Hun and Göktürk periods in regions like Mongolia, China, and Kazakhstan -along with areas such as Altai, Khakassia, and Abakan in the Russian Federation- have revealed valuable information about the cultural life of pre-Islamic nomadic Turkic peoples. These findings indicate that music was an indispensable aspect of the socio-cultural life of the Turkic tribes during this era.

In 2008, a cave was accidentally discovered by a shepherd in a region called Cargalant Hairhan in southwestern Mongolia, revealing artifacts from the Göktürk Period. Among the various items recovered, which included weapons and war tools such as arrows, bows, saddles, knives, and thin iron armor, was a musical instrument that is the focus of this study. This instrument later became known as the Altai Harp and is considered a rare specimen among musical instruments discovered in Eurasia to date.

The Altai Harp stands out from other harps found in Eurasia due to its runic script in the Göktürk language, which contains approximately 60 characters and six lines, along with various figures and depictions. This means that the Altai Harp is not only a musical instrument but also provides insights into the artistic and aesthetic sensibilities of pre-Islamic Turkic people. Furthermore, the engravings offer significant information about the geographical features of the regions they inhabited and the creatures that once lived there. The runic script, with its inscriptions, represents a unique example for Turkologists studying this field. This emphasizes the importance of considering the existence of schools, or places where writing was taught, across various levels of society.

Shortly after its discovery, this magnificent harp, dating back approximately 1,500 years, was restored and reconstructed in Bonn, Germany, under bilateral agreements between Germany and Mongolia. Based on this reconstruction, the harp now serves as a traditional Mongolian instrument, bringing the beautiful melodies of the steppes from centuries past into the present day.

Anahtar Kelimeler Moğolistan • Göktürk • Altay Arpı • Müzik • Türk Yazıtları

Keywords Mongolia • Göktürk • Altai Harp • Music • Turkic Inscriptions

Giriş

Tarih boyunca toplumların maddi kültür varlıklarının oluşumunda yaşam tarzının etkisi, tartışılmaz bir gerçekliktir. Bozkırda yaşam koşulları konar-göçer Türk toplumunun genel itibariyle çağdaşları olan diğer medeniyet merkezlerindeki gibi devasa yapılar ve anıtlar bırakmak yerine yaşam tarzlarına uygun olarak, ancak beraberlerinde götürebilecekleri taşınabilir maddi kültür ortaya koymalarına imkân vermiştir.

Bu nedenledir ki, gerek eski Türklerin gerekse de bozkırdaki en önemli komşularımız olan Moğolların yaşadığı bugünkü Moğolistan'daki taşınabilir Türk maddi kültür varlıklarının incelenmesi, geçmişte bozkırdaki yaşamın ipuçlarına ulaşmamız açısından son derece önemli bir role sahiptir. Son yıllarda başta Moğolistan olmak üzere, Çin, Kazakistan ve Rus Altayları ile Abakan ve Hakasya bölgelerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sahip olduğumuz bazı verileri güncellememiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bozkırda yaşamın bir gereği olarak, avcılık, hayvancılık ve kısmî tarım faaliyetleri ekonomik yaşamın temelini oluşturmaktadır. Bozkırda konar-göçerlerin otlak ihtiyacı kaynaklı olarak her yıl gerçekleştirdikleri dikey ve yatay göçler, bu yaşamın vazgeçilmezidir. Bütün bu hareketlilik esnasında konar-göçerler sanatlarını da icra etmeyi ihmal etmemişlerdir. Neticede konar-göçerler kozmonografilerini, duygularını, düşünce dünyalarını sembollerle ve müzik yoluyla ifade etmeyi tercih etmişlerdir.

Bu yönüyle düşünüldüğünde eski Türklerin kültürel hayatında müziğin vazgeçilmez bir unsur olduğunu arkeolojik veriler de desteklemektedir. Bilinen en eski Türk müzik aletlerinden birisi Avarlara ait çifte kavaldır. Bu kaval Macaristan'daki Jânoshida kazısında bir Avar mezarından çıkarılmıştır. Kaval turna kemiğinden son derece sanatkârane bir işçilikle yapılmıştır. Bu çeşit çifte kavallar günümüzde Kafkasya ve özellikle de İdil çevresinde yaşayan halklar arasında kullanılmaktadır.¹ Bunun dışında çok sayıda farklı türdeki müzik aleti yine çeşitli kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ancak bunlar içerisinde en müstesna yere sahip

¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1993, s. 39.

olanı şüphesiz “Altay Arpı”dır. Altay Arpı ise Asya’da günümüze kadar tespit edilmiş 9 arptan bir tanesi ve en yeni keşfedilenidir. Meselenin daha iyi anlaşılması açısından daha önce Avrasya’da keşfedilmiş arplar hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

1. Avrasya Bozkırları’nda Bulunan Diğer Arplar

Günümüzde, Avrasya’da yapılan arkeolojik kazılarda 9 adet arp türü çalgı aleti bulunduğuna değinmiştik. Bunlardan en eskisi Tunç Çağı’na ait olup, en modern Sarmat Kültürü’nün son dönemi olan MS I-II. yüzyıllara aittir. Coğrafik dağılım olarak çalgı aletlerinin çoğu Moğolistan’a sınırı olan Doğu Türkistan topraklarından ve Rusya Federasyonu Altay Halk Cumhuriyeti sınırlarında elde edilmiş olup, daha uzak bir alan olan Ukrayna’daki Karadeniz sahilinden elde edilen benzer bir müzik aleti de mevcuttur.

Pazırık (İskit) Arpı: Rusya Federasyonu Altay Halk Cumhuriyeti topraklarında bulunan MÖ V. yüzyıla ait, Pazırık Kurganı’nda bulunan birçok sanat eseri arasında bir adet ahşap arp yer almaktadır. Bu arpın, diğer eşyalar gibi, buraya eski Türk inanışlarına uygun bir şekilde ölenin kullandığı eşyalardan olması sebebiyle konulmuş olduğu açıkça görülmektedir. 1947 yılında II. Pazırık Kurganı’nda ikiye bölünmüş halde bulunan çalgı aleti başta kazı heyetine başkanlık eden S. İ. Rudenko tarafından 2 ayrı çalgı aleti olarak düşünülmüş olsa da sonradan, yapılan restorasyonlar sonucunda tek çalgı aleti olduğu ortaya çıkmıştır. Aletin fiziksel durumu incelendiğinde en az altı telli bir müzik aleti olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.²

Sarmat Dikey Arpı: Bu arp, 1918 yılında bugünkü Ukrayna’daki Herson ve Nikolayevskiy bölgeleri arasındaki Antik Yunan şehri Ol’viy civarlarındaki kurganda bulunmuştur. Kurgan adetleri ve eserlerin karşılaştırmalı araştırmasına göre söz konusu çalgı aleti, MS I-III. yüzyıllara aittir. Çalgı aletinin yan tarafları ve ayı figürünün üstünde kazılmış Sarmat damgası bulunmaktadır. Daha önce bulunmuş çalgı aletleri arasında bununla benzetilebilecek tek örnek Pazırık Kurganı’ndaki köşeli arptır. Gerçekten de küçük detaylar dikkate alınmazsa bahsi geçen 2 çalgı aleti birbirine oldukça benzemektedir. Sarmat Arpı’nın üstünde ayı ve kuş oymaları ve damga bulunması nedeniyle Pazırık Arpı’na göre kültürel içerik olarak daha zengindir. Çalgı aletinin sapı üstündeki izlere bakılırsa 5 telli olduğu anlaşılmaktadır.³

Doğu Türkistan Arpları: Çin’de yapılan arkeolojik araştırmalarda “kunghou” olarak adlandırılan arp, çok telli dikey bir arpa tesadüf edilmektedir. Çin’de çok köklü bir tarihi geçmişe sahip olan önceleri yatay, Batı Han İmparatorluğu devrinden itibaren de dikey arplar Ming Hanedanı devrine kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Çin müzikologları, 1950 yılından beri söz konusu çalgı aletinin yeniden kullanılmaya başlaması için çaba göstermeye başlamış, 1980’li yıllarda başarıya ulaşarak halk arasında yaygınlaşmıştır. Yeniden kullanılmaya başlanan arp, Avrupa’nın klasik dikey arpına benzemekte olup çift şeritli 36 adet telden oluşmaktadır.

Çin’de muhafaza edilen 6 adet köşeli arpın tamamı, Doğu Türkistan’da bulunmuştur. Elbette söz konusu dönemde Doğu Türkistan, Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na kadar Orta Asya, Kuzey Hindistan ve Çin’in ortasında bulunup kültürel anlamda etkileşimin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bu yönüyle Doğu Türkistan üzerinden Çin’e yayılan bir müzik aleti olduğu net bir şekilde görülmektedir.⁴

Yukarıda anlatılan türden çok sayıda arp Avrasya topraklarında uzun zamandır karşımıza çıkmaktadır. Ancak aşağıda anlatacağımız “Altay Arpı”nı diğerlerinden ayıran en önemli özellik, arpın üzerinde runik harfli Göktürkçe bir metin yer almasıdır.

²Vladimir Nikolayevič Basilov, “«Skifskaya arfa»: Drevneyşiy smıçkoviy instrument?”, *Sovetskaya Etnografiya*, IV (1991), s. 140.

³Aleksandr Vladimirovič Simonenko, “Sarmatskoye pogrebeniye s tamgami na territorii Ol’viyskogo gosudarstva”, *Zoloto, kon’ i čelovek: Sbornikstatey k 60-letiyu Aleksandra Vladimiroviča Simonenko*, Red. A. V. Simonenko, Kiev 2012, s. 248.

⁴T. Törbat-D. Batsuh-T. Batbayar, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg”, *Talin mor’ton daiçdin öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, s. 158.

2. Altay Arpı'nın Keşfi ve Bulunduğu Mağara

2005-2007 yılları arasında Moğolistan Bilimler Akademisi -o dönemdeki adıyla- Arkeoloji Enstitüsü ile Moğol Altayı Çalışmaları Enstitüsü ortaklığında en batıdaki kadim Türk Yurdu Bayan-Ölgiy'de yürütülen “Moğol Altayları'nın Batı Kısımlarındaki Arkeolojik Anıtlar I” adlı proje kapsamında adı geçen bölgedeki anıtların tespiti ve belgelendirilerek, kayıt altına alınması amaçlanmaktaydı. 2008 yılında adı geçen proje kapsamında yapılan yüzey çalışmaları Hovd Aymağı'nda sürdürülmekteydi.⁵

25 Mayıs 2008 günü Altay Dağları'nın Moğolistan sırtında uzanan ve Cargalant-Hairhan olarak adlandırılan kısmında “Ömnöhön Aman”, adlı yerde bulunan “Nühen Had”, yani “Delikli Kaya” denilen bir mağarada Namsrai Dandar isimli bir çoban, hayvanlarını güderken dinlenmek üzere bir tepede durduğu esnada dikey ağızlı bir mağara girişi fark etmiş ve bu mağaranın içerisine doğru bakmasıyla Türk dönemine ait bir kurganın keşfi gerçekleşmiştir.

Dandar, mağara o esnada kuş yumurtası, fare dışkısı ve aşırı derecede toprakla dolu olduğu için mağaraya girebilmek için öncelikle bu fazla malzemeyi mağara dışına doğru çıkartmaya başlamıştır. Bu esnada yuvarlak bir ucu olan tahta bir nesne fark ederek, bu nesneyi çıkartmaya çalışmış ve bunun bir eyer olduğunu anlamıştır. Ardından bir yay, sadak ve sadece birinin demir ucu olmak kaydıyla 23 adet ok bulunca buranın bir kurgan olduğuna kanaat getirmiştir. Bunun üzerine çıkardığı malzemelerin üstünü kurganın batı kısmına koyup, üzerlerini toprakla örterek, malzemeleri saklamıştır. En önemlisi diğer malzemelere dokunmamış ve yerlerini değiştirmemiştir. Çoban Dandar bu hadiseyi ailesiyle paylaştığında oğlu köylerindeki okulun tarih öğretmeni Çimtdorc Enhtör'ün bölgedeki tarihi ve arkeolojik eserlere dair ilgisini ve bu eserlerin listelerini hazırlayarak, kayıt altına aldığından bahsetmiştir. Dandar, bu konuyu Öğretmen Enhtör ile paylaşmış, ancak, yaylaya göç zamanı geldiği için 3 gün sonra ailesiyle göç etmiş ve kurgan alanına dönmemişti. Öğretmen Enhtör ise konuyu en kısa zamanda Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ile paylaşmıştı. Bu heyecan verici keşfin haberini alan Tsagaan Törbat başkanlığındaki kazı ekibi 26 Haziran 2008 günü mağaranın bulunduğu yere ulaşmış, Çoban Dandar ile Öğretmen Enhtör'dan keşif hakkında bilgi almışlardır.⁶

Kurgan-mağara (GPS) 47°37'433" enlem ve E 92°27'273" boylamda, deniz seviyesinden 1866 m yükseklikte bulunmaktadır. Tsagaan Törbat başkanlığında bir grup arkeolog 26 Haziran 2008 tarihinde mağaraya girmişlerdir. Söz konusu mağaranın 86 x 60 cm boyutlarındaki ağızı yüksekçedir. İçeriye 95 cm civarında bir mesafeden kayarak girilmektedir. İçeriye tek bir oda gibidir. Odanın tabanı 130 x 280 cm genişliğindedir. Mağaranın doğu tarafındaki duvara doğru iki üzengi ve eyerin bir kenarı açıkça görülmekteydi. İskeletin 20-25 yaşlarında 166,7 cm boyundaki genç bir erkeğe (Resim 1) ait olduğu tespit edilmiştir.⁷

⁵Turbat Ts. - Batsuh D. - Batbayar T., “Skal'noye zahoroniye s muzikal'nim instrumentom v mongol'skom Altaye (Predvaritel'niye otsenki)”, *Drevniye kul'turi Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Materialı Mejdunarodnoi nauçnoy konferentsii 20-24 Sentyabrya 2010, Ulan-Ude 2010, s. 264.

⁶Törbat Tsagaan- Batsühk Dunbüree- Jan Bemann- Thomas O. Höllmann- Peter Zieme, “A Rock Tomb of The Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaikhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia - A Preliminary Report”, çev. N. Riedl, E. Schalk, *Current Archaeological research in Mongolia*. Papers from the First International Conference on “Archaeological research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007, Ed. J. Bemann-H. Parzinger-E. Pohl-D. Tseveendorzh, Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn Contrinutionsto Asian Archaeology IV, Bonn 2009, p. 365-366.

⁷Turbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 265.

Resim 1*Cargalant Hairhan Kurganının Genel Görüntüsü*

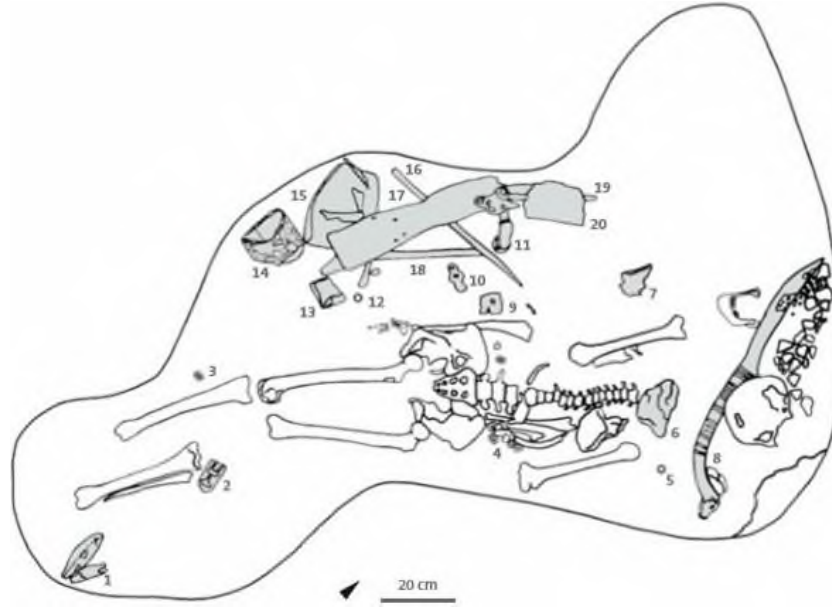
Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 227

Kurganda tespit edilerek, gün yüzüne çıkarılan buluntular, İslamiyet öncesi Türk Dönemi konar-göçerlerine ait diğer kurganlarda bulunan arkeolojik malzemelerle benzer özellikler taşımaktadır (Resim 2). Nitekim kurganda cenaze ile birlikte gömülen ve dönemin Türk boylarının geleneksel olarak kullandığı oval şekilli üzengi kulpu (üzenginin iki kenarına yerleştirilmiş olan halkalar), oturağı geniş olan eyer ve yuvarlak şekilli eyer kaşı, kemik kemer tokası, ince demir zırh parçaları, ağaç kabuğundan yapılmış içinde bir bağ ok bulunan ok torbası (sadak), yay, kayın ağacı kabuğundan yapılmış yay torbası (yay kesesi) ve bunların süslemeleri ile dörtgen şekilli kemer üstü süslemeler, demir bıçak, ağız açık bronz halkadan oluşan arkeolojik kalıntılar, İslamiyet öncesi bilhassa Göktürk dönemi kültürel yaşantısını yansıtmaktadır.⁸ Özellikle eyeri ve üzengileri incelediğinizde klasik bir Göktürk eseri olduğunu net bir şekilde müşahade etmek mümkündür (Resim 3).

Resim 2*Altay Arpı'nın kurgandaki konumu*

Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 227

⁸Battulga Ts., "Altay Dağları'nda Bulunan Eski Müzik Aleti", *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Ts.- Mönhtulga R. - F. Albayrak, Ulanbator, 2016, s. 90, 92.

Resim 3**Kurganın Genel Görüntüsünün Çizimi**

Kaynak: Törbat-Batsüh-Batbajar, a.g.e., s. 226

Kurganın ait olduğu dönemin tespiti noktasında araştırmacılar farklı görüşlere sahip olsalar da kurganda bulunan sadaktan alınan numune üzerine yapılan radyo karbon testi sonucuna göre mezar kalıntısı 590-670 yılları arasına ait olmalıdır.⁹ Bu şekilde kurganın Göktürk dönemine ait olduğu net bir şekilde ortaya konulmuştur.

3. Altay Arpı ve Türkçe Metin

Kurganda yukarıda da ifade edildiği üzere çok sayıda tarihi ve arkeolojik malzeme bulunmuşsa da şüphesiz buluntular arasında en dikkat çekici olan “Altay Arpı” adı verilen müzik aletidir.

Kurganda bulunan iskeletin başının bulunduğu yerde ahşaptan yapılmış olan ve daha sonraları “Altay Arpı” adı verilen söz konusu müzik aleti, üst tarafı yukarı doğru uzanır ve başucu doğuya işaret eder şekilde konumlanmış olarak bulunmuştur. Enstrümanın orijinal konumundan kaydığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Uzun yıllar aynı pozisyonda kurganın duvarına dayalı bir şekilde durmasına rağmen, hala gayet iyi bir durumda muhafaza olunmuştur. Arpın yapımında dayanıklı bir ağaç türü olan kayın ağacının kullanılmış olması ve iyi bir ağacın seçimi bu dayanıklılık süresini arttıran önemli bir faktör olmuştur.

Arpın boyutları ve fiziki durumu: Arpın gövde uzunluğu 72 cm, genişliği 10,2 cm, gövdenin altında bulunan ses çıkarma amacıyla oyulan haç şeklindeki ses deliğinin boyutları ise 1,9 x 2,4 cm’dir. Müzik aletinin boyun bölümünün ana kısmı 2,8 x 3,2 cm, orta kısmı 2,4 x 1,8 cm, üst kısmı 2,1 x 2,7 cm’dir. Aletin başının boyutları ise kulak ucundan burnuna kadar 5,8 cm, kafa arkasından burnuna kadar 4,9 cm’dir. Gövde uzunluğu 35,3 cm, genişliği 10 cm, kalınlığı 1,79-4,21 cm’dir. Tellerin takıldığı kamanın uzunluğu 8,1 cm, genişliği 6,03 cm, tellerin bağlandığı delikler arasındaki mesafe 6,28 mm’dir. Sap kısmındaki at başının arkasında bulunan deliğin boyutu ise 8,6 x 6,6 mm’dir.¹⁰ (Resim 4).

⁹Steppenkreier-Reiternomandes 7.-14. Jahrhundert aus der Mongolei, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 380.

¹⁰Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 162-163.

Resim 4
Altay Arpı

Kaynak: Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 375

Altay Arpı Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'ne getirildiğinde, boyun, rezonans kapağı, köprü ve sızdırmazlık tıpası olmak üzere dört parçadan oluşmaktaydı. Rezonatör, yuvarlak bir deliğe ve ortasına yapıştırılmış bir köprüye sahip olan ahşap bir kapak ile kapatılmıştır. Köprü, trapez şeklindedir, üst kısmı ise kırılmış ve eksiktir. Korunmuş olan köprü fragmanının üç tane tel deliği bulunmaktadır. Gövdenin alt kısmının ortasında ses çıkışı için haç şeklinde bir ses deliği oluşturulmuştur. Aletin gövdesi ve rezonans kapağı deforme olmuştur. Enstrümanın kavisli boynu, siyah hasır lifleri ile sarılmıştır ve enstrümanın gövdesinden öteye uzanan, oyulmuş bir at kafası şeklinde bitmektedir. Ayrıca boynun ahşap materyalinde, ahşaba çapraz olan çizikler görülmektedir ve bu nedenle özellikle atın kafası olan bölgede yapısal olarak zayıflık gösterir. Bükümün tepesinde boyun kırılmıştır. Bu sebeple de restorasyon kapsamında atın kafasındaki ahşap madde yapısal olarak güçlendirilmiş ve çatlak yapıştırılmıştır. Ayrılmış köprü orijinal konumunda sabitlenmiştir. Ancak rezonans kapağı, enstrüman gövdesinin ve rezonans kapağının güçlü, düzensiz kırılmaları nedeniyle kalıcı olarak sabitlenememiştir.¹¹

Müzik aleti ne yazık ki boyun veya baştaki ses mekanizmalarını artık gösterememektedir. Köprüdeki oldukça koyu küf (patina), muhtemelen bağırsaktan oluşan tellerin kabul edildiği yerde daha açık izler göstermektedir. Bunlardan da eser kalmamıştır (Resim 5). Bütün bu malumatların ışığında Altay Arpı'nın çerçeveli arplar için karakteristik olan ön kolun bulunmadığı göz önüne alınınca, açılı bir arp olduğu anlaşılmaktadır.¹² Sonuç olarak denilebilir ki diğerler arplarla karşılaştırıldığında Altay Arpı'nın sıra dışı bir özellik taşıdığı ve elimizdeki verilere göre başka bir örneğinin de bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Resim 5
Altay Arpı Moğolistan Cengiz Kağan Müzesi'nde

Kaynak: E. Kalan Arşivi

¹¹Törbat Cagaan - Batsüh Dunbüree - Batbajar Tömör-Oçir, "Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 258-259.

¹²Susanna Schulz, "Die Altai-Harfe-Eine Rekonstruktion", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 147-148.

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ile Almanya'daki Rheinsche Friedrich Wilhelm Üniversitesi arasındaki anlaşma gereği adı geçen buluntuları onarma ve konservasyon çalışmaları bittikten sonra 2012 yılında Bonn'da (Steppenkreier-Reiternomandendes 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei), 2014 yılında Ulanbator'da (Talın mor'ton daiçdın öv soyol) organize edilen özel sergilerde sergilenmiştir.

Aletin sap ve kenar kısımlarda runik yazılı bir metin tespit edilmiştir. Kurgandan çıkarılan müzik aletiyle ilgili ilk incelemeleri yapan Törbat¹³ ve enstrümanın rekonstrüksiyonunu yapan Susanna Schulz¹⁴ (Resim 6) aletin sap kısmında bulunan at başından hareketle Moğolların günümüzde de kullandıkları at başlı atkuyruğundan teller olan yaylı müzik aleti "morin huur" olduğunu düşünmüştür.

Resim 6

S. Schulz tarafından yapılan rekonstrüksiyon

Kaynak: Schulz, a.g.e., s. 150

Altay Arpı'ndaki Türkçe Metin: Başta Törbat olmak üzere ekibinin en büyük yanılgısı her yönüyle Göktürk dönemini işaret eden çok sayıda buluntunun ortaya çıkarıldığı bu kurganın Moğolistan'da bulunması sebebiyle müzik aletinin de Moğollara ait bir müzik aleti olduğunu düşünmeleridir ki, bu durum çok da doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca müzik aletinin sap ve kenar kısımlarındaki runik harfli metin de arpın Türklere ait olduğunu gösteren en önemli kanıt niteliğindedir (Resim 7).

Resim 7

Altay Arpı'ndaki Türkçe yazıttan bir kesit

Kaynak: Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 378

Ünlü Alman Türkolog Peter Zieme, Moğol Türkolog Tsend Battulga, Kazak Türkologlar Karjaubay Sartkocaulı¹⁵ ve Napil Bazılhan¹⁶ Türkçe metin üzerinde ilk incelemeyi yapanlardır. Ancak genel itibarıyla

¹³Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 376.

¹⁴Schulz, a.g.e., s. 147.

¹⁵Karjaubay Sartkocaulı, "Yer ortağasından jetken Atadombıra", *Jalpiti bilimi janne türki tilderinin özehti meseleleri* Halıktardın ǵılmımı-teoriyalık konferentsiya materialdarı, L. N. Gumilev adındaki EÜU, Astana 2010, s. 34-41.

Türkologlar, Peter Zieme'nin okuması üzerinden söz konusu yazıt metnini okumaya ve yorumlamaya çalışmaktadırlar. Yazıtın okunmasına dair Zieme: "Enstrümanın gövdesi nihayet temizlendikten sonra, koruma kılıfının altında bulunan birkaç simge hariç hemen hemen hepsi görünür hale gelmiştir. Ahşabın üzerindeki simgelerin farklı baskılarla çizilmiş olması ve bazılarının özellikle yumuşak baskılı olması, onları diğer ağaç çizikleri ve çentiklerden ayırtırma konusunda büyük zorluklar ortaya çıkarmıştır. Buna istinaden bütün yazıt bir önyargı altında kalıyor. Şu ana kadar enstrümanın gövdesinde başlayan ve henüz netleşen işaretler - temizlikten önce- bir satırın sonu olduğunu gösteriyor. Derin çiziklerle atılmış ve bundan dolayı daha net bir şekilde okunulabilir olan bu başlangıç kısmı hariç geriye kalan diğer kısımlara dair kuşku ile bakılıyor"¹⁷ şeklinde ilk izlenimlerini ve tereddütlerini ortaya koymaktadır.

Moğol Türkolog Battulga Tsend, Altay arpının 2 yanında 6 satır, 60'dan fazla karakterden oluşan bir yazı bulunduğunu belirtmektedir. Battulga Tsend, arpın üzerindeki karakterleri incelemiş ve bazı karakterlerin çizilerek alete kazınmasından sonra üzerinin mürekkebi andıran koyu renkli bir madde ile yeniden çizildiğini tespit etmiştir. Ayrıca bazı karakterlerin de tam tersine önce renkli bir madde ile çizilip, ardından kesici bir alet ile önceki çizgilerin derinleştirildiğini ortaya koymuştur.¹⁸ Bu da yukarıda bahsettiğimiz Zieme'nin tespitini destekler bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müzik aletindeki metnin tahlili noktasında yapılan çalışmaları değerlendirdiğimizde Battulga Tsend'in metni temel alınarak, transkripsiyonunu ve günümüz Türkçesi'ne aktarımı aşağıdaki gibidir:

- **I. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / Yaylıy / Yaylı¹⁹
- **II. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / qad'ingč / destancı (ozan)
- **III. Satır:** (?) 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / su (?)²⁰ ärgüši inäli / su...[nun] güçlüsü, - itimat edileni
- **IV. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 / Yay oyıl / Yay-Oğıl (Destancı-Oğıl)²¹
- **V. Satır:** 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / yip adar čür ä bitidim / İp takıp (?) čür [k]e²² yazdım.
- **VI. Satır:** ...𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 𐰢𐰇𐰏𐰏 / qad²³ säbči sözlä ayu bärin a! Kăp aziqsiz ayu barti / Ey! Yüce savcı (destancı) sözle söyleyiverin. Sözüñ dışına çıkmadan söyleyiverdi!

Altay Arpı'ndaki Tasvirler: Jargalant Dağı Altay Arpı'nın gövdesinin arkasında zengin içerikli kazılmış tasvirler bulunmaktadır (Resim 8). Altay Arpı'nın gövdesinin alt kısmında karşılaştığımız çeşitli figür ve tasvirlerin analizini yapmakta fayda vardır.

¹⁶Napil Bazılhan, "Köne türk deürinin muzıkalık aspabındağı (kobızındağı) metin: tarihi-derektanulı kalğaşkı taldau", *Türki örkneiyeti jane teuelsiz Kazakstan*, Kazakstan Respublikası teuelsizdiginin 20 jıldığına arnalğan halıkaralık konferentsiya materialdarı, I (A-İ), Ş. İbrayevtin redaksiyasimen, Astana 2011, s. 164-171.

¹⁷Peter Zieme, "Zum Runentextauf dem Musikinstrument", *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, s. 166.

¹⁸Battulga Tsend, "Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg deerh ertnii biçees", *Talın mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, s. 172.

¹⁹Bu sahada çalışan Türkologlar, genellikle bu sözcüğü "Oy yayla!" veya "yaylı (sesli)" şeklinde değerlendirmekle birlikte sözcüğün bir sonraki ünvanın tamamlayıcısı olması dolayısıyla Türkçe'deki yayılan, gezen dolaşan sözcüğünden hareketle "gezgin" şeklinde anlamlandırılmasının daha uygun olduğu kanaatindeyim.

²⁰Buradaki su sözcüğünden sonra gelen harf veya harfler okunamadığı için tamlanan sözcük netleştirilememiştir.

²¹Eski Türkçe döneminde "oğıl" sözcüğünün cinsiyet ayrımı yoktur. Bu ayrım XIII. yüzyıldan itibaren tarihi metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

²²Diğer araştırmacılara göre bu sözcük, enstrümanın sahibi veya çalan kişinin adı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu sözcükte datif (yönelme) eki olması gerektiği düşünüldüğünden Altay Arpı'nın o dönemdeki esas adının "çür" olabileceği mütalaa edilmektedir.

²³Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan *gatin başına çık*- "yüksek bir yere çık" ifadesinden yüksek veya yüce anlamında kullanılabileceği düşünülmektedir.

Resim 8*Gövdedeki şekil ve tasvirler***Kaynak:** Törbat-Batsüh-Bemmann-Höllmann-Zieme, a.g.e., s. 373

Arptaki bu tasvirlerde 6 geyik, 1 dağ keçisi, 3 kurt, 2 köpek ve yayını geren bir avcı figürü yer almaktadır. Jacobson-Tepfer'e göre bu resimler ve figürler 3 farklı zaman diliminde yapılmış olması muhtemeldir.²⁴ Gövdenin alt kısmında ortada 4 geyik figürü ile dağ keçisinin ayakları müzik aletinin sapına bakacak şekilde kazınmıştır. Tasvirin genel çerçevesinde yer alan kurtlardan, ikisi üstten, biri önden geyik ve dağ keçisinin etrafını sarıp saldırmak üzere tasvir edilirken, köpekler ise en alttaki geyiklerin etrafında onları muhafaza eder şekilde işlenmiştir.

İlk kazınan tasvirler; kurt, köpek, dağ keçisi ve geyiklerin tasviri olmalıdır. Bu nedenle bu figürler ilk grup figürü oluşturmaktadır. Hayvanların gözleri, ağızları gibi ince detaylarını ihmal etmiş olmasına rağmen hayvanların genel vücut yapısı iyice tasvir edildiği için ne tür hayvan olduğunun tespiti kolaydır. Kurtlar, kuyruğunu yukarıya dik kaldırılmış halde, köpekler ise kuyruklarını yuvarlamış halde resmedilmiştir.

Hayvanların başı yukarıya bakacak şekilde tutulduğunda başı aşağıya bakan 1 geyik bulunmaktadır. Söz konusu geyiğin çizgileri ince, boynuzları tek çizgi ile gösterilmiştir. İlk gruptaki geyiklere göre geyiğin vücut oranlarında küçük bir hata yapıldığı fark edilmektedir. Mesela, boynu aşırı uzun olup arkaya eğilmiş, sırtı yay gibi göçmüştür. İlk gruptaki figürlere göre daha modellenmiş, gerçekten farklılaşmış olduğu görülmektedir.

En son kazınan figür ise resimlerin yukarısında bulunan başı aşağı bakacak şekilde resmedilen geyik figürüdür. Öne doğru uzayan uzun boyun, ince ve uzun çatal boynuz gibi detayları söz konusu figürün diğerlerinden farklı olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Geyik figürünün yıpranmamış görüntüsü, cenazeden hemen önce özel olarak kazınmış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

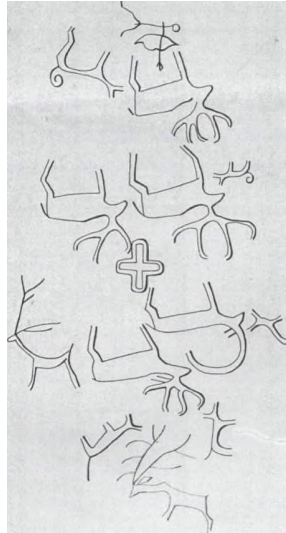
Eski Türkler'in kozmonografik anlayışına göre burada tasvir ve figürleri şu şekilde yorumlamak mümkündür. Birbirine benzer şekilde beş adet tasvir edilmiş, hayvanın tanrısal nitelik taşıyan kurt ile muhafız görevini üstlenen köpek olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu konudaki çalışmalara bakıldığında bu tasvir köpek olarak kabul edilmiştir ki, tasvirde iki hayvan arasındaki en belirleyici unsur, yukarıda da

²⁴ Esther Jacobson-Tepfer, "Die Jagdszene auf dem Musikinstrument", *Steppenkrieger, Reirenomadendes 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, K. Bemmann (Hrsg.), Darmstadt, Primus 2012, s. 158.

değindiği üzere kuyruk yapılarının farklı olmasıdır. Nitekim iki tasvirde hayvanın kuyruğu kıvrık olarak tasvir edilmiş, olup bu yönüyle köpek oldukları daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Kurdu Türk kozmolojisinde göksel bir varlık kabul edildiği gibi,²⁵ mitolojide zaman zaman tengrinin de karşılığı olarak kullanılmıştır. Öte yandan kurda göre köpek Türk mitolojisinde daha küçük bir role sahiptir. Dağ keçisi, Göktürk Hakanları'nın *ongunu* olup, göksel bağlantıyı sağlayan habercidir.²⁶ Dağ keçisi, aynı zamanda Göktürk aile sembolü olup, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtları'nda görmekteyiz. Geyik ise gerek Türk mitolojisinde gerekse de Türk kozmonografisinde son derece önemli bir role sahiptir. Geyik, bazen hayat ağacı bazen de ölümsüzlük otuyla birlikte tasvir edilmek suretiyle ölümsüzlüğün sembolüdür.²⁷ Irk Bitig'te gördüğümüz kadarıyla geyik, Gök Tengri ile de yakın temas içerisindedir.²⁸ Geyik, avlanarak, kurban edilen ve hükümdarlık telakkisi ile yakından ilişkili bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Geyik motifine, kaya resimlerinde bir piktogram olarak rastladığımız gibi, yazıtların ilk örneği olarak kabul edilen geyikli taşlarda da karşımıza çokça çıkmaktadır. Nitekim bu yönüyle dağ keçisi ve geyik tasvirleri genellikle birlikte tasvir edilmişlerdir.

Son olarak, en altta yayını geren bir avcı yatay olarak basit çizgilerle kazınmıştır. Avcının sadece başı yuvarlak olarak kazınmış olup, erkek olduğunu belirtmek için erkeklik organı aşağı sarkan kısa çizgiyle kazınırken, vücudu, elleri ve ayakları basit çizgilerle gösterilmiştir. Elinde tuttuğu yayın uzunluğunun avcının boyuyla karşılaştırıldığında 1 ile 1,2 metre arası olduğu düşünülmektedir. Okunun ucunda 3 dişli gibi görünmesine rağmen düz, yaprak şekilli oku ucunu gösterme çabası olmalıdır. Bu tarzda ok uçlarına Göktürk çağında sıklıkla rastlamaktayız.³⁰ Diğer taraftan bu insan figürünün ilk gruptaki resimlerle aynı gruba girmesi imkânsızdır. Ancak ikinci gruptaki tek geyik figürünün tarzı ve çizgi kalınlıklarına benzemektedir (Resim 9). Avcı figürüne benzeyen figürler Göktürk dönemi duvar ve kaya resimlerinde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.³¹

Resim 9
Tasvirlerin çizimi

Kaynak: Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 168

²⁵Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yay., İstanbul 2002, s. 135.

²⁶Haluk Tarcan, *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı-Resmi Tarihin Çöküşü*, Paris 2004, s. 167.

²⁷Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabcacı Yay., İstanbul 2004, s. 39, 42, 50.

²⁸Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay., Ankara 2011, s. 72.

²⁹Çoruhlu, a.g.e., s. 143.

³⁰Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 160.

³¹Törbat-Batsuh-Batbayar, a.g.e., s. 164-166.

Günümüzde Altay Arpı, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'nde, MYM № V74.26.41-2014.15.8 numaralı kayıtla muhafaza altında tutulmakta ve sergilenmektedir.

4. SONUÇ

Göktürk dönemine tarihlendirilen ve Altay Arpı olarak adlandırılan bu müzik aleti, sahip olduğu yazıtı, gelişmişliği ve üzerinde bulunan figürleriyle, Avrasya'da daha önce bulunan müzik aletlerinden keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Altay Arpı, bu özellikleri dışında teknik açısından da kendisinden önce üretilmiş olan bu türden müzik aletlerinin zirvesini teşkil etmektedir.

Ancak yukarıda da yer yer belirtildiği üzere, Altay Arpı'na dair başta Moğolistan ve Almanya olmak üzere yapılan çok sayıda çalışmaya rağmen halen aydınlatılmaya muhtaç pek çok husus karşımızda durmaktadır. Özellikle de arpın üzerindeki metnin anlamlandırılmasında net bir sonuç halen elde edilememiştir. Genel itibarıyla farklı bir okuma önerisi bulunmadığı için Uygurca uzmanı P. Zieme ve runik yazı konusundaki yetkin araştırmacı Battulga Tsend'in okuması üzerinden tercüme yapılmaktadır. Bu noktada metnin anlamlandırılması açısından biz de farklı bir anlamlandırma önerisinde bulunduk. Ancak yine de özellikle yazıt bilimiyle uğraşan araştırmacıların bu konuya daha fazla eğilmelerinde fayda vardır.

Bu noktada, göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli husus, konar-göçer bir kültür yapısına sahip bir toplumda yazının kullanımının oldukça erken bir dönemde yalnızca devlet aygıtında değil, toplumsal düzeyde de yaygınlık kazanmış olmasıdır. Nitekim günümüzde yalnızca Moğolistan sınırları içerisinde, iki yüzü aşkın runik harfli Eski Türkçe metin uzmanlar tarafından tespit edilmiştir. Bu bağlamda, söz konusu müzik aleti üzerinde de aynı yazı sistemine rastlanması, Göktürkler döneminde yazının kullanım alanının ne denli geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Yazının bu derece yaygın bir biçimde kullanılması ise, dönemin toplumsal yapısında söz konusu yazının öğretilmesine yönelik kurumsal yapılar—muhtemel eğitim kurumları—bulunduğu yönünde önemli ipuçları sunmaktadır.

Ayrıca bir müzik aleti olması hasebiyle, müzikologların da bu konu üzerine eğilmesi ve aletin orijinali üzerinde çalışmalar yapması gerekmektedir. Nitekim her ne kadar Türkçe bir metin yer alsa bile, bazı Moğol akademisyenler bu müzik aletini Moğollar'ın meşhur *morin huur* enstrümanı ile özdeşleştirmekte ve hatta onun atası sayma girişiminde bulunmaktadırlar. Hatta bu girişimin D. Ganpürev gibi müzikologlar tarafından idealize edildiği (Resim 10, 11), bambaşka bir şekle dönüştürüldüğü ve müzik aletinin Moğollaştırıldığı görülmektedir. Bunun dışında Karjavbay Sartkocauly gibi Kazak Türkologlar da bu anlamda hataya düşerek, Altay Arpı'nı Kazakların milli enstrümanı "dombra"nın atası olarak zorlama bir şekilde kabul ettirmeye çalışmışlardır. Ancak bu noktada gerek Moğol gerekse de Kazak araştırmacıların yaklaşımlarının bilimsel bir temele dayanmadığı aşikârdır. Nitekim Altay Arpı'nı hem fiziksel özellikleri ve hem de kullanım biçimi açısından değerlendirdiğimizde; dombranın atası olarak değerlendirmenin hatalı olacağı görülmektedir.

Resim 10

D. Ganpürev, Altay Grubu ve Altay Arpı ile

Kaynak: E. Kalan Arşivi, 2014

Resim 11

Altay Arpı'nın Moğollar tarafından yapıpı kullanılan rekonstrüksiyonu

Kaynak: Cengiz Kağan Müzesi, 2025

Ayrıca Altay Arpı adı verilen bu müzik aleti, Avrasya'daki pek çok müzik aleti gibi konar-göçer kültürün bir ürünü olmakla birlikte, gerek üzerinde işlenmiş olan figürler gerekse de sap kısmındaki Türkçe metinden anlaşılacağı üzere, tamamen konar-göçer Türk kültürünün bir unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Kurgandaki diğer buluntular da bu gerçekliğe katkı sağlamaktadır.

Yine müzik aletinin gövdesinde yer alan tasvir ve figürler, o dönemdeki inanç sistemi, doğaya bakış, sosyo-ekonomik hayat hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Netice itibarıyla Altay Arpı, Türk tarih ve kültürünün nadide parçalarından birisi olmakla, zaten Türk Dünyası'nın ortak bir kültürel mirası olarak kabul edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi
Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Dış bağımsız.
Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Ekrem Kalan (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye. 0000-0002-7944-299X ekremkalan@gmail.com

Kaynakça | References

- Basilov, Vladimir Nikolayevich, “«Skifskaya arfa»: Drevneyshiy smıçkoviy instrument?”, *Sovetskaya Etnografiya*, IV (1991), 140-154.
- Bazılhan, Napil, “Köne türk deürinin muzıkalık aspabındağı (kobızındağı) metin: tarihi-derektanulık alğaşkı taldau”, *Türki örkneyeti jane teuelsiz Kazakstan*, Kazakstan Respublikası teuelsizdiginin 20 jıldıǵına arnalǵan halıkaralık konferentsiya materialdarı, I (A-İ), Ş. İbrayevtin redaktsiyasımen, Astana 2011, 164-171.
- Cagaan Törbat- Dunbüree Batsüch- Tömör-Oçir Batbajar, “Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag”, *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 223-265.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- Jacobson-Tepfer, Esther, “Die Jagdszene auf dem Musikinstrument”, *Steppenkrieger, Reirenomadendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, K. Bemann (Hrsg.)-Darmstadt. Primus 2012, 15-161.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 1984².
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1993³.
- Roux, Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay., Ankara 2011.
- Sartkocaullı, Karjaubay, “Yer ortağasırda jetken Atadombıra”, *Jalpi til bilimi jane türki tilderinin özekti meseleleri*-Halıktardın ǵılıımı-teoriyalık konferentsiya materialdarı, L. N. Gumilev adındaki EÜU, Astana 2010, 34-41.
- Schulz, Susanna, “Die Altai-Harfe- Eine Rekonstruktion”, *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 147-155.
- Simonenko, Aleksandr Vladimiroviç, “Sarmatskoye pogrebeniye s tamgami na territorii Ol'viyskogo gosudarstva”, *Zoloto, kon' i çelovek: Sbornikstatey k 60-letiyu Aleksandra Vladimiroviça Simonenko*, Red. A. V. Simonenko, Kiev 2012, 241-262.
- Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Ed. Jan Bemann, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012.
- Tarcan, Haluk, *Tarihin Başladığı Ön Türk Uygarlığı-Resmi Tarihin Çöküşü*, İstanbul 2004².
- Tsagaan, Törbat- Dunbüree, Batsuh- Tömör-Oçir, Batbajar, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg”, *Talin mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, 155-169.
- Tsagaan, Törbat- Dunbüree, Batsükh- Bemann, J. -Höllmann, T. O. -Zieme, P., “A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia- A Preliminary Report”, çev. N. Riedl, E. Schalk, *Current Archaeological Research in Mongolia*. Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007, edited by J. Bemann-H. Parzinger-E. Pohl-D. Tseveendorzh, Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn Contributions to Asian Archaeology IV, Bonn 2009, 365-383.
- Tsagaan, Turbat – Batsuh, Dunbüree – Tumor-Oçir, Batbajar, “Skal'noye zahoroniye s muzikal'nım instrumentom v mongol'skom Altaye (Predvaritel'niye otsenki)”, *Drevniye kul'turi Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Materialı Mejdunarodnoi nauçnoy konferentsii 20-24 Sentyabrya 2010, Ulan-Ude 2010, 264-265.
- Tsend, Battulga, “Altay Dağları'nda Bulunan Eski Müzik Aleti”, *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Tsend - Mönhtulga Rinçenhorol - Fatma Albayrak, Ulanbator 2016, 90-101.
- Tsend, Battulga, “Cargalant hairhanı högcmiyn zemseg deerh ertnii biçees”, *Talin mor'ton daiçdın öv soyol*, Ulaanbaatar 2014, 171-179.
- Zieme, Peter, “Zum Runentext auf dem Musikinstrument”, *Steppenkrieger-Reiternomandendes 7-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn LVR Landes Museum, Bonn 2012, 166-169.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

el-Cezîre’de Bir Selçuklu Valisi: Şemsü’-d-Devle Çökürmüş

A Seljuk Governor In al-Jazîra: Shams al-Dawla Chokermish

Burak Nazif Sarıcı¹

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

Öz

Bu makalede el-Cezîre’deki Selçuklu hâkimiyetinin önemli isimlerinden Şemsü’-d-devle Çökürmüş’ün yaşantısı ve onun hayatı üzerinden mensubu bulunduğu ümerâ sınıfının konumu incelenmiştir. İslâm coğrafyacılarının ciltler dolusu anlatıları içerisinde el-Cezîre bölgesi önemli bir yere sahip olmuştur. Bölgenin iklimi, kaynakları ve barındırdığı çeşitli zenginlikler coğrafyaya merak duyan âlimler ve seyyâhlarca dillendirilmiş; bu çevrede müverrihlerin kaydettiği birçok hadise asırlar içerisinde meydana gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde önemini yitirmeyen el-Cezîre, Selçuklu çağında da kıymetini korumuştur. Tuğrul Bey devrinden itibaren Selçukluların ilgisi bu coğrafyaya kaymaya başlamış ve bölge üzerindeki en belirgin kazanımlar Melikşah devrinde elde edilmiştir. Diğer taraftan Selçuklu Devleti’nin genişleyen sınırları ele geçirilen yeni kentleri yönetecek güçlü bir idareci sınıfı da meydana getirmekteydi. Selçuklu idaresine giren el-Cezîre kentleri merkezden sevk edilen emîrler ya da yerel hanedanlar tarafından sultana bağlılık göstermek şartıyla yönetilmekteydi. Bu noktada karşımıza çıkan ve ilk olarak Cezîre-i İbn Ömer, sonrasında ise Musul, Nusaybin, Harran gibi şehirleri idaresi altında toplayan Şemsü’-d-Devle Çökürmüş, bahsedilen yönetici emîrlerden birisiydi. el-Cezîre’de yaklaşık 15 yıl idarecilik yapan Çökürmüş, özellikle Berkıyaruk-Muhammed Tapar çatışması sırasında iyice güçlenmiş ve ikbal yıllarını yaşamıştı. Kendi devrindeki ümera sınıfının tipik bir mensubu konumundaki Çökürmüş’ün hayatı, devrin siyasi tarihi için önemli olduğu kadar toprak sahibi, zengin emîrlerin vaziyetine ve zayıflayan devlet içindeki konumlarına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Abstract

This article focuses on the life of Shams al-Dawla Chokermish, one of the most important figures of the Seljuk rule in al-Jazîra, and the position of the umarâ class through his life. The region of al-Jazîra has had an important place in the voluminous narratives of Islamic geographers. The climate, resources and various riches of the region were mentioned by scholars and travellers who were interested in geography, and many events recorded by historians took place in this region over the centuries. al-Jazîra, which did not lose its importance in the historical process, maintained its value in the Seljuk era. From the time of Tuğrul Beg, the Seljuks interest started to shift to this geography and the most significant gains in the region were achieved during the reign of Malik Shah. On the other hand, the expanding borders of the Seljuk Empire also created a strong administrative class to govern the new cities. The cities of al-Jazîra that came under Seljuk rule were ruled by emirs dispatched from the centre or by local dynasties on condition of loyalty to the sultan. One of these emirs was Shams al-Dawla Chokermish, who first ruled Jazîra Ibn ‘Umar and later Musul, Nusaybin, and Harran. Chokermish, who ruled al-Jazîra for about 15 years, became especially powerful during the Berkıyaruk-Muhammed Tapar conflict and lived his glory years. The life of Chokermish, who was a typical member of the umera class of his time, is not only important for the political history of the period, but also constitutes a good example of the position of landowning, wealthy emirs and their position within the weakening state.

Anahtar Kelimeler

Şemsü’-d-devle Çökürmüş • Musul • Cezîre-i İbn Ömer • Ümerâ • Berkıyaruk • Muhammed Tapar

Keywords

Shams al-Dawla Chokermish • Mosul • Jazîra Ibn ‘Umar • Umarâ • Berkıyaruk • Muhammad Tapar

“ Atıf | Citation: Sarıcı, Burak Nazif. "el-Cezîre’de bir Selçuklu valisi: Şemsü’-d-devle Çökürmüş." *Tarih Dergisi–Turkish Journal of History* 86 (2025): 15–34. <https://doi.org/10.26650/iutd.1614866>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Sarıcı, B. N.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Burak Nazif Sarıcı buraksarici95@gmail.com

Extended Summary

This study focuses on the life of Shams al-Dawla Chökermish and seeks an answer to the question of the role of the umarā class during the Seljuk struggle for the throne and their relationship with the weakening of the state through Chökermish's life. Shortly after its foundation, the Seljuk State had succeeded in expanding the territory it ruled over a wide area. As a result of this expansion, the administration of the captured lands became an important issue. In this respect, local dynasties or emirs appointed by the centre assumed an important role and a strong administrative class emerged to govern the new cities. Especially the struggle for the throne that started after the death of Malik Shah would bring these emirs to an even more important position. The region of al-Jazîra, which was captured by the Seljuks, was important with its strategic location, developed cities and commercial potential. From the early years of the Seljuk Empire, its interest in this geography began to shift and the most significant gains in the region were achieved during the reign of Malik Shah. With these gains, the Seljuk authority in the region was consolidated and rulers loyal to the Seljuk centre took over the administration in the cities of al-Jazîra. Shams al-Dawla Chökermish, who started to make a name for himself in the region shortly after the death of Malik Shah, was one of these ruling emirs.

Chökermish, one of the emirs of Turkish origin, first established his rule in Jazîra Ibn 'Umar and succeeded in extending it to Mosul, Nusaybin and Harran, the major cities of the region. After Jazîra Ibn 'Umar, he could not immediately establish the control of Mosul, which was his main target, and had to obey Kurboga for a while. Chökermish, who knew politics well, adopted a peaceful attitude towards Kurboğa, whom he realised he could not overcome, and sided with him. In the sultanate struggles of the reign of Berkyārūk, he endeavoured to take part in the side of Kurboga. The real rise in his career started after the death of Kurboga. The transfer of Mosul administration to Turkmen Musa's control mobilised Chökermish and he was able to dominate the city after a while. Chökermish's era of prosperity began after he seized control of Mosul. Chökermish's expanding sovereignty in al-Jazîra and his increasing wealth are covered in detail in the sources of the period. Chökermish, who belonged to the class of wealthy and landowning emirs, set a good example for the umarā of the period in his administration and political career. Chökermish, who prioritised his own interests and did not hesitate to fight even against members of the Seljuk dynasty when necessary, did not hesitate to propagandise his victory over Muhammad Tapar against his other rivals. Chökermish, who never saw war against his enemies as the primary solution, drew attention with his wise and foresighted politics and endeavoured to collapse his rivals from within or to buy them off with money.

Chökermish's main regional struggle was with the Artuqids and he confronted Soqman many times. Due to their common interests, the two formed an alliance against the Crusaders in Harran, but their relationship was not good in this particular incident. Chökermish captured the Count of Urfa, one of the Crusader leaders captured during the war, from Soqman's tent and made him a prisoner on his own behalf. Yāqutī, a descendant of the Artuqids, also encountered Chökermish and lost his life during a battle with him. Another Artuqid, İlghazi, also confronted Chökermish but was unable to gain the upper hand against him. Chökermish was able to break the alliance of İlghazi-Rıdvan formed against him thanks to his political intelligence and he was able to remove this threat by separating his rivals from each other. His rule in Mosul also crossed the paths of Chökermish and İmâdeddîn Zengî, and Zengî, who would make his name in the near future of the Islamic world, lived under his patronage in the city.

Chökermish's dominance over the rich cities of al-Jazîra increased his influence and he confronted Muhammad Tapar, a member of the Seljuk dynasty and the future sultan of the state. Muhammad Tapar, who besieged Mosul, could not overcome Chökermish's strong defence and could not capture the city. Meanwhile, the news of Berkyārūk's death stopped Chökermish and he went to Muhammad Tapar and made peace with him. Muhammad Tapar, who should have focused on the struggle for the throne, had to leave Chökermish in his place and postpone the problem with him to a later date. Chökermish's successful defence of Mosul cannot be explained solely by military motives. Chökermish had a characteristic not seen in all the umarās of the period, for he was a ruler who was very popular with his people. The people of Mosul had great affection for Chökermish and did not hesitate to fight the Seljuk dynasty for him. When they saw Chökermish go to Muhammad Tapar to discuss the terms of surrender, the people were in great mourning and this did not escape the attention of the future sultan. Muhammad Tapar kept his meeting with him short and told him to return to his people, and the people of Mosul showed loyalty to his family even after the death of Chökermish. His success against Muhammad Tapar further increased Chökermish's prestige and in time he showed some disobedience towards the Seljuk capital. Muhammad Tapar, who had not forgotten the problem he had had with him in the past, removed Chökermish from his duties and appointed another emir, Chavli, in his place. Chökermish disobeyed this order and preferred to fight. Although Chavli was a formidable opponent, Chökermish was confident

in himself and believed that his army, which was larger than his rival, would prevail. Meanwhile, Chökermish, who was advanced in age and paralysed, personally participated in the battle with Chavli, but his army was defeated. With the death of his guards who were in charge of protecting him, Chökermish was captured. His captivity with Chavli was difficult and humiliating, and he died after a while. Chökermish became one of the most important symbols of the Seljuk rule in al-Jazîra and established a rich power by winning the love of his people. He is a good example for the emirs of the Seljuk period with his administrative approach, activities, policy and independent behaviour. His career started from the lower ranks of the military organisation and, thanks to the opportunities and weaknesses offered by the Seljuk administrative system, he rose to become the number one name in Al-Jazîra, but he died at the peak of his power.

Giriş

Sultan Melikşah’ın ülkeyi yönettiği 20 yıl sonunda Selçukluların bayrağı geniş bir sahada dalgalanmıştı. Sultan bizzat sefere çıkmadığı yerlere güvendiği emîrlerini göndermiş ve adına hutbe okutulan toprakların yüzölçümü, seleflerinin ulaşabildiklerini bir hayli geçmişti. Melikşah’ın başarılarını bir ileri noktaya taşımak istediği yıllarda aniden ölmesi toprakların büyüklüğünde bir değişiklik yaşatmadıysa da devletin istikbal güneşini söndüren yılları başlatmıştı. Selçuklu topraklarında yaşanan taht mücadeleleri ülkeyi ekonomik ve sosyal bir yıkıma uğrattığı gibi devlet nizâmındaki eksiklikleri de gün yüzüne çıkardı. Melikşah’ın genç yaştaki evlatları kendi ikballeri adına eskiden babalarına hizmet etmiş tecrübeli ancak kazançlarını koruma konusunda acımasız olabilen vezirlere ya da emîrlere güvenmek zorunda kaldılar. Bu dönemde devletin askerî ve bürokratik kademelerindeki şahıslar belki de daha önce hiç olmadıkları kadar değerli hâle geldiler. Nitekim onların sağlayacakları destek ve tutacakları taraf, tahtın yeni sahibini belirlemek açısından önemliydi. Kargaşanın ve çıkar ilişkilerinin hüküm sürdüğü iç savaş yıllarında bazı emîrlar kendi iktâ topraklarındaki otoritelerini artırıp bölgesel bir güç olarak yükseldiler. İlk başta Cezîre-i İbn Ömer daha sonra ise Musul ve Nusaybin gibi zengin ve büyük kentlerde iktidarını kuran Şemsü’l-devle Çökürmüş de bu sınıftaki emîrlardan birisiydi. Melikşah devrinde yapılan Âmid ve Meyyâfârikîn seferi sayesinde karşısına çıkan fırsatları iyi değerlendirmiş, sabır ile yürüttüğü politikaları onu el-Cezîre’nin bir numaralı adamı yapmıştı. Çökürmüş hakkında yapılan bu çalışmanın temel düşüncesi Selçuklu taht mücadelesi esnasında emîrların nasıl bir rol oynadığına odaklanıp bu kişilerin devletin zayıflamasıyla nasıl bir ilişkileri olduğu sorusuna Çökürmüş örneği üzerinden cevap arayabilmektir. Melikşah sonrası dönemde yaşanan yaklaşık on yıllık sürede birçok emîrin adını görmek mümkün olsa da Çökürmüş bunlar arasında kıymetli bir yere sahiptir. O, at sırtından inmeyen bir kahraman olmadığı gibi yalnızca sarayında ikamet edip olayları uzaktan izleyen bir şahıs da değildir. Çökürmüş; kurnazlığı, yerine göre cesareti ve kibri, siyasetten anlayıp düşmanlarını okumayı bilmesi ile çok yönlü bir karakterdir. Onun sahip olduğu birden fazla özellik, devrin ümerasına dair çoklu bir portreyi örneklendirebilmesi açısından kıymetlidir. İslam toplumunun saltanat mücadeleleri ve Haçlı tehdidi ile yüzleştiği yıllara denk gelen Çökürmüş’ün hâkimiyet günlerini incelemek, Selçuklu idare sistemindeki çöküntüyü görmemizi sağlayacaktır.

1. Cezîre-i İbn Ömer’de Selçuklu Sancaktarlığı

Melikşah’ın memlûkleri arasında yer alan¹ Çökürmüş 440 (1048-1049) yılı civarında doğmuştu.² Hem kaynakların ifadelerinden hem de isminin etimolojisinden Türk kökenli olduğu anlaşılmaktadır.³ Onun hikayesinin ilk yılları karanlıktadır. Gençlik çağında yaptıkları veya orduya nasıl dâhil olduğu gibi konular bilinmemektedir. Buna rağmen Tuğrul Bey’in saltanat yıllarında doğduğu bilgisinden yola çıkarak Alp Arslan devrinde askerî zümreye girdiği düşünülebilir. Onun bu meçhul yılları Melikşah’ın emriyle gerçekleştirilen Âmid, Meyyâfârikîn ve el-Cezîre seferine kadar devam etmiştir. Çökürmüş’ün ismini ilk gördüğümüz yıllar bu süreç ve sonrasındaki gelişmelere denk gelmektedir. Sultan Melikşah, Mervânî yönetimindeki Âmid ve Meyyâfârikîn üzerine bir sefer tertip etme kararı alınca ordusunun başına halifenin eski veziri Fahrü’l-devle

¹İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir fî’l-Devleti’l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963, s. 16; Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Risâletü’l-Âlemiyye, I, Beyrut 2017, 104; İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyâl, I, Kahire 1957, 28.

²1107 senesinde vefat eden Çökürmüş’ün bu esnada 58-60 yaş civarında olduğu bilinmektedir. Bu nedenle onun doğum tarihini 1048-1049 yılı civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu’l-Fidâ, *el Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, thk. Mahmud Dayyub, II, Beyrut 2000, 221.

³İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, 16; Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II, Ankara 1999, 345; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 215. Çökürmüş kelimesi Türkçe kökenli olup nadir rastlanan isimlerdendir. Bu ismin kökenine dair bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti’t-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara 2020, s. 256; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, II, İstanbul 1999, 632.

b. Cehîr'i geçirmiştir. Fahrü'd-devle, 3 Sefer 478'de (31 Mayıs 1085) Âmid'i, 6 Cemâziyelevvel 478'de (30 Ağustos 1085) ise Meyyâfârikîn'i zapteder. Harekâtına devam eden Fahrü'd-devle aynı yıl içerisinde Cezîre-i İbn Ömer'e de hâkim olur.⁴ Çökürmüş, bu seferde bulunmuş olmalıdır⁵ zira Mervânilerin son hükümdarı Mansur b. Nasru'd-devle b. Mervan'ı bir süre sonra Cezîre-i İbn Ömer'de o yakalayacaktır. Çökürmüş tarafından yakalanan Mansur, bir Yahudi'nin yanına bırakılır ve daha sonra da burada vefat eder.⁶ Bu hadisenin tarihini hicri 489 (1095-1096) olarak kaydeden İbnü'l-Esîr, aynı senenin olaylarını anlatırken Çökürmüş'ten Cezîre-i İbn Ömer kentinin hâkimi sıfatıyla bahsetmektedir.⁷ İbn Şeddâd ise şehrin Çökürmüş tarafından ele geçiriliş tarihini 487 (1094-1095) olarak kaydetmektedir.⁸ İbn Şeddâd, Mansur'un ölümü hadisesinden bahsetmez. O, yalnızca Çökürmüş'ün şehre yönelip orayı ele geçirdiğine değinir.⁹ Bu bilgiler İbnü'l-Esîr ile mukayeseli okunduğunda Çökürmüş'ün Cezîre-i İbn Ömer'deki hâkimiyetinin 487 yılında başladığına kanaat getirilebilir.

Çökürmüş, hâkimiyetini sağlamlaştırarak Cezîre-i İbn Ömer'e iyice yerleşmişti. Selçuklu tahtı için devam eden mücadele, onun bu noktada işini kolaylaştırmış olmalıdır. Onun asıl hedefi sükûnetin bir türlü sağlanamadığı Musul şehrinin geleceğinde pay sahibi olmaktı. Musul'un Selçuklu üstünlüğünü kabul etmesi Tuğrul Bey zamanına kadar uzansa da Ukaylî ailesinin mensupları uzun yıllar şehrin yönetiminden sorumlu olmuşlardı. Bu hanedana mensup Müslim b. Kureys, Alp Arslan ve Melikşah döneminde Selçuklu yönetimine bağlı kalarak Musul'un idaresini kendi uhdesinde tutabilmişti. el-Cezîre ve Suriye'deki gücü gün geçtikçe artan Müslim'in, Kutalmışoğlu Süleymanşah ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi, Musul'un da kaderini etkilemişti.¹⁰ Müslim, bölgenin siyasî denkleminde önemli bir karakterdi ve aynı zamanda Selçuklu ailesi ile sıhriyet bağı bulunuyordu. Müslim, Melikşah'ın halası Safiye'nin eşiydi ve onun ölümünden sonra bu hatun, Müslim'in kardeşi İbrahim ile evlenmişti.¹¹ Bununla birlikte İbrahim'in Musul'daki hâkimiyetini onaylamayan Sultan Melikşah onun yerine Fahrü'd-devle'yi görevlendirmişti. Melikşah'ın ölümü ise Ukaylîler için yeni bir fırsat doğuracaktı. Kendisi de Selçuklu soyundan gelen Safiye Hatun, oğlu Ali'yi yanına alarak Musul'a gitti. Öte yandan Terken Hatun tarafından serbest bırakılan İbrahim de kente geldi.¹² Ukaylîler için gelişmeler bir müddet olumlu seyretse de dengelerin değişmesi uzun sürmedi. Selçuklu tahtında hak iddia eden Tutuş, Musul'da kendi hâkimiyetini kabul ettirmek istiyordu. İbrahim ise buna yanaşmadı ve yapılan savaşta hayatını kaybetti.¹³ İbrahim'in ölümü üzerine Tutuş, şehrin yönetimini halasının oğlu Ali'ye bırakarak kendi mücadelesine yöneldi.

Tutuş ilerleyen süreçte, kendi saflarından ayrılıp Berkyaruk'un tarafına geçen Haleb valisi Aksungur ve Urfa hâkimi Bozan'ı öldürmüş, Kürboğa'yı ise Hıms Kalesi'ne gönderip hapsedmişti.¹⁴ Tutuş'un giriştiği saltanat mücadelesi esnasında ölmesi, Suriye'deki dengeleri değiştirmeye başladı ve Haleb'i ele geçiren Rıdvan b. Tutuş, Berkyaruk'tan gelen mektup üzerine Kürboğa ile kardeşi Altuntaş'ı serbest bırakmak zorunda

⁴Ebu'l-Fidâ, a.g.e., II, 9.

⁵Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 85; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 154.

⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, trc. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yay., X, İstanbul 1987, 215; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Kahire 1959, s. 247; Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *DİA*, XXIX, 231.

⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

⁸İzzeddîn İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'î's-Şâm ve'l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâre, III, Dimaşk 1978, 218.

⁹İbn Şeddâd, a.g.e., III, 218.

¹⁰İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 118; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 215; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûn'l-Edeb*, nşr. Necib Mustafa Fevvez-Hikmet Keşli Fevvez, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, XXVII, Beyrut, 62-63.

¹¹Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 32.

¹²Gök, a.g.e., s. 32.

¹³İbnü'l-Kalânîsî, a.g.e., s. 123; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092 – Şubat 1095)" *Belleten*, 27/107, (1963), s. 416-417.

¹⁴İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 15; Ebû Şâme, a.g.e., I, 102; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 229.

kaldı.¹⁵ Kürboğa tanınan bir emîrdi ve serbest kaldıktan sonra kendisine katılan askerlerle birlikte Harran’ı ele geçirip Nusaybin’e yöneldi. Burada ikamet eden Müslim b. Kureyş’in bir diğer oğlu Muhammed, Kürboğa ile anlaşmak istese de onun tarafından esir edilerek öldürüldü. Kürboğa buraları ele geçirdikten sonra asıl hedefi Musul’a odaklandı ancak şehirdekiler ona karşı direnmeye kararlıydılar. Kürboğa ve kardeşi Altuntaş, Musul’u kuşatırken şehrin hâkimi Ali b. Müslim müttelik arayışına girmişti. Kürboğa tehdidinden kurtulmak isteyen Ali’nin yardım istediği kişi Cezîre-i İbn Ömer’de bulunan Çökürmüş’dü.¹⁶ Emîrler arasındaki rekabet ve zayıf bağlarla örülüp çıkar birliktelikleri Selçuklu topraklarında yeni karışıklıklar doğuruyordu. Bu davet, Çökürmüş için iyi bir fırsattı ve tereddütsüz harekete geçerek Kürboğa ile savaşmaya gitmişti. Yardım teklifini kabul eden Çökürmüş, Musul’u ele geçirmesinin o an için mümkün gözükmediğini biliyor olsa da bu kararının arkasındaki beklenti geleceğe yönelikti. Zira Çökürmüş, Kürboğa’nın daha fazla güçlenmesini istemiyordu. Destek vermeyi kabul ettiği Ali b. Müslim baş etmesi daha kolay bir rakipti. Emîrler arasındaki rekabet hassas bir siyaset yürütmeyi mecburi kılıyordu. Kürboğa’nın Musul’u ele geçirmesi, Çökürmüş’ün gelecekteki plânlarını doğrudan etkileyecek bir tehditti. Bu düşüncelerle yola çıkan Çökürmüş’ün tasarıları kısa bir süre sonra bozuldu ve şehrin yakınlarında Altuntaş’a karşı mağlup düşerek kaçmak zorunda kaldı. Yaşadığı yenilgi Çökürmüş’ü yeni bir stratejiye yöneltti. Atacağı yeni adım daha önceki girişiminden tamamen farklıydı ve o, savaşmak yerine Kürboğa’ya itaat bildirerek aradaki ilişkileri güçlendirmeyi tercih etti. Mevcut şartlar altında rekabetin kendisi adına sürdürülebilir olmayacağını anlayan Çökürmüş, itaatinin göstergesi olarak Kürboğa’ya Musul kuşatmasında yardım etmeye başladı.¹⁷ Çökürmüş yenilgiden ders çıkarmayı başarabilmiş ve Kürboğa’nın bir sonraki hedefi olmaktan kurtulabilmek için onunla ilişkilerini düzeltmek istemişti. Açlıktan perişan hâle gelen, yakacak malzemesi kalmadığı için pamuk parçaları ile katran yakan Musullular kuşatmaya daha fazla dayanamamış ve şehir Kürboğa’nın eline geçmişti.¹⁸ Ali b. Müslim ise bindiği bir kayak ile şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Musul üzerinde yaşanan bu çekişmeler emîrlerin mücadelesine dair iyi bir örnektir. Gücü artan emîrler kendilerinden daha zayıf olanları bastırıp onlara karşı hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Sultanların ise bilhassa merkeze uzak coğrafyalarda yaşananlara dair güçlü bir iradesi yoktu ve kendi otoritelerini yetkilendirdikleri emîrler üzerinden sağlamak çabasındaydılar.¹⁹

Kürboğa’nın Musul hâkimiyetini kabullenmek zorunda kalıp itaat bildiren Çökürmüş’ü bundan sonra Sultan Berkayaruk ile kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar mücadelesinin bir tarafı olarak görmekteyiz. Nizâmü’l-mülk’ün oğlu Müeyyidü’l-mülk, Emîr Üner’i isyana teşvik ettikten sonra onun öldürüldüğünü haber almış bunun üzerine de Melikşah’ın bir diğer oğlu Gence meliki Muhammed Tapar’ı saltanat davasına teşvik etmişti.²⁰ İki kardeş arasında başlayan ve Selçuklu ülkesinin yakın geleceğini harap hâle getirecek veraset savaşının başlangıcında Muhammed Tapar’ın itibarı artmıştı. İki kardeş arasında yaşanan bu yeni mücadeleyi yakından takip eden Selçuklu emîrleri ise kendileri adına en doğru tarafta olmaya gayret ediyor ve gelişmelere göre politikalarını belirliyorlardı. Muhammed Tapar’ın o an için üstünlüğü eline alması Gevherayin, Kürboğa ve Çökürmüş gibi emîrlerin ilgisini celbetti. Aralarında anlaşıp Muhammed Tapar’a itaatlerini sundular ve onun yanına gittiler.²¹ Bu gelişmeler, emîrlerden sağlanacak desteğin kıymetini bilen Muhammed Tapar için memnuniyet vericiydi. Selçuklu ülkesindeki siyaset, dönemlik gelişmelere bağlı olarak değişim gösteriyor ve emîrler, kazanan tarafın yanında olmaya gayret ediyorlardı.

¹⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 103; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târihi’l-A’yân* nşr. Muhammed Enes Elhin, Kamil Muhammed el-Karat, İbrahim ez-Zeybek, XX, Risâletü’l-Âlemiyeye, Beyrut 2013, 20.

¹⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

¹⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

¹⁸İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, s. 16; Gök, *a.g.e.*, s. 33; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, *Tarih Dergisi*, sayı 36 (2000), s. 410.

¹⁹Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İÜ Yay., İstanbul 2001, s. 157.

²⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 238; Özaydın, *Berkayaruk*, s. 56.

²¹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 239.

Melikşah’ın evlatları arasındaki anlaşmazlıklar devam ederken Selçuklu toprakları yeni bir tehditle yüzleşmişti. Batı sınırlarından gelen bu yeni düşman Haçlılardı. Birinci Haçlı Seferi’ne katılan ordular İznik’i ele geçirdikten sonra Türkiye Selçuklu arazisini geçmişler ve Antakya önlerine gelerek şehrin muhasarasına başlamışlardı. Antakya, Melikşah devrinden itibaren Büyük Selçuklulara bağlıydı ve şehrin valisi Yağısıyan, Dimaşk Meliki Dukak, Haleb Meliki Rıdvan, Hıms Emîri Cenâhüddeve, Musul’da bulunan Kürboğa ve civardaki diğer emîrlerden yardım istedi.²² Yağısıyan’dan gelen talebe kayıtsız kalmayan ve yardıma gitmeyi kabul eden Kürboğa, Musul ve el-Cezîre askerlerinden müteşekkil ordusuyla yola çıkarken civardaki emîrler de ona katıldılar.²³ Kürboğa gün geçtikçe kuvvetlenen ordusuyla harekete geçti ancak Antakya’ya gitmeden evvel yine Haçlıların elinde bulunan Urfa’yı kuşattı. Kürboğa, Urfa önlerinde çok kıymetli üç haftasını kaybetti ve bir kazanım elde edemedi oradan ayrılmak zorunda kaldı.²⁴ Antakya, Haçlıların eline geçtikten kısa bir süre sonra şehrin önlerine ulaşabilen Kürboğa ve müttelikleri, açlık sıkıntısı çeken Haçlı orduları karşısında mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.²⁵ Bu yenilgi Birinci Haçlı Seferi’nin başarıya ulaşmasındaki dönüm noktalarındandı. Mağlubiyetin sebeplerinden birisi belki de Urfa önlerinde kaybedilen vakitti ancak hadiseyi yalnızca bununla açıklamak yeterli olmayacaktır.²⁶ Burada yaşanan başarısızlığın birincil sebebi Selçuklu emîrlerinin rekabet hâlinde olmaları ve birbirlerine karşı hissettikleri güvensizliktir.²⁷ Aradaki rekabet Müslüman kuvvetlerin bir bütün olarak hareketini engellemiş ve hizipleşmeler neticesinde Kürboğa başarısızlıkla geri dönmüştür. Özellikle Kürboğa’nın bölgede artan gücü diğer emîrleri rahatsız etmiş ve olası bir zaferden sonra onun gücünü daha da artırıp kendileri üzerinde hâkimiyet kurmasından rahatsız olmuşlardır. Emîrler arasındaki bu rekabet İslâm dünyasını yaklaşık iki asır boyunca etkileyecek sonuçlar doğuracaktı. Başarısızlıkla sonuçlanan sefere Çökürmüş’ün bizzat katıldığına dair bir kayıt olmasa da onun Kürboğa’ya bağlı olduğu bilindiğinden sefere katıldığı yahut asker gönderdiği düşünülebilir.²⁸ Çökürmüş’ün bu denli önemli bir seferde Kürboğa’dan ayrı hareket etmesi ya da bölgedeki önde gelen emîrlerin iştirak ettiği bu hadiseye ilgi göstermemesi uzak ihtimallerdir.

Antakya önlerinde emîrlerin çekişmesinden kaynaklı mağlubiyetin sonuçları Müslüman dünyası için ağır olsa da emîrlerin tutumlarında bir değişiklik olmadı. Kürboğa, Gevherayın ve Çökürmüş gibi emîrler Berkıyaruk-Muhammed Tapar mücadelesindeki dengeleri yakından takip ediyorlardı. Kürboğa, daha fazla

²²Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, *Historia Ierosolimitana*, *History of the Journey to Jerusalem*, trc. Susan B. Edgington, Clarendon Press, New York 2007, s. 195; Fulcherius, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, trc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969, s. 93; İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 134; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, trc. A. C. Krey, Columbia University Press, I, New York 1943, 204-205; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, TTK Yay., I, Ankara 2008, 165; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yay., İstanbul 2013, s. 39; Özyayın, *Berkıyaruk*, s. 56; Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 59; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yay., Ankara 2018, s. 50.

²³Kürboğa’nın ordusunda Dimaşk Meliki Dukak, Atabeg Tuğtekin, Artukoğlu Sökmen, Hıms hâkimi Cenâhü’l-devle, Sincar’dan Arslantaş gibi önemli isimler bulunuyordu. Fulcherius, *a.g.e.*, s. 103-104; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 230; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 238; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 61. Albertus da müttelik Türk ordusunun nasıl kurulduğu ve kimlerin davet edildiğine dair detaylı bir anlatım sunmaktadır. Bkz. Albertus, *a.g.e.*, s. 259, 261.

²⁴Fulcherius, *a.g.e.*, s. 101; Albertus, *a.g.e.*, s. 265, 267; Willermus, *a.g.e.*, I, 245-246; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 2019, s. 196; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK Yay., I, Ankara 2013, 41-42; Özyayın, *a.g.m.*, s. 413; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 61.

²⁵Fulcherius, *a.g.e.*, s. 106; Albertus, *a.g.e.*, s. 331, 333; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 198; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 231; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 241; Runciman, *a.g.e.*, I, 190-191; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 46; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, trc. Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014, s. 101; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 66.

²⁶Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Thomas Brosset, “The First Crusade and the Failure of Kerbogha’s Campaign from Mosul to Antioch (March-June 1098): A Re-evaluation”, *al-Masaq*, 36/3, (2024), s. 6, 7, v.d.

²⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 230; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 240-241; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 45; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, trc. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2015, s. 87-88; Altan, *a.g.e.*, 78; Özyayın, *a.g.m.*, s. 417.

²⁸İbnü’l-Adîm, Antakya Haçlılar tarafından kuşatıldığında Yağısıyan’ın Kürboğa ve diğer tüm şark ümerâsından yardım istediğini kaydeder. Burada kast edilen şark emîrlerinden birisi Çökürmüş olmalıdır. Bkz. *a.g.e.*, s. 237; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 127. Benzer ifadeleri İbnü’l-Kalânîsî de kullanmıştır. Bkz. İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 134. Ebu’l-Ferec ise Selçuklu ordusunu tertip edenin Kürboğa olduğunu belirtir. Antakya’yı kurtarıp buradaki etkisini artırmak ve daha sonra Haleb üzerindeki emellerine ulaşmak isteyen Kürboğa’nın kendisine bağlı Çökürmüş’ü bu sefere çağırması ve ordusunu güçlendirmek istemesi makul bir durumdur. Bkz. Ebu’l-Ferec, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 171.

Muhammed Tapar’a bağlı kalmak istemiyordu ve Gevherayin’e bu konudaki serzenişlerini dile getirmişti. O, Muhammed Tapar ve Müeyyidü’l-mülk’ten hiçbir fayda görmediklerini belirterek Berkayaruk’un tarafına geçeceğini söyledi.²⁹ Bu esnada Gevherâyin’in yanında bulunan Çökürmüş, ülkesinde durumun kötüye gittiğini ifade ederek onların yanından ayrılrsa da taraf değiştirme hususunda Kürboğa ile ortak hareket ediyordu. Kürboğa’nın sözleri devrin ümerâsının genel tutumunun güzel bir özetidir. Şahsi kazanımların ne denli önemli olduğu ve yapılacak faaliyetlerin bu doğrultuda şekillendiği görülmektedir.

2. Musul Hâkimiyeti

Çökürmüş’ün kariyerindeki asıl yükseliş, Kürboğa’nın Zilkâde 495 (Ağustos-Eylül 1102) tarihinde Hoy yakınlarında ölmesiyle başladı. Bu durum, Çökürmüş’ün hedeflerine ulaşmasındaki büyük bir engelin kalktığının habercisiydi. Kürboğa’nın ölümünün ardından Musul’da oluşan yönetim boşluğu, Çökürmüş’ün ilgisini fazlasıyla çekmekteydi. Musul’un geleceği büyük bir soru işaretiydi ve görünürde iki isim şehrin hâkimiyeti için öne çıkıyordu. Bunlardan birincisi Kürboğa’nın halef tayin ettiği Sungurca diğeri ise yine kendi adamlarından Hısn-ı Keyfâ nâibi Türkmen Musa idi. Musul’a ilk olarak Sungurca gelmişti lakin şehrin âyanları Musa’yı davet ederek yönetimi ona devredeceklerini bildirmişlerdi. Sungurca başlangıçta Musa’nın kendisine biat etmek üzere geldiğini zannetmiş ve onu karşılamıştı. İkisi de taziyelerini dillendirip birbirleriyle samimi bir şekilde şehre girdiler. Birlikte at binen Sungurca ve Musa arasındaki konuşmanın seyri kısa sürede değişti. Başlayan tartışma neticesinde Kürboğa’nın naibi Sungurca orada öldürülmüştü.³⁰ Böylece Musul’un yeni hâkimi Türkmen Musa olmuş ve şehre girip Sungurca’nın adamlarına hilatler dağıtmıştı. Bölgede yeni bir hikâye başlasa da uzun soluklu olmayacak ve Musa’nın iktidarı kısa sürecekti. Musul’da yaşanan gelişmeler emîrlere dair bir okuma yapma imkânı sunmaktadır. Şehir üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinin sultanın fermanı gereğince yapılmaması dikkat çekicidir. Musul bir süredir Selçuklu sultanının hâkimiyetinde olsa da şehirdeki mücadelenin aktörleri, ümerânın büyüklerinden Kürboğa’ya bağlı memlûklerdir. Kürboğa da esasen bir Selçuklu emîridir ancak kendisine bağlı memlûkler arasında da hiyerarşik düzen vardır.³¹ Hısn-ı Keyfâ kentine nâib ataması yahut kendi iradesiyle halef olarak Sungurca’yı seçmesi onun ne derece bağımsız hareket ettiğini gösterir. Selçuklu tahtı için veraset savaşlarının sürdüğü bu dönemde emîrlerin gücünü dengeleyecek bir unsur ön plâna çıkmaz. Emîrlerin desteğine ihtiyaç duyan hükümdarlar bu gibi hadiseleri çoğu defa görmezden gelmek zorunda kalmışlardır. Dengenin sağlanamadığı bu koşullarda Kürboğa ve benzeri emîrlerin sergiledikleri tavırlar Selçuklu devleti için bir beka problemi olmuştur.

Türkmen Musa bölgede tanınan güçlü emîrlere değildi ve onun beklenmedik biçimde Musul’a hâkim olması bu kent üzerinde uzun yıllardır plânlar kuran Çökürmüş’ün dikkatini çekmişti. Musa’nın kendisi için daha zayıf bir rakip olduğunu düşünerek harekete geçen Çökürmüş ilk olarak Nusaybin’i ele geçirdi.³² Çökürmüş’ün bu hamlesine karşılık Musa’nın hedefi ise Cezîre-i İbn Ömer olmuştu. Hedefine ilerleyen Musa, adamlarının ihanetine uğradığı için bir kazanım sağlayamadı. Çökürmüş muhtemelen Musa’nın adamlarıyla gizli bir görüşme yapmış ve bu sebeple Musa’nın adamları taraf değiştirmişti. Düşmanlarının askerlerini kışkırtmak ve onları maddî karşılıklar sayesinde kendi tarafına çekebilmek Çökürmüş’ün dikkat çeken bir özelliğidir. Kariyerindeki birçok hadisede savaşımadan önce düşmanını içeriden zayıflatmaya çalışmış ve harp meydanını son çare olarak görmüştür. Yaşanan ihanet sonrası eli zayıflayan Musa ise Musul’a dönmüş ve

²⁹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 242-243.

³⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 279-280

³¹Emîrlerin kendi memlûkleri olmasına dair bkz. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History 11th-14th Century*, London 1988, s. 240; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, trc. Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul 2020, s. 237.

³²İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbnü’l-Verdî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, II, Beyrut 1996, 13.

yaklaşan Çökürmüş tehdidine karşı müttefik arayışına girmiştir. Yardım istemek için başvurduğu isim ise Artuklulardan Sökmen'dir. Musa'nın Hısn-ı Keyfâ ve 10.000 altından oluşan teklifi Sökmen'in ilgisini çektiğinden yardım etmeyi kabul etmiştir. Sökmen'in mücadeleye dâhil olması Çökürmüş'ün Musul üzerindeki emellerini bir defa daha geciktirmiş ve yeni başladığı muhasarayı terk etmek zorunda kalmıştır.³³ Sökmen'i karşılamak için şehirden çıkan Türkmen Musa ise bir defa daha ihanete uğramış ve Kürboğa'nın memlûklerinden birkaçı tarafından öldürülmüştür. Musa'nın ölümü dengeleri yeniden değiştiren Sökmen kendisine vadedilen Hısn-ı Keyfâ'ya gitmişti.³⁴ Musul'un savunmasız kalması Çökürmüş'ün 496 (1102) tarihinde şehri ele geçirmesine fırsat vermişti.³⁵ Musul için yeni bir dönem başlamış ve zamanla şehir halkının büyük sevgisini kazanacak Çökürmüş'ün ilk hamlesi Musa'ya ihanet edenleri cezalandırmak olmuştur. Ardından ilk seferini Habur'u geçip civarda yaşayan Arap ve Kürt kabileler üzerine düzenlemiş böylece onları itaati altına almıştı.³⁶

Çökürmüş'ün el-Cezîre kentleri için verdiği ısrarlı mücadeleyi bölgenin ekonomik zenginliği üzerinden de okumak gerekir. Onun el-Cezîre'deki iktidarını ısrarla artırma sebeplerinin belki de en başında bölgenin verimliliğinin kendisine sağlayacağı zenginlikler vardır. Onuncu asırda yaşamış bir coğrafyacı, el-Cezîre'nin verimli arazilerinden ve halkının refahından övgüyle bahseder.³⁷ el-Cezîre geniş bir coğrafyadır ve bu tabir Nusaybin, Musul, Mardin, Sincâr, Âmid, Meyyâfârikîn gibi önemli şehirleri içerisine alan bir bölge için kullanılır.³⁸ Çökürmüş bu kentlerin hepsine hâkim olmasa da elinde tuttuğu Nusaybin büyük çiftliklere sahip önemli bir tarım arazisidir.³⁹ Bol sürüleri, kuvvetli hayvanları ve cam madenleri ile meşhur Nusaybin'in onuncu asrın son çeyreğindeki vergi miktarı milyonlarca dirhem değerindeydi.⁴⁰ Çağdaş bir müellif de şehrin zengin ticaretine değinir ve tırâz⁴¹ üretiminin kentte meşhur olduğunu ifade eder.⁴² Kalabalık bir nüfusa sahip Musul ise büyüklüğü ile Nusaybin'in birkaç katıdır. Şehrin içinde canlı bir ticaret hâkimdir ve içinde yüzlerce dükkan bulunan çarşıları, satılan ucuz ve kaliteli malları ile meşhurdur.⁴³ Endülüslü İbn Sâid'in belirttiğine göre, Musul'a bağlı beldelerde üretilen bakır yemek kapları civar hükümdarlar için hazırlanan meşhur ürünler arasındaydı ve bölgede dokunan ipek elbiseler büyük kıymet taşımaktaydı.⁴⁴ Musul yakınlarından geçen büyük ve küçük Zap Nehirleri de bölgedeki tarıma zenginlik katıyordu.⁴⁵ Bölgede bulunan Cezîre-i İbn Ömer ise üç kapılı surlarıyla güvenli ve aktif ticaret hayatının tüm canlılığıyla mevcut olduğu

³³İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 280.

³⁴Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2001, s. 143. İbnü'l-Ezrak burada hatalı bir kayıt düşerek Sökmen'in Musa'yı öldürüp akabinde Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçirdiğini belirtir. Cezîre-i İbn Ömer'li müellif İbnü'l-Esir'in kayıtları bu hususta daha tutarlı gözükmetedir. İbnü'l-Ezrak eserinde, Çökürmüş'ün 495 yılında öldüğüne değinen rivayetlerden bahsederek bu konuyla ilgili başka bir tutarsızlık daha sergilemiştir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 269-270.

³⁵İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 16; Sibt, *a.g.e.*, XX, 20. Bazı kaynaklar Musul şehrinin Çökürmüş'e Sultan Melikşah tarafından iktâ edildiğini söylerler. Osman Turan da benzer ifadeleri kaleme almıştır. Buna rağmen tarihsel süreç içerisinde bu bilginin hatalı olduğu görülmektedir. Bkz. Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yay., İstanbul 2018, s. 94; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., I, Ankara 1999, 127; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2018, s. 90; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 205.

³⁶İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 280.

³⁷İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut 1996, s. 190; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı" *Osmanlı Araştırmaları*, sayı, 33 (2009), s. 37-39; E. Honingman, "Musul", *İA*, VIII, 740.

³⁸İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 189.

³⁹İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 191; *Hudûdu'l-Alem, The Regions of the World*, nşr. V. Minorsky, London 1937, s. 140, İdrisî, *Nüzhethü'l-Müşâtâk fî İhtirâku'l-Âfâk*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2020, s. 477; İstahrî, *Ülkelerin Yolları* trc. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020, s. 80; İbn Said, *Kitâbu'l-Coğrafya* nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970, s. 157.

⁴⁰İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 191.

⁴¹Halife, hükümdar ve devlet adamları için dokunan sıрма işlemeli ve yazılarla süslü elbiselerdir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Tırâz", *DİA*, XLI, 112-114.

⁴²İdrisî, *a.g.e.*, s. 477.

⁴³İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 194.

⁴⁴İbn Said, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁵İbn Said, *a.g.e.*, s. 157.

bir şehirdi.⁴⁶ Ağaçlık ve sulak topraklara sahip şehrin kaynakları zengindi ve arazisi tarıma elverişliydi.⁴⁷ Ele aldığımız dönemden daha evvel yazılan kaynaklarda yahut çağdaş ve muahhar kayıtlarda el-Cezîre’nin zengin bir bölge olduğu ifade edilmektedir. el-Cezîre şehirlerinin sahip olduğu bu zenginlikler, şahsî servetlerini ve güçlerini artırıp egemenlik sahalarını genişletmek isteyen emîrlere için büyük câzibeye sahipti. Hem tarım arazilerinin verimliliği hem de ticaretin canlılığı Selçuklu emîrleri arasındaki rekabeti dalgalandırıyordu. Huberman’ın tarifıyla, o dönemlerde insanın zenginlik ölçütünü belirleyen en temel şey sahip olduğu toprak miktarıydı.⁴⁸ Selçuklular, Tuğrul Bey döneminden itibaren bölgeye ilgi duymuş; Ukayloğulları ve yerel yöneticiler hâkimiyetlerini kaybetmemek için mücadele etmişlerdi. Selçuklu emîrlere Kürboğa, Türkmen Musa, Çökürmüş, Çavlı Sakavu, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve daha ileriki yıllarda Zengîler ile Eyyûbîler bu topraklar için mücadele vereceklerdi.

Çökürmüş, Musul’u ele geçirdiğinde yolu genç yaştaki İmâdeddîn Zengî ile kesişmişti. İmâdeddîn’in babası Kasîmü’l-devle Aksungur, Tutuş tarafından öldürülünce Kürboğa, kardeşimin oğlu dediği Zengî’nin vesâyetini üstlenmişti.⁴⁹ Kürboğa’nın ölümünün ardından Çökürmüş de aynı şeyi yaparak onu evladı gibi kabul etmişti. Çökürmüş ölene kadar Zengî onunla kalacaktı.⁵⁰ Zengî, ilerleyen yıllarda Musul’u ele geçirdiğinde Çökürmüş’e duyduğu vefa borcunu ödeyecekti. Zira ondan büyük iyilik gördüğünü söyleyen Zengî, Çökürmüş’ün oğlu Nâsîrü’l-dîn Kûrî’yi kendisine damat ettiği gibi büyük iktâlar da verecekti. Bir kroniğin kaydına göre Zengî, Kûrî’nin kıymetini kendi katında en yüksekte görerek büyük ihsanlarda bulunmuştu.⁵¹ Geleceğin meşhur komutanı Zengî’nin Musul’da himaye edildiği günlerde zengin el-Cezîre coğrafyası yalnızca Çökürmüş’ün ilgisini çekmiyordu ve büyük Türkmen beylerinden Artuk’un çocukları sınırları bir hayli geniş bu zengin topraklarda hâkimiyet tesis etme gayretindeydiler. Zira Artuklulardan Sökmen’in yeğeni Yâkutî b. Alp Yaruk, Kürboğa’ya esir düşerek Mardin’e hapsedilmiş ancak Artuk Bey’in eşinin ricası üzerine bir müddet sonra serbest bırakılmıştı. Hapis günlerini Mardin’de geçiren Yâkutî şehirden çok etkilenmiş ve burayı elde etme plânlarına başlamıştı. Şehrin yöneticisi Berkayaruk’un mugannîlerinden birisiydi ve Yâkutî gibi ihtiraslı bir kişi burayı ele geçirmekte zorlanmamıştı. Mardin hâkimiyeti hırslı Türkmen beyi için mutluluk verici olsa da yeterli değildi ve yeni hedefi Çökürmüş’e ait Cezîre-i İbn Ömer’di. Yâkutî’nin buraya düzenlediği baskın başarılı olmuş ve çok miktarda ganimet elde etmişti. Onun bu hareketi el-Cezîre’deki mücadeleyi daha da kızıştırmıştı.⁵² Gelişmeleri kısa sürede haber alan Çökürmüş, Artukluların üzerine gitti. Durumdan haberdâr olan Yâkutî ise bu esnada atına binemeyecek kadar hastaydı. Bundan istifade eden Çökürmüş ise hızlı bir saldırı başlatarak Artuklu kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur bırakmıştı. Yaşanan çatışma esnasında gelen bir ok Artuklu beyinin sonunu getirmişti. Yâkutî’yi yerde can çekişir hâlde bulan Çökürmüş, onun yanına yaklaşıp serzenişte bulunmuş ve “*Ey Yâkutî seni bunlara yapmaya sevk eden neydi?*” demişti. Yâkutî herhangi bir cevap vermeden ölmüş; onun intikamını alma hissi de Artuk Bey’in eşini harekete geçirmişti. Öte taraftan bu kan davası Sökmen’e de bazı kazanımlar sağlayacak gibi gözüküyordu ve yaşananları bahane ederek Nusaybîn’i kuşatmıştı.⁵³ Türkmen Musa’dan Hısn-ı Keyfâ’yı alan Sökmen, o an için Çökürmüş’ün karşısındaki en önemli rakip konumundaydı. Sökmen için yeğenin ölmesi samimi bir kan davası yürütmek anlamına gelmiyordu zira Çökürmüş’ün gönderdiği kıymetli hediyelerle çok miktarda para

⁴⁶Cezîre-i İbn Ömer şehrinde bulunan yapılar hakkında İzzeddin İbn Şeddâd detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. İbn Şeddâd, *a.g.e.*, III, 213-215.

⁴⁷İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 194-195; İdrisî, *a.g.e.*, s. 475.

⁴⁸Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, trc. Murat Belge, İstanbul 2016, s. 20.

⁴⁹İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, s. 16.

⁵⁰Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, 103-104. İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 28; İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-dürer ve câmi’u’l-gurer*, VI, nşr. Salâhaddin el-Müneccid, Kahire 1961, 501; Sibt, *a.g.e.*, XX, 20.

⁵¹Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, 104.

⁵²İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317.

⁵³İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, 16; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XXXIV, Beyrut 1993, 280-281.

Nusaybin kuşatmasını kaldırması için onu ikna etmişti. Çökürmüş’ün taziye için gönderdiği haberde “*Yâkutî savaş sırasında öldü katili de belli değil*” ifadesi vardı ve Sökmen geri dönmek için yeteri kadar sebebe sahip olduğuna inanmaktaydı. Yaşananların akabinde Mardin’in yeni yöneticisi Yâkutî’nin kardeşi Ali olacaktı ve o, farklı bir politika benimseyerek Çökürmüş’ün hizmetine girmişti. Artuklulardan Ali, şehrin yönetimini adamlarından birine bırakınca bu şahıs Sökmen’e dikkat çekici bir mektup gönderdi. Mektubunda yeğeni Ali’nin kenti Çökürmüş’e teslim etme niyetinde olduğunu söylüyordu.⁵⁴ Nusaybin’i alamayan Sökmen’in Mardin’i de Çökürmüş’e kaptırması büyük bir kayıp olacağı için harekete geçti. Mardin’e gelen Sökmen şehri ele geçirdi ve yeğenine kaleyi ailelerinin bekası için aldığını söyleyip ona Cebel-i Cûr’u⁵⁵ iktâ etti. Ali için Çökürmüş’e başvurmaktan başka bir seçenek kalmamıştı. Tehlikeli bir rekabetin yaşandığı bu coğrafyada rakipleri arasında tutunmak için zekice bir siyaset takip eden Çökürmüş, Ali’yi kontrol edebilmek adına ona 20.000 dinar para göndermişti. Ali zor duruma düşünce bu parayı yeniden istemiş, Çökürmüş ise gönderdiği mektupta bu talebini kabul edemeyeceğini çünkü artık kendisi için bir tehdit oluşturmadığını yazmıştı.⁵⁶ Artuklularla yaşanan problemlerin de gösterdiği üzere Çökürmüş rakipleri arasındaki dengeyi kurmakta başarılıydı ve temel politikası; kazanımları mümkün olduğunca az savaşılarak elde edebilmektir.

Çökürmüş, Artuklularla mücadeleye devam ederken Haçlılar da faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Özellikle Urfa Kontu Baudouin çevre kentler üzerinde büyük bir tehditti ve Antakya Prinkepsi Bohemund’un yardıma gelmesiyle daha da güçlenmişti. Her iki Haçlı liderinin amacı bölgedeki etki sahalarını genişletmekti. Bu sebeple güçlü bir yöneticiden mahrum Harran kenti uygun bir hedefti. Şehrin hâkimi Karaca, kendi memlükleri tarafından öldürülmüştü ve bu durum Haçlılara aradıkları fırsatı sunmaktaydı.⁵⁷ Diğer taraftan İslâm dünyasında yaşanan ayrılıklar Baudouin ve Bohemund’u cesaretlendiriyordu. Harran’ın Haçlılar tarafından ele geçirilmesi Suriye ve Irak Müslümanlarının bağlantısını zayıflatabilirdi. Kuşatmaya başlayan müttefik Haçlı birliklerinin temel stratejisi şehri açlığa mahkûm ederek direnci kırabilmektir. Muhasara Haçlılar için başarılı ilerlemiş ve Harran halkı açlık tehlikesi ile yüzleşmişti.⁵⁸ Harran kuşatması bölgedeki Müslüman liderleri endişeye düşürmüştü. Urfa, Antakya ve Kudüs şehirleri Haçlıların eline düştüğünden beri İslâm dünyasında bir karamsarlık hâkimdi ve Haçlı Seferlerinin başlangıcından itibaren I. Kılıç Arslan’ın gösterdiği başarılar dışında Müslümanların ciddi kazanımları olmamıştı. Bölgedeki Müslüman liderler arasında her ne kadar birlik bulunmasa da Harran’ın stratejik ve ekonomik değeri, şahsi anlaşmazlıkları geçici süreliğine geride bıraktıracak kadar fazlaydı. Haçlı tehdidinin uzaklaştırılması adına Çökürmüş ile Sökmen arasında bir ittifak kuruldu. Her iki lider o an için birbirleriyle çatışma hâlinde olsalar da bir süreliğine barış yapıp ortak tehdidi ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Haçlıların üst üste kazandığı başarılarından duyduğu rahatsızlığı kroniğinde sıklıkla dile getiren İbnü’l-Esîr için bu ittifak, cihat düşüncesinin kıymetli bir örneğidir. İbnü’l-Esîr’in değindiği cihat temasına rağmen Çökürmüş-Sökmen birlikteliği esas manada politik kaygıların dinî endişelere ağır bastığı bir ittifaktır ve özellikle Çökürmüş cephesinde politik farkındalığın daha güçlü olduğu görülecektir. Karaca’nın ölümünden sonra Harran yalnızca Haçlıların ilgisini çekmemişti ve Çökürmüş için de potansiyel bir hedefti. Ayrıca Harran’ın Haçlıların eline geçmesi el-Cezîre ve Musul’u da Haçlı tehdidi altına sokabilirdi.⁵⁹ Sökmen’in yahut bölgedeki diğer emîrlerin Haçlılarla mücadele edip Müslümanlar nezdinde prestij kazanması da Çökürmüş’ün isteyeceği bir durum değildi. Olası başarıya ortak olmak ve Musul valisi

⁵⁴İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, 16; Zehebî, *a.g.e.*, XXXIV, 281.

⁵⁵Diğer-ı Bekr ile Ermeniye bölgesi arasındaki bir kenttir. Günümüz Bingöl şehri ve dolaylarıdır. Mezîkür dönemde halkın büyük çoğunluğu Ermeni ve Hristiyan’dı. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, nşr. Salahaddin el-Hevârî, el-Mektebetü’l-Asriyye, II, Beyrut 2014, 128.

⁵⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317.

⁵⁷Runciman, *a.g.e.*, II, 33-34; Alan V. Murray, *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York 2012, s. 63.

⁵⁸Willermus, *a.g.e.*, I, 456-457.

⁵⁹Runciman, *a.g.e.*, II, 33. Anonim Süryani vekayinâmesi Haçlı liderlerinin Meyyâfârikîn, Âmid ve Musul gibi kentleri ele geçirme düşünceleri olduğundan bahseder. Bkz. Tritton A. S. & Gibb, H. A. R., “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *JRAS*, 65 (1933), s. 78; Demirkent, *Urfa*, I, 91.

sıfatıyla Müslümanlar için savaştığına dair propaganda yapmak istiyor olmalıydı. Bu şartlar düşünüldüğünde Çökürmüş’ün bu sefere katılması bir gerekliliktir. Kaynaklar Çökürmüş için dinî hassasiyetleri yüksek bir profil çizmezler ve ona değinen eserler adaletinden bahsetmesine rağmen İslâmî kaygılarını anlatmazlar. Esasen bu durum devre değinen kroniklerin çok sık başvurduğu bir metottur ve cihat yapan liderlerin çeşitli vesilelerle dinî hassasiyetleri anlatılır ama bu durum Musul valisi için gözlemlenemez. Çökürmüş için çizilen profilin daha ziyade ihtiraslı bir karakteri işaret etmesi de onun bu sefere çıkışındaki motivasyonlarını göstermektedir.

Urfa ve Antakya Haçlılarının birlikteliğine karşı kurulan Çökürmüş-Sökmen ittifakı toplamda 10.000 kişilik süvari kuvvetinden müteşekkildi.⁶⁰ Sökmen beraberindeki 7.000 Türkmen atlısıyla sefere katılırken Çökürmüş’ün emrinde Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan 3.000 süvari vardı. İki taraf arasındaki savaş Belih Nehri yakınlarında gerçekleşti ve uygulanan sahte ricat taktiği zaferin anahtarı oldu. Müslümanların geri çekildiğini görüp takibe geçen Haçlı ordusu 7 Mayıs 1104 tarihinde ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Özellikle Urfa kuvvetleri büyük bir yenilgi yaşadılar ve Baudouin, Sökmen’in adamları tarafından esir edilip karargâha getirildi.⁶¹ Bohemund ise kendisini takip eden Sökmen’den kaçmaya fırsat buldu. Harran yakınlarında elde edilen zafer Müslümanlar için önemliydi ve morallerin artmasına sebep olmuştu. Bu önemli zafere rağmen ordugâhta yaşanacak gelişmeler Çökürmüş-Sökmen ittifakının iç yüzünü gösterir nitelikteydi. Zira Haçlılardan elde edilen ganimetin büyük kısmı Sökmen’in adamları tarafından toplanmıştı ve Artuklu beyi o esnada Bohemund’u takip etmekle meşguldü. Bu durum Çökürmüş’ün askerlerinin tepkisini çekmiş ve ganimetlerden pay alamadıkları takdirde itibarlarının sarsılacağından yakınmışlardı. Bu anlaşılabilir bir şikayetti çünkü savaşların maddî kazanımı elde edilen ganimetti. Kazanılan bir savaşa rağmen ganimet elde edemeden dönme ihtimali askerleri huzursuz etmekteydi. Krizin yaklaştığını fark eden Çökürmüş, hızlı davranarak adamlarının gönlünü kazanacak hamleyi yapabildi. Ganimet elde etmenin bir diğer yolu da fidyelerdi ve Sökmen’in çadırında tutulan Urfa Kontu Baudouin bunun için en uygun isimdi. Çökürmüş, rakibi Sökmen’in orada bulunmayışından faydalanarak adamlarını onun çadırına gönderdi ve Baudouin’i ele geçirdi.⁶² Artuklular bunu engelleyemediler çünkü ordularının büyük kısmı Bohemund’u takip etmekle meşguldü. Sökmen ordugâhına dönünce yaşananları öğrendi ve memnuniyetsizliğini dile getirdi. Buna rağmen Çökürmüş ile savaşmayarak durumu kabullenmeyi tercih etti. İbnü’l-Esîr, Sökmen’in bunu dinî duygularla yaptığını ve kazanılan zaferin Müslümanlar nezdindeki sevincini gölgelemek istemediğini ifade eder. Sibt İbnü’l-Cevzî de İslâm dünyasında oluşan sevinçten bahseder ancak Çökürmüş yahut Sökmen’e dinî rol yüklemekten geri durur ve yaşananlara dair kısa bir özet geçmekle yetinir.⁶³ Artuklu beyleri Sökmen, İlgâzi yahut Belek çeşitli vesilelerle Haçlılarla mücadele etmiş komutanlardı ve bu sebepten haklı bir şöhrat kazanmışlardı. Belki de Sökmen, başka bir hedefe yönelmek yerine Haçlıların yenilgisinden istifade etmeyi ve onların elinden daha fazla toprak almayı istiyordu. Zira Hısn-ı Keyfâ’daki varlığı henüz yeniydi ve bölgedeki gücünü artırması gerekiyordu. Harran zaferinin hemen akabinde Çökürmüş’ün peşinden gitmeyip Haçlı kalelerine saldırması bu doğrultuda yorumlanabilir. Ayrıca Çökürmüş o an için zayıf düşen Haçlılara kıyasla daha zorlu bir rakipti ve Musul gibi önemli bir kenti elinde tutuyordu. Girişilecek mücadele Sökmen’e büyük bir kazanım sağlamayabilirdi ve yeğeni Yâkutî’den kaynaklı yaşananların kendisine bir fayda getirmediğini yakın

⁶⁰İbnü’l-Ezrak, Çökürmüş’ün Sökmen el-Kutbî ile ittifak yaptığını kaydederek hatalı bir bilgi vermektedir. Bkz. İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 274; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 93-94.

⁶¹Albertus, *a.g.e.*, s. 693; Fulcherius, *a.g.e.*, s. 177-178; Radulfus Cadomensis, *Gesta Tancredi*, trc. B. S. Bachrach & D. S. Bachrach, Ashgate, Hampshire 2005, s. 165; Willermus, *a.g.e.*, I, 458-459; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303-304; İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 271, 274; Ebu’l-Fidâ, II, 217; Sibt, *a.g.e.*, XIX, 529; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 197; Demirkent, *Urfa*, I, 96; Altan, *a.g.e.*, s. 118; Murray, *a.g.e.*, s. 65; Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Özge Özdemir, Selenge Yay. İstanbul 2022, s. 152; Ebru Altan, “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla ilişkileri”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/IV (2014), s. 56; Christopher MacEvitt, “Edessa”, *The Crusades An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, ABC-CLIO, California 2006, s. 382.

⁶²İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 224; Demirkent, *Urfa*, I, 96-97; Murray, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁶³Sibt, *a.g.e.*, XIX, 529.

zamanda tecrübe etmişti. İbnü’l-Esîr belki de Müslümanların böyle bir zafere rağmen düştükleri ayrılıktan esef duyarak taraflardan birisini dinî gerekçelerle haklı göstermek istiyordu. Sökmen’in içinde bulunduğu durum bu şekildeyken Çökürmüş yeni hedefine ulaşmak için harekete geçmişti. Kazanılan zaferin ardından Urfa kontunu esir eden Çökürmüş’ün sıradaki hedefi ise savunmasız Harran’ı ele geçirmektir. Sökmen’in kendisine saldırmayacağını anlayan Çökürmüş’ün ilk hamlesinin Harran’ı kuşatmak olması esas gayesinin bir başka yansıması olarak yorumlanabilir. Ümerâ için toprak çok kıymetliydi ve Harran gibi etrafı surlarla örülü zengin bir şehir reddedilmesi zor bir fırsattı. Kuşatıp 497/1104 tarihinde⁶⁴ ele geçirdiği Harran’a adamlarını bırakan Çökürmüş bununla da yetinmeyecekti. Bu defa da Urfa’yı kuşatmaya karar vermişti.⁶⁵ Zira Harran Savaşı’na dinî misyon yükleme gayretinde olan kaynakların Çökürmüş’ün Harran ve Urfa hareketleri için böyle bir çabaya girişmemeleri de dikkat çekicidir. Harran’daki savaşın mağluplarından Tankred, Urfa’nın savunmasıyla görevlendirilmişti ve korku içindeki şehir Çökürmüş tarafından muhasara edildi. Çökürmüş, Harran’dan sonra büyük bir endişe içinde bulunan Haçlıların savunmasını aşamadı ve muhasarayı kaldırdı.⁶⁶ Öldürülen Haçlıların kesik başlarını beraberinde götüren Çökürmüş,⁶⁷ Müslüman ahaliye karşı propaganda yapmaktan geri durmamıştı. Rakibi Sökmen nâmına oluşan dinî imaja karşı Çökürmüş’ün de kendi şanını artırma isteği olarak değerlendirilebilecek bu hareket, Baudouin’in haksız şekilde ele geçirilmesinin üstünü örtme gayreti de olabilirdi. Politik hırsları için Harran’ı ve ardından Haçlılara ait Urfa’yı kuşatan Çökürmüş, hareketlerini meşrulaştırabilmek adına cihada bağlı kalarak zafer elde ettiğini göstermek istiyor olmalıydı.

3. Selçuklu Merkezî İdaresine Muhalefet ve Çökürmüş’ün Sonu

Haçlılarla mücadelesi Çökürmüş’ün topraklarını genişletmesini sağlamış ve bölgedeki etkisini artırmıştı. Bu iyi gidişata rağmen Büyük Selçuklu Devleti’nde yaşanan gelişmeler onu yeni bir tehlike ile yüzleştirecekti. Berkıaruk ve Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi sona ermiş ve taraflar ülke topraklarını aralarında paylaşarak sulh yapmışlardı. Yapılan anlaşmadan önce Berkıaruk’a bağlı bulunan el-Cezîre bölgesi Muhammed Tapar’ın yönetim alanına dâhil edilmişti.⁶⁸ Berkıaruk ve Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesinin çeşitli evrelerinde taraf olmaktan geri durmayan Çökürmüş, yapılan anlaşmadan doğrudan etkilenmekteydi. Muhammed Tapar’ın Musul’a saldırmasından endişe eden Çökürmüş, daha evvel Müslim b. Kureyş tarafından yaptırılan ve yaklaşık üç yüz altmış burçtan müteşekkil⁶⁹ şehir surlarını güçlendirmiş,⁷⁰ kırsal alanda yaşayan insanları şehrin içine almış ve bu isteğine uymayanların mallarını yağmalamıştır.⁷¹ Bu sırada Erbil’e gelen Muhammed Tapar da gerekli hazırlıkları yaparak harekete geçmiş ve Musul’a ulaştığında Çökürmüş’e haber göndermişti. Geleceğin sultanı ve o an için devletin batı sınırlarını kontrol eden Muhammed Tapar, yalnızca itaat beklediğini ve Musul’da hutbenin kendi adına okutulmasını istediğini bildirmişti. Muhammed Tapar, elindeki mülkleri kaybetme korkusu taşıyan Çökürmüş’ün bu hissiyatını çok iyi bildiğinden isteklerini kabul ettiği takdirde onu yerinde bırakacağını da söylüyordu. Çökürmüş ise muhtemeldir ki Muhammed Tapar’ın vaatlerine güvenmediğinden bu teklifi reddetmişti. Buna rağmen ileri

⁶⁴İbn Şeddâd, *a.g.e.*, III, 52.

⁶⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 304; Demirkent, *Urfa*, I, 101; Murray, *a.g.e.*, s. 65. Albertus hatalı bir kayıt düşerek kuşatmaya Sökmen’in de katıldığını belirtir. Bkz. *a.g.e.*, s. 695.

⁶⁶Runciman, *a.g.e.*, II, 36-37; Demirkent, *Urfa*, I, 103-104.

⁶⁷Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 227.

⁶⁸Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 34-35; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İsam Yay., I, İstanbul 2017, s. 216.

⁶⁹Sibt, *a.g.e.*, XIX, 360.

⁷⁰Çökürmüş şehrin surlarını yükseltmiş, üzerine kule inşa ederek sağlamlaştırmıştı. Ayrıca surların etrafına hendekler de kazdırmıştı. Bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 341, 367.

⁷¹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310.

sürdüğü gerekçe ise doğruluğu sorgulanabilir bir ifadeydi ve Berkyaruk'un kendisine mektuplar gönderip şehri bir başkasına teslim etmemesini emrettiğini söylüyordu.⁷² Çökürmüş, saltanat mücadelesi esnasında kimi zaman Berkyaruk'un kimi zaman da Muhammed Tapar'ın tarafında yer almaktan çekinmemişti. Ayrıca onun Berkyaruk'a sadakat göstermesi için özel bir sebebi yoktu ancak Muhammed Tapar'ın kuşatmasına karşı Berkyaruk'un adını öne sürmesi anlaşılır bir durumdu. Çökürmüş'ün Selçuklu ailesinin iki üyesi arasında yapılan anlaşmayı tanımaması için geçerli bir sebebe ihtiyacı vardı ve göstermelik sadakati bunun en makul yolu gibi gözükmekteydi. Çökürmüş'ün bu tavrı, emîrlerin devlet nezdinde verilen kararlara dahi uymadığının güzel bir kanıtıdır. Kendi zenginliğini kaybetme tehlikesi yaşayan bir emîr, Selçuklu hanedanının bir mensubuna karşı savaştan çekinmemişti. Muhammed Tapar da bu durumun farkındaydı ve Çökürmüş ile yürüttüğü müzakereleri uzatmayıp kuşatmaya başlayacaktı.

Muhammed Tapar'ın bu kuşatma sırasında karşılaşacağı problem yalnızca şehrin güçlü surları değildi. Musul halkının Çökürmüş'e duyduğu büyük sevgi ve bağlılık⁷³ Selçuklu ordusunun işini zorlaştıran en önemli etkenlerdendi. Çökürmüş çıkarlarını korumakta yetenekli bir emîr ve halkının sevgisini kazanmayı da başarmıştı. Müslim b. Kureyş'in ölümünden sonra huzur bulamayan Musul halkı onun yönetiminde yeniden refahı yakalamıştı. Musul halkı Çökürmüş'e bağlı kalarak Selçuklu ordusuna karşı çetin bir savaş vermektedir. Özellikle şehir surlarında açılan küçük kapılardan çıkan Musul askerleri Muhammed Tapar'ın birliklerine büyük kayıp verdiriyordu. Selçuklu ordusunun surlarda açtığı gedikler ise güneş battıktan sonra Musul halkı tarafından büyük bir hızla kapatılıyordu. Çökürmüş'ün şehirde yaptığı stoklar sayesinde açlık riski yoktu ve muhasaranın uzatılması da kuşatmacılara bir fayda sağlamayacak gibiydi. Zîra şehirdeki fiyat dengesi korunmaktaydı ve büyük miktarda buğday bir dinardan yahut bunun daha fazlası arpa da yine aynı ücretten alıcı bulmaktaydı.⁷⁴ Benzeri bir durum Selçuklu ordusu için geçerli değildi. Çünkü Çökürmüş askerlerinin bir kısmını şehrin dışında bulunan Tell Ya'fer⁷⁵ bölgesinde bırakmıştı ve bu birlikler Selçuklu ordusuna baskın düzenliyor, onların lojistik ağına darbe indiriyordu. Kuşatmanın gidişatı müdafilerin lehineyken Çökürmüş'ün elini zayıflatacak bir haber şehre ulaştı. Çökürmüş'ün Musul'daki savunmasını meşrulaştırmak adına bağlılığını öne sürdüğü Sultan Berkyaruk vefat etmişti ve şehri kuşatan Muhammed Tapar tahtın en güçlü adayydı. Bu yeni durum karşısında ne yapacağını düşünen Çökürmüş, şehrin ileri gelenleri ile görüştü ve onlar yaşanacak her hadisede destek olacaklarını bildirdiler. Durumu kendi emîrleriyle de istişare eden Çökürmüş'e verilen tavsiye, artık itaat edilecek tek ismin Muhammed Tapar olduğu ve daha fazla direnmenin bir fayda sağlamayacağıydı. Çökürmüş, Selçuklu veziri Sâdü'l-mülk'ün de tavsiyesiyle Musul'dan çıkarak Muhammed Tapar'ın huzuruna geldi. Onun gittiğini gören Musul halkı başına kötü bir iş gelmesinden endişe ederek kafalarına toprak saçmaya ve hüznü bir şekilde bağırmaya başlamışlardı.⁷⁶ Buna rağmen yolundan dönmeyen Çökürmüş, Selçuklu ordugâhında iyi karşılandı ve Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı. İtaatini bildiren Çökürmüş'ü burada fazla tutmayan müstakbel Selçuklu sultanı onun hızlıca şehre dönmelerini ve halkının gönlünü ferahlatmasını buyurdu.⁷⁷ Taraflar arasında 498 yılının Safer-Cemâziyelevvel ayları (Ekim 1104-Şubat 1105) arasında⁷⁸ gerçekleşen savaş böylece son bulmuş, barış yapıldıktan sonra Çökürmüş geri dönmek için hazırlanmış ve Muhammed Tapar'ı şehre davet etmişti. Onun bu isteği reddedildi ve şehrin dışında, imzalanan barışın simgesi olarak ziyafet düzenlendi.⁷⁹ Muhammed Tapar bu süreci sakinlikle

⁷²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310; İbn Haldûn, *el-İber*, nşr. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fıkr, III, Beyrut 1981, 608.

⁷³İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310; Sibt, *a.g.e.*, XX, 14-15; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311.

⁷⁵Musul ve Sincar arasındadır. Bkz. Yâkût, *a.g.e.*, II, 50.

⁷⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁸Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

yürütmüştü ve kendisine büyük zorluk çıkaran Musul hâkimini affetmiş gibi gözükse de bu tavrının ardında değişen önceliklerin etkisi bulunuyordu. Berkıyaruk ölmeden evvel oğlu Melikşah'ı veliaht ilân etmiş ve atabeg Ayaz da onun sultanlığını sağlayabilmek adına harekete geçmişti. Muhammed Tapar tahtı elde etmek için bu problemle uğraşmak zorundaydı ve Musul artık öncelikli mesele olmaktan çıkmıştı. Çökürmüş gibi kudretli ve halkı tarafından sevilen bir emîri yerinde bırakarak kuşatma ile vakit kaybetmek istemeyen Muhammed Tapar, Bağdad'a yönelmişti.⁸⁰ Çökürmüş, çekince duymadan Selçuklu ordusu ile savaşmış ve gelen barış tekliflerini reddederek hanedan üyeleri arasında yapılan anlaşmaya uymamakta ısrar etmişti. Selçuklu ümerâsı Melikşah'ın ölümünden itibaren devam eden saltanat krizi esnasında kendi konumunu güçlü tutmayı sürdürüyordu. Her ne kadar Muhammed Tapar saltanata geçtikten sonra emîrlere karşı otoritesini artırma çabalarına girişecek olsa da onlara duyduğu ihtiyaç devam edecekti. Emîrlere kendi otoritelerini korumaya onun devrinde de devam edeceklerdi ve yeni sultanın karşılaştığı ilk kriz Çökürmüş'e karşı yaşanmıştı.⁸¹ Musul'da yapılan barış, bazı problemlerin yalnızca ertelenmesini sağlayacaktı.

Musul kuşatmasının akabinde Bağdad'a giden ve yeğeni Melikşah'ı saltanattan uzaklaştıran Muhammed Tapar'ın yanında Çökürmüş de vardı. Sultan, atabeg Ayaz'ı öldürttüğünde Çökürmüş orada bulunmaktaydı ve görünüşe göre sultanla ilişkileri o an için yolunda gidiyordu.⁸² Musul'daki egemenliğini sağlama alan Çökürmüş'ün bundan sonraki mücadelesi Artuklular ve Haleb hâkimi Rıdvan'a karşı oldu. Haçlılar, Haleb ve civarındaki etkinliklerini artırıyorlardı ve Rıdvan onlara karşı bir sefer düzenleme niyetindeydi. İlgâzi, İspehbüd Sabâve ve Çökürmüş'ün damadı Sincar yöneticisi Alpı b. Arslantaş, girişeceği bu mücadelede Rıdvan'a destek sunmaya karar vermişlerdi. Bu ittifak kurulurken İlgâzi yeni bir fikir ortaya atıp Çökürmüş'e ait arazilere saldırmanın kendileri için faydalı olacağını belirtti. Eğer bu kentler ele geçirilirse oradaki askerler ve maddi kaynaklar da kendi ellerine geçecek böylece daha da güçleneceklerdi.⁸³ Alpı b. Arslantaş bu öneriyi destekleyenler arasındaydı. Emîrlerin güce duydukları ilgi bu örnekte bir defa daha görülmüyordu. Neticede Çökürmüş, Musul'u bir ferman neticesinde almamış, kendi mücadelesi sonucunda buraya hâkim olmuştu. Benzer şekilde başka emîrlere de onun topraklarına ve zenginliğine göz dikebilmekteydi. İlgâzi bu düşüncesini Haçlılarla mücadele gibi daha dikkat çekici bir amaca dayandırıyor. İlgâzi bu sözleri söyleyerek Çökürmüş'ün Haçlılara karşı mücadele etmediğini de ima ediyor olmalıydı. Zira Çökürmüş'ü kurulan ittifaka davet etmeyip onun topraklarına göz dikmişti. Artukoğullarının uzun süredir Çökürmüş'le ilişkileri iyi değildi ve onun gücünü kırabilmek için İlgâzi iyi bir fırsat yakalamış gibi gözüküyordu. Bölgede Çökürmüş'e karşı mücadele edebilecek güce sahip az kişi vardı ve bunlardan birisi de Rıdvan'dı. İlgâzi onu ikna etmekte zorlanmadı ve Rıdvan 10.000 süvariden müteşekkil bir ordu ile Nusaybin'i kuşattı (Ramazan 499/Mayıs 1105). Kuşatma başladığında Çökürmüş'ün şehirdeki iki komutanı savunmayı örgütlediler ve kaleye çekilerek savaşmaya başladılar. Kuşatma esnasında Alpı ağır yaralandı ve kendi şehrine dönmek zorunda kaldı. Yaşı ilerleyen ve hastalıklarla mücadele eden Çökürmüş, bunlar yaşanırken Cezîre-i İbn Ömer yakınlarında bulunan Tanza⁸⁴ civarındaydı ve el-Hâmmeh denilen yerdeki şifalı su ile tedavi oluyordu.⁸⁵ Yaşlı ve tecrübeli bir isim olan Çökürmüş, daha önce giriştiği birçok mücadelede diplomatik becerilerini kanıtlamıştı. Yine aynı şeyi yapma niyetindeydi ve savaşmadan önce siyaseti kullandı. İlk olarak Rıdvan'a bağlı emîrlere kendi tarafına çekti ve daha sonra ona bir mektup göndererek Sultan Muhammed'in dahi kendisini mağlup edemediğini hatırlattı. Muhammed Tapar'ın Musul kuşatmasında başarısız olması görüldüğü

⁸⁰Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁸¹Peacock, *a.g.e.*, s. 94; David Durand-Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, Oxon 2010, s. 173.

⁸²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311-312, 314-315.

⁸³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 200.

⁸⁴Yâkut, *a.g.e.*, IV, 56.

⁸⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 200.

üzere Çökürmüş’ün saygınlığını artırmış ve bunu rakiplerine karşı kullanmıştı.⁸⁶ Rıdvan’a gönderdiği elçi vasıtasıyla ona bağlılık bildireceğini ve hizmetinde olacağını söyledi ancak Çökürmüş’ün bir şartı vardı. Eğer Rıdvan, müttefiki İlgâzi’yi yakalarsa Çökürmüş de ona biat edecekti.⁸⁷ Bu teklif Haleb hâkimi için cazipti ve Nusaybin’de yaşananların asıl sebebinin Haçlılar olmadığı görülmekteydi. Rıdvan’a Nusaybin’e saldırmasını tavsiye eden İlgâzi’nin gayesi Çökürmüş’e güç kaybettirerek bu bölgede kendisine bir gelecek kurabilmektir. Çökürmüş de durumun farkındaydı bu sebeple Rıdvan’ı ikna etmişti. Çökürmüş’ün etkisinde kalan Haleb hâkiminin İlgâzi ile arası açılmaktaydı. Çökürmüş, vehimli bir karaktere sahip Rıdvan’a gönderdiği haberciler ile düşmanlarını birbirinden uzaklaştırmayı başarmıştı ve çok geçmeden karşısındaki ittifak dağılacaktı. Zira Rıdvan, müttefikleriyle görüşerek Çökürmüş’e karşı savaşmanın bir manası kalmadığını, onun güçlü bir emîr olduğunu ve hep beraber Haçlılara karşı savaşmaları gerektiğini ifade ediyordu. Duruma sinirlenen İlgâzi ise Çökürmüş’e yakınlaşmasından dolayı Rıdvan’a cephe almıştı. Rıdvan’ın teklifi oldukça makuldü ve Haçlılara karşı girişeceği savaşta Çökürmüş gibi güçlü bir müttefiki yanında istiyordu. İlgâzi, Türkmenlerin kendisine katılmasıyla iyice güçlenmişti ancak beklemediği bir anda Rıdvan’ın adamları tarafından tutuklandı. Bu hadise Artuklu Türkmenlerini kızdırdı ve onlar da Haleb birliklerine saldırarak İlgâzi’yi kurtardılar. Yaşanan bu ayrılık neticesinde Rıdvan, Haleb’e dönmek zorunda kaldı.⁸⁸ Çökürmüş yaşananları Tell Ya’fer’de bulunduğu esnada öğrendi ve düşmanlarını savaşmadan bertaraf etmenin sevinciyle Sincar’a doğru yöneldi. Burada bulunan Alpi, şehir kuşatılınca dışarı çıktı ve Çökürmüş’ten bağışlanma diledi. Damadının ölüm döşegindeki hâlini görünce siniri yatışan ve onu affedip şehre geri gönderen Çökürmüş, kısa bir süre sonra Alpi’nin ölüm haberini aldı. Alpi’nin vefatı üzerine Sincar’ı ele geçirmek isteyen Musul birlikleri şehir halkının direnişi ile karşılaştı. Taraflar arasında yaşanan gerilime Alpi’nin amcası Temirek müdahale etti ve sükûneti sağladı.⁸⁹

Çökürmüş’ün rakiplerine karşı yürüttüğü başarılı politika bölgedeki otoritesini perçinlemekteydi. Çökürmüş her ne kadar sahip olduğu topraklarda bağımsız hareket etse de Selçuklu devletine vergi vermekle mükellefti. Onun artan otoritesi ve bunun getirdiği daha bağımsız hareket etme güdüsü vergilerini aksatmasına sebep oldu.⁹⁰ Çökürmüş’ten gelen ödemelerin aksaması yakın zamanda Musul’da yaşananları unutmaya zor olan Muhammed Tapar’a iyi bir fırsat sunmaktaydı. Hızlı bir şekilde Çökürmüş’ün Musul’daki vazifesinden azline karar kıldı ve şehrin iktâsını bir başka emîri Çavlı Sakavu’ya verdi.⁹¹ Muhammed Tapar devrinde devletin emîrlere karşı politikasında büyük bir değişiklik olmamıştı. Muhammed Tapar, bir emîrin gücünü kırabilmek adına onun iktâsını bir başkasına veriyor ve böylece kendi otoritesini sağlamlaştırmak istiyordu. Sultanın tercih ettiği Çavlı Sakavu da o sırada Fars bölgesinde isyan hâlinde bulunuyordu. Sığındığı bir kalede isyanını sürdüren Çavlı, üzerine gönderilen Mevdûd b. Altuntekin’in tüm çabalarına rağmen teslim olmamıştı. Muhammed Tapar’ın şahsi yüzüğünü göndermesi neticesinde isyandan vazgeçen Çavlı’ya verilen Musul iktâsı hem bir isyanı sonlandırmaya yaramış hem de asi tavırlar sergileyen bir başka emîrin sonunu getirmeyi hedeflemişti. İbnü’l-Kalânîsî bu konuya değinirken daha farklı bir anlatım sergiler ve sultanın Çavlı’yı Haçlılarla mücadele ile vazifelendirdiğini, Sadaka ile Çökürmüş’ten de ona maddî yardımda bulunmalarını istediğini aktarır. Ayrıca sultan Rahbe ve Fırat’ın kenarındaki yerleri de Çökürmüş’e iktâ etmiştir. Müellifin kaydına göre bu istekler hem Sadaka’nın hem de Çökürmüş’ün ağırına gitmiş ve Musul hâkimi isyan

⁸⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 201.

⁸⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326.

⁸⁸İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 327; Ali Sevim, “İlgâzi Necmeddin” *DİA*, XXII, 89.

⁸⁹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 327.

⁹⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339; Ebu’l-Ferec, *a.g.e.*, II, 345; Peacock, *a.g.e.*, s. 94; Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu” *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2011), s. 43.

⁹¹İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339; Sibt, *a.g.e.*, XX, 14; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 137; Murray, *a.g.e.*, s. 67; Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 43. Cenâbi, Çökürmüş’ün hükmettiği toprakların genişliğine özellikle vurgu yapar. Bkz. Cenâbi, *el-‘Aylemü’z-Zâhir*, trc. Muharrem Kesik, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 58.

etmeyi tercih etmiştir.⁹² Musul gibi büyük bir kentin ardından Rahbe iktâsı Çökürmüş’e yeterli gelmemiş olmalıdır.

Yeni iktâsına yönelen Çavlı ise ilk olarak Bağdad’a geldi ve oradan Musul istikametinde bulunan Bevâzic’e giderek şehri yağmalattı. Çökürmüş yaklaşan tehlikeden haberdar olmuştu. Bevâzic’te yaşananlar çevredeki emîrleri rahatsız etmiş, Erbil’de bulunan Ebü’l-Heycâ b. Mûsek el-Kürdî el-Hezebânî aceleyle Çökürmüş’e haber göndererek yardıma gelmediği takdirde Çavlı’nın tarafına geçmek zorunda kalacağını bildirmişti.⁹³ Gelen haber Musul hâkimini endişelendirmişti ve değerli bir müttefiki kaybetmek istemiyordu. Aceleyle yola çıkan Çökürmüş’ün tüm ordusunu toplamaya vakti kalmamıştı ve yalnızca Musul birlikleri yanındaydı. Dicle’yi aşan Çökürmüş, Erbil yakınlarına geldi ve Bâkelba Köyü’nde müttefikleriyle buluştu. Çökürmüş için bu yolculuk zorlu geçmiş olmalıydı çünkü yaşı ilerlemişti ve felç geçirdiği için bir araç içerisinde taşınıyordu. Etrafına topladığı 2.000 kişilik kuvvet, Çavlı’nın birliklerinin iki katıydı. Ayrıca Çavlı’ya karşı alacağı muhtemel zaferin kendi prestijini çok daha büyük bir noktaya taşıyacağını farkındaydı. Dolaylı olarak Muhammed Tapar karşısında bir defa daha muzaffer olma fırsatı ilgisini çekiyordu. Savaş başladığında Çavlı düşmanın merkezine saldırdı ve Çökürmüş’ün ordusu beklenmedik şekilde dağıldı. Adamları felçli olduğu için kaçamayan efendilerini geride bıraktılar. Çökürmüş’ün yanında maiyetinden yalnızca bir kişi kalmıştı. Rikâbdarı büyük bir şevkle onu savunuyordu. Bu kişi öldürülünceye kadar Çökürmüş ele geçirilemedi ancak sonrasında yakalanarak Çavlı’nın huzuruna getirildi.⁹⁴ Esaret Çökürmüş için iyi geçmiyor; Çavlı da en az kendisi kadar hırslı bir karaktere sahip olduğu için hasta tutsağına iyi muamele göstermiyordu. Çavlı, savaş ganimetlerini ve tutsağı Çökürmüş’ü yanına alarak Musul önlerine gitti. Mağlubiyetin haberi şehirde duyulunca Musul ileri gelenleri savunma tedbirlerini alıp Çökürmüş’ün 11 yaşındaki oğlu Zengî’yi başa geçirdiler. Yönetim kale muhafızı Guzoğlu’nun elinde toplandı ve o, Seyfû’d-devle Sadaka, Aksungur el-Porsukî ve I. Kılıç Arslan’a haber gönderip Musul’un yardımına gelmelerini istedi. Eğer gelip Çavlı’yı mağlup ederlerse şehri onlara teslim edeceğini bildiriyordu.⁹⁵ Musullular savunma tedbirleri alırken Çavlı da ordusunu Emîr Kirmâvî b. Horasan gibi isimlerle güçlendirmiş ve Çökürmüş’ü şehrin önünde açtıkları bir çukura koyarak başına nöbetçiler dikmişti. Çavlı, şehrin teslim olmasını istese de bu reddedilmişti. O, Musul halkının direncini kırabilmek adına Çökürmüş’ü her gün bir katıra bindirerek surların önünde dolaştırıyor ve aşağılıyordu. Bu durum bir süre devam etti ancak Musullular teslim olmadılar. Esas problem Çökürmüş’ün içinde bulunduğu koşullardı. Zira yaşı ve hastalığından dolayı uğradığı muameleler kendisine ağır gelmekteydi. Ömrünün son günlerini bu şekilde yaşayan ve gittikçe hastalığı şiddetlenen Çökürmüş çektiği eziyetlere daha fazla dayanamayarak 500 (1107) senesinde hayatını kaybetti.⁹⁶ Onun ölümüne dair farklı rivayetler de bulunmaktadır.⁹⁷ Bunlardan birisini İbnü’l-Kalânîsî ve ondan naklen Sıbt İbnü’l-Cevzî aktarır. Onların kaydına göre Çavlı, esirine kötü muamelede bulunarak başını kestirmiştir.⁹⁸

el-Cezîre’nin büyük kentlerine hâkim olarak güçlü bir otorite kuran Çökürmüş’ün ölümü de bazı problemleri doğurmuştu. Mirasının paylaşımı sorun olmuştu ve şehrin yeni hâkimi aileden birisi olmamıştı. Musul

⁹²İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156.

⁹³İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339-340.

⁹⁴İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 340; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 221-222; Ebu’l-Ferec, *a.g.e.*, II, 345; ayn.mlf, *Muhtasar*, s. 172; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63; Murray, *a.g.e.*, s. 67; Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 207; Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 44.

⁹⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 342; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 222; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63-64; Özyayın, *Muhammed Tapar*, s. 60.

⁹⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 341; Ebu’l-Ferec, *Tarih*, II, 345; ayn.mlf, *Muhtasar*, s. 172; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 222; İbnü’l-Devâdârî, *a.g.e.*, VI, 501; Cenâbî, *a.g.e.*, s. 58; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, TTK Yay., I, Ankara 2013, s. 221; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 137; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 535; Sarıcı, *a.g.e.*, s. 207-208.

⁹⁷Sarıcı, *a.g.e.*, s. 208.

⁹⁸İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14. Süryani Mikhail hadiseleri daha farklı aktarmaktadır. Bkz. Süryani Mikhail, *Vekayiname*, trc. Hrnt D. Andreasyan, 1944, (TTK Yayınlanmamış Nüsha), s. 51.

şehri, Selçuklu ailesinin bir diğer koluna mensup Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmişti. Çökürmüş’ün oğlu Zengî ise babasının mirasına sahip çıkacak kudrette değildi ve yeni efendisine itaatini bildirmişti. Çavlı şehri alabilmek için Kılıç Arslan ile savaşmak zorunda kaldı ve ancak onu mağlup edebildikten sonra Musul’a hâkim olabildi. Kılıç Arslan’ın Çavlı karşısında mağlup olup vefat etmesi Musul’u tamamiyla savunmasız bırakmış ve Çökürmüş’ün yakınları şehri ona teslim etmek zorunda kalmışlardı. Çavlı’nın ilk işi zenginliği ile meşhur⁹⁹ Çökürmüş’e ait malları müsadere etmek oldu. Musul’un yeni efendisi Çavlı, Çökürmüş’ün aile fertlerinin yönetiminde bulunan kentleri de kontrol etmek istiyordu ve Cezîre-i İbn Ömer’de yaşayan oğlu Habeşî’nin üzerine gitti. Bir müddet kuşatma devam etse de maddî çıkarlar yine devreye girdi ve Habeşî gönderdiği 6.000 dinar ile çeşitli hediyeler sayesinde barışı satın alabildi.¹⁰⁰

Sonuç

Şemsü’l-devle Çökürmüş, kısa sürede birçok hadiseye dâhil olmuş, başarılı kabul edilebilecek bir emîrdi. Onun başarılı olduğunun belki de en önemli delili hükmettiği kentlerdeki halkın kendisine duyduğu sevgiydi. Bu başarısını sağlarken tutarlı bir politika takip eden Çökürmüş, önüne çıkan fırsatları değerlendirmişti. Politik zekası oldukça fazlaydı ve kurduğu ilişkilerde kendi menfaatlerini koruma hususunda başarılıydı. Özellikle Selçuklu devletinde yaşanan taht mücadelesi onun gücünü daha da artırmasını sağlamıştı. Çökürmüş bu yönüyle kendi devrindeki diğer emîrlerin güzel bir özetini sunmaktadır. Melikşah devrinin genişleyen askerî ve bürokratik sınıfında kendisine yer edinin devlet içerisinde yükselmeye başlayan emîrler, zayıflayan merkezî yönetimle birlikte şahsî iktidarlarını artırma gayretinde olmuşlardır. Bu iktidar mücadelesinde Musul’u ele geçiren Çökürmüş belki de kendisinin dahi beklemediği bir hızla el-Cezîre’nin en meşhur ismi olmuştu. Çalışmadaki örneklerin gösterdiği üzere bir emîrin güçlenmesi dikkat çekmekte ve zenginlikten pay almak isteyen diğer rakipleri kendisine düşman etmekteydi. Bu durum Çökürmüş’ü de savaşılmaya mecbur bırakmış ancak politik zekâsı onu birçok mücadeleden rahatlıkla kurtulmasını sağlamıştı. Çökürmüş’ün gücü belki de Muhammed Tapar’a meydan okumasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Musul emîri olarak Selçuklu taht varisleri arasında yapılan anlaşmayı tanımamış ve savaşılmayı tercih etmişti. Çökürmüş, Musul’u Muhammed Tapar’a karşı başarıyla savunmasının propagandasını yapmaktan geri durmamış ve rakiplerine göz dağı vermişti. Nihayet-i kelâm Selçuklu Devleti özellikle Melikşah’ın ölümünden sonraki yıllarda büyük bir sarsıntı geçirmiş ve bunun hem bir sebebi hem de sonucu olarak emîrler büyük kudret kazanmışlardır. Emîrlerin kazandığı gücün denetlenememesinin devleti ne gibi zararlara uğrattığı görülmektedir. Zira emîrlerin güçlenmesi devletin zayıflamasına sebep olduğu gibi yaşanan kargaşalar emîrleri daha da güçlendirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Burak Nazif Sarıcı (Arş. Gör.)
Author Details	¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye 0000-0002-9717-9048 buraksarici95@gmail.com

⁹⁹İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14-15.

¹⁰⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 345; Metin Tuncel-Abdülkerim Özeydin, “Cizre”, *DiA*, VIII, 38.

Kaynakça | References

- Albertus Aquensis, *Liber Chiristiane Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, trc. Susan B. Edgington, Clarendon Press, New York 2007.
- Altan, Ebru, “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/IV (2014), s. 51-64.
- _____, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yay., Ankara 2018.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, trc. Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014.
- Bozkurt, Nebi, “Tirâz”, *DîA*, XLI, 112-114.
- Brosset, Thomas, “The First Crusade and the Failure of Kerbogha’s Campaign from Mosul to Antioch (March-June 1098): A Re-evaluation”, *al-Masaq*, 36/3, (2024), s. 281-303.
- Cenâbi, el-‘Aylemü’z-Zâhir, trc. Muharrem Kesik, Selenge Yay., İstanbul 2023.
- Çevik, Adnan, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı” *Osmanlı Araştırmaları*, sayı, 33 (2009), s. 35-64.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yay., İstanbul 2013.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK Yay., I, Ankara 2013.
- Durand-Guedy, David, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, Oxon 2010.
- Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî Ahbâri’l-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Risâletu’l-Âlemiyye, I, Beyrut 2017.
- Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II, Ankara 1999.
- Ebu’l-Ferec, *Târîhu Muhtasarî’l-Düvel*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Ebu’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, thk. Mahmud Dayyub, II, Beyrut 2000.
- Fulcherius, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, trc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969.
- Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, trc. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2015.
- Honingman, E. “Musul”, *İA*, VIII, 738-741.
- Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, trc. Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 2016.
- Hudûdu’l-Alem, The Regions of the World*, nşr. V. Minorsky, London 1937.
- İbn Haldûn, *el-İber*, nşr. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dârü’l-Fikr, III, Beyrut 1981.
- İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, Beyrut 1996.
- İbn Said, *Kitâbu’l-Coğrafya* nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyâl, I, Kahire 1957.
- İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-dürer ve câmi’u’l-gurer*, VI, nşr. Salahaddin el-Müneccid, Kahire 1961.
- İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, trc. Abdülkerim Özaydın, X, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir fî’d-Devleti’l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963.
- İbnü’l-Ezrâk, *Târîhu’l-Fârikî*, nşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Kahire 1959.
- İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbnü’l-Verdî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, II, Beyrut 1996.
- İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müşâtâk fî İhtirâku’l-Âfâk*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2020.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları* trc. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.
- İzzeddîn İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-hatîre fî zikri ümerâ’î’s-Şâm ve’l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâre, III, Dimaşk 1978.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara 2020.
- Kesik, Muharrem, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş Yay., İstanbul 2018.
- _____, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021.
- Lambton, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History 11th-14th Century*, London 1988.
- MacEvitt, Christopher, “Edessa”, *The Crusades An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, ABC-CLIO, California 2006, s. 379-385.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.
- _____, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

- Murray, Alan V., *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York 2012.
- Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yay., İstanbul 2018.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnî'l-Edeb*, nşr. Necib Mustafa Fevvaz-Hikmet Keşli Fevvaz, XXVII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, *Tarih Dergisi*, sayı, 36 (2000), s. 405-421.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İÜ Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, İsam Yay., I, İstanbul 2017.
- Peacock, A. C. S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, trc. Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul 2020.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlu Sakavu” *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2011), s. 37-60.
- Radulfus Cadomensis, *Gesta Tancredi*, trc. B. S. Bachrach & D. S. Bachrach, Ashgate, Hampshire 2005.
- Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., I, Ankara 1999.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2018.
- Richard, Jean, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Özge Özdemir, Selenge Yay. İstanbul 2022.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, TTK Yay., I-II, Ankara 2008.
- Sarıcı, Burak Nazîf, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Sevim, Ali, “İlgazi Necmeddin” *DİA*, XXII, 89-90.
- _____, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092 – Şubat 1095)”, *Belleten*, 27/107, (1963), s. 411-435.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân*, nşr. Muhammed Enes Elhin, Kamil Muhammed el-Karat, İbrahim ez-Zeybek, XIX-XX, Risâletü'l-Âlemîyye, Beyrut 2013.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, II, İstanbul 1999.
- Süryani Mikhail, *Vekayiname*, (trc. Hrant D. Andreasyan) 1944, (TTK Yayınlanmamış Nüsha).
- Tritton A. S. - Gibb, H. A. R., “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *JRAS*, 65 (1933), s. 69-101.,
- Tufantoz, Abdurrahim, “Mervânîler”, *DİA*, XXIX, s. 230-232.
- Tuncel, Metin - Abdülkerim Özaydın, “Cizre”, *DİA*, VIII, s. 37-39.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 2019.
- Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, trc. A. C. Krey, Columbia University Press, I-II, New York 1943.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Salahaddin el-Hevârî, el-Mektebetü'l-Asriyye, II, Beyrut 2014.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, TTK Yay., I, Ankara 2013.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XXXIV, Beyrut 1993.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

Politics and Gender in the Last Period of the Ilkhāns: The Case of Bagdād Khatun

İlhanlıların Son Döneminde Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet: Bağdat Hatun Örneği

Nilgün Dalkesen¹

¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Abstract

The life of Baghdād Khatun, a member of the senior ruling class of the Ilkhānid state, was greatly influenced by the political events of the time. The Ilkhānid ruler Abū Saʿīd declared his intention to marry Baghdād Khatun, the daughter of Amīr Chupan and the wife of Shaikh Hasan Jalāyer, on the basis of the authority granted to him by Chinggis Khan's Yasa (*Yasa-yi Bozorg*). This was undoubtedly part of Abū Saʿīd's plan to use his authority to control and/or eliminate the Chupanids, who overshadowed him economically and politically. The power struggle between the Chupan family and Abū Saʿīd took place in the private sphere and was based on yasa, particularly concerning the Baghdād Khatun incident. This request touched on private life and family honour, triggering important political and military events. It tested the obedience and loyalty of the Chupan family, who controlled almost the entire country. This article examines the role of yasa in Mongol political thought, and how the Ilkhānids implemented it alongside sharīʿa, despite also being Muslim. Thus, an attempt is made to assess the various dimensions of the relationship between the rulers and the amīrs within the framework of gender roles.

Öz

İlhanlı devletinin üst düzey yönetici sınıfının bir üyesi olan Bağdat Hatun'un hayatı, dönemin siyasi olaylarından derinden etkilendi. İlhanlı hükümdarı Ebu Said, Cengizhan Yasası'nı (*Yasa-yi Buzurg*) kendisine verdiği yetkiye dayanarak Emir Çoban'ın kızı ve Şeyh Hasan Celayir'in eşi Bağdat Hatun ile evlenmek istediğini bildirdi. Bu, şüphesiz Çoban ailesi tarafından ekonomik ve politik olarak gölgede bırakılan Ebu Said'in otoritesini ve gücünü kullanarak onları kontrol altına alma ve/veya ortadan kaldırma planının bir parçasıydı. Nitekim özel hayata ve aile onuruna dokunan bu istek, önemli siyasi ve askeri olayların tetikleyicisi oldu. Çoban ailesinin Ebu Said ile yaşadığı güç mücadelesi Bağdat Hatun olayı başta olmak üzere özellikle yasaya dayandırılarak özel hayat üzerinden bir meydan okumaya dönüştürüldü. Bu teklif nerede ise ülkenin tamamının idaresini elinde tutan Çoban ailesinin sadakatlerini zor bir teste tabi tuttu. Bu makale, yasanın Moğol siyasi düşüncesindeki yerini ve işlevini ve aynı zamanda Müslüman olan İlhanlıların yasa ve şeriatı birlikte nasıl uyguladıklarını incelemektedir. Böylece hükümdarlar ile emirler arasındaki ilişkinin farklı boyutları toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışıldı.

Keywords

Bagdād Khatun • Amīr Chupan • Abū Saʿīd • Yasa/Yasaq • Amīrs (tribal leaders)

Anahtar Kelimeler

Bağdat Hatun • Emir Çoban • Ebu Said • Yasa/Yasaq • Emirler (kabile beyleri)

Author Note

I would like to thank Ertuğrul Ökten and Elif Bayraktar Tellan for their contributions to the article.

Yazar Notu

Makaleye katkılarından dolayı Ertuğrul Ökten ve Elif Bayraktar Tellan'a teşekkür etmek isterim.

“ Citation | Atif: Dalkesen, Nilgün. "Politics and gender in the last period of the Ilkhāns: The case of Bagdād Khatun." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 35-44. <https://doi.org/10.26650//iutd.1543799>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Dalkesen, N.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Nilgün Dalkesen dalkesen2014@gmail.com

Introduction

Bagdād Khatun (d.1335) was the daughter of Amīr Chupan (d.1331), who was the leading Mongol Amīr of the Ilkhānid period. She was married to Amīr Shaikh Hasan¹ from the Jalāyirī tribe in 1323. Two years later, in 1325, the twenty-year-old Abū Sa'īd,² the Ilkhān in Persia, “fell in love with Bagdād Khatun” and wanted to marry her according to yasa.³ By proposing this Abū Sa'īd, violated a clear prohibition in the Qur'an and reduced Bagdād Khatun and her family to the status of slave.⁴ Throughout history, in many Muslim communities, it was possible for a Muslim ruler to set his sights on a married woman and marry her. However, this could be done secretly or without much publicity and with no legal basis. In this case, however, Abū Sa'īd publicly emphasized that he had made this proposal in accordance with yasa, rather than conducting this unusual matter in secret to avoid possible repercussions. Nevertheless, the marriage was conducted in accordance with the rules of sharī'a. His request for marriage exacerbated long-standing yet unspoken issues with the Chupanis, triggering significant political and military events. In fact, the amīrs of the Ilkhānate were granted considerable power and authority on condition of their obedience to the dynasty. This allowed them to amass significant military and economic power while operating within the legal framework. However, the growing power of the Chupanids was perceived as a threat to the dynasty and the rival amīrs, causing conflict between them and the rulers. Problems between the Chupanids and Abū Sa'īd were a recurring feature of Ilkhānid history. This time, however, private matters played a significant role in the events. This offers an opportunity to examine the role and position of women among the Mongols from a different perspective. This article examines the relationship between women, politics, and sharī'a and yasa within the Ilkhānid dynasty in the context of the Bagdad Khatun case and related events.

1. Chupanids and Abū Sa'īd

Amīr Chupan's rising power and authority within the dynasty was due in large part to Uljaitu's favor.⁵ He won the trust of Uljaitu to such an extent that he was able to marry two of the daughters of Uljaitu, first Shāhzāda maghfūr Dowlandī in 1319/1320, and immediately after her death, he married Shāhzāda Sati Bik, (6 September 1319).⁶ Abū Sa'īd was crowned in 1317 at the very young age of 12, which made it easier for the Chupan to exert his influence over him. Therefore, Abū Sa'īd's reign was divided into two phases; the first

¹ He was the son of Amīr Husain, the son of the martyred Aqbuqa Guregan, the son of the late Amīr Ilkhān Noyan. His mother was Uljai Sultān, the daughter of Arghun Khan. Amīr Shaikh Hasan was also cousin of Abū Sa'īd. Al-Āharī, Abu Bakr al-Qutbī (fl. 1350s), *Ta'riḫ-i Shaikh Uwais*, tran. J. B. van Loon, *History of Shaikh (Uais): An Important Source for the History of Adharbaijān in the fourteenth Century*, Holland 1954, p.83. For more detailed information about Shaikh Hasan and Jalāyirids, see: Shīrīn Bāyanī, *Tāriḫ al- Jalāyer*, Tehrān, 1945, p.1-50; Al-Shabānkārā'i, Muhammad b. 'Alī, *Majma' al-Ansāb*, ed. Mir Hāshim Muhaddith, Tehrān 1984, p.297.

² Prior to his accession to the throne, Abū Sa'īd married Ūljāy Qutlugh Khatun, daughter of Ghazan Khan. According to Samarqandī, Ūljāy Qutlugh Khatun was previously married to Prince Bāstām. Following his death, she married Abū Sa'īd. Baghdād Khatun was his second wife. His third wife was Delshād Khatun, niece of Baghdād Khatun. His fourth wife was Adelshāh Khatun, the daughter of Tukel, son of Amīr Isen Qutlugh. His fifth wife was the daughter of Dawlatshāh, who was a relative of Amīr Chupan. Kamāl al-Dīn 'Abd al-Razzāq Samarqandī, *Maṭla'al-Sa'dayn va Majma'al Baḥrayn*, ed. 'Abd al-Husayn Navā'i, Tehrān 1994, p. 20-21.

³ All historical sources report that Abū Sa'īd proposed marriage to Baghdad Khatun on the basis of the Chinggisid Yasa. Shabānqārā'i, p. 298; Hāfez Abrū, *Zubdat al-Tawāriḫ*, ed. Kamāl Hājj Sayyid Javādī, Tehrān 1993, p. 117.; Samarqandī, p. 60. According to Riasanovsky, the Yasa required that all daughters be presented to the Sultan at the start of each year, so that he could select some for himself and his children. If he asked for a maid or anyone's sister, she was to be given to him without resistance. Valentin Riasanovsky, *Fundamental Principles of Mongol Law*, Indiana University, Bloomington, Mouton&Co., The Hague, The Netherlands 1965, p. 84; Gregory Abū'l Farac (Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, II, tran. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, 526; Cem Tüysüz, “İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, issue 72, 2021, p. 265-276.

⁴ Qur'an, 4:24. Also (prohibited are) women already married, except those whom your right hands possess: a man can only marry a slave married woman.

⁵ Charles Melville, *Çobān*, *El*, V, 875.

⁶ Hāmdullāh Mustawfī Qazwīnī, *Dhail-i Tāriḫ-i Guzīda*, ed. Īraj Afshār, Tehrān 1993, p.614-15; Samarqandī, p. 54; Abrū, p. 71; Qāshānī, Abū al-Qāsim 'Abd Allāh b. 'Alī, *Tāriḫ-i Ūljāytū*, ed. M. Hambly, Tehrān 1969-70, p. 6.

phase, in which Amīr Chupan and the Chupanids gained superiority over the other leading Amīrs through political maneuvering by suppressing the Amīr revolt in 1319, and the second phase, which began with the struggle of Amīr Chupan and his sons against the Ilkhāns and ended with the execution of this family.⁷

In the first phase, members of the Chupanid family controlled almost the entire country, each as governor of a region; Timurtash was in Rūm, Shaikh Mahmūd in Gurjīstān, and Hasan in Khūrāsān, Talash (son) of Hasan in Fārs and Kermān, and Dimashq Khwāja in both Āzarbāijān and Irāq. Ahari summarizes the situation in the following sentence. "Abū Sa'īd became a king in name only".⁸ In parallel, Khāfez Abrū reported that "Amīr Chupan took control and rule of Abū Sa'īd's country".⁹ In this case, the following question comes to mind. How did an amīr gain such a great power? The answer to this question may also be a key to understanding the events leading up to the Baghdād Khatun incident.

In the Chinggisid political understanding, the right to rule was only the right of a person from *Altan Urugh* (the Golden Seed). This tradition did not allow any man, no matter how powerful, from outside the ruling family to seize power and ascend the throne. Therefore, no matter how powerful an amīr was, he could hardly think of sitting on the throne of the ruler of a golden lineage of a Chinggisid ruler.¹⁰ According to İ.Togan, *yasa* (*Jasagh*) had many aspects and one of them was that this was a world with a center; this center was not necessarily locational as in the case of capital but more personal. This world-view required a *khan* or a *qaghan*. In other words, *khanship* had become institutionalized.¹¹ In this system, amīrs and bureaucrats were in constant competition to gain the ruler's favour. Those who helped the ruler in their struggle for the throne or in overcoming political and military crises were, over time, seen as a threat to the ruler and the ruling elite. The rulers exploited the competition between the amīrs, setting them against each other, in order to maintain their authority over them.¹² Therefore, the relationship between amīrs and rulers tended to rise and fall. As in the relationship between Ghazan Khan (r.1295-1304) and Amīr Nawrūz,¹³ Amīr Chupan crushed this rebellion in the uprising of 1319, consolidating both Abū Sa'īd's power and his own place. History repeated itself and Amīr Chupan and his large family, all of whom held important positions, began to be seen as a threat. About this matter Melville said that "Chopan became master of affairs as Öljeitü had recommended he should; but this was not universally accepted, and by depriving the new Sultan all but the name of ruler, Chupan also created a more dangerous enemy in Abū Sa'īd himself".¹⁴ This time, to eliminate the Chupanids, Abū Sa'īd used the other amīrs who, like himself, were inconvenient to the Chupanids.¹⁵ Abū Sa'īd lit the fuse by proposing marriage to Bağdād Khatun, depending on the *yasa*/*yasaq*. Although there is not enough evidence to claim that the proposal was made solely for political purposes, subsequent events can be viewed as evidence of its strong political dimension. In fact, the sources' mention

⁷Hüseyin Peyrovi Milāni, *Ebū Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Unpublished PhD. Thesis, Ankara 1971, p. 60.

⁸Loon, p. 53.

⁹Abrū, p. 117.

¹⁰Similarly, even in the Great Seljuk Empire, where the dynastic powers of the rulers were not as strong as in the Mongol Empire, many powerful amīrs did not think of seizing the Seljuk throne because they were not from the ruling clan. A. C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015, p. 234, 268.

¹¹İsenbike Togan, *Flexibility and Limitations in Steppe Formations; The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Brill, Leiden 1998, p. 149.

¹²Melville Charles, "Abū Sa'īd and the Revolt of Amirs in 1319", *L'Iran Face À La Domination Mongole*, ed. Denis Aigle, Institut Français de Recherche en Iran, Téhéran 1997, p. 89-95 (Revolt of Amirs in 1319).

¹³Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Tarih, İstanbul 2009, p. 161.

¹⁴Melville, "Revolt of Amirs in 1319", p. 96.

¹⁵Abrū mentioned "According to the information I received, Vizier Malik Nasrad al-Dīn, whose nickname was 'Adel', was behind this intrigue against Chupan, there was." Abrū, p.120; Qazwīnī, p. 606-617; Khwāndamīr, *Ḥabīb al-Siyar fī Akhbār-i Afrād-i Bashār*, III, tran. W. Thackston *The Reign of the Mongol and the Turk*, Cambridge 1994, p.120; Samarqandī, p. 63.

of the unease caused by the power of the Chupan family and this marriage proposal together can be seen as evidence of the political aspect of this proposal.

This incident challenges the widely held view that women in the Mongol dynasty and ruling elite permanently held great power and authority, and that their rights were protected by the *yasa*.¹⁶ The position of elite women depended on the authority of the Chinggisid ruler as much as that of elite men. This is evident from the ups and downs experienced by Baghdād Khatun, and from the marriage of her niece, Delshād Khatun, to the ruler who murdered her father, Dimashq Khwāja.

2. Yasa/Yasaq

The customary law *töre/törü*, practiced among steppe societies, was regulated by Chinggis Khan as the *yasa/yasaq*, which permanently strengthened the ruler's authority.¹⁷ *Yasa* represented and symbolized the imperial ideology and authority of the Mongols.¹⁸ As Togan claims, with Chinggis Khan in the political sphere, "the state" was elevated to a position above any tribe that remained intact after the changes. The supreme leadership was represented by one dynastic family, the family of Chinggis Khan and his descendants. This new order of Chinggis Khan occupied a central place in the *yasa/yasaq*. Any move to the contrary would be severely punished.¹⁹ The account of the Armenian historian Grigor Akanc (d. 1335) reveals the centrality of *yasa* to the Mongol political system. He reported that the Mongols made a great covenant with God, the Creator of heaven and earth, to abide by His commandments. These are the commandments of God which He imposed on them and which they themselves call "*Yasax*".²⁰ The fact that Akanc, an outsider living at the same time as Abū Sa'īd, saw the *yasa* as a pact with God can be taken as an indication of how the Chingisid *yasa* was glorified for the Ilkhānids. *Yasa* was binding all his descendants and the rest of the Mongols, serving as a yardstick for their faithfulness to him and to his heritage throughout the countries under their rule.²¹ Like Ghazan Khan,²² his successors, who had remained loyal to the Mongol *yasa*, did not make their Islam a "state religion." They did not adhere to the principles of Islamic law.²³ Therefore, the ruling class, whose whole life was a part of politics, was not punished according to *sharī'a* but by *yasa*.²⁴

As an experienced soldier and bureaucrat, Chupan undoubtedly knew the Chinggisid imperial ideology well and acted accordingly. The fact that he carried out his duties under *yasa* with great loyalty is emphasized in almost all historical sources. Chupan tried to make sure that his children would remain loyal to the

¹⁶Nicola de Bruno, "Women's Role and participation in Warfare in the Mongol Empire," *Soldatinnen: gewalt und Geschichte im Krieg vom Mittelalter bis Heute*, ed. Franka Maubach, Silke Satjukov and Klaus Latzel, Krieg in der Geschichte series, LX, Brill 2019, s.95-112.

¹⁷George Vernadsky, "The Scope and Contents of Chingis Khan's *Yasa*," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, III/4 (Dec. 1938), 339; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, p.132; Abdülkadir İnan, "Yasa, Töre-Türe ve şariat," *Makaleler ve İncelemeler*, I, TTK, Ankara 1998, p. 222.

¹⁸David Morgan, *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, London, New York 1985, p. 58.

¹⁹İsenbike Togan, "Variation and Perception of *Jasagh*," *History of Central Asia in Modern Medieval Studies (In Memoriam of Professor Roziya Mukminova)*, ed. D. A. Alimova, Yangi Nashr, Tashkent 2013, p.69.

²⁰Grigor Akanc, "History of the Nation of the Archers", tran. Robert P. Blake and Richard N. Frye, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XII/3-4 (1949), 289-91.

²¹David Ayalon, "The Great *Yasa* of Chingiz Khan, A Reexamination," *Studia slavica*, issue 33, 1971, p. 132.

²²Shortly before he converted to Islam, Ghazan Khan wanted to marry the wife of his late father, Bulughan Khatun. While such a marriage was typical for Mongols, under *sharī'a* it would be illegal. Al-Safadī tells how Ghazan (r. 694/1295-703/1304) was willing to abandon Islam if the marriage could not be performed, but a scholar suggested a solution: as Ghazan's father had not been a Muslim, his marriage to Bulughan Khatun could be deemed invalid. Amitai-Preiss, R. Ghazan, "Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LIX/1 (1996), 3.

²³Denise Aigle, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three 'Anti-Mongols' Fatwas", *Mamluk Studies Review*, XI/2 (2007), 116; Michal Biran, *The Mongol Transformation: from the Steppe to Eurasian Empire*, Brill, Leiden 2004, p.359.

²⁴Z. V. Togan, p. 386-387; In the Seljuq dynasty, high-ranking members of the elite were also judged according to traditional steppe law (*yasa*) Peacock, p. 166.

dynasty. When his son Timurtash Noyan the governor of Anatolia, rebelled in 1322,²⁵ he went to Anatolia he tied his son's hands together and brought him before Abū Sa'īd, saying, "He is a criminal, execute him," but Abū Sa'īd forgave him, and later Timurtash Noyan returned to Anatolia as governor.²⁶ As in the case of his son's disloyalty to Abū Sa'īd, he never wavered in his loyalty to the dynasty and yasa. Even when this humiliating marriage proposal was made, Amīr Chupan shocked and ashamed²⁷ however, he did not openly refused Abū Sa'īd's request. Chupan's failure to respond to this humiliating offer was the only way to exist in a system where all kinds of power and authority were available as long as yasa was followed, that is, as long as the ruler who had the greatest authority was obeyed. Therefore, he tried to divert his attention and send his daughter and son in law Shaikh Hasan Jalāyer to Qarabagh and he recommended that Abū Sa'īd spend the winter in Baghdād.²⁸ With the arrival of spring, Chupan had still not responded to the Khan's request. One day Sultan Abū Sa'īd said: I have given you all my land, do it in such a way that I can be carefree, I have never had a burden (difficulty, problem) until today". Abū Sa'īd then told him that he was disturbed by his son Dimashq Khwāja, who represented Chupan at court, and that asked him to replace Dimashq Khwāja with his other sons.²⁹ This reproachful speech was probably also due to the fact that Chupan still did not give his daughter Baghdād Khatun to the Sultan.³⁰

Once again, rather than reacting to Abū Sa'īd, Chupan advised his son, Dimashq Khwāja, on how to behave towards the ruler and establish good relations with him. He said that if he gained the trust of the ruler, his life would be easier and he would easily achieve his goals and desires. Dimashq responded by telling his father, "I served the emperor with great devotion and I always preserved my servitude (*'ubūdiyyet*) and I have spent my life in his service." He also added that he suspected that the problem between him and the ruler was not because of his abuse of power, but because Sā'in Vizier had betrayed him to the ruler.³¹ For the second time, Chupan, without fulfilling the ruler's order, moved to Khorasan to solve a problem related to the military security of the country in the east. He took Sā'in Vizier with him when he left. This time, he was murdered on Abū Sa'īd's orders, upon rumours of Dimashq Khwāja's secret affair with a Uljaitu's concubine.

Ibn Battuta, who visited Baghdad (1326-27) during Abū Sa'īd's stay there, provided valuable information about the tensions between the Chupanids and Abū Sa'īd and the murder of Dimashq Khwāja. His accounts agree with the historical sources and include information not mentioned in them. Battuta included the following sentence, which is the same as Āharī's and Abrū's sentences "nothing of sovereignty remained in his hands but the name". Furthermore he reported that Abū Sa'īd had no money to distribute to the poor on a feast day and borrowed money from a merchant. Finally, his mother Donyā Khatun said to him: "If we were men, we should not let Chupan and his son continue to behave like this. The behavior of Dimashq Khwāja, the son of Chupan has reached the point of dishonoring your father's wives. Last night he spent the night with Tugha Khatun, and he sent me a message saying, "Tonight I will spend the night with you." Donyā Khatun advised Abū Sa'īd to capture Dimashq Khwāja and then said, "As for his father [Chupan], God will suffice to deal with him."³² Her words to his father [Chupan], "God will be enough to deal with him,"

²⁵For detailed information about this revolt see Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı", *Kebikeç*, Issue 43, Ankara 2017, p.301-324 ("İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı").

²⁶Loon, p. 54; Qazvīnī, p. 606; Abrū, p. 114-115; Shabānkārā'i, p.285.

²⁷Abrū described Chupan's reaction to this offer in a very dramatic manner. See Abrū, p. 118. See also Samarqandī, p. 60.

²⁸Thackston, p. 120; Samarqandī, p. 63.

²⁹Abrū, p. 119.

³⁰C. Melville, "Wolf or Sepherd? Amīr Chohan's Attitude to Government?", *The Court of the Il-khans, 1290-1340*, ed. Julian Raby & Teresa Fitzherbert, Oxford University Press for the Board of the Faculty of Oriental Studies, University of Oxford, Oxford, New York 1996, p.80.

³¹Abrū, p. 119-120. Loon, 54; Qazvīnī, 606-617; Thackston, p. 120; Samarqandī, p. 63.

³²Ibn Battūta, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, ed. H. A. R. Gibb, Cambridge Univ. Press, III, 1962, 336-337; İbn Battūta, *İbn Battūta Seyahatnāmesi*, tran. A. Sait Aykut, YKY, I, İstanbul, 2000, 322-323.

also reflected on the idea of eliminating Chupan. While Donyā Khatun's conversation with her son Abū Sa'īd was about complaining about Dimashq Khwāja's behavior, the historical sources emphasized the extent of Dimashq Khwāja's political and economic power. Shabānqārāī said of Dimashq that he sat himself on the throne of the Khān, and his power and wealth became greater than the Khān, and his improper sayings about the Khān reached his ears.³³ Similarly, Āharī said "Amīr Dimashq Khwāja, in the camp (*ordu*), ruled (the) whole world."³⁴ Historical sources or Donyā Khatun criticized him not for abusing his duty or not doing it well, but for broking the rules of being a servant (*'ubūdiyyet*).³⁵ Dimashq Khwāja's complaint, quoted above, also proves that the Chupanis were being targeted for extermination.³⁶ Abū Sa'īd's desire to marry Baghdād Khatun accelerated the process.

At the end, the pretext of his secret relationship with one of the concubines of Uljaitu, Dimashq was killed in August 1328 and his properties were plundered. He was so rich that "a man (plunderer) who did not have bread for breakfast became rich with Dimashq's property by night."³⁷ Abū Sa'īd turned the execution of Dimashq into a show. Shabānqārāī wrote that when Dimashq was killed, his head was brought from the castle and exhibited for public view. Abū Sa'īd sat stately and said "whoever oppose me, his end will be like this" (*Her kesi ke o rā del-i mukhālāfat bāshad, aqibet-i o chenīn bashād*).³⁸ Once again, a member of Chupan family was punished not because of what he said or did against the Khān, but because of a private matter.

Although Chupan had taken no action against the Khan for his request to marry Baghdād Khatun, the execution of his son caused him to speak ill of the Khan, leading to a fight in which he was killed by the Khan's soldiers.³⁹ In fact, the reason for his defeat of Chupan's army was the defection of thirty thousand soldiers from Chupan's army to Abu Said's side.⁴⁰ After the execution of Dimashq and Chupan, the rest of Chupan's family were forced to leave the country and the Chupanid rule came to an end.⁴¹ According to Āharī, Abū Sa'īd acquired absolute power after the execution of Chupan and his son Dimashq.⁴² After the elimination of the Chupanids, there was nothing to hinder Abū Sa'īd from marrying Baghdād Khatun. This time, he sent Qādī al-Quzāt Mobārak Shāh to ask Baghdād from her husband Shaikh Ḥasan.⁴³ Abū Sa'īd's marriage proposal was in accordance with yasa but the wedding was carried in accordance with shari'a. Thus, before the wedding, Baghdād Khatun spent the *'iddah period* in accordance with shari'a.⁴⁴

³³Shabānqārāī, p. 281-282.

³⁴Loon, p. 55. Shabānqārāī reported that, one day, when Abū Sa'īd was drunk, the amīrs said that "Dimashq's treasury is worth more than yours. You are pādeshāh in name, but the real pādeshāh is Dimashq". *Majma' al-Ansāb*, 280.

³⁵His brother, Timurtash, was also executed by the Mamluk Sultan for similar reasons. It is thought that their power and wealth made it difficult for them to remain within the framework of servitude. Dalkesen, "İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı", p. 320-321.

³⁶Charles Melville, "The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran", *Papers on Inner Asia*, Indiana Bloomington, XXX (1999), 15.

³⁷Thackston, p. 120; Fasīh al-Khwāfī, *Mujmal-i Faṣīhī (777-849)*, ed. Mahmūd Farrukh, Tehrān, 1960, p. 37.

³⁸Shabānqārāī, p. 280.

³⁹Shabānqārāī, p. 284. The sources mentioned the reluctance of the soldiers to fight with or kill Chupan and his son Dimashq. See Samarqandī, p. 67. Abrū reported what Abū Sa'īd had said about Chupan's good character, and Abū Sa'īd sent his coffin to Medina. Before he died, Chupan gave his will to Amir Malik Giyath al-Din, the man who had killed him. Chupan's will stated: 1. Do not separate my body from my head, as I am innocent. If proof is required, cut off one of my fingers and send it. 2. Do not kill my son Jalāu Khān, who is very young. Send him alive, as he is the son of his sister. 3. Send my corpse to Madīna-i Rasūl. Abrū, p. 133.

⁴⁰Abrū, *Zubdat al-Tawārīkh*, 130.

⁴¹Amīr Timurtash took refuge in Egypt, he was delivered to the Khān and executed; Chupan's son Hasan and Hāḥasan's son Talash were sheltered by the Uzbek Khān; Chupan's other son Shaikh Mahmūd, the ruler of Georgia, was taken captive and killed by the Khan's soldiers. See Qazvīnī, *Tārīkh-i Guzīda*, 620; Firdevs, Özen, "İlhanlı Devleti'nin Son Hükümdarı Ebū Sa'īd Bahādır Han'ın Emīr Çoban'ın Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü (728-736/1327-1335)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, issue 74, 2022, p. 268-281.

⁴²Loon, p. 56.

⁴³Abrū, p. 139.

⁴⁴Abrū, 140.

3. Baghdad Khatun as a Wife of the Khan

When Baghdād khatun was the daughter of Chupan and the wife of Shaikh Hasan Jalāyer, she was treated like a slave. However, once she was married to the Khan, this time as the Khan's wife, she enjoyed the advantages of *yasa* and was able to act as a ruler with great power and prestige. Historical sources report that after the marriage, "Baghdād Khatun sat on the throne of the state"⁴⁵ and began to take an active part in all administrative and fiscal matters; She was given many *yarliqs* around the surrounding lands, and her decisions were respected and obeyed, Chupanids were executed, but this time through Baghdad Khatun, Chupanids were able to exercise power once again. She avenged her father and brothers by executing their enemies who had provoked Abū Sa'īd against their family.⁴⁶ Abrū reported that Baghdād Khatun prevented Abū Sa'īd from giving the lands and wealth of his father to Ghiyas al-Dīn, who was one of the enemies of his father. Regarding his power and authority, the author referred to him as *khodāwandegār*, which means ruler.⁴⁷

Inevitably, the extent of Baghdād Khatun's power disturbed some of the ruling elite, and they spread a rumor in October 1331-September 1332 that Baghdād Khatun and her former husband Shaikh Hasan⁴⁸ were secretly meeting and planning to kill Abū Sa'īd.⁴⁹ They warned him that women are not faithful or loyal and shouldn't be trusted.⁵⁰ It was not until a year later that this was exposed as mere gossip, but this did not prevent Baghdād Khatun from losing her power and prestige, and Shaikh Hasan from being exiled to Anatolia as governor.⁵¹ Once again, private matters were used as a pretext to eliminate a Chupanid.

Abū Sa'īd wanted to marry Delshād Khatun after the event in 1333,⁵² who was the niece of Baghdād Khatun (the daughter of Dimashq Khwāja) and the granddaughter of Amīr Chupan.⁵³ As she was his wife's niece, his proposal of marriage was in accordance with *yasa* (*ayīn-i Mongol*).⁵⁴ However, in order to marry Delshād Khatun, he had to divorce Baghdād Khatun, because according to shari'a, it is not permissible for an aunt and niece to be the wives of the same man at the same time.⁵⁵ This time Abū Sa'īd followed the rules of the shari'a this time. It is likely that marrying Delshād Khatun was a way of punishing and eliminating another Chupanid, Baghdād Khatun. Shabānqārāi reported that the Khān had been unhappy with his previous wives and that he had married Delshād Khatun at the end of his life and loved her very much.⁵⁶ This made Baghdād

⁴⁵Shabānqārāi, p. 285-295; See also Samarqandī, p. 79. Hāfez Abrū, *Dhayl-i Jāmi'u't- Tavārikh-i Rashīdī*, 134.

⁴⁶Loon, p.56.

⁴⁷Abrū, p. 134; Roger Savory, "Baghdād Khatun," *EI*, I (1960): 908-909.

⁴⁸Shaikh Hasan was the ruler of Āzarbaijān, Arrān, Mūghān and Shirwān. For more detailed information, see Bāyanī, p. 15; Loon, p. 52.

⁴⁹Āharī openly said "he (Shaikh Hasan) and *Khodāwandegār Baghdād*, the daughter of Amīr Chupan had conspired and planned an attempt on the life of the king. One named Īrmūkī Īrāghal was the originator of this intrigue which reached Amīr Aḥmad Rashīd by word-of-mouth. He repeated it to his majesty and the Khan was very angry about this situation". Loon, p. 57; Abrū, p.142; Samarqandī, p. 95.

⁵⁰Shabānqārāi, p. 295.

⁵¹Loon, p. 57. Abrū said that Abū Sa'īd had wanted to punish him, but did not because his mother was the Khan's aunt. Therefore, for her sake, therefore, he forgave Hasan and sent him, along with his mother, to the fortress at Kamāh. Abrū, p. 142; Bāyanī, p. 15.

⁵²After the fall of the Chupanids in 1327, Delshād Khatun was brought under the protection of her aunt Baghdād Khatun. When she attained maturity she was presented to Abū Sa'īd. Melville, "Delshād Khatun," *EI*, VII, 255.

⁵³According to Shabānqārāi, Baghdād Khatun educated and raised Delshād Khatun and sacrificed her to the Khan. However, her plan backfired because the Khan favoured Delshād, which made Baghdād Khatun jealous. Shabānqārāi, p. 295. He also reported that Abū Sa'īd wanted to have a child, and God gave him a daughter. However, he could not see her as she was born seven months after his death. Shabānqārāi, p. 293.

⁵⁴Shabānqārāi, p. 295.

⁵⁵Marriage, between a man and his mother-in-law, step- daughter, two sisters or with an aunt and niece at the same time is forbidden. See: J. Schacht, "Nikāh in Classical Islamic Law", *EI*, III (1995), 28. According to Hāfez Abrū, Dimasq, father of Delshād and Baghdād Khatun were from the same mother, Abrū, *Zubdat al-Tawārikh*, 138; Thackston, p. 125.

⁵⁶When Abū Sa'īd died, Abrū reported that Delshād Khatun was very sad. Abrū, p. 145.

Khatun very jealous, and the relationship between her and the Khān weakened.⁵⁷

Following Abū Sa'īd's death, Arpā Khān was crowned as the king of the Ilkhānid realm but Bagdād Khatun refused to obey him. Arpa Khan accused her of secretly allying with the enemy, Uzbek Khan, and of poisoning Abū Sa'īd on 17 January 1333. She was subsequently punished and killed by Khwāja Lū'lū' in a bathhouse in November 1335.⁵⁸ Another Chupanid woman, Delshād Khatun, was brought to the center of the stage after the removal of Baghdad.

Following the death of Abū Sa'īd, Delshād Khatun fled to Amīr 'Alī, the leader of Oirat tribe and governor of Baghdād.⁵⁹ Her mother was Tursin Khatun, who was the daughter of Kunjak Khatun and Ahmad Khān, who was the son of Hulagu Khan.⁶⁰ In addition to her Chingisid descent, Delshād Khatun was pregnant with Abū Sa'īd's child. Had she given birth to a son, she could have proclaimed him Khan, thereby reigning in his name.⁶¹ Thus, Delshād Khatun became an important figure in this chaotic political environment. In July/August 1336, Shaikh Hasan, who was the founder of the Jalāyirīd dynasty, took the control of the northwestern part of Iran and married Delshād Khatun.⁶² Shaikh Hasan was from the family of İlkan Noyan, whose lineage extended back to Chingisid Khān. His mother was Uljaitu Khatun, who was the daughter of Arghun Khan.⁶³ Through this marriage, Shaikh Hasan gained the upper hand over rival amīrs who were competing with each other to take the control of the Ilkhānid lands through puppet khans. Furthermore, Shaikh Hasan took the revenge for what had happened to his former wife, Baghdād Khatun, whom Abū Sa'īd took by force. As Samarqandī stated regarding this marriage: "Having Delshād Khatun cost the dreams of Baghdād Khatun (*"Khayāl-i Baghdād Khatun be vasl-ı Delshād Khatun bedel shode"*).⁶⁴

Conclusion

The political and administrative structure of the Ilkhans facilitated the economic and political power of Chupan and his sons, who skillfully carried out their duties in accordance with the rules, to reach such a level that they overshadowed the ruler. This system also protected the absolute authority of the Chinggisid rulers through yasa over his subject people. Because yasa was the most important tool the Mongol rulers used to protect their own superiority, they knew no bounds in this regard. In the absence of actual crimes to punish, abstract concepts and symbols of honour and decency were used instead. It was issues relating their private lives. These became the pretext for taking action against Chupan's family members. To this end, he applied both yasa and sharī'a flexibly, relying on the authority granted to him by the law of Ching Khan as a Chingisid ruler. Therefore, just like men, the women of the family were affected by this system positively or negatively depending on the context, because they were all active servants of the Chinggisid ruler.

In this respect, the traditional view that Mongolian imperial ideology and traditions gave great power and authority to the women of the dynasties and the ruling elite, and that these values were protected by yasa, needs to be questioned. Indeed, it is clear that the position of elite women, like that of men, was

⁵⁷Shabānqārāī, p. 293.

⁵⁸Shabānqārāī, p. 295-296. Abrū reported that when Abū Sa'īd died, Bagdād was too proud to present herself and obey Arpa Khan. When it became known that she had poisoned Chupan and had written a letter to the Uzbek Khan opposing Arpa Khan, she was killed on Arpa Khan's orders. Abrū, p. 295-96; Āharī said that in October 19-November 17, 1335 she was killed because she corresponded with the Uzbek Khan and persuaded him to come to Irān. Loon, p. 59. Abrū, p. 146; Samarqandī, p. 124; Bāyanī, p. 16.

⁵⁹Samarqandī, p.125-126; Bāyanī, p. 18.

⁶⁰Loon, p. 8.3.

⁶¹Bāyanī, p. 20; Abrū, p.151.

⁶²Abrū, p. 153.

⁶³Loon, p. 83; Shabānqārāī, p. 295.

⁶⁴Samarqandī, p. 132-133; Abrū, p. 154.

directly affected by changing political conditions. In fact, this can serve as evidence that they were highly active and effective in the political, administrative, social and economic spheres.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Nilgün Dalkesen (Doç. Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye 0000-0002-3354-2573 dalkesen2014@gmail.com

References | Kaynakça

- Al-Āharī, Abu Bakr al-Qutbī (fl. 1350s), *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, tran. J. B. van Loon, *History of Shaikh (Uais): An Important Source for the History of Adharbaijān in the fourteenth Century*, Holland 1954.
- Aigle, Denise, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three "Anti-Mongols" Fatwas," *Mamluk Studies Review*, XI/2 (2007), 89-120.
- Amitai-Preiss, R., "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LIX/1 (1996), (1996), 1-10.
- Ayalon, David, "The Great Yasa of Chingiz Khan, A Reexamination," *Studia Islamica*, issue 33, 1971, p.97-140.
- Bāyanī, Shīrīn, *Tārikh āl- Jalāyer*, Ostādyār Dānsagāh-i Tehrān, Tehrān 1945.
- Biran, Michal, *The Mongol Transformation: from the Steppe to Eurasian Empire*, Brill, Leiden 2004.
- Carpini, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâmesi 1245-1247*, tran. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2014.
- Dalkesen, Nilgün, "İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı," *Kebikeç*, issue 43, 2017, p.301-324.
- De Nicola, Bruno, "Women's Role and participation in Warfare in the Mongol Empire", *Soldatinnen; gewalt und Geschichte im Krieg vom Mittelalter bis Heute*, ed. Franka Maubach, Silke Satjukov and Klaus Latzel, Krieg in der Geschichte Series, LX, Brill 2019, s.95-112.
- Gregory Abū'l Farac (Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, tran. Ö.R. II, Ankara 1999.
- Grigor Akanc, "History of the Nation of the Archers", tran. R. P. Blake and Frye, R., *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XII/3-4 (1949), 269-399.
- Fasīh al-Khwāfī, *Mujmal-i Fasīhī (777-849)*, ed. Mahmūd Farrukh, Tehrān, 1960
- Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, II, tran. H. A. R. Gibb, Cambridge 1962.
- Ibn Battuta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, tran. A. Sait Aykut YK Yay., İstanbul 2000.
- Ḥāfız-i Abrū, *Zubdat al-Tawārikh*, ed. Kamāl Hājj Sayyid Javādī, Tehrān 1993.
- Ḥamdullāh Mustawfī Qazwīnī, *Dhail-i Tārikh-i Guzīda*, ed. Īraj Afshār, Tehrān 1993.
- İnan, Abdülkadir, "Yasa, Töre-Türe ve şeriat," *Makaleler ve İncelemeler*, I, TTK Yay., Ankara 1998, 222-228.
- Khwāndamīr, *Ḥabīb al-Siyar fī Akhbār-i Afrād-i Bashār*, III, tran. W. Thackston *The Reign of the Mongol and the Turk*, Cambridge 1994.
- Qāshānī, Abū al-Qāsim 'Abd Allāh b. 'Alī, *Tārikh-i Ūljāytū*, ed. M. Hambly, Tehran, Tehrān 1969-70.
- Melville Charles, "The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran," *Papers on Inner Asia*, Indiana, Bloomington, XXX (1999), 1-79.
- _____, "Abū Saī'd and the Revolt of Amirs in 1319", *L'Iran Face à la Domination Mongole*, Denis Aigle eds, Institut Français, Téhéran 1997, 89-116.
- _____, "Wolf or Sepherd? Amir Chohan's Attitude to Government?" *The Court of the Il-khans, 1290-1340*, ed. Julian Raby & Teresa Fitzherbert, Oxford University Press for the Board of the Faculty of Oriental Studies, University of Oxford, Oxford 1996, p.79-93.
- _____, "Čobān", *EI*, V, 875-878.

_____, “Deshād Khātūn.” *EI*, VII, 255.

Milāni, Hüseyin Peyrovi, Ebû Said Bahadır Han (1316-1335),” Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Unpublished PhD. Thesis, Ankara 1971.

Morgan, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, London, New York 1985.

Özgüdenli, Osman, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Tarih, İstanbul 2009.

Peacock, A. C. S. *The Great Seljuk Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.

Riasanovsky, Valentin, *Fundamental Principles of Mongol Law*, Indiana University, The Hague, The Netherlands 1965.

Schacht, J., “Nikāh in Classical Islamic Law”, *EI*, III (1995), 28.

Samarqandī, Kamāl al-Dīn ‘Abd al-Razzāq, *Maṭla‘al-Sa‘dayn va Majma‘al Baḥrayn*, ed. ‘Abd al-Ḥusayn Navā‘ī, Tehrān 1993.

Savory, Roger, “Baghdād Khatun,” *EI*, I, 908-909.

Shabānkārā‘ī, Muḥammad b. ‘Alī, *Majma‘al-Ansāb*, ed. Mīr Hāshim Muḥaddith Tehrān, 1984.

Vernadsky, George, “The Scope and Contents of Chingis Khan’s Yasa”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, III/4 (Dec. 1938), 337-361.

Özen, Firdevs, “İlhanlı Devleti’nin Son Hükümdarı Ebû Sa‘īd Bahâdır Han’ın Emîr Çoban’ın Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü (728-736/1327-1335)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, issue 74, 2022, p. 268-281.

Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Togan, İsenbike, *Flexibility and Limitations in Steppe Formations; The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Brill, Leiden 1998.

Togan, İsenbike, “Variation and Perception of Jasagh”, *History of Central Asia in Modern Medieval Studies (In Memoriam of Professor Roziya Mukminova)*, ed. D. A. Alimova, Yangi Nashr, Tashkent 2013, p.67-101.

Tüysüz, Cem, “İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, issue 72, 2021, p. 265-276.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği: Tereke Kayıtlarından Bulgular

Wealth Inequality in Galata in the First Half of the 17th Century: Evidence from Probate Records

Gökhan Gelegen¹

¹ Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Şırnak, Türkiye

Öz

Eşitsizlik konusu uzunca bir süredir iktisat biliminin en önemli tartışma konularından biri olmaya devam ediyor. Özellikle veriye ulaşım ve çeşitli araçlar vasıtasıyla veriyi işlemenin kolaylaşmasıyla birlikte iktisat tarihçilerinin çalışma alanları endüstri öncesi dönemi de kapsayacak şekilde genişledi. Osmanlı toplumu gecikmeli de olsa eşitsizlik araştırmalarına konu olmakta. Kadı sicillerinde bulunan ve miras paylaşım sürecinin çıktıları olan tereke kayıtları sıradan insanlara dair eşsiz bilgiler sunar. Bu çalışma, tereke kayıtları ışığında 17. yüzyılın ilk yarısında Galata'da servet dağılımını konu alan bir aşağıdan tarih denemesidir. Çalışmada Galata'daki eşitsizliğin tespitine ek olarak cinsiyet, unvan, konum ve birtakım belirteçlerin servet dağılımı ile olası ilişkisi tartışılmıştır. Ayrıca servet eşitsizliğinin farklı servet formları üzerinden ayrıştırıldığı çalışmada her bir servet unsuruna erişim ve bu servet türlerinin her birinin genel eşitsizliğe olan katkısı hesaplanmıştır.

Abstract

The issue of inequality has been one of most important discussion topics in the field of economics for a long time. Statistical tools combine with the ease of access to data, economic historians have recently expanded their field of study to include pre-industrial period. Inequality for the Ottoman society has also recently started to be discussed, albeit belatedly. Probate records, which are the outputs of the inheritance process found in Court Registers, provide unique information about ordinary people. In light of the probate records, this article is a study of history from below that discuss the distribution of wealth in Galata in the first half of the seventeenth century. In addition to the determination of inequality the possible relationship of gender, title, location and some markers with wealth distribution was discussed in the study. Additionally, access to each element of wealth and the contribution of each of these types of wealth to general inequality were calculated in the study in which wealth inequality was decomposed through different forms of wealth.

Anahtar Kelimeler

Eşitsizlik • Tereke • Servet Biçimleri • Galata

Keywords

Inequality • Probate Record • Forms of Wealth • Galata

Yazar Notu

Bu makale Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Doktora programında hazırlanan tezden üretilmiştir.

Author Note

This article was produced from the thesis prepared in the Marmara University Economic History PhD program.

“ Atıf | Citation: Gelegen, Gökhan. "17. Yüzyılın İlk Yarısında Galata'da Servet Eşitsizliği: Tereke Kayıtlarından Bulgular." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 45-70. <https://doi.org/10.26650/iutd.1591105>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Gelegen, G.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Gökhan Gelegen gokhangelegen@hotmail.com

Extended Summary

It is possible to say that inequality studies generally focus on the post-industrialization period. However, the most important reference that attract economic historians' attention to the pre-industrial period and perhaps encourages them to study the course of long-term inequality in recent years is Zanden's study of the Dutch Republic. Zanden studied the pre-industrial Netherlands and observed an increase in inequality accompanying long-term economic expansion. Thus he suggested that a "Super Kuznets Curve" can be defined that connects pre-modern with industrial economic growth. The "Super Kuznets Curve" paved the way for literature on inequality, which is assumed to be stagnant, especially for the pre-industrial period. The Super Kuznets Curve has been questioned by economic historians in two different ways. First, if economic growth and the increase in inequality acted together, what happened to inequality during the periods of economic contraction? Secondly, if the main trend in the pre-industrial period was indeed the increase of inequality, was this accompanied by a continuous economic growth? In other words, was the economic expansion sine qua non for inequality?

Economic historians have created a long-term literature on inequality covering the late medieval and early modern periods by examining the left side of the Kuznets curve. It should be noted that a significant part of these studies contradicts the Kuznetsyan paradigm and causes economic historians to rethink about the possible explanations of inequality. It should also be noted that the content of inequality is at least as important as its evolution. Ottoman historians have tended to imagine an Ottoman society in which inequality was low for many reasons, such as land ownership regime, egalitarian Islamic law of inheritance until recently. But in recent years, some scholars who used tax and probate records as primary sources, have shown that the Ottoman Empire also witnessed serious inequality. These studies are very important in the context of comparisons with Western literature. It is the aim of this paper both to contribute to this literature and to understand the content of inequality.

Probate records provide invaluable insights into the lives of common people. These are court records created after an individual's death that regarding the distribution of the estate. Firstly, it should be emphasized that these documents are personal. Additionally, in Ottoman practice, if the separation principle of property in Islam is taken into account, women's wealth may not be a direct indicator of the level of prosperity they are in. Therefore, the most reasonable approach would be to compare women with each other. On the other hand, it can be expected that probate records for men would be more capable of reflecting household wealth.

This study is based on 919 probate records found scattered in Galata court registers. A significant part of these belongs to men (675), while the limited part belongs to women (244). Firstly the net worth used in the study is calculated by subtracting all liabilities from all assets. And then, these amounts is adjusted for inflation. There are different measures to describe inequality. Firstly, the GINI coefficient, which is the most common measure, was used. Because it provides the opportunity to compare with different regions. These results show that there was a remarkable inequality in Galata in the first half of the 17th century with 0,71 Gini score. It can even be said that it was more unequal than similar port cities. But beyond the GINI, different methods were also used to understand the content of inequality. Theil Index offers a more nuanced perspective on inequality because it is naturally decomposable by population subgroups. Thus, it is possible to evaluate inequality within and between groups by using information such as title and place of residence found in probate records. Theil index results show that inequality within groups accounts for very much more of total inequality than inequality between groups does. This result confirms that although some titles have a significant relationship with wealth, the titles should not be considered as a direct determinant of wealth.

Last exercise in exploring the nature of inequality is to decompose inequality by wealth type. There are seven types of wealth: real estate, investments, debts, receivables, cash, slaves and moveable goods. The Gini coefficient for each wealth source, its share of total wealth, the percentage contribution of each to the overall Gini, and the elasticity of total inequality to an increase of one percentage point in the source of wealth was examined. According to the findings in male sample, moveables were more equally distributed than other forms of wealth and had an equalizing effect on the distribution of total wealth. Real estate and slaves, no matter how unequally distributed, they were in favor of poor. Indebtedness, which can be thought of as a negative wealth component, has worked against the poor. In females, moveable goods were more equally distributed and had equalizing effect on total inequality similarly. It must be remarked, receivables had unequalizing effect on total inequality. Considering that an important part of these receivables is "mahr", it can be said that the application of mahr was in favor of the rich.

To summarise, this article proposes that Galata had serious inequality in the first half of the 17th century. The wealth distribution was more polarized among men than women. There is a significant relationship between the net wealth and having a high-class military title, sayyid, pilgrim, and captain titles as a professional identity, but still the total inequality was largely due to inequality within groups. Lastly one should not expect that a source of wealth, which has a relatively high Gini, will directly increase total inequality. For example, slaves were dramatically unequally distributed but favored the poor in both males and females.

Giriş

Eşitsizlik çalışmalarının önemli bir kısmının endüstrileşme sonrası döneme odaklandığını söylemek mümkün. Bununla beraber iktisat tarihçilerinin merceğini endüstri öncesi döneme yönelten ve belki de son yıllarda iktisat tarihçilerini uzun vadeli eşitsizliğin seyrini incelemeye teşvik eden en önemli referans Zanden'in Hollanda Cumhuriyeti çalışmasıdır. Nitekim Zanden sanayileşme öncesi Hollanda'yı inceleyerek uzun vadeli ekonomik genişlemeye eşlik eden bir eşitsizlik artışı gözlemledi ve modern öncesi büyüme ile modern büyümeyi birbirine bağlayan bir "Super Kuznets Eğrisi" tanımlanabileceğini ileri sürdü.¹ Kuznets'in tezi gibi "Super Kuznets Eğrisi" de özellikle endüstri öncesi dönem için durgun olduğu varsayılan eşitsizliği konu edinen ciddi bir literatürün oluşumuna zemin hazırladı. Süper Kuznets Eğrisi iktisat tarihçileri tarafından iki farklı şekilde sorgulandı. Birincisi ekonomik büyüme ile eşitsizlik artışı birlikte hareket ettiyse ekonomik daralmanın yaşandığı dönemlerde eşitsizlikte ne yaşandı? İkincisi endüstri öncesi dönemde gerçekten de ana eğilim eşitsizliğin artışı ise bu devamlı bir ekonomik büyüme eşliğinde mi gerçekleşti? Farklı bir ifadeyle ekonomik genişleme, eşitsizlik için *conditio sine qua non*² muydu?

Kuznets eğrisinin sol tarafını irdeleyen iktisat tarihçileri geç orta çağ ve erken modern dönemi kapsayan uzun vadeli bir eşitsizlik literatürü yarattılar. Avrupa odaklı bu çalışmalar gösterdi ki; 1300 ila 1800 yılları arasında eşitsizlikte (hem gelir hem de servetlerde) ana eğilim artış yönünde idi.³ Bu literatürün önemli bir kısmı Kuznetsyen paradigmayla çelişen sonuçlar üretti ve eşitsizliğin nedenleri hakkında iktisat tarihçilerini yeniden düşünmeye sevk etti. En başta belirtmek gerekir ki eşitsizlik Avrupa'nın genelinde artma eğiliminde olsa da bu durum tüm Avrupa için geçerli olmayabilir. Nitekim Reis, 1565 ila 1770 Portekiz'ini *decima* (gelir vergisi kayıtları) üzerinden inceledi ve tarımda yaşanan mısır ve şarap gibi emek yoğun ürünlere olan eğilimin, ücret-kira oranını emek lehine değiştirmesi sonucunda Portekiz'in ekonomik açıdan genişlediğini ve fakat gelir eşitsizliğinin azaldığını saptadı.⁴ İtalya'nın kuzeybatısında yer alan Ivrea'da ise 15. yüzyıl sonu ila 17. yüzyıl sonu kent ekonomisi için kriz yılları olmakla birlikte (demografik büyüme de yaşanmamasına rağmen) eşitsizlik yavaş da olsa artmaya devam etti.⁵ Toskana'nın birçok bölgesinde ise en azından 16. yüzyıldan başlayarak eşitsizlik ekonomik durgunluğa rağmen devamlı bir şekilde arttı.⁶ Yine modern öncesi Piedmont'un uzun vadeli analizi ekonomik büyüme olmamasına rağmen eşitsizlik artışının daha yüksek ekstraksiyon ile mümkün olduğunu gösterdi.⁷ Özetle 1980'ler sonrası yaşanan artan eşitsizlik nasıl Kuznets'in beklentisine aykırı idi; erken modern dönemde Avrupa'nın bazı bölgelerinde eşitsizliğin ekonomik büyüme olmadan da artması Zanden'in Hollanda bulgusuyla uyumlu değildi. Sonuç olarak tüm bu çalışmalar endüstri öncesi dönemde eşitsizlikte yaşanan uzun vadeli artışın, ekonomik büyümenin olağan bir sonucu olarak görülemeyeceğini kanıtladı.

¹J.L. Van Zanden, "Tracing the Beginning of the Kuznets Curve: Western Europe During the Early Modern Period", *The Economic History Review*, XLVIII/4 (1995), 643-664.

²Latince "bir şeyin olmazsa olmaz şartı".

³Guido Alfani, "Economic Inequality in Preindustrial Times: Europe and Beyond", *Journal of Economic Literature*, LIX/1 (2021), 9. Kara Ölüm yılları burada bir istisna olabilir. Nitekim 1347-1351 salgının tetiklediği ve neredeyse bir yüzyıl süren ciddi bir eşitsizlik düşüşü var. Bk. Guido Alfani-Francesco Ammannati, "Long-term trends in economic inequality : the case of Florentine state, c.1300-1800", *Economic History Review*, LXX/4 (2017), 1072.

⁴Jaime Reis, "Deviant behaviour? Inequality in Portugal 1565 – 1770", *Cliometrica*, XI/3 (2016), 297-319. Avrupa'nın diğer bölgelerinde genel eğilim eşitsizliğin artması yönünde olduğundan Reis, Portekiz'i "Sapkın Trend" olarak tanımlıyor.

⁵Guido Alfani, "Wealth Inequalities and Population Dynamics in Early Modern Northern Italy", *The Journal of Interdisciplinary History*, XL/4 (2010), 547.

⁶Alfani-Ammanatti, a.g.m., 1099.

⁷Guido Alfani, "Economic Inequality in Northwestern Italy: A Long-Term View (Fourteenth to Eighteenth Centuries)", *The Journal of Economic History*, LXXV/4 (2015), 1091.

Ekonomik genişlemenin doğrudan belirleyiciliği dışlandıktan sonra iktisat tarihçileri eşitsizlik dalgalarına sebep olabilecek diğer fenomenleri incelediler. Bunlardan birisi Zanden'in eşitsizlik artışına neden olacağını düşündüğü, ekonomik büyümenin beraberinde getireceği kentleşme faktörüdür. Fakat 17. yüzyıl Piedmont, 17. ve 18. yüzyıl Toskana'da kentleşme azalmasına rağmen eşitsizlik arttı; Güney ve Kuzey Alçak Ülkeler'de kentleşmedeki düşüş 18. yüzyıl eşitsizlik artışını durdurmadı.⁸ Bir diğer olası neden ise dışsal şok olarak tanımlanabilecek pandemi ve savaşlar; farklı bir ifadeyle şiddetli ölüm krizleri. Kara Veba'nın her yerde basit maltusyan sonuçları olmadı. Kara Veba Piedmont'ta nerdeyse bir yüzyılı aşan eşitleyici etki yaratırken Prato gibi şehirlerde ve Poggibonsi gibi kırsal bölgelerde eşitsizlik 1370-1380'lerden sonra tekrar yükselişe geçti.⁹ Kara Veba sonrası Esslingen ve Münih'te eşitsizlik azalırken; söz konusu dönemde (1350-1450) Esslingen'de nüfus azaldı ve fakat Münih'te arttı.¹⁰ Bu durum modern öncesi eşitsizlik tahminlerini kurumsal faktörleri dikkate almadan, basitçe nüfustaki değişimin bir fonksiyonu olarak değerlendirmenin hatalı olacağını gösteriyor. Kara Veba etkilediği Avrupa'da farklı bölgelerde farklı sonuçları doğurdu. Veba öncesinde Malthus kuvvetlerinin olmadığı, farklı bir ifadeyle kaynaklar üzerinde nüfus baskısının yaşanmadığı İspanya'da pandeminin demografik açıdan nispeten sınırlı etkisine rağmen ekonomik açıdan Avrupa'nın diğer bölgelerinden çok daha yıkıcı sonuçları oldu.¹¹ Dahası pandemi ve savaş gibi kitlesel ölümler her zaman kısa ömürlülüğün belirgin eşitleyiciliğini sağlamadı.¹² Nitekim sonraki geniş çaplı ölüm krizleri (örneğin 17. yüzyıl vebaları) muhtemeldir ki insan topluluklarının kurumsal ve kültürel uyumunu içeren adaptasyonu neticesinde Kara Veba gibi ciddi ve nispeten uzun süreli bir eşitsizlik azalmasını beraberinde getirmedir.¹³ Sonuç olarak tüm bu literatür Avrupa'nın büyük çoğunluğunda görülen endüstri öncesi hem gelir hem de servetlerde yaşanan eşitsizlik artışı olgusunun başlı başına ekonomik büyümeye atfedilemeyeceğini gösterdi. Nüfus artışı, şehirleşme, proleterleşme ve regresif vergilendirme diğer olası sebeplerdir. Fakat bu faktörlerin benzer olduğu iki farklı bölgede eşitsizlik eğilimi taban tabana zıt olabilir. Dolayısıyla erken modern eşitsizlik artışı açıklaması değişmez bir formülde değil; tüm bu fenomenlerin olası etkilerinin, verili toplumun sahip olduğu kültürel ve kurumsal bağlamda değerlendirildiği bir çerçevede bulunabilir.

Esasen Batı'da önceleri endüstrileşme bağlamında yürütülen eşitsizlik çalışmalarının endüstri öncesi dönemi de kapsayacak şekilde kapsamının genişlemesi, endüstri öncesi dönemin durgun bir eşitsizliğe sahne olduğu ön kabulü neticesinde gecikmeli bir olgudur. Osmanlı toplumu için ise "kendine özgü" bir tarihsel gelişim üzerinden tanımlanmış; hem sosyal düzen hem de kurumlar ile Batı'dan belirgin bir şekilde farklılaşan bir bağlamda eşitsizliğin durgun kalmasının artmasından çok daha olası olduğu; düşünsel açıdan tutarlı ve fakat ampirik açıdan hiçbir referansı olmayan bir düşünsel engelden söz etmek mümkün. Somut biçimde ifade edilirse endüstri öncesi eşitsizliğin önemli bir bileşeni olduğu düşünülen toprakta özel mülkiyete karşılık miri toprak rejiminin servet birikimin önünde ciddi engel oluşturduğu; ek olarak vakıf uygulamasının üstlendiği kamusal hizmet neticesinde toplumda özel mülk edinme güdüsünün

⁸Guido Alfani-Wouter Ryckbosch, "Was there a 'Little Convergence' in inequality? Italy and the Low Countries compared, ca. 1500-1800", *IGIER Working Paper Series*, No.557, 2015, s. 20.

⁹Alfani, "Economic Inequality in Northwestern Italy: A Long-Term View", 1091; Alfani-Ammanatti, a.g.m., 1086.

¹⁰Guido Alfani-Victoria Gierok-Felix Schaff, "Economic Inequality in Preindustrial Germany, ca. 1300 – 1850", *Stone Center on Socio-Economic Inequality Working Paper Series*, No.3, 2020, s. 14.

¹¹Carlos Álvarez Nogal-Leandro Prados de la Escosura "The Rise and Fall of Spain 1270-1850", *Working Papers in Economic History*, 2011, s. 20.

¹²Scheidel, kitleler lehine - zenginler aleyhine pazarlığı teşvik eden savaşları, toprak sahiplerini – burjuvaziye yok eden kanlı devrimleri, mevcut fazlalığı biriktiren zenginleri yok eden devletlerin çöküşü ile en az insan kaynaklı bu olgular kadar öldürücü olabilen pandemileri de eşitsizliği azaltabilecek eşitlikçi şiddet unsurları olarak niteler. bk. Walter Scheidel, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, 2017.

¹³Guido Alfani, "Epidemics, Inequality, and Poverty in Preindustrial and Early Industrial Times", *Journal of Economic Literature*, LX/1 (2022), 19-20.

baskın olmadığı ileri sürülmüştür.¹⁴ Ayrıca İslam Miras Hukuku'nun eşitlikçi yapısının da sermaye birikimini engellediği varsayılmıştır.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu için de eşitsizlik üzerine son yıllarda iktisat tarihçilerinin artan ilgisiyle ciddi bir literatür yaratıldı. Bu literatürün bir kısmında vergi kayıtları (tahrirler) kullanılırken diğer çalışmalarda ise bu çalışmaya da kaynaklık eden tereke kayıtları kullanılmıştır.¹⁶ Kastamonu üzerine yapılan bir çalışmada Avrupa'da sanayi öncesi eşitsizlikteki uzun vadeli artışa benzeyen artan eşitsizlik tespit edildi.¹⁷ Antep üzerine yapılan bir başka araştırmada 17. yüzyıl sonunda yüksek olan eşitsizliğin 18. yüzyıl ikinci yarısında daha da ağırlaştığı sonucuna ulaşıldı.¹⁸ Bursa terekelerinin kullanıldığı bir çalışma ise varis sayısında dönemler ve özellikle varlıklı gruplar arasında, daha fazla servet birikimi anlamına gelen, aşamalı bir daralma saptadı.¹⁹ Kuzeybatı Anadolu'daki servet eşitsizliğinin uzun vadeli seyrinin terekeler üzerinden sorgulandığı bir başka çalışmada, eşitsizliğin hem düzeyi hem de dinamik yapısının, Osmanlı için Klasik Çağ olarak görülen dönemde bile Avrupa'nın bazı yavaş ekonomilerine Doğu Asya'dan daha yakın olduğu saptandı.²⁰ Bu tür çalışmalar sanayileşme öncesi Avrupa çalışmalarına eklenerek hem "ayırışma" tartışmasına büyük katkı sunmakta hem de özellikle tereke kayıtlarını kullanarak bir karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Aynı zamanda bunu yaparken sonuçların karşılaştırılması en azından asgari düzeyde bir metodolojik uyum gerektirdiğinden kaynağın kullanım biçimlerini de tekrar sorgulamaktadır. Son olarak sınırlı sayıda olsa da eşitsizliğin biçimini konu edinen çalışmalara özellikle değinmek gerekir. 18. yüzyıl terekeleri üzerinden Kastamonu'da unvan sahipliğinin eşitsizliğin bir indikatörü olabileceği gösterildi.²¹ Manisa'da ise tahrir defterleri kullanılarak 16. yüzyılda üreticiler ve toprak sahipleri içinde ve arasında belirgin bir eşitsizliğin olduğu ve aynı yüzyılın sonuna doğru arttığı tespit edildi.²² Bu çalışma böylesi bir ihtiyacı gözetken bir kesit dönem analizidir ve eşitsizliğin tarifi ile doğasını anlamaya çalışarak uzun dönemli araştırmalara öncü bulgular sağlama hedefindedir.

Çalışmada 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl ilk yarısına ait Galata Sicilleri'nin tamamı taranarak elde edilen ve biçimsel yönden eksiklik görülmeyen tereke kayıtlarının tamamı kullanılmıştır.²³ Osmanlı ve çağdaşı toplumlar miras envanterlerinin kayıt sebebi ve içeriği yönünden farklılık gösterse de kaynağın kendisinin yaşayan toplumu yansıtmadaki sınırlı kabiliyeti tüm pratiklerde ortaktır. Terekeler atipik olarak nüfusun görece varlıklı kesiminin deneyimini temsil eder. Bu sebeple terekelerin kullanıldığı bu çalışmanın yaşayan nüfustaki servet eşitsizliğini olduğundan az tahmin etmesi beklenir. Terekeleri kalibre etmeye yarayan detaylı demografik bilgiye ve eksiksiz alternatif servet kayıtlarına sahip olunmadığı için Osmanlı miras

¹⁴Haydar Karadağ-Mustafa Şit, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/4 (2016), 45-65.

¹⁵Timur Kuran, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation", *Journal of Economic Perspectives*, XVIII/3 (2004), 71-90.

¹⁶Tahrir kayıtlarını kullanan bir eşitsizlik çalışması için bk. Metin Coşgel, "Estimating rural incomes and inequality in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, XL/3 (2008), 374-375.

¹⁷Boğaç Ergene-Metin Coşgel, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", *The Journal of Economic History*, LXXII/2 (2012), 308-332.

¹⁸Hülya Canbakal, "Reflections on the Distribution of Wealth in Ottoman Ayntab", *Oriens*, XXXVII (2009), 237-252.

¹⁹Fatma Pelin Tığlay, *Division of inheritance and capital accumulation: Case of Bursa from probate registers, 1700-1840*, Sabancı Üniversitesi SBE Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

²⁰Hülya Canbakal-Alpay Filiztekin, "Wealth inequality in northwestern Anatolia under the Ottomans, 1460-1870", *European Review of Economic History*, XXIX/1 (2024), 1-42.

²¹Boğaç Ergene-Ali Berker, "Wealth Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies*, XL/1 (2008), 23-46.

²²Pınar Ceylan, "Measuring and explaining rural inequality in a pre-industrial setting: income inequality in sixteenth-century Ottoman Manisa", *LSE Economic History Working Papers*, No.346, 2022.

²³Galata Sicilleri 20 No'lu sicilden başlayarak 65 No'lu sicile kadar taranmış; biçim ve içerik yönünden eksiksiz görünen tüm terekeler çalışmaya dâhil edilmiştir. Terekeler, siciller içerisinde günlük halde bulunmakla birlikte terekelerin elde edildiği sicillerin tamamı kaynakçada listelenmiştir.

dökümlerinin “yanlılık” sorunu kaynağa için bir kusur olarak görülmektedir.²⁴ Bu bilgiler ışığında bu çalışma öncelikle 17. yüzyıl ilk yarısında ticarete konu olan Galata bölgesinin eşitsizlik deneyimini çağdaşları içerisinde konumlandırmayı amaçlamaktadır. Osmanlı için ise Galata'daki uzak mesafeli ticaretin mümkün olan en yüksek eşitsizliğin sınırını belirlemiş olabileceği varsayımı test edilir. Ek olarak terekelerde bulunan unvanlar kullanılarak, her ne kadar bu belirteçler homojen bir servet birikimine işaret etmese de sosyal konumlanışın servete ulaşmada etkisi araştırılır. Son olarak terekelerden elde edilen her bir veri kategorize edilerek farklı servet gruplarının yalnızca toplam servetler bakımından değil sahip oldukları ekonomik güç ile kurguladıkları maddi yaşam ve finansal tutum bağlamında da anlamlı bir farklılığa sahip olup olmadığı incelenir.

1. Galata'da Eşitsizliğin Tespiti

Endüstri öncesi dönem eşitsizlik araştırmaları için literatürde en sık kullanılan yöntem Lorenz eğrileri ve Gini katsayılarının elde edilmesidir. Servetin eşit paylaşıldığı durum olan 0 değeri ile tüm servetin popülasyonun yalnızca bir üyesine ait olduğu 1 değeri arasında değişen bu sayısal değer, her şeyden önce ekonomik ve sosyal boyutu oldukça karmaşık olan verili bir toplumu tek bir sayı ile ifade edebilme olanağı tanıyan ve dolayısıyla karşılaştırma imkânı sunan bir özet endekstir. Fakat Gini ve Lorenz eğrilerine geçmeden negatif değerlerle de baş edebilen yüzdelik dilimler halinde incelemek eşitsizliğe dair ön bulguları elde etmeye olanak tanır.²⁵

Tablo 1

Erkek ve Kadın Terekeleri Üzerinden % Paylar Analizi

%10'luk Dilimler (Erkek)	Dağılım	Dağılım/ Medyan	Pay	Kümülatif Pay
1	4480.000	14.852	-0.022	-0.022
2	8530.110	28.279	0.684	0.662
3	14644.800	48.551	1.282	1.944
4	20643.490	68.437	1.942	3.886
5	30164.030	100.000	2.872	6.758
6	43390.750	143.849	4.001	10.759
7	69225.600	229.497	6.348	17.107
8	104007.400	344.806	9.509	26.617
9	203898.400	675.965	16.597	43.213
10			56.787	100.000
%10'luk Dilimler (Kadın)	Dağılım	Dağılım/ Medyan	Pay	Kümülatif Pay
1	3642.660	20.240	0.588	0.588
2	5640.000	31.338	1.328	1.916
3	7965.570	44.260	2.028	3.944
4	10972.280	60.966	2.747	6.692

²⁴Batı literatüründe “yanlılık” sorununa dair geniş bir literatür yaratıldı. Shammass, ortalama servete mesleki dağılım ve yaş tablosu gibi ek kaynaklardan elde ettiği değerler üzerinden mesleki statü ve yaş sapmalarını da ekleyerek yaşayan nüfusun servet dağılımına ulaşmayı dener. Bk. Carole Shammass, “Constructing a Wealth Distribution from Probate Records”, *The Journal of Interdisciplinary History*, IX/2 (1978), 297-307. Bir başka çalışma ise terekeleri yaş, meslek gibi bilgiler üzerinden elde edilen çoğaltanlar ile çarpmanın da yeterli olamayabileceğine; farklı bir ifadeyle bu bilgilerin her biri için de yanlılık sorunu olabileceğini vurgular ve formüle sistematik servet çarpıklığını da ekler. Bk. Peter H. Lindert, “Unequal English Wealth since 1670”, *Journal of Political Economy*, XCIV/6 (1986), 1127-1162.

²⁵Bulgulara geçmeden önce tüm çalışma boyunca net servetlerin kullanıldığını ve ciddi bir enflasyon dönemine denk gelen tüm terekelerin Pamuk'un fiyat endeksine göre enflasyondan arındırıldığını hatırlatmak gerekir. Enflasyondan arındırmada Özmucur -Pamuk'un verileri, 1640-1644 arası dönem baz yılı olarak seçilerek kullanılmıştır. Bk. Süleyman Özmucur-Şevket Pamuk, “Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *The Journal of Economic History*, LXII/2 (2002), 293-321.

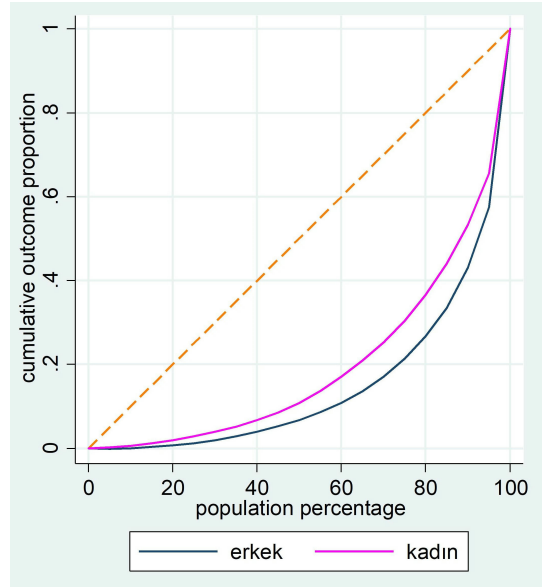
5	17861.600	99.246	4.137	10.828
6	25156.000	139.777	6.389	17.218
7	32153.000	178.655	8.056	25.274
8	46814.600	260.121	11.732	37.006
9	69431.200	385.787	16.577	53.583
10			46.417	100.000

*Değerler akçe cinsindendir.

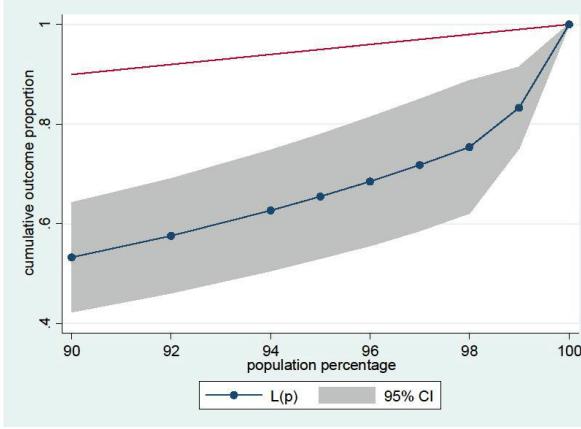
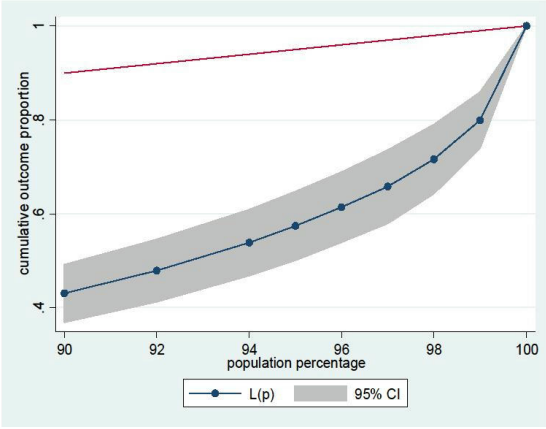
Tablolar erkek ve kadın terekeleri kullanılarak %10'luk dilimler halinde oluşturulmuştur. Buna göre dağılım değeri ilgili dilimin altında servete sahip olunan miktarı ifade eder. Örneğin erkek terekelerinin %10'u 4.480 akçenin altında net servete sahiptir. Yine erkeklerin %90'ının net serveti 203.989 akçenin altındadır. Kadın terekeleri için ise eldeki örneklemin %90'ı 69.431 akçenin altında servete sahip görünüyor. İkinci sütunda yer alan değer ise dağılım değerinin ortanca değere oranını ifade eder. Farklı bir ifadeyle ilgili dilimdeki en yüksek değer medyana olan uzaklığı olarak düşünülebilir. 5. %10'luk dilime kadar oranlar benzer seyreitse de erkeklerde refah sahibi gruplara doğru gidildikçe ekstrem değerlerin yaygınlığı dikkate çarpmaktadır. 3. sütunda yer alan pay değeri ise ilgili yüzdenin yalnızca kendisinin toplam servette sahip olduğu payı ifade eder. Burada ilk %10'luk dilimde yer alan erkek servetinin negatif payı dikkate değer. Bu sonuç borcu tereke toplamından yüksek olan negatif servete sahip 12 kişiden kaynaklanmaktadır. Fakat bu tür yüzdelik paylar negatif değerlerle baş edebilen ölçütlerdir ve dolayısıyla analize dahil edilmiştir.²⁶ Erkek terekelerinde en varlıklı %10 tüm servetin yarısından fazlasına sahip iken kadınların en zengin %10'luk dilimi için aynı oran %46. Son olarak erkek popülasyonunun yoksul yarısının sahip olduğu payın toplam servetteki yeri yalnızca %6,75'ine denk iken aynı oran kadınlarda %10,82 civarında. Özetle tüm bu öncü veriler ciddi bir bölüşüm sorununu ifade etmekle birlikte erkeklerde daha polarize bir servet dağılımına işaret ediyor. Daha kesin sonuçlar için Lorenz dağılımı ve gini katsayıları ile devam edilecektir.

Şekil 1

Erkek ve Kadınlar için Lorenz Eğrileri

²⁶919 terekenin yalnızca 12'si (tüm terekelerin ancak %1'i) negatif servete sahip ve bunların tamamı erkek terekeleri. Negatif servet söz konusu olduğunda gininin 1'den büyük çıkması olası ve fakat bu durum negatif değerlerin yaygınlığına bağlıdır. Negatif servetlerle ilgili metodolojik tartışma için bk. Stephen Jenkins ve Markus Jantti, "Methods for summarizing and comparing wealth distributions", *ISER Working Paper Series*, No. 2005-05; Francesca De Battisti, Francesco Porro-Achille Vernizzi, "The Gini coefficient and the case of negative values", *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, XII/1 (2019), 85-107.

Şekil 2*En Varlıklı %10 için Lorenz Eğrileri***Kadın****Erkek**

Şekil 1 Galata sicillerinden elde edilen terekeler üzerinden elde edilen Lorenz eğrilerini göstermektedir. Kadın terekeleri kullanılarak elde edilen eğri mutlak eşitlik doğrusuna daha yakın olmakla birlikte daha az eşitsiz anlamına gelir ki; elde edilen Gini katsayıları da uyumlu şekilde kadınlar için 0,61, erkekler için ise 0,70'dir. Erkek tereklerinde servetin 0 pay eşiği popülasyonun %20'sine yakın konumda iken kadınlarda %10'un altında. Ancak kadınlar için bulunan Gini değeri Establet ve Pascual'ın Şam kadınları için tespit ettiği Gini olan 0,5'den yüksek.²⁷ Şekil 2 ise hem erkekler hem de kadınlar için servet dağılımının en tepedeki %10'luk dilimine odaklanır. Genel sonuçla benzer şekilde kadınların eğrisi mutlak eşitlik doğrusuna daha yakındır ki; farklı bir ifadeyle erkek terekelerinin en varlıklı %10'luk dilimi kadınlara göre toplam servetten belirgin şekilde daha fazla pay almaktadır.

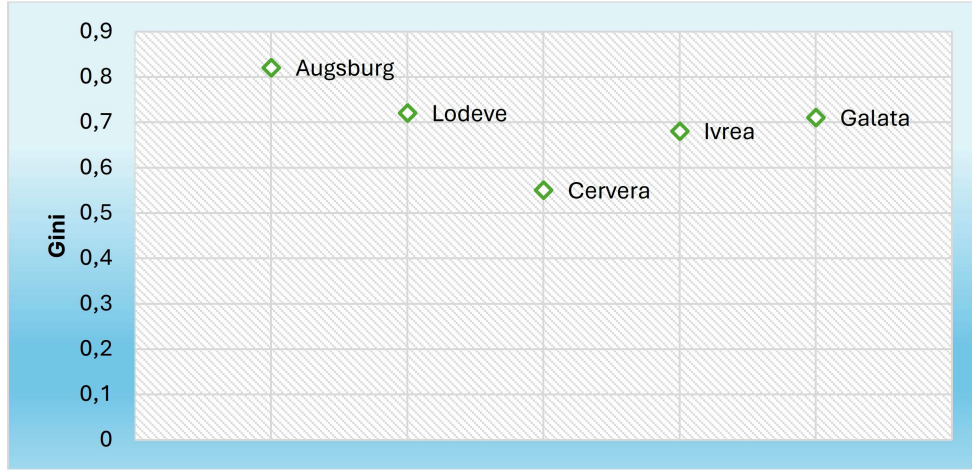
Son olarak cinsiyet farkı gözetmeksizin elde edilen tüm terekeler dikkate alındığında elde edilen Gini değeri ise 0,71'dir.²⁸ Terekelerin yanlılık sorunu dikkate alınırsa elde edilen gini skoru mümkün olan en az eşitsizlik olarak düşünülebilir. Osmanlı için ilave kaynaklara sahip olmamakla birlikte Alfani detaylı nüfus kayıtlarını kullanarak mülksüzlerin kayıtlarda yer almasının yarattığı çarpıklığı 0,13 puan olarak saptadı.²⁹ Zanden ise Floransa için yoksullar dahil edildiğinde 0,08 daha yüksek bir gini skoru elde etti.³⁰

²⁷ Colette Establet-Jean-Paul Pascual, "Women in Damascene families around 1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XLV/13 (2002), 304.

²⁸ Karşılaştırma olanağı için Gini hesaplama yöntemine dair kısa bir açıklama gereklidir. Bazı çalışmalar istatistiksel bir önlem olarak "trimming", yani aşırı uç değerleri dışlayarak verileri yorumlamaktadır. Bk. Ergene-Berker, a.g.m. Ancak servet dağılımlarını özetlemenin metodolojik tartışmasını yapan Jenkins ve Jannti gösterdi ki; "trimming" prosedürü Gini katsayısında ciddi fark (ilgili örnekte 0,591'den 0,553'e) yaratıyor. Bk. Jenkins-Jannti, a.g.m., s. 19. Özetle aşırı değerleri "verileri kirlenen kır"den ziyade "değerli bilgi sağlayan kaldırılabilir gözlemler" olarak dikkate alıyorum.

²⁹ Alfani, "Wealth Inequalities and Population Dynamics in Early Modern Northern Italy", 522.

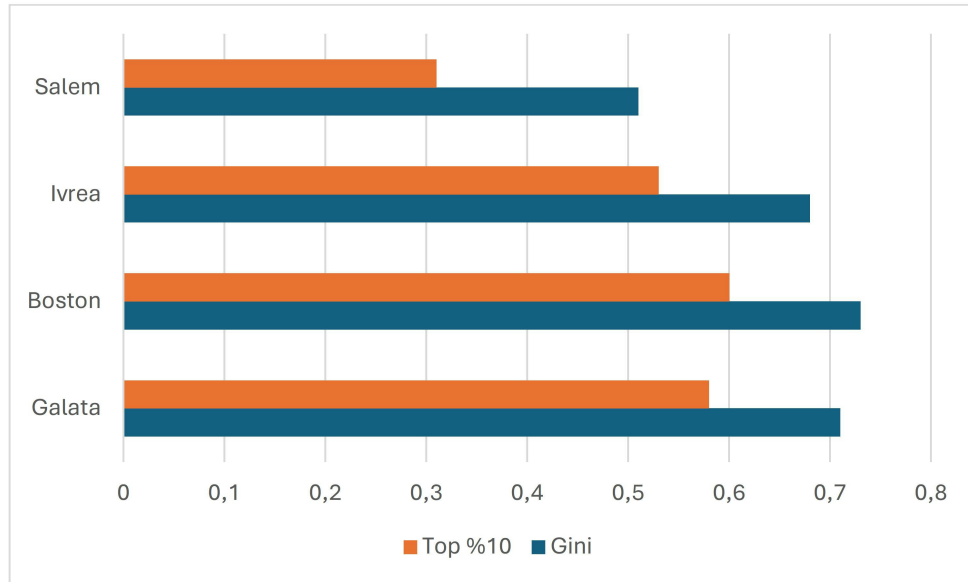
³⁰ Zanden, a.g.m., 645.

Şekil 3**Kent Ölçekli Gini Karşılaştırması**

Kaynak: Alfani, "Wealth Inequalities and Population Dynamics in Early Modern Northern Italy"; Alfani-Gierok-Shaff, a.g.m.; Alfani, "Economic Inequality in Preindustrial Times: Europe and Beyond" ve BOA, İŞS, GŞS.

Şekil 3'te 1600 ila 1650 yılları arasında servetler üzerinden hesaplanan Gini katsayıları bulunmaktadır. Almanya'nın Augsburg kenti belirgin bir şekilde daha eşitsiz görünürken; Fransa'nın Lodeve kenti ile Galata benzer eşitsizlik düzeyine sahip. Bununla beraber Galata; İtalya'nın kuzeybatısında nehir kıyısında yer alan ve ticaret yollarının önemli bir kavşağı olan Ivrea'dan daha eşitsiz görünüyor. İspanya şehri Cervera ise 0,55 ile belirgin şekilde daha az eşitsiz görünüyor.

Kaynak: BOA, İŞS, GŞS; Gloria L. Main, "Inequality in Early America: The Evidence from Probate Records of Massachusetts and Maryland", *The Journal of Interdisciplinary History*, VII/4 (1977), 560; Alfani, "Economic Inequality in Northwestern Italy".

Şekil 4**En Varlıklı %10 ve Gini Karşılaştırması**

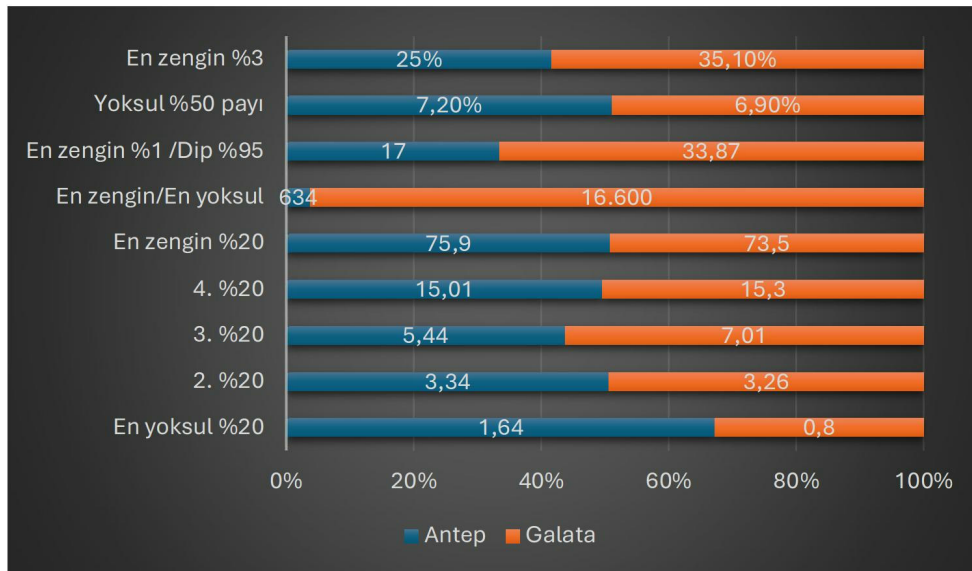
Kaynak: BOA, İŞS, GŞS; Gloria L. Main, "Inequality in Early America: The Evidence from Probate Records of Massachusetts and Maryland", *The Journal of Interdisciplinary History*, VII/4 (1977), 560; Alfani, "Economic Inequality in Northwestern Italy".

Şekil 4 ise Gini katsayılarına ek olarak en varlıklı %10'un toplam servetten aldıkları paya da dikkat çekiyor. Boston hem gini hem de en varlıklı kesimin sahip olduğu pay açısından diğerlerinden ayrılıyor. Galata ile karşılaştırmaya en uygun görünen Essex'in büyük limanı Salem ise her iki eşitsizlik ölçümünde Galata'dan daha az eşitsiz görünüyor. Ivrea ise Galata'dan daha düşük giniye sahip olmakla birlikte en zengin %10'un aldığı pay da daha sınırlı görünüyor.

Osmanlı için söz konusu dönemi kapsayan sınırlı çalışma bulunmakla birlikte Manisa ve Bursa'da kentsel eşitsizlik 1600 ila 1650 arası için sırasıyla 0,66 ve 0,64 tespit edildi.³¹ Sanayi öncesi zenginliğin yoğunlaşması kentsel ortamda kırsal bölgelere karşın daha olası. Özellikle uzak mesafeli ticarete konu olan Galata gibi bir bölgede eşitsizliğin artması azalmasından daha mümkün olabilir. Ancak Galata gibi bir liman bölgesi olan Salem'de düşük eşitsizlik tespit edilmişti. Özetle uzak mesafeli ticaret ya da ekonomik büyüme yalnızca mümkün olan eşitsizliğin sınırını belirlemiş olabilir. Nitekim güncel literatür gini'nin ötesinde ekonomik ve sosyal faktörleri de bağlama dahil eden; mümkün olan maksimum eşitsizliğe yakınlığı ifade eden bir "eşitsizlik ekstraksiyon değeri" üretti.³² Ancak formülasyonda minimum geçim geliri yer almakla birlikte gerekli minimum serveti belirleme zorluğundan ötürü bu bölümde yalnızca gini üzerinden değerlendirme yapmakla yetinildi.

Şekil 5

Osmanlı içi Servet Polarizasyonu Mukayesesi

Kaynak: BOA, İŞS, GŞS; Canbakal, a.g.m.

Osmanlı içi karşılaştırmaya uygun en detaylı veriler Antep sicillerinden elde edilen, 1682-1694 yıllarını kapsayan terekelerden derlendi. Yüzdelik paylar giniye ek olarak dağılımın belirli noktalarındaki yığılmayı; farklı bir ifadeyle seçilen yüzdelikler bağlamında servet polarizasyonunu görmeye olanak sağlar. Son %20'lik gurubun toplam servetten aldığı pay Galata'da belirgin bir şekilde düşük görünüyor. En zengin ile en yoksul terekenin oranı ise Galata'da oldukça yüksek görünüyor. Nitekim Yusuf Reis'in 2.094.448 (enflasyondan arındırılmış) akçelik net serveti, servet dağılımının sonundan başlayarak 329 kişinin; farklı bir ifadeyle eldeki örneğin 1/3'ünden fazlasının net servetinin toplamından daha fazla.³³ Sahip olduğu "mükemmel

³¹ Canbakal-Filiztekin, a.g.m., 10.

³² Alfani. Eşit gini'ye sahip iki farklı toplumun farklı ekstraksiyon oranlarına sahip olabileceğini ve dolayısıyla bu formülasyonun salt ekonomik çıktıya değil; kurum ve sosyal yapıya da vurgu yaptığına dikkat çeker. Detaylı bilgi için bkz. Alfani, "Economic Inequality in Preindustrial Times: Europe and Beyond".

³³ BOA, İŞS, Galata 54, vr: 36a-1.

kalyon" ise 600.000 akçe değerinde ve 919 terekenin son 906 kişisi bu tutarın altında net servete sahip. Öyle görünüyor ki bazı kimseler endüstrileşme öncesi zenginleşmenin belki de en önemli aracı olan uzak mesafeli ticaret ile büyük zenginlikler yaratmış olmalılar. Yoksul yarımın toplam servetteki payı benzer olmakla birlikte diğer tüm göstergeler Galata bölgesinde servet dağılımının daha kutuplaşmış olduğunu gösteriyor.

1.1. Eşitsizliğin Alt-Gruplar Bazında Değerlendirilmesi

Sicillerden elde edilen 919 tereke kullanılarak Galata'da ciddi bir eşitsizlik tespit edildi. Peki bu eşitsizliği ayırtırmak mümkün mü? Farklı bir ifadeyle mevcut eşitsizliğin büyük bileşeni sosyal gruplar içindeki ayrışmadan mı; yoksa bu gruplar arasındaki farklılıktan mı kaynaklanıyor? Popülasyonun her bir üyesinin aynı gelire/servete sahip olduğu ideal eşitlikçi durumdan uzaklaşan entropik mesafeyi ölçen Theil endeksi mevcut eşitsizliği grup içi ve gruplar arası parçalara ayırmak için bir yöntem sunar. Theil endeksi kullanılarak Galata'daki sosyal gruplarının her birinin kendi içinde ve bir bütün olarak eşitsizlik düzeyine olan katkısı saptanabilir.

Tereke kayıtlarını kategorize etmede kaynağın araştırmacıya sunduğu en önemli veri ölen kişinin sahip olduğu unvanlardır. Sosyal konum ve bazen de mesleki durumun tuhaf bir bileşimi olan unvanlar daha önceki araştırmalarda da açıklayıcı değişken olarak kullanıldı.³⁴ İlişki yönünün servet gelir olmasının daha muhtemel olduğu, servetin statüye ve bu her ikisinin de kişinin devraldığı miras ile yakından ilgili olduğu "geleneksel" bir toplum biçimi düşünülürse, bu belirteçlerin önemi daha da artar. Her ne kadar Galata'daki ticaret bazı kimselere servet yaratma potansiyeli sağlamış olsa da sahip olunan servetin kişinin finansal becerisinin ya da başarılı ticari girişimlerinin doğrudan sonucu olarak görmemek gerekir. Buradan hareketle bu bölümde eşitsizlik sosyal gruplar bağlamında ayırtırmaya çalışılacaktır.

Unvanlar arasında ekonomik açıdan keskin bir ayırmadan söz etmenin olanaksız olduğunu en başta ifade etmek gerekir. Mustafa Ağa Mahallesi sakinlerinden Osman Beşe öldüğünde 1.201.480 (brüt) akçe değerinde bir servet bırakırken³⁵ Bedreddin mahallesinde vefat eden Ahmed Beşe'nin ise 6.585 akçelik mütevazı bir serveti vardı.³⁶ Özetle her bir unvana servet dağılımının her bir diliminde rastlamak mümkündür. Ancak yine de aynı unvana sahip bu kimselerin sahip olduğu servet bir dereceye kadar bu belirteçler ile açıklanıyor olabilir.

Grup içi ve gruplar arası eşitsizliğin mevcut eşitsizliğe katkısını ölçmek için erkek terekeleri öncelikle üst başlıklar halinde kategorize edildi. Ağa, bey, beşe, çavuş ve paşalar "askeri unvan grubu"; çelebi, efendi, halife, dedeler ise "dini unvanlı grup" olarak tasnif edildi. Son ve üçüncü ana grup ise unvan sahibi olmayan erkekler.

Tablo 2

Alt Gruplar Bazında Eşitsizlik (Erkek)

Theil endeksi					
Grup içi			1.035		
Gruplar arası			0.007		
Total			1.042		
Alt grup istatistikleri					
Unvan	Pop. Payı	Ortlama	Görelî Ortalama	Servet Payı	Gini
Unvansız	0.432	90855.681	0.996	0.431	0.732

³⁴Ergene-Berker, a.g.m.; Emre Özer, *Osmanlı Mahkemelerindeki Sulh ve Davaların Nicel Analizi: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.

³⁵BOA, İŞS, Galata 65, vr: 5a-1.

³⁶BOA, İŞS, Galata 61, vr: 73b-2.

Askeri	0.396	100884.983	1.106	0.438	0.682
Dini	0.172	69678.974	0.764	0.131	0.607

Servet dağılımının sosyal gruplara göre daha kesin bir ayrışması için tablo farklı grupların Gini katsayılarını, her grup için ortalama serveti ve popülasyon ortalamasına olan uzaklığı ile sosyal gruplar içinde ve arasındaki eşitsizliğe ayrıışan Theil endeksini göstermektedir. Alt tablo ilk sütunda yer alan bilgi, ilgili grubun eldeki örneklem içerisindeki yüzdesidir. Bununla beraber 4. sütunda ise ilgili grubun toplam servet-teki payı ifade edilir. Sonuçlara göre unvansız erkeklerin örneklemdeki payı ile servetteki yüzdesi birbirine oldukça yakın görünüyor. Çelebi, efendi, halife ve dede gibi dini belirteçlere sahip kişiler ise örneklem yalnızca 0,17'sini oluşturmakla birlikte toplam servetin daha sınırlı bir payına sahip. 3. sütunda yer alan görelî ortalama ise ilgili grubun ortalama servetinin popülasyonun ortalama servetinin yüzdesi cinsinden ifadesidir. Öyle ki dini unvana sahip ortalama serveti olan bir erkeğin varlığı, genel ortalamanın 0,76'sına eşit iken; askeri unvan sahipleri popülasyon ortalamasının 1.10 katına denk ortalama servete sahipler. Son sütun ise her bir grubun sahip olduğu Gini skorunu göstermektedir. Buna göre unvansız grupta dağılımın daha kötü olduğu söylenebilir. Özetlemek gerekirse askeri unvana sahipleri unvansız erkeklere göre, unvansız erkekler de dini belirtece sahip olanlara göre ortalama olarak daha varlıklıdır. Dini unvan sahipleri en düşük ortalama servetle sahip olmakla birlikte en düşük Gini skoruyla dağılım bu grupta daha homojendir.

Üstte yer alan tablo ise eşitsizliğin entropiye dayalı bir ölçüsü olan ve grup içi ve gruplar arası eşitsizliğe tam olarak ayrışabilen Theil endeksi sonuçlarını göstermektedir. Buna göre mevcut eşitsizliğin %99'undan da fazlası grup içi eşitsizlikle açıklanabilir. Buna karşılık eşitsizliğin yalnızca %1'i söz konusu gruplar arasındaki eşitsizlikle açıklanabilir. Farklı bir ifadeyle askeri-dini-unvansızlar olarak kategorize edilen erkek terekelerinde net bir servet farklılaşmasından söz etmek olanaksız görünmekle birlikte eşitsizliğin önemli bileşenini her bir grup içindeki eşitsizlik oluşturmaktadır.

Erkek terekelerine ait servet dağılımlarının daha detaylı bir analizi için miras dökümlerinde yer alan her bir unvan ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Böylece muhtemelen yaş, meslek gibi diğer belirlenimlere uğramış olsa da aynı unvana sahip olmanın servet birikimi bakımından anlamlılığı test edilmiştir.

Tablo 3*Unvan Bazında Eşitsizlik Ayrışması (Erkek)*

Theil endeksi					
Grup içi			0.926		
Gruplar arası			0.116		
Total			1.042		
Alt grup özet istatistikleri					
Unvan	Pop. Oranı	Ortalama	Görelî Ortalama	Servet Payı	Gini
Unvansız	0.432	90855.681	0.996	0.431	0.732
Ağa	0.041	136662.983	1499	0.061	0.480
Bey	0.149	88127.771	0.966	0.144	0.613
Beşe	0.169	62347.723	0.684	0.115	0.652
Çavuş	0.032	169432.870	1858	0.059	0.733
Çelebi	0.107	82649.379	0.906	0.097	0.626
Efendi	0.051	55074.385	0.604	0.031	0.482
Halife	0.012	25323.766	0.278	0.003	0.433
Dede	0.002	178.000	0.002	0.000	0.000
Paşa	0.006	894291.350	9807	0.059	0.607

Alt grup özet verilerine göre unvansız erkeklerin, popülasyon payları ile çok benzer servet paylarına sahip olduğu tespit edilmişti. Ağa, çavuş ve paşaların toplam servet içindeki payları ise tereke popülasyonundaki temsiliyetlerinin ötesindedir. Diğer tüm unvanların eldeki kayıtlardaki mevcudiyeti, sahip oldukları servet paylarından daha yüksektir. Dede unvanlı yalnızca bir kişi olduğu için görece bir çıkarım yapmak mümkün görünmemektedir. Tabloda dikkat çeken önemli bir husus ise çavuş ve ağa unvanına sahip kişilerin terekeleri örneklem ortalamasının sırasıyla 1.86 ve 1.50 katı servet ortalamalarına sahipti. Paşaların ise ortalamadan çok daha üzerinde (9,8 katı) serveti bulunuyordu. Ancak Paşa unvanlı yalnızca 4 kişinin terekesi var ve örneğin Yel değirmeni mahallesi sakini olan Memi Paşa'nın yalnızca forsaları dahi 1.148.000 akçe değerindedir.³⁷ Dolayısıyla sınırlı sayıda örneklem yukarı yönlü bir çarpılık yaratmış olması muhtemel ise de 4 paşanın da net serveti servet dağılımının ilk %20'lik diliminde yer almaktadır. Gini katsayılarına gelince ise çavuşlar hem yüksek ortalama servetlere hem de en yüksek gini skoruna sahipler. Ağa unvanlılar da belirgin şekilde ortalama servetlerde önde olmalarına rağmen bu grup için eşitsizlik diğer gruplara kıyasla oldukça düşük görünmektedir. Buradan hareketle ağaların, servet ile en yakın ilişkisi bulunan grup olduğu ve diğer belirleyicilere kıyasla bu unvanı taşımanın refah ile daha yakın bir ilişkisinin olduğu yorumu yapılabilir.

Theil endeksi sonuçlarına gelince daha spesifik gruplar belirlendiği için gruplar arası eşitsizlik bir parça daha yüksek görünüyor (0,116). Ancak yine de mevcut eşitsizliğin %89'u grup içi eşitsizlikten ve %11'i gruplar arasındaki eşitsizlikten kaynaklanıyor.

Son olarak tespit edilen unvan ve sıfatların tamamının dahil edildiği bir regresyon modeli ile bunların servet tutarları ile anlamlı bir ilişkisinin olup olmadığı test edilecektir. Burada oluşturulan kategoriler şu şekildedir:

- Üst sınıf askeri kategori: Ağa, Paşa, Çavuş, Bey
- Alt sınıf askeri kategori: Beşe
- Üst sınıf dini unvan: Efendi, Şeyh
- Alt sınıf dini unvan: Çelebi, Halife, Dede
- Unvansızlar
- Seyit
- El-hac
- Reis-Kaptan

Modelin bağımlı değişkeni ise servet toplamlarından borç miktarları düşülerek oluşturulan net servet tutarlarıdır. Yukarıda belirlenen unvan ve sıfat değişkenleri için bu unvan ya da sıfata sahip olma durumunda 1, aksi durumda 0 olarak kodlanmıştır. Unvansız kategorisi için de unvanı bulunmayanlar için 1, aksi durum için 0 alınmıştır.

Tablo 4

Unvan/Sıfat – Servet İlişkisi

	Katsayı	p-değeri
X ₁ : Üst sınıf askeri	2.200	.015**
X ₂ : Alt sınıf askeri	1.377	.122
X ₃ : Üst sınıf dini	1.430	.118
X ₄ : Alt sınıf dini	1.308	.146
X ₅ : Unvansız	0.399	.642

³⁷BOA, İŞS, Galata 46, vr: 53a. Memi Paşa'nın sahip olduğu 164 forsanın tamamını oğlu İbrahim Bey almıştır.

	Katsayı	p-değeri
X ₆ : Seyit	0.813	.018**
X ₇ : el-Hac	1.252	.000***
X ₈ : Reis-Kaptan	1.437	.000***
Sabit Terim	8.947	.000***
R ²		0.13

* %10, ** %5, *** %1 düzeyinde anlamlıdır.

Regresyon sonuçları doğrultusunda üst sınıf askeri unvan sahibi olmanın etkisi pozitif ve anlamlıdır. Sayısal olarak ifade etmek gerekirse üst sınıf askeri bir unvan sahibi olmak aksi duruma göre tereke tutarını yaklaşık 7 katı oranında artırmaktadır.³⁸ Dini unvanlar ve alt sınıf bir askeri unvana sahip olmak ise aksi durum ile karşılaştırıldığında anlamlı bir fark yaratmamaktadır. Özetle eldeki örneklem doğrultusunda ve yukarıdaki analizler sonucunda ağa, bey, çavuş ve paşa gibi üst düzey bir askeri unvana sahip olmak, yüksek servet sahibi olmak ile yakından ilişkiliydi. Özellikle ağa unvanına sahip olanlar hem görece olarak zenginlikleriyle dikkat çekmekte hem de aynı kategori düşük gini skoruyla yüksek ekonomik yapışkanlığa sahip olarak, ilgili unvanın servet sahibi olma noktasında yüksek belirleyiciliğine dikkat çekmektedir.

El-hac, seyit belirteçleri ise unvan olarak değil; niteleme olarak değerlendirilmiş ve ayrı bir kategori olarak regresyon denkleminde dâhil edilmişti. Nitekim “seyit” sıfatı yukarıdaki “askeri” ya da “dini” unvanlardan birine doğrudan işaret etmemektedir. Öyle ki sicillerde tespit edilen “seyyid-ağa”, “seyyid-bey” ve “seyyid-çelebi” gibi farklı örnekler bu sığa haiz olanların hem askeri hem de dini unvan kategorisinde değerlendirilebileceğini göstermektedir.³⁹ El-hac sıfatı da benzer şekilde bir beşe ya da bir çelebide bulunabilmektedir. Son olarak mesleki bir kategori olarak analize reis ve kaptanlar dâhil edilmişti. Seyit ve el-hac sıfatları askeri ya da dini unvan taşıyanlarda da bulunabilmekle birlikte bunların net etkisini görmek için bu sıfatları taşımayan askeri ve dini unvan sahiplerinin referans olarak alınması gerekirdi. Ancak seyit ve el-Hac unvanına sahip askeri ve dini kategoride yer alan örnek sayısı son derece sınırlıdır. Farklı bir ifadeyle çoklu unvan ve sıfat sahibi olmak fazlaca rastlanılan bir durum değildi.

Analiz sonuçlarına göre “seyit”, “el-hac” ve “reis-kaptan” belirteçlerine sahip olmak ile geride bırakılan servet tutarı arasında anlamlı bir ilişki mevcuttu. Öyle ki seyit sıfatına sahip olmak aksi duruma göre tereke tutarını %124, hacı sıfatına sahip olmak aksi duruma göre %249 ve son olarak kaptan-reis mesleği aksi duruma göre %317 oranında artırıyordu. Özetle servet üzerinde en güçlü etkiyi öncelikle üst düzey askeri unvana sahip olmak, sonrasında kaptan-reis mesleki belirteci yarattı.

Kadın terekelerinde ise sicillerde yer alan tek belirteç “hatun” unvanıdır. Yalnızca Sururi Efendi mahallesi sakinlerinden Raziye isimli kadın “şerife” unvanına sahipti.⁴⁰ Dolayısıyla kadın terekelerinde görülen servetler hatun unvanına sahip olanlar ile unvan sahibi olmayan kadınlar bağlamında değerlendirilecektir.

³⁸Kat sayıların yorumu için (e^x-1) ile yüzdelik dönüşüm yapılır.

³⁹Örnekler için bk. BOA, İŞS, Galata 54, vr: 9b-1; Galata 55, vr: 23a-2; Galata 65, vr: 58b-1.

⁴⁰BOA, İŞS, Galata 35, vr: 27a-3.

Tablo 5*Unvan Bazında Eşitsizlik Ayrışması (Kadın)*

Theil endeksi					
Grup içi			0.775		
Gruplar arası			0.015		
Total			0.790		
Alt grup istatistikleri					
unvan	Pop. Oranı	Ortalama	Görelî Ortalama	Servet Payı	Gini
Unvansız	0.403	27660.846	0.795	0.321	0.582
Hatun	0.597	39577.450	1.138	0.679	0.620

Kadın terekelerinde unvansız olanlar veri gurubunun %40'ını oluştururken toplam servetin yalnızca %32,1'ine sahipler. Hatun unvanı sahipleri ise temsiliyetlerinin ötesinde bir servet yüzdesine sahip görünüyörlar. Öyle ki ortalama servete sahip hatun unvanlı bir kadın, genel ortalamanın 1.13 katı dolayında bir servete sahipti. Ancak hatun unvanlı kadınlarda gini katsayısı daha yüksek iken; unvansız kadınlar daha homojen bir servet dağılıma sahipler. Kadın terekelerinde de benzer şekilde mevcut eşitsizliğin önemli bir kısmı grup içi eşitsizlikten kaynaklanmaktadır. Nitekim toplam eşitsizliğin %98'ini grup içi eşitsizlik; %2'sini ise gruplar arası eşitsizlik açıklamaktadır.

Peki mevcut servet farklılaşmasını yaşanan bölge ile açıklamak mümkün mü? Her şeyden evvel İstanbul'a bağlı olan 3 bölge (bilâd-ı selâse)den biri olan Galata, mevleviyet derecesinde bir kadılık olmakla birlikte; benzer statülü kadılıklar içerisinde yüksek dereceli bir mevleviyet olarak değerlendirilebilir. 16. yüzyıl ikinci yarısında Galata'da görev yapan kadınların bir kısmı müderrislikten göreve atanırken; sayıca daha büyük kısmı diğer mevleviyet kadılıklarından atanan kadınlardı.⁴¹ Kadılığın yetki alanı düşünüldüğünde Boğaz'ın Avrupa yakasında yer alan bölgeleri ile Marmara Adası, Kapıdağ, Erdek ve Bandırma gibi yerleşim bölgeleri de idari olarak Galata kadılığına tabi idi.⁴² Böylesine geniş bir alan için sorumlu olan Galata kadısı söz konusu yerleşim bölgelerini naipiler aracılığıyla idare etmekte idi.

Galata sicillerinde bulunan terekelerde ölen kimsenin yaşadığı mahalle açıkça ifade edilmekte idi. "*Haric-i mahmiye-i Galata mahallâtından Tomtom Memi mahallesinde sâkin iken vefat eden...*"⁴³ ya da "*el-müteveffâ bi mahalleti el-Hâc Memi bi hâric-i Galata*"⁴⁴ ve "*Tophane mahallâtından el-Hâc Memi mahallesinde vefât eden*"⁴⁵ gibi. Bu bölümde tereke kayıtlarından elde edilen yerleşim bilgileri, mahallenin ait olduğu kasaba ve nahiyeler bağlamında değerlendirilecektir. İdari bakımdan Galata'ya bağlı bulunan; fakat farklı yerleşim birimlerini bünyesinde barındıran bu kasaba ve nahiyelerin genel servet eşitsizliğine katkısı ve her biri için ayrı ayrı servet dağılımı özet ölçütleri elde edilecektir.

Sicillerde karşılaşılan semt-mahalle eşleşmeleri istisnasız bir uyum içerisinde olmamakla birlikte bir mahalle büyük çoğunlukla aynı kasaba ya da nahiyede zikredilmektedir. Örneğin bir üst paragrafta verilen son iki örnekte görüldüğü üzere aynı mahalle bir terekede Galata haricinde olarak belirtilirken; bir diğerinde Tophane kasabası dâhilinde olduğu ifade ediliyor. Nitekim 16. yüzyıla gelindiğinde Galata surlarının etrafı Kasımpaşa, Tophane ve Beyoğlu ile çevriliydi ve surlar bu semtler ile Galata'yı ayıran bir sınır vazifesi

⁴¹Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013, s. 191.

⁴²İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilad-ı Selase Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, 1957, s. 26-27.

⁴³BOA, İŞS, Galata 20, vr: 27a-1.

⁴⁴BOA, İŞS, Galata 46, vr: 38b-1.

⁴⁵BOA, İŞS, Galata 32, vr: 24a-1.

görmekteydi.⁴⁶ Dolayısıyla tereke kayıtlarında yerleşim bilgisi verilirken “dâhil-i Galata” ile sur içinde kalan bölge, “hâric-i Galata” ile de sur dışında kalan yerleşimler kastediliyor olmalıdır. Ancak zamanla sur dışındaki bölgelerde yerleşimin yaygınlaşması neticesinde bu sınır belirleyiciliğini kaybetmiş gibi görünüyor. Özellikle 15 ve 16. yüzyılda inşa edilen camiler ve bunlardan ismini alan mahallelerin yaygınlaşmasıyla birlikte hem nüfus hem de ticaret ve denizcilik ile ilgili ekonomik faaliyetler, surlarla sınırlı alanı aşarak kıyı şeridinin tamamında gözle görülür hale gelmiş bulunuyor. Dolayısıyla bu yeni oluşum sürecinde bazı mahalleler yeni oluşan kasabalar dâhilinde zikredilmiş olmalı. Analizde bu tür ikili durumlarda mahalle çoğunlukla dâhil edildiği kasaba hangisi ise onun bünyesinde değerlendirildi.

Tablo 6*Galata – Kasımpaşa – Tophane – Fındıklı – Beşiktaş – İstinye Mahalleleri*

Galata	Kasımpaşa	Fındıklı	Tophane
Bereketzade	Yel Değirmeni	Molla Çelebi	Hüseyin Ağa
Camii Kebir	Sururi	Selime Hatun	İlyas Çelebi
Alaca Mescid	Sirkeci	Mehmed Ağa	Ebülfazl
Yolcuoğlu	Tahta ladı	el-hac Hayreddin	Karabaş
Şahsuvar	Seferikoz	İstinye	Cihangir
el-hac A'ma	el-hac Ahmed	Büyüdere Karye	Mustafa Ağa
Sultan Bayezid	el-hac Şaban	Boğazkesen	Perizat
Okçu Musa	Kulaksız	el-hac Kemal	Sarı Lütü
Kamer Hatun	Yahya Kethüda	Zekeriya köy	Hacı Memi
Emekyemez	el-Hac Ferhad	Cedid Karye	Çavuşbaşı
Azab İskeleyi	Küçük Piyale Paşa	Sarıyer Karye	Ekmekçi başı
Yolcuzade	Abdi Çelebi	Uskumru Karyesi	Firuz Ağa
Hüsam Bey	Sahaf Muhyiddin	Yeniköy Karyesi	Kuloğlu
Kalafatçıbaşı	el-Hac Hasan	Başmakçı	Muhyiddin Efendi
Beyoğlu	Çatma Mescid	Torlak Ali	Tomtom
Mahmud Çavuş	Bedreddin	Beşiktaş	Hoca Ali
Karaköy	el-hac Hüseyin	Yahya Efendi	Sefer Kethüda
		Sinan Paşa	Müeyyedzade
		Sultan Süleyman	Sakabaşı
		Hanım Hatun	Yırtlaz Hasan Çelebi
		Azab İskeleyi	Hatuniye
			Süheyl Bey

Kaynak: BOA, İŞS, GŞS.

Terekelerden elde edilen mahalle-kasaba eşleşmeleri daha önceki çalışmalar ile benzer sonuçlar verdi.⁴⁷ Kasımpaşa'da Sururi ve Yel değirmeni, Galata'da Cami-i Kebir ve Alaca Mescid, Tophane'de Firuz Ağa ve Tomtom, Beşiktaş'ta Sinan Paşa ve Yahya Efendi, Fındıklı'da ise Molla Çelebi ve Selime Hatun tereke kayıtlarında en sık rastlanılan mahalleler. Sonuç olarak elde edilen kasaba ve nahiyeler; Galata, Kasımpaşa, Beşiktaş, Tophane, Fındıklı ve İstinye'dir. Nahiyeler Osmanlı idari sistemi içerisinde bazen bir yönetim birimini, bazen

⁴⁶Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 71.

⁴⁷İlgili çalışma için bk. Muhammet Servet İpek, *1750-1755 Yılları Arasında Galata'da Sosyal ve Kültürel Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Sinop Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2019.

de belirli bir coğrafi bölgeyi ifade eder.⁴⁸ Bununla birlikte İstinye nahiyesi kapsamında bulunan Yeniköy'ün nüfus yoğunluğu bakımından İstinye'den daha büyük bir yerleşim olduğu bilinmekte ve dolayısıyla İstinye ile idari bir bölgeden çok Yeniköy, Tarabya gibi köylerin içinde bulunduğu coğrafi bir bölge kastedilmektedir.⁴⁹

Tablo 7

Mahalle Bazında Eşitsizlik Ayrışması

Theil endeksi					
Grup içi			0.983		
Gruplar arası			0.010		
Total			0.993		
Alt-grup istatistikleri					
Semt	Pop. Oranı	Ortalama	Görelî Ortalama	Servet Payı	Gini
Galata	0.347	78522.728	0.874	0.304	0.673
Kasımpaşa	0.213	111711.99	1.243	0.265	0.734
Beşiktaş	0.078	88770.239	0.988	0.077	0.607
Tophane	0.293	88153.576	0.981	0.287	0.685
Fındıklı	0.030	104381.77	1.162	0.034	0.612
İstinye	0.039	75388.100	0.839	0.033	0.548

*Toplam theil endeksinin yukarıdaki unvan bazlı inceleme ile farklı sonuç vermesi, nadiren de olsa bazı terekelerde mahalle bilgisinin olmamasından kaynaklıdır.

Tablo sonuçlarına göre Kasımpaşa ve Fındıklı kasabalarının toplam servetteki payları, popülasyondaki temsiliyetlerinin ötesindedir. İlâveten Kasımpaşa'dan gelen terekeler tüm veri grubunun ortalamasının 1.24 katı iken; Fındıklı'ya dâhil erkek terekeleri genel ortalamanın 1.16 katı. Kaynaklarda Haliç, Galata ve İstanbul isimleriyle zikredilen Kasımpaşa'daki tersane Fatih Sultan Mehmed döneminde temelleri atılmakla birlikte 16. yüzyılda asıl kimliğine kavuştu.⁵⁰ Nitekim Çatma Mescit, Yel değirmeni, Bedreddin gibi tersaneye yakın mahalleler Kasımpaşa terekelerinde sıkça rastlanılan yerleşim birimleridir. Öyle ki mahalle bilgisi terekelerden okunan 107 adet reis ve kaptan unvanlı erkeğin yaklaşık %40'ı Kasımpaşa'ya dâhil olan mahallelerde yaşamaktayken vefat etmişti. Nitekim İnalcık da 16. yüzyılda bölgenin denizcilerin ve denizcilikle ilgili üretim faaliyetlerinin merkez üssü olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Sadece kaptan unvanıyla kaydedilen 25 erkeğin ise % 60'ı 100.000 akçe üzerinde net servete sahip olmakla birlikte; örneğin "vardıyanbaşı"(gemi süvarisi olan azep reisi) olarak vefat eden Ali Kaptan b. Abdullah, 700.000 akçe değerinde esire, yaklaşık 375.000 akçe bedelinde riyali ve esedi gurusu cinsinden nakit varlığa ve toplamda 1.794.655 akçe değerinde net servete sahipti.⁵² Bununla beraber her bölge için tespit edilen Gini skorları en kötü dağılımın yine Kasımpaşa'da olduğunu gösteriyor. Öyle ki burası hem denizcilik hem de ticaret ile ciddi servetlerin az sayıda kişi tarafından sahip olunabildiği, ekonomik potansiyeli yüksek bir bölge idi. Ancak yine de denizcilik ve ilgili sektörlerin faaliyet alanının Kasımpaşa ile sınırlı olduğunu düşünmemek gerekir. Nitekim Bulunur'un da işaret ettiği üzere en doğuda Domuzkapı (Eğrikapı) önünde keresteci dükkânı bulunuyordu.⁵³ İlâveten Tophane'de el-

⁴⁸İlhan Şahin, "Nahiye", *DİA*, XXXII (2006), 306.

⁴⁹Bulunur, *a.g.t.*, s. 193-194.

⁵⁰İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s.3.

⁵¹Halil İnalcık, "Osmanlı Frengistanı", *Osmanlılar – Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, haz. Adem Koçal, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 187.

⁵²BOA, İŞS, Galata 61, vr: 69a-1.

⁵³Bulunur, *a.g.e.*, s.91.

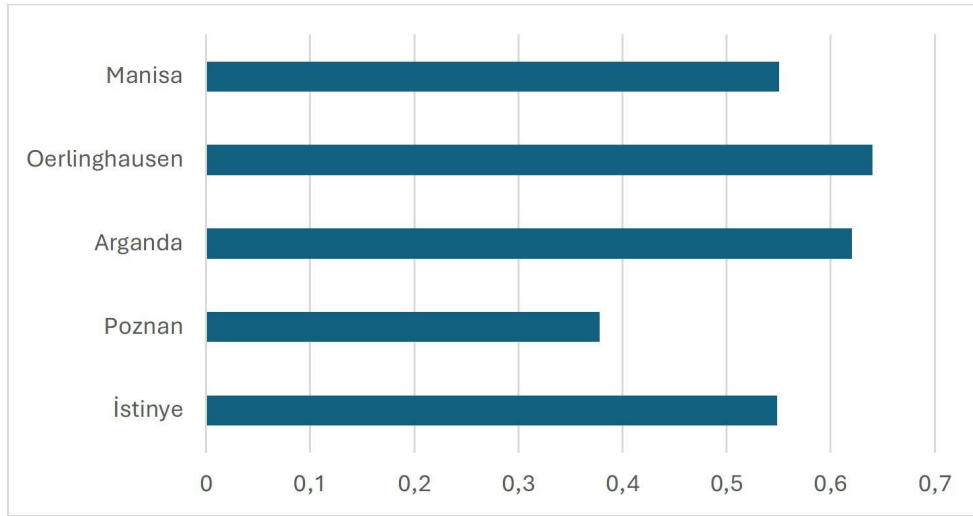
hac Memi mahallesinde sakin iken vefat eden Halil Reis'in terekesinde yelken bezi bulunuyordu.⁵⁴ Yine aynı mahallede sakin el-Hac Haydar b. Abdullah'ın terekesinde yaklaşık 100.000 akçe değerinde yelken bezi bulunmaktaydı.⁵⁵ Tophane-i Amire'nin hemen batısında yer alan bu mahallede de denizcilik ile yakından ilgili ekonomik faaliyetler yaygın görünüyor.

Uzmanlaşmanın olduğu bölgeler olmakla birlikte kıyı şeridinin hemen her bölgesinin denizcilik ve ticaret ile iç içe olduğu söylenebilir. Terekelerde tespit edilen "dâhil-i Galata" ve Tophane'de ikamet ederken vefat eden kaptan ve reisler azımsanmayacak sayıdadır. Buradan hareketle ve yukarıdaki örnekler de dikkate alınarak Haliç'ten başlayarak İstinye'ye kadar olan bölgenin denizcilik ve ticaret ile yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Yine de terekelerde tespit edilebilen bazı meslekler bölge-ekonomik faaliyet uzmanlaşması hakkında örnekler sunuyor. Öyle ki Sahhaf Müslihiddin ve el-Hac Ferhad mahallelerinde vefat eden iki erkek kalafatçılar zümresinden idi.⁵⁶ Her iki mahalle de tersanenin bulunduğu Kasımpaşa kasabasına dâhil olarak zikredilmiştir. Yine Bağdad seferinde vefat eden Tophane dökümcüleri kethüdası Ali Bey b. Ömer Tophane'ye bağlı Firuz Ağa mahallesi'nde sakin idi.⁵⁷

Tablo sonuçlarına göre açıklanması gereken bir diğer husus İstinye'nin diğer kasabalara nazaran daha düşük Gini skoruyla nispeten eşitlikçi görünmesidir. Daha önce de açıklandığı üzere İstinye nahiyesi genellikle karyelerin dâhil olduğu bir yerleşim bölgesi olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla buradaki düşük Gini ile İstinye, pazar ilişkilerinin cereyan ettiği bölgelere karşın; endüstri öncesi eşitsizliğin olası bir belirleyicisi olan kentleşmeye karşılık zenginlik farklılıklarının daha sınırlı olduğu, nispeten homojen bir servet dağılımı ile karakterize görünmektedir.

Şekil 6

Kırsal Ölçekli Gini Karşılaştırması

Kaynak: Katarzyna Wagner, "Wealth inequalities in cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their changes during the Seventeenth Century. Sources and methods of measure", *Economic inequality in pre-industrial societies: causes and effects* Giampiero Nigro (Ed.), Firenze University Press, 2020, s.140; Eva Fernández-Carlos Santiago-Caballero, "Economic inequality in Madrid, 1500-1840", *Working Papers in Economic History*, 2018; BOA, İŞS, GŞS.

⁵⁴ BOA, İŞS, Galata 65, vr: 35b-2.

⁵⁵ BOA, İŞS, Galata 46, vr: 32b-1.

⁵⁶ BOA, İŞS, Galata 46, vr: 31b-2; Galata 59, vr: 13b-3.

⁵⁷ BOA, İŞS, Galata 61, vr: 46b-1. Ali Bey b. Ömer'in aynı sicil devamında bulunan zeyl kaydında diğer malları listelenmiş ve Tophane dökümcüleri kethüdası olduğu bu kayıta bildirilmiştir. İlgili Kayıt için bk. BOA, İŞS, Galata 61, vr: 58a-1.

Grafik Galata'ya bağlı bulunan İstinye bölgesi için tespit edilen eşitsizliği farklı çalışmalarda 17. yüzyıl ilk yarısı için elde edilen kırsal bölgelerinki ile karşılaştırmaktadır. Osmanlı için Ceylan'ın Manisa kırsal toplumu üzerinden saptadığı Gini (1575'e ait olmakla birlikte) benzer düzeyde eşitsizliğe işaret ediyor. Polonya-Litvanya Birliği'ne dâhil Poznan 1626 yılı için tespit edilen 0,378 ile en düşük Giniye sahiptir. İstinye ise Madrid'in 30 km güneydoğusunda bulunan Arganda ve Almanya'nın Lippe bölgesine bağlı Oerlinghausen'den daha eşitlikçi bir yapıda görünmektedir.

2. Eşitsizliğin Doğası

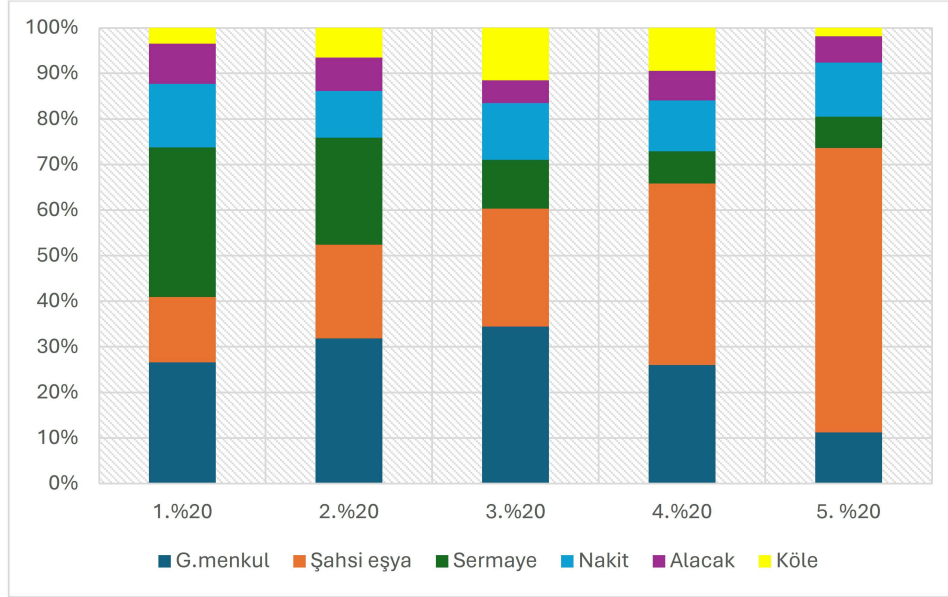
Galata sicillerinden elde edilen terekeler ışığında 17. yüzyıl ilk yarısı için eşitsizliğin derecesi tespit edildi. Terekelerin sunduğu bilgiler kullanılarak önceki bölümde tarifi yapılan eşitsizliğin bu bölümde içeriği; farklı bir ifadeyle eşitsizliğin doğası anlaşılmaya çalışılacaktır. Daha önce de vurgulandığı gibi Osmanlı terekeleri bu konuda oldukça aydınlatıcıdır. Nitekim çağdaşı bazı toplumların miras envanterlerinde borç bilgileri yer almaz, giyim ve ev eşyaları zaman zaman birlikte kaydedilirken, Osmanlı terekelerinde borç-alacak bilgilerinin çoğunlukla borçlu ya da alacağı bulunan kişinin ismiyle birlikte verilmesi, ev ve giyim eşyalarının değerine bakılmaksızın tek tek özenle kaydedilmesi şüphesiz araştırmacılar için tereke defterlerini önemli bir veri kaynağı haline getirmiştir. Öyle ki vefat eden kimsenin ölüm anında sahip olduğu tüm varlığın özenle tutulan kaydı her ne kadar dondurulmuş bir görüntü olsa da kişinin tüm yaşamı boyunca sergilediği ekonomik tutum ve iktisadi dalgalanmalar karşısındaki tercihlerinin nihai bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Farklı refah seviyelerinden insanların terekeleri bazı servet kalemleri bakımından benzer düzeyde olabilmekle birlikte; benzer refah grubundan insanların oldukça farklılaşan servet kompozisyonlarını görmek mümkündür. Fakat yine de her bir ekonomik tabaka servet tutma biçimi bakımından detaylı olarak analiz edilirse ilgili ekonomik gruba ait insanların (örneğin yoksullar ya da en varlıklılar) ekonomik fırsatları nasıl değerlendirdikleri hakkında tutarlı yorumlar yapılabilir. Böylece örneğin zenginlerin yalnızca sahip olduğu parasal büyüklük bakımından değil serveti tutma biçimi açısından da toplumun geri kalanından farklı olduğu söylenebilir. Ya da yoksulların sınırlı ekonomik birikimlerini genellikle nerelerde kullandığına bakılarak hayati öncelikleri üzerine yorum yapılabilir.

Eşitsizliğin doğasını anlamak amacıyla terekelerde yer alan her bir envanter belirlenen bir servet biçimi kategorisine dâhil edildi. Belirlenen kategoriler; gayrimenkul (ev-arsa-çiftlik-bağ-bahçe), şahsi kullanım ya da taşınabilir mallar (kişinin sahip olduğu ev eşyaları-giysiler-günlük kullanıma ait alet-kitaplar vs.), sermaye (ticari mallar, dükkân, gemi gibi gelir getirici faaliyete konu olan unsurlar), nakit (kişinin terekesinde bulunan her türlü nakit), borç ile alacaklar ve son olarak kölelerdir. Her bir bireyin sahip olduğu varlık bu kategoriler bağlamında sınıflandırıldı. Nadiren de olsa terekeler de malların birlikte kaydedildiği durumlar daha önce vurgulanmıştı. Böyle durumlarda "*merhûm-ı mezbûrun debbâğ dükkânı olmağın içinde olan eşyâsının kıymetidir*"⁵⁸ gibi ifadeler gelir getirici unsur olarak değerlendirildi; fakat eşyaların listelenip tümünün toplam değeri verilen oldukça az sayıda örnek ise servet kompozisyonu analizine dâhil edilmedi.⁵⁹

⁵⁸BOA, İŞS, Galata 46, vr: 20a.

⁵⁹Örnek için bkz. BOA, İŞS, Galata 32, vr: 50a-1.

Şekil 7**Erkek Terekelerinin Servet Kompozisyonu**

Şekil 7 ise yüzdelik dilimler halinde kategorize edilen servet aralıklarında yer alan terekelerin servet kompozisyonlarının özet sonuçlarını göstermektedir. Buna göre en zengin %20'lik dilimde yer alan erkeklerin servetlerinin en önemli bileşeni gelir getirici faaliyetler idi. Aynı grubun toplam servetleri içerisinde en büyük ikinci payı ise gayrimenkul varlıklar oluşturmaktaydı. En yoksul kesimde ise sahip olunan ekonomik gücün sınırlı oluşunun doğal sonucu olarak servetin önemli bir kısmı günlük kullanıma konu olan şahsi eşyalardan oluşmaktaydı. Diğer servet unsurları artan-azalan eğilim göstermekle birlikte sermaye kalemi yoksullara doğru gidildikçe azalmakta, şahsi eşyanın toplam servet içindeki payı yoksullara doğru gidildikçe artmakta ve son olarak alacaklar genel olarak servetin sınırlı bir bölümünü oluştursa da yoksullara doğru gidildikçe toplam servet içindeki payı azalmaktadır. Bu ön bulgulardan sonra tüm bu servet formlarının eşitsizliğin tarifine olan katkısı daha detaylı bir incelemeyi gerektiriyor.

2.1. Galata'da Servet Eşitsizliğin Kaynakları Nelerdir? Ayırışma Analizi

Terekelerde bulunan tüm serveti kategorize ederek varlıklı ya da yoksul grupların ellerindeki zenginliği nasıl kullanıldığı anlaşılmaya çalışıldı. Böylece zenginlerin ve yoksulların yalnızca geride bıraktıkları toplam servet bakımından değil; elinde bulundurdıkları ekonomik gücü kullanım şekilleri açısından da farklılaştığı tespit edildi. Peki bu servet türlerinin her biri genel eşitsizliği nasıl şekillendirmiş olabilir? Örneğin bir servet kaynağı toplam servetin büyük bir kısmını oluşturuyor ise eşitsizlik üzerinde mutlak artırıcı etkisi mi olur? Ya da toplam servetin yalnızca sınırlı bir parçasını oluşturan bir servet bileşeni, eşitsizlik üzerinde sınırlı etkiye sahiptir yorumu doğrudan yapılabilir mi?

Lerman ve Yitzhaki toplam gelir eşitsizliğinin farklı gelir kaynaklarına göre ayırıştırarak;

$$G = \sum_{k=1}^K S_k G_k R_k$$

şeklinde ifade edilebileceğini gösterdi.⁶⁰ Bu formülasyonda;

* S_k : Gelir kaynağının toplam gelir içerisindeki payı

* G_k : k gelir kaynağının eşitsizlik derecesi

⁶⁰Robert Lerman-Shlomo Yitzhaki, "Income Inequality Effects by Income Source: A New Approach and Applications to the United States", *The Review of Economics and Statistics*, LXVII/1 (1985), 151-156.

*R_k : Gelir kaynağı ile toplam gelir dağılımı arasındaki korelasyonu ifade eder.

Gini katsayısının bu şekilde ayrışması her bir gelir/servet kaynağının genel eşitsizliğe katkısını bu 3 unsurun belirleyiciliğinde ifade ettiği için daha somut ve kolay anlaşılır şekilde yorumlar üretir. Farklı bir ifadeyle toplam servet içerisinde her bir servet kaynağının ne kadar önemi olduğu, ilgili servet kaynağının ne derece eşitsiz dağıldığı ve son olarak servet kaynağı ile toplam servet dağılımının ne derece ilişkili olduğu üzerinden ilgili servet kaynağı ile ilgili daha anlaşılır sonuçlar üretilebilir. Bu formülasyon kullanılarak eşitsizlik servet türlerine göre ayrıştırılmaya çalışılacaktır.⁶¹

Bu yöntemde sözgelimi toplam servetin göreceli olarak büyük payını oluşturan bir servet bileşeni, ancak eşitsiz dağıldığı bir durumda (yani yüksek bir G_k) genel eşitsizlik üzerinde bir etkisi olabilir. Ancak bu etki potansiyel bir etkidir ve ilgili servet türünün toplam refah içerisindeki önemi ve bu servet kaynağı ile toplam refah dağılımının korelasyonu ile beraber mutlak bir etkiye dönüşebilir. Örneğin bir servet kaynağı eşitsiz dağılmış ancak toplam refahla yüksek oranda ilişkili değil ise toplam zenginlik içerisindeki payına da bağlı olarak bu servet unsurunun eşitsizliğe katkısı negatif olabilir.

Servet unsurlarının incelendiği bölümde yapılan kategorizasyon burada aynı şekilde kullanılacaktır. Dolayısıyla eşitsizlik gayrimenkul, sermaye unsurları, nakit, alacak, taşınabilir mallar, borç ve köleler olmak üzere 7 farklı servet türüne ayrıştırılacaktır.

Tablo 8

Genel Eşitsizliğin Servet Formları Bazında Ayrıştırılması (Erkek)

Kaynak	Sk	Gk	Rk	Oran	Değişim
Gayrimenkul	0,3336	0,8	0,7871	0,298	-0,0355
Taşınabilir Mallar	0,2087	0,65	0,7714	0,1479	-0,0608
Sermaye	0,281	0,89	0,813	0,2865	0,0055
Nakit	0,163	0,89	0,8023	0,1653	0,0022
Borç	-0,1957	-0,78	-0,489	-0,1057	0,0899
Alacak	0,098	0,92	0,7749	0,0988	0,0008
Köle	0,1114	0,9	0,771	0,1093	-0,0021
Toplam servet		0,71			

*Hesaplamalar GŞS'nden elde edilen Müslüman erkek terekeleri üzerinden yapılmıştır.

Tabloda yer alan sonuçlar gayrimenkul, taşınır mallar, sermaye, nakit, borç, alacak ve köle şeklinde kategorize edilen her bir ayrı servet unsuru için ilgili servet unsurunun toplam servet içerisindeki yerini, her biri için hesaplanan Gini skorlarını, ilgili servet unsuru ile toplam refah dağılımı korelasyonunu, servet biçimlerinin genel giniye olan katkısını ve son olarak her bir servet unsurundaki %1'lik artışın diğer unsurlar eşit tutulduğunda toplam servet eşitsizliği üzerindeki etkisini büyüklük ve yön bakımından ifade ediyor.

Esasen taşınabilir mallar hariç her bir servet unsuru genel olarak yüksek derecede eşitsiz dağılmış görünüyor. Büyük çoğunluğunu şahsi eşyalar ve günlük kullanım unsurlarının oluşturduğu taşınabilir malların diğer servet biçimlerinden nispeten daha adil dağıldığı başka çalışmalarca da saptanmıştı.⁶² Taşınabilir mallar görece daha az eşitsiz dağılmış olmakla birlikte genel eşitsizlik üzerinde eşitleyici etkisi vardı. Öte yandan gayrimenkul türündeki servet unsuru taşınır mallara göre daha eşitsiz (0,80) dağılmış görünüyor. Ancak servetin gayrimenkul formu da genel eşitsizlik üzerinde azaltıcı etkiye sahip. Benzer şekilde köleler

⁶¹Lerman ve Yitzhaki'nin ayrıştırma yöntemi, Lopez-Feldman tarafından geliştirilen Stata'da uygulandığı şekliyle, "descogini" komutu ile Galata terekelerindeki servet verileriyle kullanılmıştır.

⁶²Erik Bengtsson-Anna Missiaia-Mats Olsson-Patrick Svensson, "Wealth inequality in Sweden, 1750–1900", *The Economic History Review*, LXXI/3 (2018), 787.

de çok yüksek gini skoruyla dikkat çekiyor. Ancak bununla birlikte köle türünden servetteki %1'lik artış diğer unsurlar eşit tutulursa genel eşitsizlik üzerinde oldukça sınırlı da olsa negatif etkiye sahipti.

Sermaye, nakit, borç ve alacaklar ise benzer şekilde eşitsiz dağılmışlardı. Fakat bununla beraber varlıklı grupları desteklediler. Sermaye unsurundaki %1'lik artış diğer servet formları eşit tutulduğunda genel eşitsizliği % 0,005 artırıyor. Negatif servet unsuru olan borçluluk da varlıklı grupları daha fazla destekledi ki bu nevi servetteki %1'lik artış toplam giniyi daha belirgin şekilde artırıyor.

Tablo 9

Genel Eşitsizliğin Servet Formları Bazında Ayrıştırılması (Kadın)

Kaynak	Sk	Gk	Rk	Oran	Değişim
Gayrimenkul	0,2323	0,88	0,8245	0,276	0,044
Taşınabilir Mallar	0,523	0,58	0,8893	0,439	-0,084
Sermaye	0,018	0,98	0,8124	0,023	0,005
Nakit	0,0515	0,95	0,7774	0,062	0,011
Borç	-0,0439	-0,93	-0,5548	-0,037	0,007
Alacak	0,1781	0,83	0,8453	0,204	0,026
Köle	0,0409	0,89	0,5382	0,032	-0,009
Toplam servet		0,61			

*Hesaplamalar GŞS'nden elde edilen Müslüman erkek terekeleri üzerinden yapılmıştır.

Kadınlarda da benzer şekilde taşınabilir mallar diğer servet formlarına kıyasla daha az eşitsiz (0,58) dağılmış görünüyor. İlaven bu servet biçimi yoksulları diğer kaynaklardan daha fazla desteklemiş. Köleler ise eşitsiz dağılmış olmakla birlikte genel eşitsizlik üzerinde oldukça küçük negatif etkiye sahipler. Gayrimenkul varlıklar da eşitsiz (0,88) dağılmakla birlikte bu servet biçimindeki %1'lik artış diğerleri eşit tutulduğunda toplam servet ginişini % 0,04 artırıyor. Sermaye unsurundan daha az eşitsiz dağılmış olmasına rağmen alacaklardaki %1'lik artış toplam servet ginişini çok daha fazla (alacaklarda % 0,026 sermaye unsurunda %0,005) artırıyor. Farklı bir ifadeyle mehir uygulamasının varlıklı kadınları diğer servet formlarından daha fazla destekleyerek eşitsizlik üzerinde artırıcı etkisi olmuş gibi görünüyor. Son olarak nakit varlıklar ve borçlar da oldukça eşitsiz dağılmakla birlikte toplam servet eşitsizliği üzerinde artırıcı etkisi bulunuyor.

Tablo 10

Genel Eşitsizliğin Servet Formları Bazında Ayrıştırılması (Kırsal)

Kaynak	Sk	Gk	Rk	Oran	Değişim
Gayrimenkul	0,649	0,62	0,8011	0,579	-0,07
Taşınabilir Mallar	0,137	0,45	0,5216	0,058	-0,079
Sermaye	0,317	0,86	0,7865	0,382	0,066
Nakit	0,018	0,94	0,5124	0,015	-0,002
Borç	-0,264	-0,75	-0,2295	-0,081	0,18
Alacak	0,067	0,82	0,348	0,034	-0,033
Köle	0,077	0,67	0,1324	0,012	-0,065
Toplam servet		0,56			

Kırsal bölge olarak tanımlanan İstinye nahiyesine bağlı köylerde vefat eden erkeklerin terekeleri üzerinden hesaplanan gini ayrışması sonuçlarına göre sermaye ve borçlanmadaki %1'lik artışlar sırasıyla toplam servet ginişini % 0,06 ve % 0,18 artırıyor. Taşınır mallar burada da düşük gini skoru ve eşitleyici etkisi ile dikkat çekiyor. Nakit servet formu ise oldukça eşitsiz dağılmış olmasına rağmen toplam gini üzerinde

belirleyiciliği az ve bu servet türündeki % 1'lik artış total gini üzerinde çok sınırlı düzeyde de olsa eşitleyici etki yaratıyor. Alacaklar ise benzer şekilde eşitsiz dağılmakla birlikte yoksulları desteklemiş görünüyor.

Sonuç

Endüstri öncesi eşitsizliğin yapısı ve evrimi son dönemde iktisat tarihçilerinin üzerinde sıklıkla çalıştığı konulardan birisidir. Doğrudan kaynakların yokluğunda iktisat tarihçileri bu eşitsizliği vergi listeleri ve miras dökümleri gibi dolaylı kayıtları kullanarak hesaplamaktadır. Bu çalışmada da 1596 ila 1644 yıllarına denk düşen toplam 45 adet sicil taranarak elde edilen 919 tereke kullanılmıştır. Galata sicillerinden elde edilen terekeler gösteriyor ki; erkeklerde servet dağılımı kadınlara göre çok daha kutuplaşmış idi. Genel popülasyon eşitsizliği 0,71 ile çağdaşı batı liman bölgelerinden daha yüksek görünmektedir. Osmanlı dâhilinde Galata bir parça daha yüksek olmakla birlikte ilgili dönem için tespit edilen kent eşitsizlikleri ile yakın düzeyde bir eşitsizliğe sahiptir. Fakat Galata zenginleri ve yoksulları daha polarize görünmektedir. Nitekim ilk %20'lik servet grubunun toplam servetten aldığı pay benzer olmasına karşılık varlıklı %3 ya da en varlıklı %1'in yoksullara oranı gibi ölçütlerde Antep'ten belirgin şekilde daha eşitsiz bir yapıdadır. Özetle 17. yüzyıl ilk yarısı için Galata'da tespit edilen eşitsizlik, bu liman bölgesini çağdaşı Batı şehirleri ile benzer bir eşitsizlik skalası içerisine dâhil ediyor. Tespit edilen eşitsizlik düzeyi, özellikle sermaye birikimi bağlamında miras hukuku ve devletin etkin rolünün yüksek eşitsizliğe yol açamayacağı ön kabulünün tekrar düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sahip olunan servetin bir kısmı kişinin sahip olduğu unvan, sıfat ya da meslek ile açıklanabilir görünmektedir. Nitekim üst sınıf askeri unvana sahip kimseler ile servet tutarı arasında anlamlı bir ilişki olmakla birlikte bu grup içerisinde ağa unvanlılar düşük gini skoruyla servet-unvan ilişkisinin en kuvvetli olduğu grup olarak göze çarpmaktadır. Ancak hemen eklemek gerekir ki bazı unvanların servet ile anlamlı ilişkisi olsa da genel eşitsizliğin çok daha büyük bir bileşeni bu gruplar içerisindeki eşitsizlikten kaynaklanmıştır. Farklı bir ifadeyle unvanların 17. yüzyıl için servet üzerindeki belirleyici etkisi bir parça aşınmış görünmektedir. Farklı bir kategori olarak mesleği kaptan-reis olanlar, hacı olanlar ve seyyid sıfatına sahip bulunanların anlamlı şekilde daha varlıklı oldukları tespit edildi. Bölgeler içerisinde ise Kasımpaşa hem eşitsizliğin yüksek olduğu hem de ortalama servetlerin yüksek olduğu bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Öyle ki kaptan-reislerin önemli bir kısmı Kasımpaşa dahilindeki mahallelerde yaşıyordu. Kırsal bir bölge olarak değerlendirilen İstinye ise belirgin bir şekilde düşük eşitsizliğe sahipti.

Eşitsizliğin doğasının anlaşılmasına çalışıldığı bölümde ise her bir servet unsurunun popülasyon eşitsizliğine olan katkısı incelendi. Sonuçlara göre erkek zenginler varlıklarının önemli bir kısmını gelir getirici faaliyet olarak sermaye nevi unsurlara ayırdılar. Bununla birlikte taşınır mallar nispeten daha az eşitsiz dağıldı ve yoksulları destekledi. Gayrimenkul varlıklar ise eşitsiz dağılmasına rağmen yoksulları destekledi. Nitekim yoksulların önemli bir kısmında tamamı olmasa da bir taşınmazın bir miktar hissesine sahip olmak oldukça yaygın bir durumdu. Köleler de benzer şekilde oldukça eşitsiz dağılmasına rağmen çok sınırlı da olsa yoksulları destekledi. Nakit varlık ise erkek veri grubu için eşitsizliği artıran servet formu idi. Kırsal kesimde ise borçlanma ve sermaye unsuru dışındaki tüm varlık formları eşitleyici etki yarattı.

Kadınlarda benzer şekilde taşınır mallar daha az eşit dağılmıştı ve yoksulları destekledi. Köle türü varlık biçimi de eşitsiz dağılmasına rağmen eşitsizlik üzerinde negatif etkiye sahipti. Alacak ve gayrimenkul varlıklar ise popülasyon eşitsizliğini artırıcı yönde etki yaptı. Nitekim bu alacakların neredeyse tamamına yakının mehir olduğu dikkate alınırsa, mehir pratiğinin varlıklı kadınları destekleyerek eşitsizliği artırıcı yönde etki yaptığı söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Gökhan Gelegen (Dr. Arş. Gör.)
Author Details	¹ Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Şırnak, Türkiye 0000-0003-0243-1675 gokhangelegen@hotmail.com

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

İSTM İstanbul Müftülüğü, İSTM.ŞSC.14.d. Şeriye Sicil Defterleri_14 Galata Mahkemesi Sicil Numaraları: 20; 22; 24; 28; 29; 32; 33; 35; 37; 44; 46; 47; 48; 52; 54; 55; 57; 58; 59; 61; 65.

Araştırma Eserler

- Alfani, Guido, "Economic Inequality in Northwestern Italy: A Long-Term View (Fourteenth to Eighteenth Centuries)", *The Journal of Economic History*, LXXV/4 (2015), 1058-1096.
- _____, "Economic Inequality in Preindustrial Times: Europe and Beyond", *Journal of Economic Literature*, LIX/1 (2021), 3-44.
- _____, "Epidemics, Inequality, and Poverty in Preindustrial and Early Industrial Times", *Journal of Economic Literature*, LX/1 (2022), 3-40.
- _____, "Wealth Inequalities and Population Dynamics in Early Modern Northern Italy", *The Journal of Interdisciplinary History*, XL/4 (2010), 513-549.
- Alfani, Guido-Francesco Ammannati, "Long-term trends in economic inequality: the case of Florentine state, c.1300-1800", *Economic History Review*, LXX/4 (2017), 1072-1102.
- Alfani, Guido-Victoria Gierok-Felix Schaff, "Economic Inequality in Preindustrial Germany, ca. 1300 – 1850", *Stone Center on Socio-Economic Inequality Working Paper Series*, No.3, 2020.
- Alfani, Guido-Wouter Ryckbosch, "Was there a 'Little Convergence' in inequality? Italy and the Low Countries compared, ca. 1500-1800", *IGIER Working Paper Series*, No.557, 2015.
- Álvarez-Nogal, Carlos-Leandro Prados de la Escosura "The Rise and Fall of Spain 1270-1850", *Working Papers in Economic History*, 2011.
- Bengtsson, Erik-Anna Missiaia-Mats Olsson-Patrick Svensson, "Wealth inequality in Sweden, 1750-1900", *The Economic History Review*, LXXI/3 (2018), 772-794.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.
- Canbakal, Hülya, "Reflections on the Distribution of Wealth in Ottoman Ayntab", *Oriens*, XXXVII (2009), 237-252.
- Canbakal, Hülya-Alpay Filiztekin, "Wealth inequality in northwestern Anatolia under the Ottomans, 1460-1870", *European Review of Economic History*, XXIX/1 (2024), 1-42.
- Ceylan, Pınar, "Measuring and explaining rural inequality in a pre-industrial setting: income inequality in sixteenth-century Ottoman Manisa", *LSE Economic History Working Papers*, No.346, 2022.
- De Battisti, Francesca-Francesco Porro-Achille Vernizzi, "The Gini coefficient and the case of negative values", *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, XII/1 (2019), 85-107.
- Ergene, Boğaç-Ali Berker, "Wealth Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies*, XL/1 (2008), 23-46.
- Ergene, Boğaç-Metin Coşgel, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", *The Journal of Economic History*, LXXII/2 (2012), 308-332.

- Fernández, Eva-Carlos Santiago-Caballero, "Economic inequality in Madrid, 1500-1840", *Working Papers in Economic History*, 2018.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Frengistanı", *Osmanlılar – Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, haz. Adem Koçal, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- İpek, Muhammet Servet, *1750-1755 Yılları Arasında Galata'da Sosyal ve Kültürel Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Sinop Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2019.
- Jenkins, Stephen-Markus Jantti, "Methods for summarizing and comparing wealth distributions", *ISER Working Paper Series*, No. 2005-05.
- Karadağ, Haydar-Mustafa Şit, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/4 (2016), 45-65.
- Katarzyna Wagner, "Wealth inequalities in cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their changes during the Seventeenth Century. Sources and methods of measure", *Economic inequality in pre-industrial societies: causes and effects*, Giampiero Nigro (Ed.), Firenze University Press, 2020, s. 131-144.
- Kuran, Timur, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation", *Journal of Economic Perspectives*, XVIII/3 (2004), 71-90.
- Lerman, Robert-Shlomo Yitzhaki, "Income Inequality Effects by Income Source: A New Approach and Applications to the United States", *The Review of Economics and Statistics*, LXVII/1 (1985), 151-156.
- Lindert, Peter H., "Unequal English Wealth since 1670", *Journal of Political Economy*, XCIV/6 (1986), 1127-1162.
- Main, Gloria L., "Inequality in Early America: The Evidence from Probate Records of Massachusetts and Maryland", *The Journal of Interdisciplinary History*, VII/4 (1977), 559-581.
- Özer, Emre, *Osmanlı Mahkemelerindeki Sulh ve Davaların Nicel Analizi: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.
- Özmucur, Süleyman-Şevket Pamuk, "Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914", *Journal of Economic History*, LXII/2 (2002), 293-321.
- Reis, Jaime, "Deviant behaviour? Inequality in Portugal 1565 – 1770", *Cliometrica*, XI/3 (2016), 297-319.
- Scheidel, Walter, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, 2017.
- Shammas, Carole, "Constructing a Wealth Distribution from Probate Records", *The Journal of Interdisciplinary History*, IX/2 (1978), 297-307.
- Şahin, İlhan, "Nahiye", *DİA*, XXXII (2006), 306-308.
- Tığlay, Fatma Pelin, *Division of inheritance and capital accumulation : Case of Bursa from probate registers, 1700-1840*, Sabancı Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- Zanden, J.L. "Tracing the Beginning of the Kuznets Curve: Western Europe During the Early Modern Period", *The Economic History Review*, XLVIII/4 (1995), 643-664.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

An Example of Political Ritual in the Ottoman Empire: The Sword of Prophet David

Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Bir Ritüel Örneği: Davut Peygamber'in Kılıcı

Filiz Bayram¹

¹ Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Istanbul, Türkiye

Abstract

States and communities have designed rituals in accordance with their characteristics. During the reign of Sultan Mustafa II, a sword in the treasury was found to belong to Prophet David. This discovery caused great excitement and the sultan ordered the sword to be taken into battle by the commander. The practice of associating sovereignty with sacred relics like the Sword of David endured beyond Sultan Mustafa II's reign. This study explores how Ottoman sultans instrumentalized the sword's symbolism to articulate their claims to universal Islamic authority. The article contributes to the literature on the Ottoman sultans' understanding of sovereignty by analyzing how they reinforced their political and spiritual authority through sacred objects such as this sword. The research is based on Ottoman archival documents, chronicles, and scholarly works. The article is limited to Ottoman sources and references to verses from the Qur'an.

Öz

Tarihte devletler ve topluluklar ritüelleri kendi siyasî, sosyal ve ekonomik özelliklerine göre dizayn etmişlerdir. Osmanlı sultanı II. Mustafa döneminde (1695-1703), hazinede bulunan bir kılıcın, araştırmalar sonucunda Hz. Dâvud'a ait olduğu belirlenmiştir. Bu keşif sarayda büyük bir heyecan uyandırmış, II. Mustafa, kılıcın savaş sırasında serdâr-ı ekreme verilerek cepheye götürülmesini istemiştir. Bu uygulama Sultan II. Mustafa'dan sonra da devam etmiştir. Çalışmada, Hz. Dâvud'un kılıcının Osmanlı sultanları için ifade ettiği anlam ve kılıcın, Osmanlı Devleti'ndeki saltanat ve hükümlanlık düşüncesindeki yeri araştırılmıştır. Bu bağlamda makale, Osmanlı sultanlarının Hz. Dâvud'un kılıcı gibi kutsal objeler üzerinden siyasî ve manevi otoritelerini nasıl pekiştirdiklerini analiz ederek Osmanlı sultanlarının hakimiyet anlayışlarına dair literatüre katkı sağlayacaktır. Makalede, Osmanlı arşiv belgeleri, kronikler ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Makale, Osmanlı kaynakları ve Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ile sınırlıdır. Çalışmada, Osmanlı arşiv belgelerinin hepsine bakılamaması da diğer bir sınır olarak karşımıza çıkar.

Keywords

Sultan Mustafa II • Prophet David • Ritual • Symbol • Sword.

Anahtar Kelimeler

Sultan II. Mustafa • Hz. Dâvud • Ritüel • Sembol • Kılıç.

“ Citation | Atıf: Bayram, Filiz. "An example of political ritual in the Ottoman Empire: The sword of prophet David." *Tarih Dergisi–Turkish Journal of History* 86 (2025): 71-93. <https://doi.org/10.26650/iutd.1640166>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Bayram, F.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Filiz Bayram filiz.bayram@msgsu.edu.tr

Introduction

The order given by Sultan Mustafa II (1695–1703) to bring the sword of Prophet David to the battlefield is connected to the meanings of the sword as both a weapon and a symbol. Throughout history, the sword has been widely recognized as a representation of power. More broadly, the sword has been ascribed value as an instrument symbolizing justice, courage, and peace¹.

The practice of bringing the sword attributed to Prophet David to the battlefield during wartime signifies the emergence of a new ritual. The origins of this ritual are rooted in both Central Asian Turkic traditions and the Islamic faith. In this context, this study examines, through the example of the sword of Prophet David, the symbolic and religious meanings of the sword in the Ottoman Empire, their reflection in political ideology, and consequently, their role in shaping the sultans' understanding of sovereignty.

Although there are popular publications in the literature about the sword of Prophet David, these are generally limited to newspaper reports and social media posts. Studies in the field of theology focus on the prophetic aspect of David. However, the discovery of the sword in the Ottoman chronicles and the issue of taking it to the expedition have not been addressed in detail at the academic level. This study evaluates the place of a historical event in Ottoman political thought by discussing the role of symbols in the administrative approach of the Ottoman State.

The scope of the research is limited to Ottoman sources and the relevant verses in the Holy Qur'an. This research analyses the symbolic meaning of the sword of Prophet David in the context of Ottoman governance. It aims to contribute to academic discussions on the role of symbols in the addressed in the literature.

In Central Asian Turkic societies, where ironworking technology advanced significantly, weapons were often adorned with symbols and markings imbued with spiritual meaning. The prominence of Turks in iron technology is highlighted in the Iranian national epic, the Shahnameh, with the phrase, "The Turkish army is built of iron and steel"². The Turks' mastery in weapon craftsmanship was further enhanced by their geographical context and their devotion to the Sky God (Tengri) belief³. The material superiority achieved through iron swords contributed to a vast symbolic literature in art, epic poetry, and folk memory. Consequently, both the blacksmiths who forged these blades and the warriors who carried them were elevated to a sacred status⁴.

The Turkish khan sanctified by an iron-made sword was responsible for ensuring justice, peace, abundance, and prosperity on earth. In Turkish history, the legitimacy of a ruler's power was based on being chosen by God. In the Ottoman Empire, this belief was strengthened by Islamic concepts such as caliphate,

¹Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılındaki Merasimler*, İş Bankası Yay., İstanbul 2004, p. 63 (Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*).

²Mutlu Kahraman, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p. 34 ("Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç"); Yunus Berkli, "Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları", *Ekev Akademi Dergisi*, 11/31 (2007), 68; Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi 18. yüzyılda İstanbul ve Türkiye*, translated Oguz Gökmen, Kronik Kitap, İstanbul 2014, p. 33; Ali Fathalizade, "Ortaçağda, Yakındoğuda Demir Çelik Üretimi ve Kılıç Yapımı", *Metalurji Dergisi*, 158 (2010), 34; Elvin Yıldırım, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19/2 (2020), 447.

³During a conversation we had, my professor, Ahmet Taşağıl, expressed the ease of access to iron, which stems from the characteristics of the geographical structure, by saying, "iron could appear even with the rain", see Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK Yay., Ankara 2014; Ali Fathalizade, "Eskiçağda Demir Üretim, Teori ve Teknolojisi", *Metalurji Dergisi*, 164 (2012), 53; J. Oktay Çerezci, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi, İstanbul 2020, p. 52.

⁴Engin Güngör, "Bozkır Türk Kültüründe Mitolojik Demir Ve Kutsal Efendileri (Demirciler)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2021), 236; J. Oktay Çerezci, "Göktürk Dönemi Madeni Silahları" *Akdeniz Sanat Dergisi Özel Sayı 13* (2019), 479; Mircae Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, translated Mehmet Emin Özcan, Kabalci Yay., İstanbul 2000, p. 28-34; Sümeyra Alan, *Budist Uygur Metinlerinde Savaş Aletleri (Tematik ve Dilsel İnceleme)*, Paradigma Akademisi, Çanakkale 2023, p. 93, 97.

jihad (ghaza), warrior (ghazi), and martyrdom (shahid)⁵. The references to swords in the Qur'anic verses (ayet) and hadiths (sayings of Prophet Muhammad), as well as the victories of Prophet Muhammad, caliphs (khulafa), and his companions (sahaba) achieved through their swords, elevated the spiritual significance of the weapon. The sanctity attributed to swords was thus reshaped through Islamic values, shifting the source of a ruler's power from the Sky God to Islam and the Prophet. As a result, the Ottoman sultans reinforced the legitimacy of their rule, ensuring that the people's loyalty to the state remained strong⁶.

This understanding was prevalent since the first Ottoman sultans, and this is clearly seen in the answer given by Sultan Murad I (1362-1389) to an ambassador sent by the Serbian king⁷. The sword, sanctified by God, turned into a blazing fire in the hands of Sultan Bayezid I (1389-1402)⁸. The reign of Suleiman the Magnificent (1520-1566), the Ottoman Empire became a key player in global politics⁹. Following the loss of Yanık Castle (17 April 1598) and Navarin in the Ottoman-Austrian War (1593-1606), Grand Mufti Hoca Sâdeddin Efendi wrote a letter to Serdâr-ı ekrem (grand commander) Satırcı Mehmed Pasha, reminding him that "the main duty of the army is to defend the borders of Islamic lands day and night"¹⁰.

Rituals have historically served to unite societies and have been shaped according to the needs of their time. While sword-girding ceremony was Ottoman sultans continuation ancient tradition, the act of entrusting Prophet David's sword to the grand vizier and sending it to the battlefield was a newly introduced practice tailored to address contemporary concerns. As one of the prophets of the heavenly religions, Prophet David symbolized divine power, but he also has worldly power as a ruler and a successful commander who expanded the borders of his country. Hence, the belief that the sword attributed to him would bring power, sovereignty, and victory was widespread¹¹. What this practice aims to do is to raise the morale of the soldiers and the people by reminding them of the meanings the sword carries¹².

The period between the Siege of Vienna in 1683 and the Treaty of Karlowitz in 1699 in the Ottoman Empire was known as the "years of disaster"¹³, and shook the authority of the Ottoman sultans. At this critical moment, the sword of Prophet David was found in the imperial treasury. With this sword, God gave the

⁵T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, TTK Yay., Ankara 1993, p. 18 (Eralp, *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*).

⁶Uğur Kurtaran-Zeynep Karaca, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal Bir Ritüel: Kılıç Kuşanma Merasimi (XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 13 (2021), 85.

⁷"God willing, at the beginning of spring, our intention is upon him. It has been decided that we shall liberate these lands from the hands of the enemies of religion with a fire-blazing sword and enforce the Sharia of our Prophet Muhammad", Vahid Çabuk, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2016, p. 80 (Çabuk, *Solakzâde Tarihi*).

⁸Çabuk, *Solakzâde Tarihi*, p. 116; The Ottoman sultans claimed the right to wield Islam's ghaza (holy expeditions) sword and pursued a policy of protecting all Muslims against Christian states. They aided Algerian Muslims against the Spanish, supported the Sultanate of Aceh against Portuguese attacks, assisted Central Asian Muslims against the Russian Tsar, and ensured the safety of Muslim pilgrims traveling to Mecca by land and sea, Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihi'nde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, p. 108.

⁹The power and grandeur of this period were later idealized as a model for future rulers, Feridun Emecen etc., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, p. 33.

¹⁰Grand Mufti's emphasis on the commander's religious duty to fight for faith and state underscores the influence of religious scholars in military affairs, Sadık Tezin, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocaazadeler*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2022, p. 137.

¹¹Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi*, Ötüken Yay., II, İstanbul 2024, p. 8, The Ottoman sultans, from the 15th century to the 18th century, held power for approximately three centuries by wearing four different imperial crowns. As the ruler of the Turks, they bore the title of "Khan", as the ruler of Egypt, the title of "Sultan"; and as the Emperor of the Eastern Roman Empire, the title of "Caesar", thus representing worldly authority. As the leader of the Muslims and the legitimate successor of Prophet Muhammad, they also embodied religious authority. In addition to wearing many royal crowns, they also wore the crowns of smaller sovereignties. The titles they used as universal rulers were connected to these crowns. Some of these titles included Khan, Khagan, Sultan of Sultans, Commander of the Faithful, Refuge of the World, Majestic, Magnificent, and Exalted.

¹²Tülin Çoruhlu, "Tören Silahları ve Bunların Osmanlı Sanatı İçindeki Yeri", *Filiz Çağman'a Armağan*, ed. Ayşe Erdoğan etc., Lale Yay., İstanbul 2018, p. 211.

¹³İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, TTK Yay., Ankara 1988, p. 585 (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*).

Ottoman sultans the good news of victory¹⁴. After being rediscovered in the treasury, the sword was recorded in the register of sacred relics and has been preserved to this day. Currently, it is displayed among “The Sacred Relics” in Topkapı Palace, Istanbul¹⁵.

1. Ottoman Swords in Art and Symbolism

The sword is a close-combat weapon with a straight or curved blade, sharpened on one or both edges, designed for thrusting and cutting actions¹⁶. When weapons are classified according to their features, the sword falls into the category of cutting and offensive weapons. It consists of four main parts: the hilt, guard, blade, and scabbard¹⁷.

Turkish swords are among the primary elements in ensuring the continuity and expansion of Turkish states. These swords have unique mechanical features. The origin of the swords used by Muslim Turkish states is based on Central Asia¹⁸.

The swords used in the Ottoman Empire were also renowned for their shapes, durability, and lightness. These seemingly fragile and light swords required proper wrist movements for effective use, particularly the curved swords commonly associated with the Ottomans¹⁹. The act of using a sword was called “swordplay/ kılıççılma”²⁰. Improper use could easily cause the weapon to break. In the Janissary Corps, hilt holding and swordplay drills were performed²¹. The Janissaries’ prowess was attributed not only to their combat skills but also to their association with the spiritual blessings of Haji Bektash²². The sword of the fourth rightly-guided caliph Ali, the “Zülfikar”, was one of the insignia of the Janissaries. Again, in the “gülbank” of the Janissaries, the sword was emphasised as a symbol of military and administrative power²³. The Kapıkulu cavalry carried a broad-faced sword called “gaddare”, which was hung from the saddle brow on the horse. This sword was heavier than the curved sword and was used with two hands²⁴.

¹⁴Mehmet Topal, *Nusretname*, TÜBA, Ankara 2018, p. 69 (Topal, *Nusretname*); Ümmügülsüm Filiz Bayram, “Hz. Dâvud’un Kılıcına Dair Bir Değerlendirme”, *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım I*, ed. Sibel Kılıç, Artikel, İstanbul 2021, p. 189 (Bayram, Hz. Davud’un Kılıcı); Republic of Turkey Presidential State Archives-Ottoman Archives (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, (TSMA.e), nr. 814/1, This inscription of the Arabic translation of the text on the copper plate dates to the reign of Selim III (1789-1807).

¹⁵Topkapı Place, <https://www.millisaraylar.gov.tr/Lokasyon/2/topkapi-sarayi>, “date of access: 2.02.2025”.

¹⁶Batuhan Yıldız, “Hunlardan Osmanlı Dönemine: Türk (Eğri) Kılıcının Gelişim Süreci”, *Harp Tarihi Dergisi*, 2 (2020), 62; According to the definition in *Kâmûs-ı Türkî*; The most well-known of cutting weapons, which may be curved or straight and has numerous varieties. It is worn at the waist with a strap while sheathed and consists of a blade (demir/iron), fuller (namlu), scabbard (kın), and hilt (kabza), Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, p. 1081.

¹⁷The hilt is the place where the sword is held. The blade protects the wielder’s hand from blows and is located at the junction of the hilt and the barrel. It resembles a star with four arms. The most important cutting part of the sword is the barrel. The sheath in which the sword is kept when not in use is called a scabbard, Eralp, *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, 57-63; Yıldız, “Türk Eğri Kılıcının Gelişim Süreci”, p. 66-72.

¹⁸The Turks experimented with various techniques in sword-making thanks to their mastery of ironworking, producing different types of swords. Research has shown that Turkish swords possess unique structures, styles, and motifs. Long swords and curved swords are among the types of swords used by the Turks, Mutlu, “Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç”, p. 37; Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh*, p. 58; Bahaddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/5 (1948), 531.

¹⁹Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, II, MEB, Ankara 1983, p. 257.

²⁰to swing a sword without stopping, Kubbealtılugatı, kılıç, <https://lugatim.com/s/k%C4%B1l%C4%B1%C3%A7>, “date of access: 04.05.2025”.

²¹Pakalın, II, p. 265.

²²Mussa Duman, *Osmanlı Devleti Tarihi Abdurrahman Şeref*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005, p. 67.

²³“Gülbank” The meaning given in the Turkish Dictionary is defined as a prayer or oath made with one voice and with one authority, for more information see Mustafa Uzun, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Bir Duâ ve Niyaz Tarzı Gülbank”, *İlim ve Araştırma Dergisi*, 1/1 (1996), 69; Mhrican Çolak, “Türkçe’nin Söz Varlığında Kılıç” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/4 (2018), 2157.

²⁴3rd congregation’s middle insignia is White Zülfikar in red regimental flag, 7th congregation’s middle insignia is Green Zülfikar, 34th congregation’s middle insignia is Red Zülfikar and step, 35th congregation’s middle insignia is Red Zülfikar with upside down Red Gourd, 36th congregation’s middle insignia is Red dragon mouth Zülfikar, 39th congregation’s middle insignia is Dragon Headed Zülfikar, 100. The middle insignia of the congregation was the Red Zülfikar with downturned tips, the 40th company of Cemâat-i dergâh-ı âlî was the Black coloured Zülfikar with forked sword, the 51st company of Cemâat-i dergâh-ı âlî was the Red Zülfikar with downturned fork, the 61st company of Cemâat-i dergâh-ı âlî was the Red Zülfikar with upturned fork, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Yay., Ankara 1988, p. 294-305; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, TTK Yay., Ankara 1988, p. 178.

The sword was used by Ottoman infantry and cavalry until the end of the 18th century. By the 19th century, swords had become symbolic accessories denoting officers' ranks. From the 20th century to the present, they have been used exclusively in ceremonial contexts²⁵.

The craftsmanship of sword-making is a testament to humanity's shared cultural heritage, encompassing both technological advancement and artistic expression. The process of forging iron into swords has evolved through multiple stages. The art of sword making has been shaped by the influence of the environment, beliefs and cultures in which societies live.

In the Ottoman Empire, during the production of swords, we come across the Kılıçhane-i Amire and sword masters²⁶. The patron saint of Ottoman sword masters was Prophet David, who first worked iron. Sword masters would engrave their names onto their works to emphasize their craftsmanship²⁷. There were also Sword Makers in the Ottoman Empire. Sword Makers not only sell swords, they also renewed, repaired and maintained the swords they received²⁸.

Sword decorations were crafted in different forms and values depending on individual preferences or the recipient when given as a gift. Two fundamental factors were considered in sword ornamentation. The first was that the motifs, inscriptions, and embellishments used in the decoration should align with the traditional artistic philosophy of the society. The second was the proper application of sword ornamentation techniques. The decoration technique applied to indicate the owner of the weapon was related to the expertise of the craftsman. Gift and ceremonial swords were made more ornate and elaborate²⁹.

In addition to "The Kılıçhâne", swords were also produced in "The Enderûn Cebelhânesi"³⁰. Within the Ottoman palace, there were master craftsmen and apprentices specializing in sword-making and related accessories. In the palace, there were professional groups and apprentices who were interested in sword making,³¹ such as "Cemâ't-ı Şemşîrgerân-ı hâssa"³², "Niyâmgerân-ı hâssa"³³, "Cemâ't-ı Siper-dûzân-ı hâssa"³⁴. Among the artisans in the palace, a group known as "dimaşkici" presented the sultan with steel ingots, referred to as "eggs", during festive occasions. These ingots were later forged into swords and other

²⁵"Mâliye Nezâret-i Celilesine, Devletli-Efendi-Hazretleri, ba'zı mütehayyirân ümerâ-yı 'askeriyyeye taltifen taraf-ı eşref-i pâdişâhîden ihdâ ve ihsân buyurulacak olan yirmi 'aded seyfin sûret-i 'imâlini mutazammın taraf-ı vâlâ-yı ser'askeriyyeden vârid olan tezkire ...", Republic of Turkey Presidential State Archives-Ottoman Archives (BOA), İradei Meclisi Mahsus (İ.MMS), nr. 57/2599; Eralp, *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, p. 64.

²⁶Republic of Turkey Presidency State Archives Publication, *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayi*, Printa Matbaacılık, İstanbul 2021, p. 85 (*Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*).

²⁷Ersin Doğanekin, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p.137; BOA, Osmanlı Arşivi Cevdet Sarayı (CSM), nr. 68/3408.

²⁸BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), nr. 380/157-27; In this document, it is written that the sword-makers manufacture swords to be used in war at the Kılıçhane-i Amire for a fee, BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), nr. 268/16725; "production of the swords required for the 'asâkir-i şahane (Ottoman Army) by the sword-makers in Tophâne-i 'amîre", BOA, İ.DH., nr. 422/27927; Nebi Bozkurt, "Kılıç", *DİA*, XXV, 405; The weapons and swords in the Enderun Cebelhane (ammunition) were maintained weekly. Olive oil was used for the maintenance of the weapons. The necessary oil was purchased and given to the craftsmen, BOA, CSM, nr. 68/3408.

²⁹These swords were not used much in wars. The sword of Mehmed II in Topkapı Palace, although ornate, was manufactured for war. Erdem Saka, *Sultanın Silâhları*, KDY Akademi, İstanbul 2022, p. 118 (Saka, *Sultanın Silâhları*); Eralp, *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, p. 182.

³⁰Dr. Erdem Saka writes that there are no records of swords being produced in Cebelhâne (ammunition) during the Magnificent Period, Saka, *Sultanın Silâhları*, p. 119; Evliya Çelebi wrote that there was a sword shop called "Dimaşkîhane" between Kurşunlu Mahzen and Topkapı in 1867, the Industrial School was opened in the Atık Kılıçhane (old sword house) building in Sultanahmet, İstanbul. The craftsmen working in the Kılıçhane, referred to as "şimşirkâr" (sword manufacturing site), produced swords with different characteristics, primarily Dimaşki, but also Ticanî, Zivziki, Maghribî and Tirazî, Pakalın, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, II, p. 264.

³¹*Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, p. 60-65.

³²Sword makers, *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, p. 60.

³³The sword scabbard makers, *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, p. 62.

³⁴In weapons such as swords and daggers, the part at the bottom of the hilt that protects the wielder's hand, *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, p. 65.

bladed weapons³⁵.

A sword could be crafted by a single master or through the collaborative efforts of multiple masters. Prayers and talismanic inscriptions engraved onto swords were believed to enhance the wielder's strength and courage³⁶. This tradition, which dates back to ancient times, is also observed in depictions and inscriptions on the sword of David³⁷.

1.1. The Sword-Wearing Ceremony of the Ottoman Sultans as a Political Ritual

Rituals are used in societies to socialise individuals, to develop feelings of solidarity and loyalty, and to ensure that these feelings are passed on from generation to generation. Political rituals are organised by states to strengthen and maintain the people's bonds with the government³⁸. The Ottoman Empire utilized swords as symbols in state ceremonies and also presented them as gifts to distinguished commanders, ambassadors and voivodes³⁹.

The two most important political rituals in the Ottoman State were the enthronement and sword-girding ceremonies. The first of the enthronement ceremonies was the "Cülûs ceremony"⁴⁰. Since the sword-girding ceremony in the Ottoman State had religious, political and cultural contents⁴¹. The sword-girding ritual was implemented as a "kanun-ı kadim (ancient law)" and continued until the end of the sultanate⁴². In this ceremony, the sword was the symbol of the state and sovereignty, but it also represented justice and valour and was embodied in the person of the sultan⁴³.

This second ceremony, organized for the public, was called the "kılıç alayı" (sword procession). In official sources, it is referred to as "taklid-i seyf." This phrase, expressed in Persian, means "to gird a sword" or "to wear a sword." The Ottoman sultans maintained this tradition in connection with Islamic history. The sword wearing ceremony is also referred to as the meeting of the sultan and the people, the meeting of the people

³⁵Erdem Saka, *Sultanın Silahları*, p. 118, 120.

³⁶Ahmet Yüksel-Okan Güven, "Osmanlı Padişahlarının Keskin bir Hediyesi olarak Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p.109.

³⁷On this subject, see Figure 3, Figure 4.

³⁸Gardin, N-Olorenshaw, R. *Larousse Semboller Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2006, submission; Laçın Akyıl, "Osmanlı Devleti'nde Siyasi Ritüeller", *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3/17 (2017), 206, 205.

³⁹This four-page document titled; 'Seyf and other gifts to the Queen of the Netherlands, Seyf and other gifts to the Queen of Austria, Seyf and other gifts to the Queen of Prussia' details the types and costs of the gifts given, BOA, İrade Hariciye (I.HR), nr. 25/1187; Özlem Kasap, "Ritüel/Ritüellik Kavramları Ve Ritüelliğin Anlamsal Değişimi Üzerine", *Milli Folklor*, 17/131 (2021), 123; Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh*, 64.

⁴⁰The political and religious leadership of the Ottoman sultans gained legitimacy through these two ceremonies; "Cülûs, The word originates from Arabic. Its literal meaning is "to sit". In the Ottoman Empire, the enthronement ceremony was called the "cülûs ceremony". It was the most important official state ceremony. The form of the ceremony represented the structure of the state and its understanding of power. To avoid any weakness or vulnerability, the cülûs ceremony was held as soon as possible. The heir to the throne, the prince, would be taken from his room in the Harem and brought to the Has Oda (privy chamber), where the Prophet's mantle was kept. Here, high-ranking officials such as the şeyhülislâm and the grand vizier would first pledge allegiance to the new sultan. Later, a grand ceremony would be held in front of the Bâbü's-saâde (gate of felicity) in Topkapı Palace. A throne would be brought to this location, and invited state officials, military personnel, and members of the religious class would attend the ceremony. The main purpose of the ceremony was to ensure that the sultan's authority was acknowledged by everyone. After the cülûs ceremony, the Ottoman sultans would announce their rule to the public and foreign states. From the 16th century onward, with few exceptions, cülûs ceremonies were held at Topkapı Palace", Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devleti'nde Resmi Törenler ve Birkaç Örnek", *Yeni Türkiye*, 34 (2000), 27.

⁴¹Abdülkadir Özcan, "Cülûsun Kısa tarihi" *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Siyaset ve Yönetim-2 Demografi, İstanbul 2015, 384 (Özcan, "Cülûsun Kısa tarihi"); B. Zakir Avşar, "Biat'tan Yemin'e ... Kamusal Sorumluluk Üstlenenlerin ve Temsilcilerinin And İçmesi", *Gazi Türkiyat*, 1/10 (2012), 21.

⁴²Ottoman sources refer to these ceremonies with the phrase "anane-i kadîmeden" (from ancient tradition), it should not be forgotten that it is entirely unclear how long a time period this expression corresponds to, Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, p. 69; Abdi Pasha writes about the sword-laying ceremony of Mehmed IV "as is customary", Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâme'si (1648-1682)*, Çamlıca Basım Yayın, 2008, p. 9; Nazire Karaçay Türkal, *Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, p. 1367 (*Zeyl-i Fezleke*).

⁴³Oktay Kızılkaya, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p. 73.

with the new sultan⁴⁴.

There is information in the sources that the sword wearing ritual has been practiced since the period of Osman Bey⁴⁵. In fact, the presence of a sword among the signs sent by Alaeddin Keykubad III to Osman Bey started this tradition for the Ottoman sultans⁴⁶. The first sultan to be ceremonially girded with a sword was Yıldırım Bayezid. After the 1396 Battle of Nicopolis, the Abbasid Caliph Al-Mutawakkil granted Bayezid the title of “Sultânü’r-Rûm” (Sultan of Rome/Rum) and sent him various gifts. Among these gifts was a sword, which was ceremonially fastened around Yıldırım Bayezid’s waist by Emîr Sultan⁴⁷.

In the Ottoman Empire, the sword-girding ceremony as a symbol of sovereignty first began with Sultan Murad II (1421-1444/1446-1451). According to “Solakzâde History”, during Murad II’s enthronement ceremony in 1421, Emîr Sultan girded the sultan with a sword in Bursa⁴⁸. When Sultan Murad II arrived in Bursa, he visited the great saint known as Emîr Sultan to seek his blessings and spiritual support. At that time, the saint personally girded the sultan with a sword. Thus, Sultan Murad II proceeded before his soldiers with the sword at his waist, accompanied by words of reverence and praise, all the way to the palace⁴⁹.

The sword-girding ritual evolved into an official ceremony known as the “Sword Procession” (kılıç alayı) after the reign of Ahmed I. Subsequent sultans who ascended the throne would travel to Eyüp Sultan where the sword-girding took place with religious blessings by land or sea, depending on their preference—where they would be ceremonially girded with a sword amid prayers⁵⁰. This shrine, revered due to its association with one of Prophet Muhammad’s most loyal and pioneering companions in jihad and ghaza (holy expeditions), gradually became the central location for the sword-girding ritual⁵¹.

While Eyüp Sultan held primacy as the Prophet’s symbolic seat, sultans retained flexibility, girding swords elsewhere when necessary. Some sultans ascended to the throne in Edirne and consequently held their sword-girding ceremonies there. For instance; Sultan Ahmed II (1691-1695), amid the ongoing war with Austria, he was enthroned in Edirne on June 23, 1691, but due to wartime exigencies, his sword-girding

⁴⁴This concept corresponds to the coronation ceremony in the West. Ambassadors to the Ottoman Empire used this expression in their notes on the ceremonies they witnessed, Şevket Rado, “Baron de Tott’un Hatıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası* 1 (1965), 23; Dündar Alıkcı, *İmparatorluk Seremonisi*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004, p. 52; BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 1451/80.

⁴⁵Özcan, “Cülûsun Kısa tarihi”, 384; Sultan Mahmud II (1808-1839) asks whether it is appropriate to show the sword of his ancestor Osman Bey to the public, BOA, HAT, nr. 1451/80.

⁴⁶Actually, the tradition of girding swords among Turkish sultans was initiated by the Abbasid caliphs. When the Abbasid Caliph Kâim Biemrillâh met with the Great Seljuk Sultan Tuğrul Bey in Nahravan in 1060, he presented him with various gifts and unfastened his own sword to gird it around Tuğrul Bey’s waist. Similarly, the Caliph girded two swords around the waist of the Iraqi Seljuk Sultan Masud. The Khwarazmshah Sultan Alaaddin Muhammed, on the other hand, designated his son Celaeddin as his heir by fastening a sword around his waist. Over time, the tradition of sword-girding merged with the customs of the Abbasid Caliphate and the principles of sovereignty in the Islamic world, evolving into a political ritual, Douglas S. Brookers, “Of Swords And Tombs: Symbolism In The Ottoman Accession Ritual” *Turkish Studies Association Bulletin*, 17/2 (1993), 1; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. Hazırlayan Mehmet Akif Erdoğan, TTK Yay., Ankara 2019, p. 200, 210.

⁴⁷Emîr Sultan was the son-in-law of Yıldırım Bayezid. His lineage is traced back to Prophet Muhammad. Historical sources record that Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, and Murad II all held Emir Sultan in high regard, Hüseyin Algül-Murat Azamet, “Emîr Sultan” *DİA*, XI, 146; Brookers, “Of Swords And Tombs: Symbolism In The Ottoman Accession Ritual”, 16.

⁴⁸Özcan, “Cülûsun Kısa Tarihi”, 385.

⁴⁹Çabuk, *Solakzâde Tarihi*, p. 188.

⁵⁰When the sultans traveled to Eyüp Sultan by sea, they would return by land, and when they went by land, they usually returned by sea—though the land route was also used for both legs of the journey on occasion. For example, Sultan Süleyman II, after his accession on November 8, 1687, was girded with the sword at Eyüp Sultan on November 27, 1687. He reached the site by sea but returned via land, entering İstanbul through the Edirne Gate with a grand procession. During this return, he distributed alms and gifts to the crowds who had gathered to witness the ceremony, Özcan, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, TTK Yay., Ankara 1995, p. 271; Eralp, “Eyüpsultan ve Osmanlı Hükümdarlarının Kılıç Kuşanma Törenleri Taklid-i Seyf”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II Tebliğler* (İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi, 1998) 150; Topal, *Nusretname*, p. 69, 70; Raşit Gündoğdu, *Uşşâkizâde Târihi*, I, Çamlıca Basım, İstanbul 2005.

⁵¹Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, p.69; Mesut Aydınar, *Vak’ânüvis Subhî Mehmed Efendi Subhî Tarihi Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi, İstanbul 2007, p. 38; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı’ât-ı Rûz-merre II Üsküdarî Abdullah Efendi*, ed. by Muzaffer Doğan-Recep Ahışalı etc., TÜBA, Ankara 2017, p. 306 (*Vâkı’ât-ı Rûz-merre II*).

ceremony was delayed until 14 July 1691 and took place at the Eski Cami (Old Mosque) in Edirne⁵². Sultan Mustafa II, following his uncle's precedent, he too was enthroned in Edirne, and his sword-girding ceremony was traditionally held at the Eski Cami⁵³. Sultan Ahmed III (1703-1730), having ascended to the throne on August 27, 1703, first traveled to the military encampment along the Tunca River where he received the Sacred Banner (Sancak-ı şerîf). After proceeding with his army to Davudpasha Field (where he rested for one day), the Sultan formally performed the sword-girding ceremony at Eyüp Sultan on September 15, 1703⁵⁴.

The Ottoman sultans after the Suleiman the Magnificent (1520-1566), with a few exceptions, did not go on campaigns, and serdâr-ı ekrems led the army. After Mustafa II, serdâr-ı ekrems participated in expeditions with the banner of the Prophet and the sword of Prophet David⁵⁵.

In Islamic belief, the qualities of kingship and prophethood associated with Prophet David are mentioned primarily in the "Qur'an and Hadith". Additionally, these attributes are frequently referenced in various literary sources, including prophetic tales (kissas-ı enbiya), poetry, historical texts, and oral traditions. To fully grasp the symbolic significance of Prophet David's sword and its value to Ottoman sultans, it is essential to examine the messages conveyed about him in the Qur'an.

2. Prophet David

The Qur'an contains numerous narratives (qisas) aimed at the salvation of people. These parables aim to mould the character of believers. Prophets are chosen servants who are sent as exemplary personalities first to their communities and then to other people. Information about Prophet David is gleaned from holy books such as the Holy Qur'an⁵⁶ and The Old Testament. He is the common figure of the Abrahamic religions. In the Qur'an he is portrayed as a prophet and a ruler, while in the Bible he is primarily portrayed as a king⁵⁷.

According to the Qur'an, Prophet David is a descendant of Noah and a prophet of the Israelites⁵⁸. In The Old Testament, he is described as the eighth and youngest son of Jesse from the tribe of Judah, residing in the land of Palestine. His lineage traces back to Prophet Abraham through Yehuza (Judah) b. Yakub (Jacob) b. İshak (Isaac) b. İbrahim el-Halil⁵⁹.

The Qur'an contains 29 verses about Prophet David, with his name explicitly mentioned in 16 of them⁶⁰. The Surah al-Baqarah recounts his battle against Goliath (Jalut) and his subsequent victory. This verse states

⁵²Vâkı'ât-ı Rûz-merre, p. 307; Zeyl-i Fezleke, p. 1368.

⁵³Sultan Mustafa II will be discussed in greater detail under a dedicated section later in the text, Zeynep Tarım Ertuğ, "Edirne'de Yapılan Son Cülûs Töreni", *Edirne Serhatteki Payitaht*, ed. Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, YKY, İstanbul 1998, 162 (Ertuğ, "Edirne'de Yapılan Son Cülûs Töreni"); Topal, *Nusretname*, p.70.

⁵⁴Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, p. 69; Özcan, *Zübde-i Vekayiât*, p. 822.

⁵⁵According to the legend of world dominion associated with Attila, to whom the sword of Ares was given, King Louis II of Hungary presented the sword found in the Danube River to Suleiman the Magnificent. With this sword, the claim to world dominion was symbolically transferred to the Ottoman Empire, Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yay., Ankara: 2003, p. 314.

⁵⁶Mustafa Karabacak, "Kur'an ve Hadisler Bağlamında Hz. Dâvud'un Örneği", *Mütefekkir*, 5/9 (2018), 188.

⁵⁷A. Unterman, *Dictionary of Jewish*, Thames and Hudson, Londra 1997, p. 58; Özhan Öztürk, *Dünya Mitolojisi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016, p. 360.

⁵⁸"And We gave to Abraham, Isaac and Jacob-all [of them] We guided. And Noah, We guided before; and among his descendants, David and Solomon and Job and Joseph and Moses and Aaron. Thus do We reward the doers of good", al-Enam, 6/84, <https://surahQur'an.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-6.html>, "date of access: 3.02.2025".

⁵⁹F. Buck, "David", *New Catholic Encyclopedia*, Gale Group (reprint), IV, Washington 2003, 536; Here, the information about Prophet David begins with the phrase, According to the information provided by trusted historians. It then continues, "Prophet David is the 13th descendant of Isaac the son of Abraham. He ascended to the throne at the age of 38 as a caliph and ruler, went to Jerusalem, and his reign lasted for 40 years", Tahir Güngör, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2019, p. 931 (Güngör, Hâkim Efendi Tarihi).

⁶⁰Kur'an Meâli, <https://www.kuranvemeali.com/Dâvud-as-ile-ilgili-ayetler>, "date of access: 08.07.2024".

that Prophet David was given sovereignty and taught many wisdoms after his victory⁶¹.

One of the most remarkable characteristics of Prophet David was his ability to work iron, which made it possible for him to earn a living⁶². Prophet Muhammad praised this skill as well as David's piety. These praises helped him to stand out both in worldly and spiritual terms⁶³. The following verses highlight his divine wisdom and blessings⁶⁴. This extraordinary qualities, Prophet David was still a mortal with human imperfections. Despite his talents, since he was not flawless, he was warned in the Qur'an in the 26th verse of the Surah as-Sad to choose righteousness and justice⁶⁵. With these qualities mentioned in the Qur'an, David is not only the prophet of humans but also of all animals, plants, mountains and rocks, and he also ruled over jinn and devils⁶⁶. For he was just and wise as a ruler. He was also special as a prophet with a book. All this made him a respected figure in every period⁶⁷.

After defeating Goliath, Prophet David became king at the age of thirty. He initially ruled in Hebron for seven years and six months before reigning as the king of all Israelites in Jerusalem for an additional thirty-three years, making his total rule forty years and six months. He passed away at seventy-one and was buried in the City of David, Jerusalem⁶⁸. The tomb in Jerusalem is David's tomb, which is known to everyone. There used to be a small church next to David's tomb in Jerusalem. Upon complaints that Christians worshipping in the church were polluting the place and requests for it to be converted into a mosque, Suleiman I (the

⁶¹In the Qur'an, it is mentioned that Prophet David first defeated Jalut (Goliath). When a large part of Talut's soldiers drank the water of the river that Allah had forbidden, there were only a few faithful soldiers left fighting the infidel tribe. In the war with Jalut and his soldiers, those who believed in Allah were victorious, and Prophet David killed Jalut, and after this victory, Allah gave Prophet David the kingdom and wisdom, al-Baqarah 2/249, 2/250, 2/251, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-2.html>, "date of access: 03.02.2025"; The Old Testament contains detailed information on this subject. The name of the person whom David fought is mentioned as "Goliath", Bayram, "Hz. Dâvud'un Kılıcı", p. 174; Akın Tercanlı, "Kral Davut ile Golyat İkonografisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Ortadoğu ve Göç*, 12/1 (2022), 118, 126.

⁶²"The best food a person can eat is from his own labor; the The Prophet of Allah, David ate only from the work of his hands", Ömer Faruk Harman, "Dâvud", *DiA*, IX, 22.

⁶³"The most beloved prayer to Allah is that of David, and the most beloved fasting is that of David". His piety and worship serve as a model for believers, Harman, 22.

⁶⁴"Indeed, We gave David and Solomon special knowledge. And they both said, "Praise be to Allah, who has made us superior to many of His believing servants", an-Naml 27/15, and We had certainly given to David and Solomon knowledge, and they said, "Praise [is due] to Allah, who has favored us over many of His believing servants". <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-27.html>, "date of access: 03.02.2025"; Another verse states, "We bestowed a great favor upon David: "O mountains! Praise be to him, and , and O birds! And you too!" And We softened the iron for him, as-Sebe 34/10, And indeed We bestowed grace on David from Us (saying), "O you mountains. Glorify (Allah) with him! And you birds (also)! And We made the iron soft for him." <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-34.html>, "date of access: 03.02.2025".

⁶⁵"O David! Verily! We have placed you as a successor on earth, so judge you between men in truth (and justice) and follow not your desire for it will mislead you from the Path of Allah. Verily! Those who wander astray from the Path of Allah (shall) have a severe torment, because they forgot the Day of Reckoning", as-Sâd 38/26, <https://surahquran.com/english-aya-26-sora-38.html>, "date of access: 03.02.2025"; Before becoming a prophet and a ruler, David came to prominence as a hero. Heroic narratives focus on the relationship between the individual's personal desires and his responsibilities towards society. The hero makes a choice between life and death in order to serve the society. The hero who risks death shows courage and valour and gains an eternal reputation. David, the hero, prophet and ruler in the Qur'an and The Old Testament, has attracted attention in every period as a strong leader with his services and achievements to the society he lived in. The life of Prophet David has been a source of inspiration in many fields of arts such as literature, painting, music and sculpture in the West. In the Islamic world, along with the Holy Qur'an, the science of Hadith, prophet parables, literary texts and poems have also been the subject of oral narratives, Gabriel Said Reynolds, "David (Dawud)", *The Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden 2012), 79; Buck, "David", 537; İncinur Atik Gürbüz, "Osmanlı Metinlerinde Hz. Dâvud", *Dede Korkut*, 9/21 (2020), 74.

⁶⁶As-Sâd 38/26; Abdullah Aydemir, "Hz. Dâvud (A.S.)", *Diyanet Dergisi*, XIV/6 (1975), 342; Karabacak, "Kur'ân ve Hadisler Bağlamında Hz. Dâvud'un Örnekliği", 191; Gürbüz, "Osmanlı Metinlerinde Hz. Dâvud", 74.

⁶⁷Harman, "Dâvud", 22; As-Sebe 34/10, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-34.html>, "date of access: 03.02.2025"; The *Zabur* (Psalms) sent down to Prophet David is one of the characteristics that distinguishes him from other prophets, "We have revealed to you, [O Muhammad], as We revealed to Noah and the prophets after him. And we revealed to Abraham, Ishmael, Isaac, Jacob, the Descendants, Jesus, Job, Jonah, Aaron, and Solomon, and to David We gave the book [of Psalms], an-Nisâ 4/163, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-4.html>, "date of access: 03.02.2025"; Al-İsrâ 17/55, https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-17.html#google_vignette, "date of access: 03.02.2025"; "Indeed, We have certainly made some of the prophets superior to others, and We gave the Zabur to David", al-Enbiyâ 21/105, https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-21.html#google_vignette, "date of access: 03.02.2025".

⁶⁸Harman, "Dâvud", 21; Buck, "David", 537; Güngör, *Hâkim Efendi Tarihi*, p. 931; Öztürk, *Dünya Mitolojisi*, p. 495; According to The Old Testament, David put the administration of the kingdom in a certain order and the Children of Israel settled down during his reign. As a true king and a competent administrator, David expanded the territory of his kingdom from the shores of the Euphrates to the shores of the Red Sea, Bayram, "Hz. Dâvud'un Kılıcı", p. 178, 183.

Magnificent) requested the judges of Jerusalem and Nablus to investigate the issue of converting this church into a mosque⁶⁹. Additionally the priests of the Soeur de la Charite requested permission to establish a soup kitchen near Prophet David's tomb on Mount Zion, which was granted in 1870⁷⁰.

There was another tomb of Prophet David outside Jerusalem in Ottoman territory⁷¹. This tomb in Damascus was in the Turkmen village of Toybuk, north of Aleppo. This tomb was constructed as a symbolic site rather than an actual burial place⁷². The Ottoman Empire protected, maintained and met the needs of these two tombs of Prophet David until its collapse. The tombs in Jerusalem and Damascus were places visited by many people from different countries, in addition to Ottoman subjects. The Ottoman Empire paid attention to these tombs, which received many visitors, appointed various officials such as tomb wardens, janitors and lecturers for their administration, and allocated some of the revenues of the treasury to meet their needs⁷³. Charitable endowments (waqfs) were also established to sustain their upkeep, and upon request, provisions were made for renovations, new chambers, and covering the tomb with fresh fabric⁷⁴.

2.1. Prophet David as a Shepherd, Hero, Prophet and Ruler

As mentioned earlier, the Qur'an narrates Prophet David's struggle against Goliath (Jalut), portraying him as a heroic figure. In the Bible, this battle is also depicted, emphasizing David's triumph over Goliath⁷⁵. The battle between David and Goliath defies the laws of physics. There is a stark contrast between their physical appearances. Goliath, described as six cubits and a span tall, is a massive and powerful warrior. In contrast, David is depicted as a short, frail, pale shepherd. Under normal circumstances, David's victory in this battle would seem impossible. However, he defeated Goliath with a stone slung from his sling⁷⁶. This miraculous event conveys the message that nothing is impossible with God's help⁷⁷. The Ottoman sultans revered Prophet David due to his distinction in the Qur'an, his esteemed character, and his success as a leader. As sovereigns and Islamic caliphs, they established a profound connection with him⁷⁸.

Belief systems based on revelation and in the human tradition have embodied their sacred figures with symbols. Religious values have been transferred to the masses through symbols and have attracted the

⁶⁹BOA, TSMA.e., nr. 722/46.

⁷⁰BOA, HR.MKT., nr. 679/5.

⁷¹BOA, C.DH., nr. 158/7868.

⁷²This mausoleum, built as the seat of Prophet David, was a holy place of pilgrimage and prayer until 2014. ISIS captured the Turkmen village on July 14, 2014 and demolished the tomb with bulldozers, <https://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/isid-hz-Davud-turbesini-yikti>, "date of access: 10.07.2024".

⁷³BOA, AE.SMHD.I, nr. 44/2611.

⁷⁴BOA, AE.SMST.I, nr. 116/12661.

⁷⁵Reynolds, "David (Dawud)", p. 80; Buck, "David", 537; Gürbüz, "Osmanlı Metinlerinde Hz. Dâvud", 74.

⁷⁶There is no information in the Qur'an about how David killed Jalut (Goliath), when they advanced to meet Jalut and his forces, they invoked: "Our Lord! Pour forth on us patience and make us victorious over the disbelieving people", al-Baqarah 2/250, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-2.html>, "date of access: 03.02.2025"; So they routed them by Allah's Leave and David killed Jalut, and Allah gave him David the kingdom [after the death of Talut (Saul) and Samue] and al-Hikmah (Prophethood), and taught him of that which He willed. And if Allah did not check one set of people by means of another, the earth would indeed be full of mischief. But Allah is full of Bounty to the 'Alamin (mankind, jinns and all that exists), al-Baqarah 2/251, <https://surahquran.com/english-aya-251-sora-2.html>, "date of access: 03.02.2025"; In the The Old Testament, David knocks Goliath down with a stone from his slingshot and then decapitates him with Goliath's sword. Goliath's death is described in more detail in The Old Testament and in secondary Islamic sources, Gürbüz, "Osmanlı Metinlerinde Hz. Dâvud", 68; Aydemir, "Hz. Dâvud (A.S.)", *Diyanet Dergisi*, XVI/1 (1976), 33.

⁷⁷In line with this understanding, the shepherd David saved his people from the clutches of a cruel people with the help of God, Reynolds, "David (Dawud)", p. 79; Al-Baqarah 2/251; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsîri*, II, translated Kerim Aytekin-Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, p. 98-104.

⁷⁸During a *tafsir* (Qur'anic exegesis) lesson held in the presence of Sultan Mustafa III (1757-1774), when the verse; "O David, we made you the caliph on earth" was explained in the exegesis of the Surah Sad by Qadi Beyzavi the scholars concluded that Allah's first vicegerent was Adam and the second was David, Güngör, *Hâkim Efendi Tarihi*, p. 931.

attention of believers in every period⁷⁹. They had different significance and meanings according to societies and were believed to have extraordinary powers⁸⁰.

The ritual of giving the sword attributed to Prophet David to the serdâr-ı ekrem by Sultan Mustafa II aims to increase the spiritual motivation of the army and to reinforce the sense of unity. This ritual underscores that Prophet David's sword was not merely a weapon but also a religious symbol and historical relic. This practice, which is integrated with the heroic stories of the past, was instrumentalized as a powerful symbol used at the right time to increase the courage and determination of the Ottoman army on the battlefield⁸¹. It would be appropriate to mention some of the relevant characteristics of Sultan Mustafa II, who issued this order.

3. Sultan Mustafa II (1695-1703)

Upon hearing of his uncle Sultan Ahmed II's death, Shehzade (Ottoman imperial princes) Mustafa-confident in his status as the senior heir-proceeded directly to the Privy Chamber (has oda) without awaiting formal invitation. He summoned Grand Vizier Sürmeli Ali Pasha and Grand Mufti Mehmed Efendi, but even before their arrival, he ordered the throne erected beyond the Middle Gate (orta kapı). The accession ceremony took place at Edirne Palace on February 7, 1695. Approximately one week after his accession, Mustafa II arrived in Istanbul and girded the Sword of Prophet Muhammad at the Eyüp Sultan Shrine. This distinction of bearing the Prophet's sword-an honor never granted to previous Ottoman sultans-was uniquely bestowed upon Mustafa II⁸².

When Mustafa ascended the throne, the Ottoman Empire was fighting on different fronts in the war that began with the siege of Vienna⁸³. He was a young sultan at the age of 31 and he was quite disturbed by the situation during his uncles times. Three days after ascending to the throne, he wrote to the Grand Vizier Sürmeli Ali Pasha, expressing his discomfort with the current situation and stating that he wanted to go on a campaign⁸⁴. The Sultan's request was discussed for three days. The Sultan's expedition was not accepted

⁷⁹Tercanlı, "Kral Davut İle Golyat İkonografisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", 116.

⁸⁰In ancient civilisations such as Celtic, Indian, Chinese and Egyptian, the belongings of ancestors, heroes and holy people were valued and highly valued. Items belonging to holy and important people show themselves in different ways in all developed societies from primitive societies. In primitive societies, a part of the victim's body, such as teeth, bones and hair, was carried to protect from evil spirits or to bring luck. The acceptance of sacred relics in cities or temples as a protective power is based on a mythological-materialist belief. Among the sacred objects that were considered valuable in the Greek and Roman civilisation, where pagan beliefs existed, were Helene's sandals, Pliny, the bones of the monster that attacked Andromeda, and Orpheus' lyre. This understanding continued in the Christian faith, and the Papacy symbolised the sacred figures and made them available to the masses. Thus, a strong tradition of religious depiction was established in Europe by Christian clergymen. Jesus, Mary, saints and the items and relics belonging to saints were collected in churches and cathedrals and presented to religious people. The church implemented this activity to control large masses, maintain its worldly power and strengthen its political authority with symbols. Among these items are many items belonging to holy people such as the wooden piece of the cross on which Jesus was punished, the sword of St. Stephan, the tablecloth of the last meal, the tooth of St. Margaret, the staff of Jesus, the dress of the Virgin Mary, Umberto Eco, *Düşman Yaratma*, translated Leyla Tonguç, Doğan Kitap, İstanbul 2017, p. 104; Nebi Bozkurt, *Mukaddes Emânetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli*, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-14-15 (1997), 7, 8; See a new study on the relics of Jesus Christ, Mehmet Tütüncü, *De Testa Relikwieën Van Constantinopel Naar Amsterdam*, SOTA, Heemstede/Netherlands 2025.

⁸¹Topal, *Nusretnâme*, p. 219.

⁸²Topal, p. 70; Halil Mercan, *Teşrifâtîzâde Mehmed Efendi'nin Defter-i Teşrifâtı, Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, p. 14, 16, 17; Ertuğ, "Edirne'de Yapılan Son Cülûs Töreni", p. 162.

⁸³Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, p. 556.

⁸⁴Uzunçarşılı, p. 556; Mustafa's II, hatt-ı hümayûn (imperial decree); He wrote that when the sultans indulged in pleasure and debauchery, their subjects did not see the face of comfort, and that the sultans from his father (Mehmet IV Hunter 1648-1687) to his reign neglected their work due to pleasure and debauchery, and therefore the enemies attacked from four sides. He stated that he forbade himself to rest and wanted to go on an expedition at the head of the army like his ancestor Süleyman I and that Allah had granted him the caliphate and that he intended to go on an expedition and jihad to personally take revenge on the enemies. He requested that whether he should go on a campaign or stay in Edirne should be carefully discussed and the right decision should be informed to him; The complete text of this imperial decree is recorded in Rashid's History, *Târîh-i Raşid, Târîh-i Raşid ve Zeyli*, ed. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur etc., Klasik Yay. İstanbul 2013, p. 484-484 (*Târîh-i Raşid ve Zeyli*); J. W Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, translated by Nilüfer Epçeli, ed. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, p. 172 (Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, V).

as it would be costly and he was asked to stay in Edirne⁸⁵. He did not accept this answer and told them, “I do not need weight and treasure, I will eat dry bread, I will sacrifice my body for the sake of religion, I will be patient and endure all difficulties; as long as I continue my service in the way of Allah, I will not return from the expedition”. He personally started the preparations for the expedition and took care of the situation of the army. Mustafa II was the last Ottoman Sultan to go on a campaign at the head of his army⁸⁶.

Sultan Mustafa II took personal charge of military preparations, appointing to key positions those statesmen who had loyally served the empire during his father’s reign. Soldiers rallying to the Sultan’s banner declared their readiness to campaign under such a resolute sovereign, pledging their service to his army⁸⁷.

Upon ascending the throne, Sultan Mustafa II took direct control of the empire’s internal affairs, taking measures to address its deficiencies. His decisive actions raised great hopes among those who desired the public’s recovery. From the very outset of his reign, Sultan Mustafa II demonstrated his resolute commitment to personally lead his forces in defense of his realm and people. This solemn vow was formally proclaimed in an imperial decree (hatt-ı hümayûn) issued immediately upon his accession to the throne⁸⁸.

Mustafa II set out on a campaign against Austria five months after his accession to the throne on June 30, 1695. The Sultan set out on his journey mounted on a horse wrapped in a tiger skin, with his armor on his back, a helmet (iron headgear) wrapped in a green shawl, and a crest on his head⁸⁹.

Sultan Mustafa II participated in three military campaigns. Upon returning to Edirne after his first campaign on November 3, 1690, he was honored with the title Gazi (veteran of holy war) amid magnificent victory celebrations, which continued in Istanbul. The triumphal procession in Istanbul displayed cannons captured from the Germans and high-ranking officers taken prisoner⁹⁰.

In Istanbul’s mosques, preachers proclaimed Mustafa II as “the savior sent by Allah to deliver the Muslims”. The Sultan, fulfilling his role as leader of the faithful, visited the tomb of Ebu Eyüp el-Ensârî (the Prophet’s companion) in Istanbul, where the imam of Eyüp Mosque ceremonially girded him with a sword for the second time⁹¹.

It is recorded that during the second expedition, after the consultation in Belgrade, he had the sacred cardigan chest opened, prayed and wept in front of the ulema and viziers (the cardigan of Prophet Muhammad) and asked Allah for a success similar to the Mohaç victory of Suleiman the Magnificent. After these two successful campaigns, the third campaign was launched on April 19, 1697 and Belgrade was reached on August 14, 1697. After these two successful campaigns to Austria, the third campaign was launched on April 19, 1697 and Belgrade was reached on August 14, 1697. In addition the defeat at Zenta as a result of a wrong strategy affected Mustafa II. As a result of the negotiations, the Sultan, who thought that the Ottoman Empire’s honour would be shaken and was not willing to make peace, decided to make peace through the

⁸⁵Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Tarihi*, p. 556; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, ed. Erol Kılıç-Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1990, p. 535; M. Topal, *Nusretname*, p. 71.

⁸⁶Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, V, p. 107; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, p. 556.

⁸⁷*Târîh-i Raşid ve Zeyli*, I, p. 501; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, translated Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998, p. 785 (Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş*).

⁸⁸Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, V, p. 172; Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş*, p. 785.

⁸⁹Özcan, “Mustafa II”, *DİA*, XXXI, 274; Özcan, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, III, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, p. 118-119 (Özcan, *Osmanlı Sultanları*).

⁹⁰Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, p. 562; Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş*, p. 793, 797; Topal, *Nusretname*, p. 307.

⁹¹Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş*, p. 798; The jubilation in Istanbul over the sultan’s initial victories was extraordinary. As Contarini records; “They celebrated with grand festivities and the people’s joyous acclamations. Preachers gathered in mosques to offer thanks to God, proclaiming that Sultan Mustafa II had been chosen by Allah as the savior of the declining empire-the commander who took personal charge of the army to triumph over Christians and restore Muslims to their former glory”, Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, V, p. 172, 107.

mediation of England and the Netherlands. The war that lasted 16 years on various fronts ended with the Treaty of Karlofça made during the reign of Mustafa II on January 26, 1699⁹².

A ruler of exceptional resolve, wisdom, and rare moderation, he stood as a just and deeply devout Sultan. By ordering the opening of the Sacred Mantle's reliquary (Hırka-i şerîf) and offering prayers, he visibly demonstrated his connection to the divine. Facing an empire besieged by enemies, he personally led the struggle-risking himself while drawing spiritual strength from sacred relics⁹³. Breaking with the tradition of sultans avoiding military expeditions, he personally led his army on the front. Moreover, as emphasized in the imperial decree, he fought with great courage. He was girded with a sword in two ceremonies, in Edirne and Istanbul.

After his first victory, he girded himself with a sword again in Eyüp Sultan, where he went to pray. He was glorified and blessed not only in Eyüp Sultan, but also in all the mosques of Istanbul, as both a victorious commander and the caliph of the Muslims. Allah glorified him by granting him victory, just like David. This connection to sacred kingship was further solidified when he ordered the sword of Prophet David-newly discovered in the imperial treasury-to accompany his campaigns, instituting a novel ritual that reflected his vision of sovereignty.

3.1. The Sword of Prophet David in the Ottoman Treasury

In Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa's History, in the section where the events of 1696 are narrated, the subject is mentioned under the title "Zuhûr-ı Şemşîr-i Hazret-i Dâvud"⁹⁴. This account states that an unregistered sword and a copper plaque, whose arrival date is unknown, were found during an inventory check in the imperial treasury. It was seen that there were The Arabic and Nabataean inscriptions on the objects, along with images. It was learned that the sword belonged to Prophet David in the Arabic text. According to the tablet, the person who owned the sword would always gain victory over his enemies and emerge victorious from every battle⁹⁵. Ottoman authorities considered the rediscovery of the sword during the reign of Mustafa II as a divine sign foretelling victories and successes. The palace rejoiced upon hearing the news, and the Sultan ordered the sword to be taken with the army on campaign⁹⁶.

This practice initiated by Sultan Mustafa II continued under later sultans. Sultan Abdulhamid I (1774-1789), known for his piety, delivered the sword to Serdâr-ı ekrem Yusuf Pasha who went to the 1787-1792 Ottoman-Russian-Austrian War⁹⁷. Ottoman chronicler Sadullah Enverî, who served as a war correspondent, documented that during a council meeting held in Hasan Pasha's tent on September 15, 1789, the grand vizier displayed Prophet David's sword to the assembled commanders and officials as a sign of their impending victory⁹⁸. At the time of this meeting, Sultan Abdulhamid I passed away, and Sultan Selim III (1789-1807)

⁹²During this expedition, he was in great danger, and during the battle on August 25, 1696, a cannon ball fell on the bottom of the cart of the Hırka-i şerîf, and it was quickly dug into the trench and taken inside, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, p. 562; Özcan, "Mustafa II", 276; Özcan, *Osmanlı Sultanları*, p. 118-119.

⁹³Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi*, p. 848; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, V, p. 172.

⁹⁴"Appearance of the Sword of Prophet David."

⁹⁵When the Arabic inscription on the copper plate is translated, it is written who the sword was in the hands of in the past and who it will be in the hands of in the future. According to what is written here, it is written that the sword will reach Jesus Christ after Prophet Mahdi and that Jesus Christ will kill the Antichrist with this sword, İsmet Parmaksızoğlu, *Nusretnâme*, M.E.B., İstanbul 1962, p. 133; Topal, *Nusretnâme*, p. 219; Muhammed Aydın, *Hırka-i Saadet ve Mukaddes Emanetler*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004, p. 290-293; see Table 1, Table 2.

⁹⁶Topal, *Nusretnâme*, p. 219.

⁹⁷Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Potresi Sultan I. Abdülhamid*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001, p. 74, 75.

⁹⁸Hasan Pasha gathered all the viziers, the chief of staff, the judge of the army, the Janissary chiefs, the officers in the army and the chiefs in the Ibrail region and held a large consultation. In this consultation, the new information about the situation of the Austrian army was evaluated. Hasan Pasha said that victory against the enemy would only be achieved through patience and perseverance, and as proof of this speech, he showed the sword of Prophet David to those in the assembly, Ümmügülsüm Filiz Bayram, *Sadullah Enverî Târîhi 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı Üçüncü Cilt İnceleme ve Metin*, TÜBA, Ankara 2023, p. 615 (Enverî, 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı).

ascended to the throne. During the ongoing war, Sultan Selim III dismissed Yusuf Pasha and transferred the seal of the Grand Viziership to Hasan Pasha. These records show that in addition to the seal, the sword of David was also given to the serdâr-ı ekrem⁹⁹. In this speech, which was made to motivate the commanders and soldiers on the front, the purpose of taking Prophet David's sword to the front comes across concretely. Hasan Pasha, showed Prophet David's sword to those present in the assembly to motivate and encourage his soldiers and commanders¹⁰⁰.

Historical records suggest that this tradition, initiated during Sultan Mustafa II's reign, persisted until the late 18th century. The sword was safeguarded in the Chamber of the blessed Mantle (Hırka-i saâdet Odası) alongside other Sacred Relics¹⁰¹.

During the Türkiye Republic Era, while cataloging the sacred relics in the "Mukaddes Emanetler Odası, (chamber of sacred relics)" researchers discovered a sword covered in a thick layer of rust, distinct from the others¹⁰². Upon cleaning, it was found to bear inscriptions and images. Additionally, while organizing the Topkapı Palace archives, they found a copper plaque with inscriptions and images resembling those on the sword. The copper plaque confirmed that the sword belonged to Prophet David¹⁰³.

Images of the ship drawing on the Copper Plate (Figure 1), drawing of Prophet David on the Copper Plate (Figure 2), drawing on the sword of Prophet David (Figure 3), the inscription on the sword of Prophet David (Figure 4), the Copper Plate back side (Figure 5), The Sword of Prophet David and The Copper Plate front face (Figure 6) are provided below.

Conclusion

The Ottoman sultans legitimized their rule by blending Turkish traditions with Islamic beliefs. Sultan Mustafa II's order to take Prophet David's sword to the front lines is closely linked to the meanings the sword represents-not only as a weapon but also as a symbol and as an object of iron. This practice, rooted in the ritual of the sword, was one of the methods used to boost trust and morale among both soldiers and the general populace, while simultaneously serving as a tool to reinforce authority. The person who ordered the start of such a ritual is also important. As soon as Mustafa II ascended the throne at a young age, he came to the fore with his different orders and initiatives. The fact that he personally went to war and initiated the ritual of taking the sword of David to war shows who he had a special character and personality.

Prophet David's sword does not merely symbolize fighting for Islam; it also inspires soldiers by evoking various connotations such as power, authority, wealth, heroism, and survival. The creation of these connotations was strategically shaped in relation to the leadership skills of the serdâr-ı ekrem.

This study supports the argument that sword culture represents a historical and cultural continuity extending from Central Asian Turkish communities to the Ottomans. Moreover, the fusion of Central Asian symbols with Islamic values played a decisive role in shaping the Ottoman approach to governance. This synthesis, which legitimized the power of Turkish sultans, was further reinforced by Islamic concepts such as jihad, ghaza, and martyrdom throughout the Ottoman era.

⁹⁹Enverî, 615.

¹⁰⁰Enverî, 1787-1792 *Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı*, p. 615.

¹⁰¹See Table 1 and Table 2, the tables were prepared as examples of archive documents supporting this information.

¹⁰²BOA, TSMA.e, nr. 814/1, The Arabic translation of the writing on the copper plate is in this archive document. I would like to thank my PhD student Hind Muhammed, who translated the Arabic translation of this document into Turkish. The date indicates the reign of Selim III; Aydın, H. *Hırka-i Saadet ve Mukaddes Emanetler*, 290-293, The Turkish translation and the Arabic translation in the document are the same.

¹⁰³Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1953, p. 38; Bayram, "Hz. Dâvud'un Kılıcı", p. 189-192.

Prophet David holds an important place in history as a powerful Prophet endowed with wisdom, a fearless hero distinguished by his courage, and a just ruler. His miraculous struggles and exceptional craftsmanship in ironworking served as a source of inspiration for Ottoman sultans and contributed to shaping their ideal administrative identity. The governance ideology of the Ottoman State, rooted in Turkish and Islamic beliefs, fostered a strong bond between the army and the people, thereby forming one of the fundamental components of the state's political and military identity.

In conclusion, this study contributes to the existing literature on Ottoman administrative thought by elucidating how the Ottomans drew inspiration from the leader and hero figures found in sacred texts, as well as how the symbolic meanings associated with these figures influenced state governance and cultural life. Future researchers are encouraged to explore the role of sacred symbols and objects in shaping Ottoman conceptions of power and statehood. Such studies are essential to furthering our understanding of the ideological foundations of Ottoman rule, and this argument serves as a recommendation for future research in this domain.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Filiz Bayram (Asst. Prof. Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, İstanbul, Türkiye 0000-0002-3350-1261 filiz.bayram@msgsu.edu.tr

References | Kaynakça

Archival Sources

- BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.e), nr. 814/1.
 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr. 57/2599.
 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), nr. 268/16725.
 BOA, İ.DH., nr. 422/27927.
 BOA, Cevdet Saray (CSM), nr. 68/3408.
 BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), nr. 380/157-27.
 BOA, İrade Hariciye (İ.HR), nr. 25/1187.
 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 1451/80.
 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri (TSMA.d), nr. 4438.
 BOA, TSMA.d, nr. 900.
 Topkapı Sarayı Müzesi Envanteri (TSM Env.), No: 21/137.
 Topkapı Sarayı Müzesi Envanteri (TSM Env.), No: 21/137d2.
 Topkapı Sarayı Müzesi Envanteri (TSM Env.), No: 21/137d3.

Research, Review and Copyrighted Works

- Alan, Sümeýra, *Budist Uyğur Metinlerinde Savaş Aletleri (Tematik ve Dilsel İnceleme)*, Paradigma Akademisi, Çanakkale 2023.
 Algül, Hüseyin-Azamet, Murat, "Emîr Sultan" *DİA*, XI, 146.

- Alıkılıç, Dündar, *İmparatorluk Seremonisi*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004.
- Aydiner, Mesut, *Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi, İstanbul 2007.
- Bayram, Ümmügülsüm Filiz, "Hz. Dâvud'un Kılıcına Dair Bir Değerlendirme", *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım I*, ed. by Sibel Kılıç, Artikel, İstanbul 2021, p. 166-200.
- _____, *Sadullah Enverî Târîhi 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı Üçüncü Cilt İnceleme ve Metin*, TÜBA, Ankara 2023.
- Bozkurt, Nebi, "Kılıç" *DİA*, XXV, 405.
- Buck, F., "David", *New Catholic Encyclopedia*, Gale Group (reprint), IV, Washington 2003, 536.
- Çabuk, Vahid, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016.
- Çerezci, J. Oktay, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi, İstanbul 2020.
- Çoruhlu, Tülin, "Tören Silahları ve Bunların Osmanlı Sanatı İçindeki Yeri", *Filiz Çağman'a Armağan*, ed. by Ayşe Erdoğan- Zeynep Atbaş etc., Lale Yayıncılık, İstanbul 2018, p. 211-220.
- Doğantekin, Ersin, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. by Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p.129-140.
- Duman, Musa, *Osmanlı Devleti Tarihi Abdurrahman Şeref*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, II, translated by Kerim Aytekin-Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Eco Umberto, *Düşman Yaratmak*, translated by Leyla Tonguç, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- Eliade, Mircea, *Demirciler ve Simyacılar*, translated by Mehmet Emin Özcan, Kocabay Yay., İstanbul 2000.
- Emecen Feridun vd. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu. IRCICA, İstanbul 1994.
- Eralp, T. Nejat, "Eyüpsultan ve Osmanlı Hükümdarlarının Kılıç Kuşanma Törenleri Taklid-i Seyf", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II Tebliğler* (İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi, 1998), p. 150-153.
- _____, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, TTK Yay., Ankara 1993.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, "Edirne'de Yapılan Son Cülûs Töreni", *Edirne Serhatteki Payitaht*, ed. by Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, YKY, İstanbul 1998, p. 162-164.
- Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâme'si (1648-1682)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Gardin, N.-Olorenshaw. R., *Larousse Semboller Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2006.
- Gündoğdu, Raşit, *Uşşâkizâde Târîhi*, I, Çamlıca Basım, İstanbul 2005.
- Güngör, Tahir, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.
- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 6, ed. by Erol Kılıç-Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1990.
- Harman, Ömer Faruk, "Dâvud", *DİA*, IX, 24.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihi'nde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.
- Kahraman, Mutlu, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. by Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p. 31-63.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküş Tarihi*, translated by Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998.
- Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılındaki Merasimler*, İş Bankası Yay., İstanbul 2004.
- Mehmet Tütüncü, *De Testa Relikwieën Van Constantinopel Naar Amsterdam*, SOTA, Heemstede/Netherlands 2025.
- Mercan, Halil, *Teşrifâtizâde Mehmed Efendi'nin Defter-i Teşrifâtı, Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1996.
- Oktay Kızılkaya, "Türk-Bozkır Tarihinde Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. by Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p. 63-77.
- Olivier, Guillaume Antoine, *Türkiye Seyahatnamesi 18. yüzyılda İstanbul ve Türkiye*, translated by Oguz Gökmen, Kronik Kitap, İstanbul 2014.
- Öz, Tahsin, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1953.
- Özcan, Abdülkadir, "Cülûsun Kısa tarihi" *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Siyaset ve Yönetim-2 Demografi*, İstanbul 2015, p. 384-395.
- _____, "Mustafa II", *DİA*, XXXI, 275.
- _____, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları III*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi*, II, Ötügen Yay., İstanbul 2024,

- Öztürk, Özhan, *Dünya Mitolojisi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, Ankara 1983.
- Reynolds, Gabriel Said, "David (Dawud)", *The Encyclopaedia of Islam Three*, III, Leiden 2012, 79-81.
- Saka, Erdem, *Sultanın Silahları*, KDY Akademi, İstanbul 2022.
- Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Potresi Sultan I. Abdülhamid*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Târîh-i Raşid, *Târîh-i Raşid ve Zeyli*, ed. by Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur etc., Klasik Yay. İstanbul 2013.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Tezin, Sadık, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazadeler*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2022.
- Topal, Mehmet, *Nusretname*, TÜBA, Ankara 2018.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, Ötügen Yay., Ankara 2003.
- Türkal, Nazire Karaçay, *Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, Printa Matbaacılık, İstanbul 2021.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre II Üsküdarî Abdullah Efendi*, ed. by Muzaffer Doğan-Recep Ahışalı etc., TÜBA, Ankara 2017.
- Unterman, A., *Dictionary of Jewish*, Thames and Hudson, Londra 1997.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Kapıkulu Ocakları*, I, II, TTK Yay., Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti Tarihi*, III/I, TTK Yay., Ankara 1988.
- Yüksel, Ahmet-Güven, Okan, "Osmanlı Padişahlarının Keskin bir Hediyesi olarak Kılıç", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*, ed. by Tolga Akay-Süleyman Tekir, İdeal Yay., İstanbul 2019, p.109-125.
- Zinkeisen, J. W., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, translated by Nilüfer Epçeli, ed. by Erhan Afyoncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

Periodicals

- Akyl, Laçin, "Osmanlı Devleti'nde Siyasi Ritüeller" *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3/17 (2017), 205-212.
- Avşar, B. Zakir, "Biat'tan Yemin'e ... Kamusal Sorumluluk Üstlenenlerin ve Temsilcilerinin And İçmesi", *Gazi Türkiyat*, 1/10 (2012), 15-61.
- Aydemir, Abdullah " Hz. Dâvud (A.S.)", *Diyanet Dergisi* XVI/1 (1976), 25-39.
- _____, " Hz. Dâvud (A.S.)", *Diyanet Dergisi* XIV/6 (1975), 342-360.
- Berkli, Yunus, "Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları", *Ekev Akademi Dergisi*, 11/31 (2007), 67-80.
- Bozkurt, Nebi, "Mukaddes Emânetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-14-15 (1997), 7-26.
- Brookers, Douglas S., "Of Swords And Tombs: Symbolism In The Ottoman Accession Ritual", *Turkish Studies Association Bulletin*, 17/2 (1993), 1-22.
- Çolak, Mhrican, "Türkçe'nin Söz Varlığında Kılıç" *Uluslararası Türkçe Edebiyat Eğitim Dergisi*, 7/4 (2018), 2154-2188.
- Çerezci, J. Oktay, "Göktürk Dönemi Madeni Silahları", *Akdeniz Sanat Dergisi Özel Sayı 13* (2019), 447-500.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, "Osmanlı Devleti'nde Resmi Törenler ve Birkaç Örnek", *Yeni Türkiye*, 34 (2000), 27-34.
- Fathalizade, Ali, "Eskiçağda Demir Üretim Teori ve Teknolojisi", *Metalurji Dergisi*, 164 (2012), 53-60.
- _____, "Ortaçağda, Yakınoğ'u'da Demir Çelik Üretimi ve Kılıç Yapımı", *Metalurji Dergisi*, 158 (2010), 34-43.
- Güngör, Engin, "Bozkır Türk Kültüründe Mitolojik Demir Ve Kutsal Efendileri (Demirciler)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2021), 235-243.
- Gürbüz, İncinur Atik, "Osmanlı Metinlerinde Hz. Dâvud", *Dede Korkut*, 9/21 (2020), 63-96.
- Karabacak, Mustafa, "Kur'an ve Hadisler Bağlamında Hz. Dâvud'un Örnekliliği", *Mütefekkir*, 5/9 (2018), 187-204.
- Kasap, Özlem, "Ritüel/ Ritüellik Kavramları Ve Ritüelliliğin Anlamsal Değişimi Üzerine", *Milli Folklor*, 17/131 (2021), 123-130.
- Kurtaran, Ugur-Zeynep Karaca, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal Bir Ritüel: Kılıç Kuşanma Merasimi (XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 13 (2021), 83-100.
- Ögel, Bahaddin, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/5 (1948), 531-460.
- Rado Şevket, "Baron de Tott'un Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 (1965), 20-25.
- Tercanlı, Akın, "Kral Davut ile Golyat İkonografisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Ortadoğu ve Göç*, 12/1 (2022), 111-142.

Uzun, Mustafa, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Bir Duâ ve Niyaz Tarzı Gülbak", *İlim ve Araştırma Dergisi*, 1/1 (1996), 69-84.

Yıldırım, Elvin, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19/2 (2020), 447-458.

Yıldız, Batuhan, "Hunlardan Osmanlı Dönemine: Türk (Eğri) Kılıcının Gelişim Süreci", *Harp Tarihi Dergisi*, 2 (2020), 59-110.

Web Page

Al-Baqarah 2/251, <https://surahquran.com/english-aya-251-sora-2.html>, "date of access: 03.02.2025".

Al-Baqarah 2/250, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-2.html>, "date of access: 03.02.2025".

Al-Baqarah 2/249, 2/250, 2/251, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-2.html>, "date of access: 03.02.2025".

Al-Enam, 6/84, <https://surahQur'an.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-6.html>, "date of access: 3.02.2025".

Al-Enbiyâ 21/105, https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-21.html#google_vignette, "date of access: 03.02.2025".

Al-İsrâ 17/55, https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-17.html#google_vignette, "date of access: 03.02.2025".

An-Naml 27/15, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-27.html>, "date of access: 03.02.2025".

An-Nisâ 4/163, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-4.html>, "date of access: 03.02.2025".

As-Sâd 38/26, <https://surahquran.com/english-aya-26-sora-38.html>, "date of access: 03.02.2025".

As-Sebe 34/10, <https://surahquran.com/Surah-translation/meanings-tr-language-2-surah-34.html>, "date of access: 03.02.2025".

ISIS demolished the tomb with bulldozers, <https://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/isid-hz-Dâvud-turbesini-yikti>, "date of access: 10.07.2024".

Kılıç, <https://lugat.osmanlica.online/>, "date of access: 11.07.2024".

Kubbealtılıgatı, Dâvudî, <https://www.lugatim.com/s/Dâvudî>, "date of access: 31.08.2024".

Kubbealtılıgatı, kılıç, <https://lugatim.com/s/k%C4%B1%C4%B1%C3%A7>, "date of access: 04.05.2025".

Kudüs, <https://kadirsehir kudus.com/madde.asp?liste=1&cat=26&item=307>, "date of access: 09.07.2024".

Kur'ân Meâli, <https://www.kuranvemeali.com/Dâvud-as-ile-ilgili-ayetler>, "date of access: 08.07.2024".

Topkapı Place, <https://www.millisaraylar.gov.tr/Lokasyon/2/topkapi-sarayi>, "date of access: 2.02.2025".

Appendix | Ek

Table 1

BOA, TSMA.d, nr. 900.0

It is the explanation of the noble names of the sacred sword (Seyf-i saâdet) that is currently present inside the blessed compartment (Şebeke-i saâdet) in the Chamber of the blessed Mantle (Hırka-i saâdet) ¹⁰⁴ .				
The Sword of the Prophet (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	Other The Sword of the Prophet (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	The sword of Prophet David	The sword of Ebubekir (es-sıddık radiyallâhu 'anh)	The sword of Ömer (el-faruk radiyal-lâhu 'anh)
piece 2	piece 1	piece 1	piece 1	piece 1
Hırka-i Saâdet-i Cenâb-ı Nebvî Odası'nda vâkı' Şebeke-i saâdetin derûnunda el-yevm mevcûd bulunan Seyf-i saâdetin esâmi-i şerîfeleri beyânındadır ¹⁰⁵ .				
Seyf-i Hazret-i Rasûl-i ekrem ve Nebîyyi muhterem (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	Diğer Seyf-i Hazret-i Rasûl-i ekrem ve Nebîyyi muhterem (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	Seyf-i Hazret-i Dâvud (aleyhi ve sellem)	Seyf-i Ebubekir (es-sıddık radiyallâhu 'anh)	Seyf-i Ömer (el-faruk radiyallâhu 'anh)
kabza 2	kabza 1	kabza 1	kabza 1	kabza 1

Table 2

BOA, TSMA.d, nr. 4438.

The sacred relics (teberrükât-ı şerîf) that are currently present inside the blessed compartment in the Chamber of the blessed Mantle (Hırka-i şerîf-i saâdet-redîf) are described ¹⁰⁶			
The Sword of His excellency the noble messenger and honored Prophet. (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	The Sword of His excellency the Prophet of the end times (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	The sword of Prophet David	The sword of Ebubekir (es-sıddık radiyallâhu 'anh)
piece 2	piece 1	piece 1	piece 1
Hırka-i şerîf-i saâdet-redîf odasında Şebeke-i şerîf derûnunda el-yevm mevcûd olan teberrükât-ı şerîf beyân olunur. ¹⁰⁷			
Seyf-i Hazret-i Rasûl-i ekrem ve Nebîyyi muhterem (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	Seyf-i Hazret-i Nebîyyi ahirrû'z-zemân (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem)	Seyf-i Hazret-i Dâvud (beni'aleyhi ve sellem)	Seyf-i Hazret-i Ebubekir (es-sıddık radiyallâhu 'anh)
kabza 1	kabza 1	kabza 1	kabza 1

¹⁰⁴ BOA, TSMA.d, nr. 900.

¹⁰⁵ BOA, TSMA.d, nr. 900.

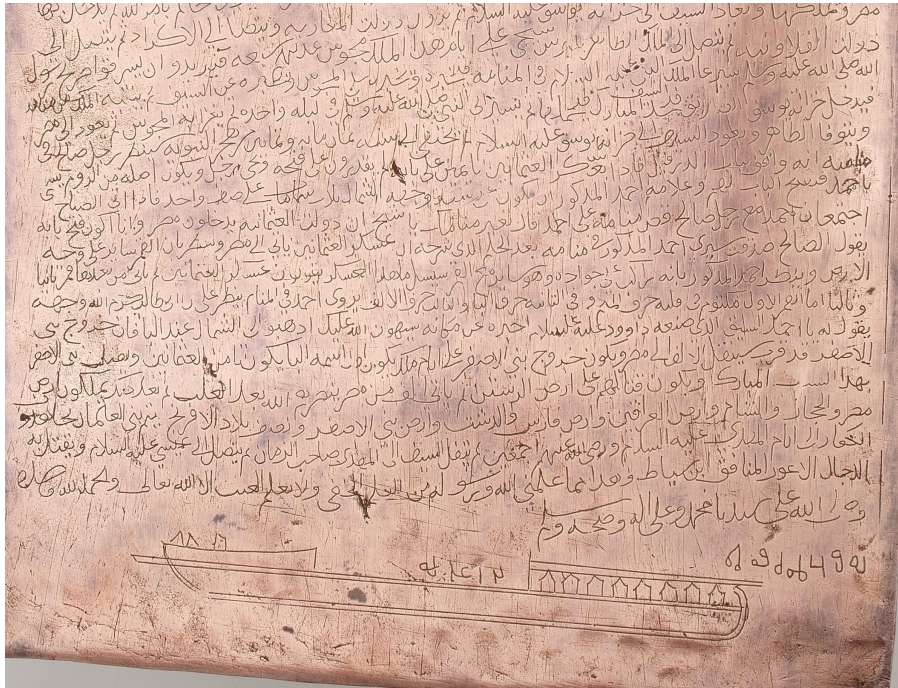
¹⁰⁶ BOA, TSMA.d, nr. 4438.

¹⁰⁷ BOA, TSMA.d, nr. 4438.

Figure 1

Topkapı Palace Museum Inventory (T.S.M Env.), No:21/137, Ship drawing on the Copper Plate.

Figure 2

(T.S.M Env.), No:21/137, Drawing of Prophet David on the Copper Plate (He holds Goliath's head and sword).

Figure 3

(T.S.M Env.), No:21/137d2, Drawing on the sword of Prophet David (He holds Goliath's head and sword).

Figure 4

(T.S.M Env.), No:21/137d3, The inscription on the sword of Prophet David.

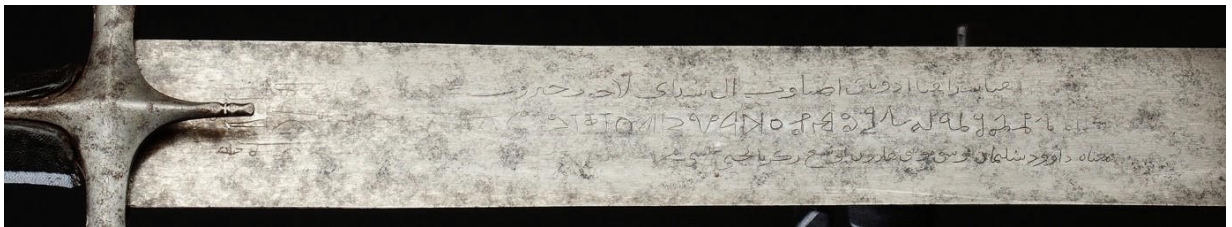

Figure 5

(T.S.M Env.), No:21/137, The Copper Plate back side.

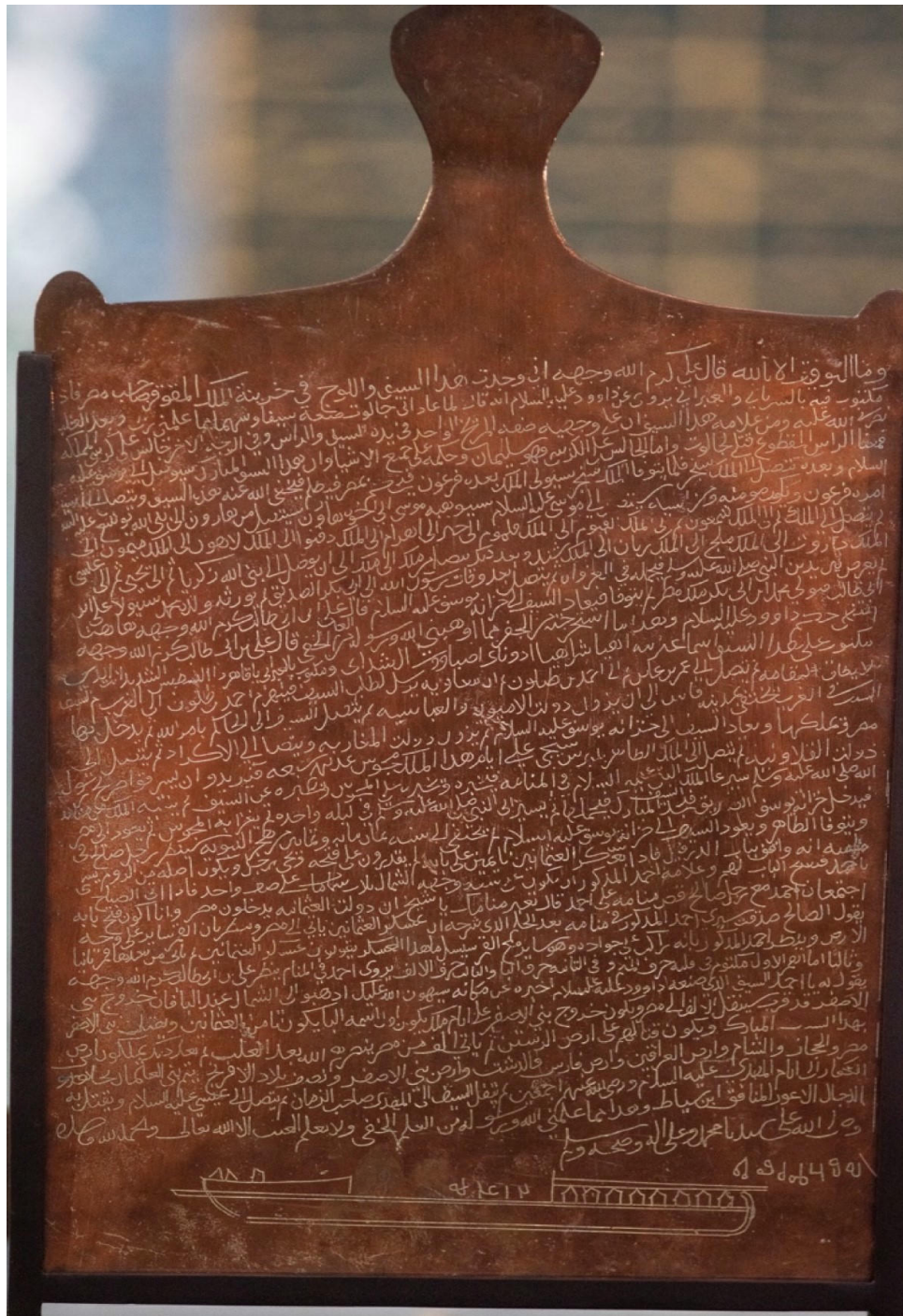

Figure 6

(T.S.M Env.), No:21/137, *The Sword of Prophet David and The Copper Plate front face.*

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

L’Institut d’Égypte Between Colonialism and Orientalism (1798-1801)

Kolonyalizm ve Şarkiyatçılık Arasında L’Institut d’Égypte (1798-1801)

Selda Güner Özden¹

¹ Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History, Ankara, Türkiye

Abstract

The Western world’s colonial expansion and competition during the 19th century turned various parts of the world into targets for territorial division. Indeed, Ottoman territories in Africa also became one of the arenas of this colonial competition with Napoleon’s eastern campaign in 1798, continuing throughout the century and through the partitions during World War I. This study focuses on the activities of the Institut de l’Égypte, established by Napoleon in Egypt following a colonial invasion.

In Western historiography, it is known that members and institutions of another “modern” initiative evaluated the occupation of Egypt around the concepts of enlightenment, colonialism, and civilization before Mehmed Ali Pasha’s reforms. This modern initiative bore traces of French colonialism. It is known that with French invasion, a scientific delegation arrived in Egypt alongside officers and soldiers. On August 22, 1798, the Institut de l’Égypte was established around this delegation. It is evident that Napoleon’s Egyptian campaign contained two aspects of colonialism: one being the occupation of a strategically important place like Egypt, and the other being the efforts to study and understand Egypt’s past, culture, and all its resources to ensure the permanence of the occupation. The Institut de l’Égypte manifested as a colonial institution. Thus, the article aims to examine how French colonialism was reflected in an intellectual institution, focusing on the publications of this institution and the memoirs of the period.

Öz

Batı dünyasının 19. yüzyılda kolonyal genişleme ve bunun için rekabet halinde olması dünyanın farklı coğrafyalarını toprak paylaşımının hedefi haline getirmişti. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun Afrika’daki toprakları da Napolyon’un doğu seferiyle 1798’de bu kolonyal rekabetin alanlarından biri haline gelmiş ve neredeyse tüm yüzyıl ve I. Dünya Savaşı sırasındaki paylaşımlarla devam etmiştir. Bu çalışma bir kolonyal işgali takiben Napolyon tarafından Mısır’da kurulan Institut de l’Égypte’in faaliyetlerine odaklanmaktadır.

Batı tarih yazımında Mehmed Ali Paşa’nın reformları öncesinde başka bir “modern” girişimin üyeleri ve kurumlarının aydınlanma, kolonyalizm ve medenileştirme kavramları etrafında Mısır’ın işgalini değerlendirdiği bilinmektedir. Bu modern girişimin altında Fransız kolonyalizminin izleri vardır. Napolyon’un işgaliyle subay ve askerlerin yanı sıra bir bilim heyetinin de Mısır’a gelmişti. Bu heyet etrafında 22 Ağustos 1798’de Institut de l’Égypte kurulmuştur. Napolyon’un Mısır seferinin kolonyalizmin iki yönünü ihtiva ettiği görülmektedir. Mısır gibi stratejik bir yeri işgal etmek, diğeri de işgalin kalıcılığı için Mısır’ın mazisi, kültürü ve tüm kaynaklarıyla incelenmesi ve anlaşılması çabalarıdır. Institut de l’Égypte bir kolonyal kurum olarak tezahür etmişti. Buradan hareketle makale, Fransız sömürgeciliğinin entelektüel bir kurumda nasıl karşılık bulduğunu, bu kurumun yayınlarını ve devrin hatıratlarını merkeze alarak incelemeyi hedeflemektedir.

Keywords

L’Institut d’Égypte • colonialism • Napoleon Bonaparte • *Description de l’Égypte, Mémoires sur l’Égypte*.

Anahtar Kelimeler

L’Institut de l’Égypte • Kolonyalizm, Napolyon Bonapart • *Description de l’Égypte, Mémoires sur l’Égypte*.

“ Citation | Atıf: Güner Özden, Selda. "L’Institut d’Égypte between colonialism and orientalism (1798-1801)." *Tarih Dergisi–Turkish Journal of History* 86 (2025): 94-113. <https://doi.org/10.26650/iutd.1589301>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Güner Özden, S.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Selda Güner Özden sguner@hacettepe.edu.tr

Introduction

The French occupation of Egypt between 1798 and 1801 created important political and administrative consequences. The authority of the governor appointed by the Ottoman Sultan diminished at the end of the 18th century, and this governor fell within the administrative and economic zone of influence of the Mamluk Beys. When the French army arrived at Alexandria in 1798, they found a double-headed administration beyond the authority of the Governor of Egypt, comprising of Mamluk Beys Ibrahim and Murad. The French occupation terminated this administrative structure. Administrative change was the first consequence of the occupation. The second was the transformation of Egypt as a strategic area of world politics by the Armée d'Orient. Throughout the early modern period, Egypt was not addressed in Western Europe at all and remained outside the attention of general politics. However, after the campaign of Napoleon, disinterest towards Egypt ended in Europe and especially in England, and Egypt became an important diplomatic and military field of competition. The third consequence of the Napoleonic occupation was the enhancement of the knowledge on the Egyptian history, geography and culture thanks to the works of French scientists.¹ However, it is obvious that the Egyptian campaign was a colonialization attempt. This was a large-scale strategic operation designed to threaten England beyond the British Isles, control the road to India, and if possible, reach India through the Red Sea. Hence, the aim was to make Egypt a French colony and undermine the English commercial might in India or reach India through this new colony. For that, they had to conquer and fully occupy Egypt, settle and build a colony there.²

On the other hand, we know that the interest of France in Egypt started to increase with the second half of the 18th century. During this period, French travelers had also written about the importance of Egypt.³ For instance, one of the most striking of these is the two-volume *Travels in Syria and Egypt, During the Years 1783, 1784, & 1785* by Constantine-François de Volney in 1787.⁴ Moreover, the French had a growing commercial connection with Egypt. Egypt had raised to the second place after the sugar islands in the Caribbean (Martinique, Guadeloupe and St. Dominique) in the French overseas trade. Nevertheless, the French had three consulates in Alexandria, Rosetta and Cairo at the end of the 18th century. When Charles-Maurice de Talleyrand (1757-1838) became the Foreign Minister in 1797, he openly stated that he supported the Egyptian Campaign and that France would not only establish a colony in Egypt but she would also use this region as the center of the great French Empire in the East.⁵ The foundations of the 1798 Campaign may be directly traced to the weakening of the French West Indies during the Revolution. Deprived of the old sugar, cotton and indigo sources, France, was looking for a region close to Egypt where she could acquire these goods. At this point, the interest in the Egyptian agriculture from the early days of the Napoleonic occupation is striking.⁶

Per this policy, the French Foreign Ministry was corresponding with 40 French merchants in Cairo and training and maintaining a small orientalist group who spoke Arabic and Turkish. Moreover, since France

¹ Henri Dehérain, "L'Exploration de la Haute-Égypte par la Commission des Sciences et Arts de L'Armée d'Orient en 1799", *Revue Historique*, 166/II, 1931, p. 259-261; Henri Munier, *Tables de la Description de l'Égypte, Suivies d'une Bibliographie sur l'Expedition Française de Bonaparte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire, Cairo 1943; Jean-Edouard Goby, "Contribution a Pinventaire des Sources Manuscrites et a l'Etude Bibliographique de l'Histoire de l'Expedition Française en Égypte", *Bulletin de l'institut d'Égypte*, Issue 33, 1952, p. 305-322.

² *La Décade Égyptienne*, Ed. Jean-Lambert Tallien, Jean-Joseph Marcel, I, 1 January 1799, 105; François Charles-Roux, "Bonaparte Gouverneur Colonial", *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 64/III, 1941, p. 290-291.

³ Edward W. Said, *Orientalism*, Penguin, London 1991, p. 81.

⁴ Constantin-François Volney, *Travels through Syria and Egypt, in the years 1783, 1784, and 1785*, I-II, G. G. J. and J. Robinson, London 1787.

⁵ Robert L. Tignor, *Egypt: A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2010, p. 198.

⁶ Carl Ludwig Lokke, "The French Agricultural Mission to Egypt in 1801", *Agricultural History* 10/III, 1936, p. 111-117; Carl Ludwig Lokke, *France and the Colonial Question: A Study of Contemporary French Opinion, 1763-1801*, Octagon Books, London 1976.

had lost its position in India during the Seven Years' War, it was looking for a new strategic area through Egypt. This would open the route to Asia via the Isthmus of Suez for the French. Officials from the Ministry had suggested similar projects to their successors throughout the 1770s and 1870s. The attitudes that would give acclaim to such a venture in favor of the “civilizing mission” were fully shaped at this stage of the Enlightenment which corresponded largely to the decline of the Ottoman Empire.⁷ Besides, according to Volney, “despotism” was the greatest evil of the East, while freedom was its greatest need and precondition of wealth and civic virtue. The French had already differentiated between the strategies for the two colonies. The English strategy in India was to build foreign domination instead of native despotism. As an alternative, the own strategy of the French had a “liberating intervention” character, which would benefit both parties in principle. As claimed by Fourier in *Préface Historique*, “Egypt would not only become a colony, but a French province. Stretching from the Mediterranean to Nubia, the country could be imagined as an egregious garden that could support very diverse and valuable agricultural products”.⁸

1. French in Egypt

In July 1798, shortly after the French Army occupied Cairo, Bonaparte established *Institut d'Égypte*, and the Hasan Khashef Palace housed this colonial institution which survived until 1801.⁹ Claiming that he came to defend Egyptians against the tyranny of the Mamluk Beys, Napoleon had occupied the palace of Mamluk Elfi Bey for himself. He allocated two palaces of the Mamluk Beys to the Institute.¹⁰ Now, the French resided in these palaces, once the symbol of the power and wealth of the Mamluk Beys. A significant number of 151 members of the Egyptian Institute Commission of the Sciences and Arts (Commission des Sciences et Arts) was engineers or technicians. Only Gaspard Monge, Claude-Louis Berthollet, Jean-Baptiste-Joseph Fourier, Etienne Geoffroy Saint-Hilaire and Déodat de Dolomieu out of the scientific commission of 151 members had any recognition.¹¹ Monge and Berthollet were seen as the founders of geometry and physical chemistry, respectively. Fourier studied mathematics. In addition, Fourier impressed Lagrange and Monge and was assigned to teach mathematics at Ecole Polytechnique. Geoffroy was assigned as the Zoology Chair at Muséum d'Histoire Naturelle when it was established in 1793.¹² This scientific commission and institute had given France the opportunity to reestablish her colonial presence in a strategic location of the world.¹³

The Egyptian Campaign was a turning point in the careers of these young scholars, the children of the Enlightenment and French Revolution. In the following years, names such as French Naturalist Etienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844)¹⁴ would become renowned scientists. Put together under the banner of scientists and artists, these names met at an organization called the Commission of the Sciences and Arts and were

⁷ Charles Coulston Gillispie-Michel Dewachter, *The Monuments of Egypt: The Napoleonic Edition*, Princeton Architectural Press, Princeton 1987, p. 3-4.

⁸ Jean Baptiste Joseph Fourier, “Préface Historique”, *Description de l'Égypte: ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée Française, publié par les ordres de Sa Majesté l'Empereur Napoléon le Grand*, Ed. Edme François Jomard, II, II, 1: plate 1, Antiquités, L'Imprimerie Impériale, Paris 1809, IV- V; Sid, *Orientalism*, p. 81-82.

⁹ Abd al-Rahmân Jabartî, *Abd al-Ra'hmân al-Jabartî's History of Egypt, Ajâ'ib al- Âthâr fî'l-Tarâjim wa'l-Akhabâr*, Trans. and Ed. Thomas Philipp-Moshe Perlmann, Franz Steiner, III, Stuttgart 1994, 56; Henri Pérès, “L'Institut d'Égypte et l'Œuvre de Bonaparte Jugés par Deux Historiens Arabes Contemporains”, *Arabica*, 4/II, 1957, p. 114.

¹⁰ Dehérain, “L'Exploration de la Haute-Égypte”, p. 259-260.

¹¹ David Prochaska, “Art of Colonialism, Colonialism of Art: The “Description de l'Égypte” (1809-1828)”, *L'Esprit Créateur*, 34/II, 1994, p. 70-71.

¹² Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 5.

¹³ Armelle Le Goff, “Naturalisme et Diplomatie: Transferts et Échanges avec l'Égypte des Pachas (1825-1869)”, *Bulletin de la Sabix*, 54, 2014, p. 33.

¹⁴ He was a young 26-year-old researcher he set out for the Egyptian expedition on 19 May 1798. Geoffroy Saint-Hilaire wrote letters to his friends and described them the places he traveled, battles he saw and people he met, sharing the gossip of the small French community in Egypt and each of their discoveries. His letters from Egypt are a valuable witness to the Napoleon's Campaign. See Geoffroy Saint-Hilaire, *L'Expédition d'Égypte. Correspondance (1798-1802). La Visite des Pyramides par le Général Bonaparte. Bonaparte et la Dignité des Sciences. Recherches sur l'Ancienne Memphis. Rapport au Muséum sur les Collections Rapportées d'Égypte*, Paleo Eds, Paris 2012.

assigned to the units under the command of General Louis Marie J. M. Caffarelli du Falga (1756-1799).¹⁵ Military topographers under Cartographer Colonel Jacotin and Medical Corps officers under Doctor René-Nicolas Dufriche Desgenettes and Surgeon D. Jean Larrey¹⁶ were also assigned to this commission.¹⁷ Besides studies for the discovery of Egypt, which was later reflected in *Description de l'Égypte*, the Institute was dedicated to support the French army with a colonial approach that aimed for the technological development of the country.

Eight years after the French soldiers left Egypt, the publication of *Description de l'Égypte* (1809-1828), which presented all the natural riches of Egypt under editorship of Edme-François Jomard (1777-1862),¹⁸ made the country attractive. In fact, Napoleon Bonaparte did not include these young scholars in the campaign for them to author *Description de l'Égypte*; his staff employed them to build roads, bridges, channels and other works and cooperate with their older engineer colleagues, who were assigned military duties, in topography and cartography. In addition, the soldiers' mission was to occupy Upper Egypt and control the road to Syria.¹⁹ However, Egypt turned into a great adventure for them. Besides this, the French appeared as "saviors". Enlightened citizenship feelings supported this cause.²⁰ Of course, we do not claim that this campaign was carried out with intellectual and scientific goals in its center. Nevertheless, Henry Laurens, who worked on the intellectual origins of this campaign, argues that Bonaparte was only the person who accelerated the possibility that was expected to occur for more than a century. The commercial interests of the French in Egypt and Near East were larger than other European powers, and the region was the most important overseas sector for the French commerce after the Caribbean colonies.²¹

In bringing these scientists with him, Napoleon of course thought that their skills would help colonize Egypt, which would be followed by the occupation and submission of the country. For instance, when Napoleon arrived at Cairo, he established Institut d'Égypte, following the example of Institut de France.²² The members of the Institute prepared reports on subjects such as indigo production, sugarcane and cotton farming, which were among Egypt's agricultural revenue sources. These reports increased awareness towards the region's political economy. Producing knowledge regarding Egypt through the Institute served colonial politics. When France's conquest of Egypt is examined through the perspective of Napoleon's power politics, it is often forgotten that the selection of Egypt was no accident, that it happened not in an intellectual vacuum but within the context of French Orientalist works that were at least a century old.²³

It bears reminding that Egyptology and modern Western imperialism grew together. French invasion opened ancient and modern Egypt to Western research. Napoleon's soldiers found the Rosetta Stone, and

¹⁵Andrew Archibald Paton, *A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali; from Arab and European Memoirs, Oral Tradition, and Local Research*, I, Trübner & Company, London 1863, 100-101.

¹⁶René Nicolas-Dufriche Desgenettes, *Histoire Médicale de l'Armée d'Orient*, Bossange, Masson, Besson, Paris 1802.

¹⁷Charles-Roux, "Bonaparte Gouverneur Colonial", p. 292. For instance, there is a note sent by General Janson, one of the French engineers, to General Kléber regarding the shortcomings he found during his observations and inspections at the Alexandria Docks and its engineering during the works to reinforce the defense system of Egypt. See Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives (BOA), Hatt-ı Humâyûn (HAT), 226/12584, (3 Ramadan 1214/ 29 Kânûn-ı sâni 1800).

¹⁸Alain Silvera, "Edme-François Jomard and Egyptian Reforms in 1839", *Middle Eastern Studies*, 7/III, 1971, p. 301-316; Charles Coulston Gillispie "Scientific Aspects of the French Egyptian Expedition 1798-1801", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 133/IV, 1989, p. 447.

¹⁹Louis de Launay, "Gaspard Monge: III: l'Institut d'Égypte", *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, 11/I, 1932, p. 127; Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 2.

²⁰Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 2. Of course, this view is predominant in western literature. However, there are some alternative perspectives that argue just the opposite. See as an example Halil İbrahim Erol, "Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1798-1801)", *Istanbul University Journal of Sociology*, 42/I, 2022, p. 163-190.

²¹Henry Laurens, *L'Expédition d'Égypte (1798-1801)*, Éditions Points, Paris 2014, p. 17.

²²Said, *Orientalism*, p. 53-54.

²³Prochaska, "Art of Colonialism", p. 73. See also, Namık Sinan Turan, "19. Yüzyılda Fransa'da Şarkiyatçılığın Gelişimi", *Evrensel Kültür*, 272, 2014, p. 54-55.

the English received the Rosetta Stone in 1801 from the French who were leaving Egypt. Thus started the English-French competition in Egyptology, which would last a century and a half. To be clear, decisive turning point in egyptology competition between the two parties is that French scholar Jean-François Champollion has deciphered the enigma of Rosetta Stone in 1822. In 1820s, the English and French consuls in Cairo – Henry Salt (1780-1827) and Bernardino Drovetti (1776-1852) – were trying to outmaneuver each other to smuggle antiquities from all around Egypt.²⁴ When F. Auguste Ferdinand Mariette (1821-1881) became the founder and first director of the Egyptian Department of Antiquities in 1858, France became the leader in Egyptology²⁵ and managed to maintain this title for 94 years.

2. The Establishment of Institut d'Égypte

Established only two months after the occupation by Napoleon on 22-26 August 1798, Institut d'Égypte's nature and the place it occupies for Egyptian historiography are important. Napoleon's decree on the establishment of this organization is as follows:

*"Article 1 - An institute for the sciences and arts shall be established in Cairo, Egypt. Article 2 - The main purpose of this organization: shall be the advancement and dissemination of the Enlightenment in Egypt, studying, review and publication of Egypt's material, industrial and historical realities, and providing opinions on various subjects that will be consulted by the government."*²⁶

Institut d'Égypte was organized identically to Institut de France, which was established through the law dated 25 October 1795. Bonaparte formed a commission and divided it into two departments. The first of these was chaired by the Egyptian Institute Secretary Joseph Fourier, and the second was chaired by Geometrician Louis Costaz. Each of them prepared a series of questions regarding the agricultural processes, industrial products and the country's history and traditions. Napoleon strived for creating an inventory of Egypt's scientific, economic and cultural riches, disseminating the benefits of the Enlightenment to the country, and bringing back a piece of once radiant civilization.²⁷

The first meeting was held on 23 August 1798 under the chairmanship of Gaspard Monge²⁸ where Napoleon was the Vice-Chairman, Joseph Fourier was the Secretary, and Costaz was the Vice-Secretary. The Institute held its 62nd and final meeting on 22 March 1801. What is interesting is that Napoleon used the title of "Bonaparte, Membre de l'Institut, Général en Chef" when signing the official decrees in Egypt.²⁹ Starting on 23 August, the Institute's meetings were held publicly every five days. In addition, C. Louis Berthollet was carrying out experiments several times a year where everyone could participate.³⁰ In the neighboring properties, a botanical garden, a zoo, a natural history and mineralogy collection, a printing house and the

²⁴Said, *Orientalism*, p. 43, 121; Deborah Manley-Peta Rée, *Henry Salt: Artist, Traveller, Diplomat, Egyptologist*, Libri, London 2001, p. 69, 71, 76, 92-98.

²⁵Donald M. Reid, "Indigenous Egyptology: The Decolonization of a Profession?", *Journal of the American Oriental Society*, 105/II, 1985, p. 234.

²⁶Jean Leclant, "L'Égyptologie Française sur le Terrain", *Revue des Deux Mondes*, 10, 1998, p. 32-35. <https://www.revuedesdeuxmondes.fr/article-revue/legyptologie-francaise-sur-le-terrain/> (Access on 25 July 2024).

²⁷Pérès, *ibid*, p. 115.

²⁸Monge set out with the units under the command of Civita Vecchia'da Desaix; Bonaparte had assigned him from the Propaganda Office in Vatican to operate the printing house for Arabic, Syrian and Greek typefaces and for the staff who could do typesetting in these languages. Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 5; Charles-Roux, "Bonaparte Gouverneur Colonial", p. 304.

²⁹Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 5.

³⁰When the residents of Cairo were convinced that religious matters were not dealt with here, they started coming to these meetings in numbers. Pérès, *ibid*, 114. It is interesting that some of the experiments were ridiculed by Egyptian Azhari scholars. See Louis Antoine Fauvelet de Bourienne, "The French View of the Events in Egypt", *Napoleon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation, 1798*, ed. Shmuel Moreh, Markus Wiener Publishers, Princeton 1993, p. 133-166; Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, ed. Daniel Crecelius-Regina Books, Claremont 1990, p. 127-140.

machine shop of Nicolas Jacques Conté could be found.³¹

Institut d'Égypte had held 62 meetings before English General Abercrombie defeated French Commander Manou at Canope (21 March 1801) and caused the French to leave. The Institute was comprised of 12 mathematicians, ten physicists, six economists, and eight authors or artists.³²

The relationship between Napoleon and the Institute's foundation was arising from Napoleon seeing himself not as a "cruel invader" but as a "representative of civilization" as per the longings of the Egyptian people. A similar claim was mentioned by J. L. Tallien in the introductory text explaining the publication purpose of *La Décade Égyptienne Journal Littéraire et d'Économie Politique* in the first issue of the journal dated September 1798. The first issue of *La Décade Égyptienne* was comprised of articles authored by the members of Institut d'Égypte in Cairo. Tallien was responsible for the publication process.³³ According to Tallien, the "conquest" of Egypt should not only be advantageous for France politically or commercially, but it should also provide advantages in terms of sciences and arts.

*"Now, we no longer live in the times that conquerors know only to destroy the places where they bring their weapons: In those days, they were guided by their ambition to find gold. Today, on the contrary, the French not only respect the law, traditions and habits but also the prejudices of the peoples whom lands they occupy. To time, mind and education, they leave realizing the innovations that are prepared by philosophy and the century-long Enlightenment and the application of which approaches closer with each passing day... Our purpose is not only to introduce Egypt to the French who are currently there but also to France and Europe..."*³⁴

In the mind of its founder, the Egyptian Institute aimed, on the one hand, to work "for introducing all the advancements of the modern civilization" to the shores of the Nile, and on the other, to research, examine and publish all material and tangible assets and documents that could shed light on the history of the first Egyptians or reveal the knowledge there. In the beginning, the Institute, comprising of 36 members, was divided into branches: mathematics, physics, literature and fine arts and political economy.³⁵ Nevertheless, there were also names from the military staff of the campaign that mentioned the intention to bring values of the Enlightenment to this corner of the Mediterranean regarding the establishment purpose of the Institute. For instance, the mission of the Egyptian Institute is described with praise in the memoirs of Colonel Chalbrand:

*"Although the means it uses to win the hearts of the crowds and soften the prejudices of the country for once gives rise to legitimate criticism, there is no one who would not applaud its efforts to disseminate the benefits of the Enlightenment in the region, root out barbarism, and bring back a piece of the civilization that brough great glory to this region. In the mind of its founder, Institut d'Égypte, on the one hand, had the aim of working for introducing all the advancements of the modern civilization to the shores of the Nile, and on the other, researching, examining and publishing all the findings and documents that could shed light on the history of the first Egyptians or reveal the total knowledge there."*³⁶

³¹*Mémoires sur l'Égypte*, I, p. 3; Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 10, Meira Gold, "Ancient Egypt and the Geological Antiquity of Man, 1847-1863", *History of Science*, 57/II, 2019, p. 205.

³²Edouard de Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs sur l'Expédition d'Égypte, mis en Ordre et Publiés par le Baron Marc de Villiers du Terrage*, E. Plon, Nourrit, Paris 1899, p. 82.

³³Auriant, "Les Origines de l'institut Égyptien", *Journal des Savants*, May 1926, p. 218.

³⁴Jean Lambert Tallien, "prospectus", *La Décade Égyptienne*, I, VI (1799), 6; Also see Pérès, *ibid*, p. 118-119.

³⁵Pérès, "L'Institut d'Égypte", p. 113.

³⁶Colonel Chalbrand, *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie, par un Officier de l'Expédition*, Ed. Just Jean Étienne Roy, A. Mame, Tours 1874, p. 98-101; *Mémoires sur l'Égypte*, I, 1. "Formation de l'Institut d'Égypte", *La Décade Égyptienne*, I, 1798-1799 (VII), p. 9.

The officials of the Institute were selected from the Commission of the Sciences and Arts, and the others from the engineer, artillery and staff officers. For instance, we can include Andréossy, Leroi, Bonaparte, Malus, Costaz, Monge, Fourier, Nouet, Girard, Quesnot, Le Pere, Say, and Lancret as some of the members of the Mathematics Department. Besides that, Berthollet, Champy, Delile, Desgenettes, Dubois, and Savigny were among those who would carry out research in the fields of medicine and natural history. Names such as Bourienne, Desaix, Kléber, Reynier, Sucy, Sulkowsky, and Tallien were among those who would carry out research in the field of political economy. Finally, Denon, Dutertre, Norry, and Parseval de Grandmaison became members of the Institute to carry out studies in the field of literature and fine arts.³⁷ While being the symbol of the studies of the scholars in Egypt, the Institute made certain discoveries in Lower Egypt and around Cairo between 1798-1799. Establishment of a printing house that used Arabic and Latin letters, commissioning of a hospital, and formation of the necessary mechanical shops for the operations of the French army and the engineering committee are accepted as the works of the Egyptian Institute.³⁸

Thus, Napoleon Bonaparte diverted the attention of the Institute towards different subjects that would increase the advantages of occupying Egypt and would contribute to scientific advancement. By putting forth a series of questions, Bonaparte even aimed for the examination or solution of these thanks to the various commissions created under the Institute. The Egyptian Institute decided for the formation of the following commissions:³⁹

- 1- *"A commission shall be responsible for acquiring the truest information regarding viniculture in this region and establish the parts of the region that are most suitable for this viniculture.*
- 2- *The aqueduct that carries the Nile's waters to the castle is greatly damaged; this aqueduct's service is now disrupted, and previously, it has been carrying mediocre amount of waters only with the strength of more than 50 oxen, which were misused. It has been suggested to reward the person who brings the best and most economical project to supply water to the castle.*
- 3- *The commission comprised of the citizens named Delille, Geoffroy, Gloutier, Le Pere, Malus, and Norry shall review whether the enormous pile of monuments that somewhat constitute the periphery of Cairo can be utilized or not.*
- 4- *Citizen Bonaparte insists on the benefits of an observatory and provides the necessary resources for accelerating its creation. Citizen Norry shall meet with Citizen Caffarelli and the astronomers of the Institute to choose an appropriate location. The report shall be presented in the next meeting.*⁴⁰
- 5- *The Gauge or Nilometer could give rise to interesting research in terms of ancient geography and public usage: A commission has been assigned to correctly define this work, remember the historical facts about it, and identify the changes it endured or based on the rising of the riverbed. This commission shall also review whether it is advantageous to place machinery that are moved by the waterflow in this area.*
- 6- *It is suggested that experiments on a series of thermometric and hygrometric observations and slow movements and oscillation of magnetized needle should start as soon as possible.*
- 7- *Two commissions are assigned to excavate wells in various locations of the nearby desert to carefully examine the nature of water and all the incidental conditions.*
- 8- *There are many columns near the aqueduct, which seem to have been used to decorate a public building in the past."*⁴¹

³⁷ *Mémoires sur l'Égypte*, I, 2, Pérès, ibid, p. 113-114.

³⁸ Fernand Beaucour, "L'Institut d'Égypte et ses Travaux", *Souvenir Napoléonien*, 255, 1970, p. 11-13.

³⁹ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 20-21.

⁴⁰ *ibid*, I, 21.

When Vivant Denon managed to join the units of Desaix chasing Mamluk Murad Bey, he had seen the valley up to the first cataract and drawn the sketches of what he saw. Denon described his observations on Egypt with drawings. It can be understood from Denon's own statements that this was accomplished under hard conditions: "I made most of my drawings on my knees, standing and even on horseback; I could finish none of them as desired; not once I could find a table with good enough legs. Thus, I created my drawings to at least bear the simplicity of the moment and the reality of the nature".⁴²

While the war against the Mamluks continued, a large scientific expedition was carried out from March to October 1799 under the authority of Girard, the Chief Engineer of École nationale des ponts et chaussées. Their mission was to examine the hydrographic network to improve the agricultural produce. Despite their commander's warnings, Prosper Jollois and Edouard de Villiers carried out a series of important studies where they stayed.⁴³ While some among these engineers were busy creating a detailed map of Egypt, others were working on a series of arrangements that would make the Nile travelable every season. For instance, Edme François Jomard was busy with topographic studies in the delta, drew the first detailed maps of Alexandria and Cairo, and expanded his research to the borders of the Upper Egypt and Nubia.⁴⁴ In addition, by carrying out excavations, they started to search for all the remains that could provide historical data. The artists continued to collect everything that could give an idea about customs, traditions, arts and crafts on their canvases and albums. Thus, the scientists and artists combined their works with those of the soldiers throughout the campaign.⁴⁵

The members of the Egyptian Institute were changed after departures and deaths with some new appointments. For instance, Beauchamp, Lenère (architect), Bourienne, Lancret, Larrey, Gorancez, Ripault, Rigo, Kléber, Desaix, Reynier, Boudet, Dugua, Jacotin, and Marce were newer members.⁴⁶ Bonaparte himself determined which areas of expertise would be represented and the number and types of people. He assigned General Caffarelli du Falga, the commander of the Engineers Corp, with supplying technical equipment, maps and books for a library of more than 500 volumes besides his administrative and financial supervision. Monge was busy with creating art collections in Egypt for the benefit of Louvre.⁴⁷

In December 1799, a large expedition was carried out for the exploration of Giza, Saqqara and Memphis, and in January 1801, General Jacques François Menou assigned architect Jean-Baptiste Lepère and engineer Coutelle to carry out excavations and research. When the plates in *Description de l'Égypte*, which would be published later, are examined, we can recognize that the drawings came out of mostly the hands of engineers and architects. Since they were not knowledgeable about the hieroglyphic system, the ancient Egyptian scripture, it was quite hard to reproduce the observed details.⁴⁸ Even so, we see that these studies supported long-term knowledge production and publications in Egypt. From the notes and drawings brought by French scientists and artists, the work named *Description de l'Égypte* was prepared, comprising of nine foil volumes of text and 11 large foil volumes of plates; the first volume was presented to Napoleon, and

⁴¹ *ibid*, I, 21-22; Édouard de Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs sur l'Expédition d'Égypte, mis en Ordre et Publiés par le Baron Marc de Villiers du Terrage*, E. Plon, Nourrit, Paris 1899, p. 82, 86, 87.

⁴² Dehérain, "L'Exploration de la Haute-Égypte", p. 260.

⁴³ Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 82, 94-95.

⁴⁴ Silvera, "Edme-François Jomard", p. 301.

⁴⁵ Pérès, *ibid*, p. 115; Jean Edouard Goby, "La composition du Ier Institut d'Égypte", *Bulletin de L'institut d'Égypte*, 29, 1948, p. 345-367; Jean Edouard Goby, "La Composition du Premier Institut d'Égypte (suite)", *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 30, 1949, p. 81-99.

⁴⁶ De Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 82; *Memoirs Relative to Egypt: Written in that Country during the Campaigns of General Bonaparte, in the Years 1798 and 1799, by the Learned and Scientific men who Accompanied the French Expedition: Published in Paris by authority, Institut d'Égypte (1798-1801)*, T. Gillet, London 1800, p. 10.

⁴⁷ Gillispie-Dewachter, *The Monuments of Egypt*, p. 6.

⁴⁸ Leclant, "L'Égyptologie Française sur le Terrain", p. 36.

later volumes were published during the Restoration (after 1815). This work represents the final version of the research conducted by the members of the Commission of the Sciences and Arts.⁴⁹

French started printing and publication works in Egypt by bringing two printing houses with them: Imprimerie Orientale et Française and Imprimerie de Marc Aurel. Thus, the activities of the Institute were preserved with the publications printed in Cairo and put in the service of academia.⁵⁰ One of them, Imprimerie Orientale et Française, commissioned by Jean-Joseph Marcel in June 1798 in Alexandria, moved to Cairo in 1798 and changed its name to Imprimerie Nationale in January 1799.⁵¹

Between the dates of 29 August 1798 and 20 June 1801, we can see *Courrier de l'Égypte*, which was known as the propaganda newspaper of Napoleon in Egypt and published selected news for the campaign units, among the publication of the Institute.⁵² In addition, from 1 October 1798 to 31 March 1800, *La Décade Égyptienne* was published as a scientific journal allocated for the memoirs and reports of the Institute members.⁵³ Finally, *Mémoires sur l'Égypte* was published by the Egyptian Institute during the military campaigns of Napoleon Bonaparte between 1798-1799. In addition, *Memoirs* was published as four volumes between 1799-1801, and the first volume was translated into English in 1800, when Bonaparte's units were blockaded by Nelson's fleet.⁵⁴

The foundation of Institut d'Égypte and studying and reporting of Egypt's economy, natural resources and cultural riches through commissions in *Mémoires sur l'Égypte* are important. Therefore, the relationship between the Institute and *Mémoires* is one of the most important sources regarding the colonial adventure in Egypt. For instance, the first volume of *Mémoires* include the questions that are requested by Bonaparte to be research in the first meeting of the Institute:

- 1- "Can there be any improvements for the bakeries that bake bread for the soldiers in terms of fuel consumption, and what are these improvements? The examination of this question was assigned to a commission comprising of citizens named Berthollet, Caffrelli, Monge, and Say.
- 2- Is there any way to replace the hops in beer production in Egypt? This subject was referred to a commission comprising of citizens named Berthollet, Costaz, Desgenettes, and Gloutier.
- 3- What are the most common ways of purifying and rejuvenating the waters of the Nile? The work to finding answers to this question was assigned to a committee comprising of citizens Berthollet, Costaz, Monge, and Venture.
- 4- Is it more appropriate to build watermills or windmills in the current condition of Cairo? This was assigned to a committee comprising of citizens Andréossy, Caffarelli, Gostaz, Malus, and Say.
- 5- Does Egypt have resources to produce gunpowder, and what are these resources? This was referred to a committee comprising of citizens Andréossy, Berthollet, Malus, Monge, and Venture.
- 6- What is the status of justice, civil law and criminal law as well as education in Egypt? What kind of improvements can be made in these areas, and what do the people of Egypt want?

⁴⁹Dehérain, "L'Exploration de la Haute-Égypte", p. 265.

⁵⁰Jean Joseph Marcel, *Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française*, Le Caire, 1798, p. 15-16; Auriant, "Les Origines de l'Institut Egyptien. La société égyptienne (1836-1859)", *Journal des Savants*, 1926, p. 217.

⁵¹Turgut Kut, "Bulak Matbaası", *DiA*, 6, 1992, 387-388.

⁵²*Courrier de l'Égypte*, Institut d'Égypte, Le Kaire, 1798-1801.

⁵³*La Décade Égyptienne*, I, Institut d'Égypte, Le Kaire, 1798-1799; II, 1799; III, 1799-1800; IV, 1800.

⁵⁴See *Memoirs Relative to Egypt. Written in that Country during the Campaigns of General Bonaparte, in the years 1798 and 1799, by the Learned and Scientific Men who Accompanied the French Expedition*, I, R. Phillips, London 1800.

The commission responsible for collection and review of the knowledge necessary for the answers to these questions is comprised of citizens named Costaz, Sucy, and Tallien.”⁵⁵

At the meeting dated 11 April 1799, Citizen Antoine François Andréossy presented a report on the production of gunpowder in Egypt and Monge presented a report on the optical phenomenon called mirage by the sailors. At the meeting, another commission comprising of Costaz, Geoffroy and Malues to prepare tables that compare the weight and measurement units in Egypt and France. A commission comprising of Desgenettes, Shulkouski (Joseph Sulkowski 1770-1798) and Jean Lambert Tallien was formed to create an Arabic-French dictionary to make the French soldiers and civil servants communicate with the Egyptian people as required by the common life.⁵⁶ Thus, we see that all tangible and intangible cultural assets in Cairo, and in general, in Egypt were put under examination.

Answers to Napoleon's questions to the Institute continued to be submitted as reports. Bonaparte also gave instructions to the Institute to prepare an almanac. Beauchamp, Monge, Nouet and D. Raphael were responsible for preparing the draft for this almanac. The almanac, which was to be prepared with a triple-index, would include the calendar and time divisions based on the usage by the French, Copts and Muslims.⁵⁷ In the meantime, Fourier presented the report he prepared on the solutions of algebraic equations. Desgenettes provided information about the health issues of the Egyptians during this meeting. Desgenettes also started by reminding that a year should be divided into seasons as per the observations of Prosper Alpin. Dr. Alpin divided a year into four seasons. Based on this, the spring included the months of January and February; the summer lasted six months and was divided into two very different sections with first section being the months of March, April, and May, and the second being the months of June, July, and August; the autumn included the months of September and October; and the winter included the months of November and December. Besides this Desgenettes described the diseases specific to each of these seasons. He emphasized that the army struggled with only three diseases during the end of the summer season: ophthalmia, diarrhea and dysentery. He had gathered much empirical data about these diseases. He linked the major cause behind the last two diseases to the frequent changes in temperature.⁵⁸ The observations of Desgenettes regarding the common diseases found in the country and his opinions regarding the treatment of such diseases introduced modern medical practices to Egypt. Of course, the main purpose here was primarily to protect the health of the French soldiers.⁵⁹

For the French, topography was a cause of physical and medical concern, and the purpose of the 18th century medicine was to balance men's, women's and children's physiologies with the environment. The expedition's chief physician was Nicolas Desgenettes and chief surgeon was Dominique Jean Larrey. On the unhealthy environment in Egypt and its remedies, Desgenettes authored the work named *Topographie Physique et Médicale de l'Égypte* which also included a collaboration with the astronomer Nicolas-Antoine Nouet. Throughout the occupation, Desgenettes gathered data on the population dynamics of Egypt, compiled the necrology of Cairo during the three years when the French held the control, and wrote the military medical text that established policies for cleaning, public health and the organization of hospitals.⁶⁰ D. Jean Larrey mostly wrote about diseases. He made the clinical definitions of diseases such as ophthalmia

⁵⁵ *Mémoires sur l'Égypte*, I, p. 3-4.

⁵⁶ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 4-5.

⁵⁷ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 9.

⁵⁸ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 9-11.

⁵⁹ René-Nicolas Dufriche Desgenettes, *Histoire Médicale De L'armée D'orient*, Bossange, Masson, Besson, Paris 1802, p. 3.

⁶⁰ Gillispie, "Napoleon's Egyptian Campaign", p. 85

(generally, trachoma), bubonic plague, tetanus, yellow fever, leprosy, lymphedema and gigantism.⁶¹

Citizen Berthollet reported on the processes used for the indigo production, which was an important source of income in Egypt at the time. He was interested in the trade, cultivation and production of indigo with certain changes and sent a sample of the product. A committee comprised of Berthollet, Costaz and Descostils was asked to prepare a report about this subject. The report prepared by Descostils argued that the methods used in Egypt and not yet preferred by any of the researchers could provide a preferable indigo, albeit it could be of lower quality.⁶²

The Institute could discuss several topics at a single meeting. For instance, at an Institute meeting, Dr. Larrey was asked his opinions regarding ophthalmia, commonly seen in Egypt, and after that, Beauchamp presented his journey from Istanbul to Trabzon as a report, and even Beauchamp's observations were discussed.⁶³ On the other hand, Dolomieu argued that the sea level had changed since the Ptolemaic Era and rose approximately two feet.⁶⁴ D. S. Guy Tancred de Gratet de Dolomieu informed the Institute regarding the measures he thought should be taken for the selection, protection and transportation of the antiquities. Citizen Nectoux presented to the Institute the great advantages of creating a garden dedicated to agriculture for Egypt.⁶⁵ A commission was established to examine Nectoux's report, which was also assigned to collect all the necessary knowledge to develop various types of planting and cultivation. The commission members were Berthollet, Costaz, Delille, Desgenettes, Gloutier, and Tallien.⁶⁶

In the session of 21 September, Nicolas Antoine Nouet presented a guide that brought together the time and calendar sections based on the usage by the French, Copts and Turks.⁶⁷ In addition, Le Pere prepared a minimized map of Alexandria's city plan. This plan, scaled 1:1.000 for each dimension, was examined by the members of the Department of Bridges and Roads alongside engineers and geographers.⁶⁸ On the other hand, the sounding research at the roadside and two ports in Alexandria continued, and a report was prepared on the observations of the advancement of the alluvium and direction and strength of winds. The aim was to compare the results of these studies and realize all the projects geared towards seafaring. Underwater channels and wells that received the waters of Al-Khalidiyah (al-Fayyum) were also examined in detail. Thus, a hydraulic map of the city was created.⁶⁹

In another meeting, Nouet informed the Institute about the surveying of several locations for an observatory that was to be used for astronomy and meteorology by a commission he was a member to.⁷⁰ Dolomieu provided information about the causes of the collapse of the ancient monuments of Alexandria and examined especially the effects on the structure known as the Mosque of One Thousand Columns.⁷¹ It could not withstand the force of nature that slowly destroyed the marble and granite columns used in its construction. The scattered and completely shapeless ruins of the walls of Alexandria were proof of this. According to Dolomieu, the reason behind the destruction of the monuments could be explained through

⁶¹ Gillispie, "Napoleon's Egyptian Campaign", p. 85

⁶² *Mémoires sur l'Égypte*, p. 23-24.

⁶³ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 14.

⁶⁴ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 15.

⁶⁵ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 16-17; Lokke, "The French Agricultural Mission", p. 111-117.

⁶⁶ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 17-18.

⁶⁷ Robert Solé, *Les Savants de Bonaparte*, Seuil, Paris 1998, p. 163-164.

⁶⁸ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 19.

⁶⁹ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 19.

⁷⁰ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 24.

⁷¹ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 25.

scientific phenomena and natural conditions as well as the frequent changes in the hygrometric status of the atmosphere.⁷²

In the session of 11 November, Le Pere prepared a report on behalf of a commission that was tasked with recommending the geographical scales that need to be adopted for the plans of the cities and provinces. Review of the drawing of a windmill submitted by Cécile was assigned to a commission comprising of Monge, Le Pere, and Malus. In addition, Geoffroy presented a report regarding the duties of the librarian on behalf of a commission. Later, a vote was called to appoint a librarian, and Louis Ripault was elected. In addition, Geoffroy presented a collection that included reviews of natural history to the Institute in that meeting, and it was decided to preserve these works in the Institute library.⁷³

Bonaparte suggested the creation of a commission to examine the methods used by the Egyptians to cultivate wheat and compare these to those used in Europe, and assigned Dolomieu, Gloutier, and Delille for this.⁷⁴ Some Institute members encountered many incidents where they had to observe the Egyptians' skills in dealing and playing with snakes, and even luring them to themselves. A commission comprising of Desgenettes, Geoffroy and Denon was assigned to examine and report on this issue.⁷⁵

Andréossy had prepared a report that included his investigations in the eastern and northern sections of the old Delta when carrying out surveys at Lake Manzala. Andréossy had explained the then-current state of the lake, the settlements that used to be there, the city of Manzala, the neighboring regions of the lake, the agriculture and methods used there, and the causes behind the formation of Lake Manzala.⁷⁶ In addition, Savigny prepared a report on natural history and catalogued different species of animals and especially insects that he observed during that period in Lower Egypt. Also, he tried to explain the decrease in the diversity of species in that region. Sacy had made some observations on the causes of the regular flooding of the Nile. He suggested a commission should collect information about the natural and civilization history of Abyssinia and Nubia as well as the flow of the Nile's upper waters. Thus, Beauchamps, Costaz, Dolomieu, Geoffroy, and Sacy assigned to that commission.

3. Warfare and Scientific Discovery: Commanders and Scientists

The place of L. C. Antoine Desaix (1768-1800) in the Egyptian Campaign within intellectual history is only secondary to his military role. He was a member of the Egyptian Institute, but he did not participate in the studies. Desaix, interested in the antiquities of Upper Egypt just like the artworks in Italy, did not submit any reports to the Institute, unlike many other commanders and executives. His real role was limited to the protection of the members of the Commission des Sciences et Arts that traveled to the Egyptian provinces under his command. He was assigned to provide a secure environment for scientific studies. For his services, he was conferred the title of "warrior philosopher" after his death.⁷⁷

During this period, the works of Vivant Baron Denon (1747-1825), one of Napoleon's artists, materialized Egypt in the eyes the common French. Through his paintings, Egypt transformed from a mythical realm into a real country. Vivant Denon could journey to Lower and Upper Egypt thanks to the expeditions of the French

⁷² *Mémoires sur l'Égypte*, p. 26.

⁷³ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 27-28; De Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 19, 30, 42.

⁷⁴ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 29; Lokke, "The French Agricultural Mission", 112.

⁷⁵ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 29.

⁷⁶ *Mémoires sur l'Égypte*, p. 31-32.

⁷⁷ Patrice Bret, "Le 'Guerrier Philosophe' Desaix, L'Institut D'Égypte et La Commission des Sciences et Arts", *Annales Historiques de la Révolution Française*, 324, 2001, p. 71; Paul Strathern, *Napoleon in Egypt*, Bantam Books, New York 2008, 188, p. 192.

army, and his paintings from this journey turned into a chronicle in which Mamluk Murad Bey described his days in Thebes.⁷⁸

Apart from the support he provided to the scientists and artists during his military assignment in Upper Egypt, Kléber's role in the Institute was as little as Desaix's. Desaix and Kléber had no intellectual duties. Desaix was a short-term member of Institut d'Égypte. 15 months before his election on 21 August 1798, Desaix was included in the member list of the Egyptian Institute by the Committee of Scholars, assigned to prepare the foundation of the Institute by Bonaparte, together with Jean Baptiste Kléber (1753-1800) and Jean-Louis-Ebénézer Reynier (1771-1814).⁷⁹ However, J. L. Ebénézer Reynier submitted several reports to the commissions before becoming a member. Kléber, who was also an architect, was appointed to the Department of Literature and Arts, and Desaix and Reynier were appointed to the Department of Political Economy.⁸⁰ Kléber did not directly participate in the Institute works but founded Commission des Renseignements sur l'État Moderne de l'Égypte (Commission for Information on the Modern State of Egypt). Although it would be very different from what General Jacques François Menou and the First Consul would shape it to be, the members of the Commission of the Sciences and Arts were generally accepted as the founders of *Description de l'Égypte*, as it encouraged them to combine their works into a comprehensive encyclopedia.⁸¹

On the other hand, unlike the commanders, officers, doctors and administrators in his provinces, Desaix did not send a single observer from Upper Egypt and did not participate in the works of the Institute for the four-month period from 10 November 1799, when he was elected to the commission, to March 1800, when he left Egypt.⁸² Still, in the notes taken by Desaix in Egypt, we see that there was the curiosity of an explorer rather than a scientific and artistic excitement.⁸³

Institute's activities were not carried out in a problem-free and easy process.⁸⁴ For instance, there was a revolt in Cairo on 21 October 1798, and Commander Dominique Martin Dupuy (1767-1798) was one of the first victims of this revolt. Thévenot and Duval, both engineers, were killed at the house of Caffarelli they were trying to defend. Many scientific tools of the Institute or commission members were destroyed. There were all kinds of expensive tools to observe the stars and make calculations at the attacked house of General Caffarelli, and these were damaged during the revolt.⁸⁵ In addition, Engineer Tetevides, who led the geographers, was among the killed.⁸⁶ The incident on 21 October showed that the safety of the French scientists was in danger and that the French occupation armies could not protect them.⁸⁷

With the foundation of the Institute, the aim was to make Cairo the scientific, artistic and literary center of Egypt. However, there were Frenchmen who thought it failed this purpose. According to them: "The Western Civilization failed to take root in these lands where only ruins existed. What was occupied by the Frenchmen was not a building but a tent they set up in the middle of their camps, and when we were faced with misfortune and had to leave Egypt, we folded this tent with our luggage: The Institute returned to a desolate

⁷⁸Vivant Denon, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte*, P. Didot l'Aîné, Paris 1802, p. 48, 82.

⁷⁹Jean Édouard Goby, *Premier Institut d'Égypte. Restitution des Comptes Rendus des Séances*, Impr. Darantiere, De Boccard, Paris 1987, p. xiii-xiv.

⁸⁰Bret, *ibid*, p. 71.

⁸¹Henry Laurens, *L'Expédition d'Égypte, 1798-1801*, Armand Colin, Paris 1989, p. 233-234; De Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 243

⁸²Bret, *ibid*, p. 71.

⁸³Philippe Bourdin, "Le Sultan Dévoilé Desaix en Égypte d'Après ses Notes de Campagne", *Annales Historiques de la Révolution Française*, 324, 2001, p. 47-62.

⁸⁴Turc-Wiet, *Chronique*, p. 20.

⁸⁵Abd al-Rahman al-Jabarti, *History of Egypt*, III, 71, 91.

⁸⁶De Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 83.

⁸⁷De Villiers du Terrage, *ibid*, p. 83.

Mamluk palace, the printing house returned to France, and the publications were suspended.”⁸⁸

4. Colonial Knowledge Generation: From *Mémoires sur l'Égypte* to *Description de l'Égypte*

With its longer title *Mémoires sur l'Égypte, Publiés Pendant les Campagnes du Général Bonaparte dans les Années 1798 et 1801* is a four-volume series published by Institut d'Égypte. *Mémoires sur l'Égypte* (Memoirs of Egypt). Comprised of research on different subjects, it is the result of joining together the research conducted by the scientists during Napoleon's Egyptian Campaign. We can count it among the first examples of Egyptology. This series also contains scientific articles previously authored by Western researchers on Egypt and other Arabic geographies. The new edition of the series was published in Paris between 1799-1803 (Years VIII-XI in the French Revolutionary Calendar), and the English translation of the first volume (1798-1799) was printed in London on 31 March 1800.⁸⁹

The Egyptian Institute contained various ancient Egypt collections where libraries, laboratories, workshops and scientists were present. One of the goals of the Institute was to disseminate knowledge, and for that, the scientists published two journals named *Mémoires sur l'Égypte* and *La Decade Égyptienne* as well as a newspaper named *Courier de L'Égypte*.⁹⁰ The first issue of *Courier de L'Égypte* was published on 29 August 1798 by Marc Aurel, one of the close friends of Napoleon. In addition, Editor-in-Chief Joseph Fourier, Costaz, and Desgenettes also contributed. The 116th and final issue was published on 9 June 1801. *Le Courier de l'Égypte* can be described as a Napoleonic propaganda newspaper published by the Egyptian Institute to support the military power, goals and the morale of troops in the Egyptian Campaign.⁹¹

Mémoires sur l'Égypte was not divided into chapters and was edited as a single chapter where a certain research manuscript would be followed by another research topic. These series can be seen as primary sources and as a collection of various studies compiled from incidents experienced since they also include the observations of Western researchers who witnessed the Egyptian Campaign. The contributions of *Mémoires sur l'Égypte* for the Egyptology are important. However, the editing style of the research papers in the series and the non-systematic manner of identifying research topics should also be noted. On the other hand, we see that general themes are dominant in *Mémoires sur l'Égypte*. For instance, military reports, discoveries related to the Egyptian topography or explanations about colonial issues are some of these. Subjects such as military reports, current information on weapons and the advancement of the campaign and even medical findings and observations of the military personnel are sometimes quoted in the research manuscripts. The “Table of Contents” section of the first volume that we have reviewed as a sample in fact shows that no particular goal was followed when addressing topics or themes:

“Foundation of the Egyptian Institute.

List of Institute Members

Summary of Institute Meetings and Works.

A Quote from the Report Submitted to the Institute by Citizen Andréossy on the Production of Niter and Gunpowder in the Country.

⁸⁸Auriant, “Les Origines de l'institut Égyptien”, p. 218.

⁸⁹T. Gillet, *Memoirs Relative to Egypt Published during the Campaigns of Napoleon Bonaparte in the Years 1798 and 1799*, Paris 1800; Charles-Roux, “Bonaparte Gouverneur Colonial”, p. 304.

⁹⁰Louis de Laus de Boisy, “The Institute of Egypt”, *Napoleon: Symbol for an Age, A Brief History with Documents*, ed. Rafe Blaufarb, Bedford, St. Martin's, New York 2008, p. 45-48.

⁹¹De Villiers du Terrage, *Journal et Souvenirs*, p. 74.

Citizen Desgenettes, "Report on an Appropriate Plan to Eastern Army Physicians in Order to Draw Egypt's Physical and Medical Topography"

The Report Submitted by Citizen Norry on the 7th Year of 6 Vendémiaire on the Pompei Column.

The Report by Citizen Gaspard Monge on the Optical Phenomenon Known as the Mirage.

Citizen Geoffroy's Observations on the Wings of Ostriches.

Observations on Arabian Desert Horses".⁹²

The differences in article subjects and methods are striking. This was probably since some individuals in the expedition had different academic backgrounds. Researchers can be divided into experts in the fields of archaeology and art history and experts in life sciences and military subjects. Geographical discoveries regarding Egypt include research related to directions, topography and terrain or location. Among some articles in the first volume of the series, "Observations on Arabian Desert Horses" and "An Agricultural Organization Plan in Egypt" can be counted within this context. The common tendency we see in many of these texts is that they were not written in the academic style we see in today's Western academia. A theme that we encounter within the series is the observations and reports regarding France's colonial subjects in Egypt. These are, for instance, "An Arabian Ode on the Conquest of Egypt" and "On Coptic Monasteries". These discuss the beliefs of Egyptians and rituals related to those beliefs.⁹³

Collected in four volumes, *Mémoires sur l'Égypte* series created an important foundation for *Description de l'Égypte*. The collection of various studies and observations carried out during Napoleon's Egyptian Campaign were published from 1809 to 1829 in 37 volumes and were submitted to the French government together with other studies of the period. Nevertheless, *Description de l'Égypte*, which started to be published in 1809, is comprised of ten foil volumes that include 837 copper gravures and most of these include more than 3000 illustrations. An additional atlas was allocated to a 50-page topographical review of Egypt and Syria (Bilad al-Sham) and some regions of Palestine. Nine volumes, each of which is 800 pages on average, of memoirs, depictions and interpretations in the first edition complete this illustrative material. In the second edition, these were published as 26 octavo volumes. The text and illustrations of *Description de l'Égypte* are divided into three thematic groups: (1) "Antiquités (Antiquities)" that include five volumes of plates related to Ancient Egypt; (2) "État Moderne (Modern State)" that include the two volumes of plates that cover the period from Arabian conquest to French occupation (three books); and (3) "Histoire Naturelle (Natural History)" that include two volumes of plates regarding the natural history of the Nile Valley and Red Sea Shores (in three books). The reason behind *Description de l'Égypte*, or in other words, such a voluminous collection of research results and knowledge on Egypt is an object of interest.⁹⁴

In *Description de l'Égypte*, some author names are accompanied by one or more references regarding the said author's rank, title or status. In 1806, the French Minister of the Interior requested the list of those helped *Description de l'Égypte*, and on 19 August, a list of these names, divided into two categories as specifically paid or unpaid by the government, was submitted. In the first category, the names of ten individuals are followed by their title "Member of the Egyptian Institute". These names are Collet-Descotils, Dutertre, Geoffroy Saint-Hilaire, Girard, Jacotin, Lancret, Jacques-Marie Le Père, Protain, Redouté, and Savigny. The names of the other 12 individuals are not followed by a title. These are Balzac, Cécile, Chabrol, Corabeuf,

⁹²*Mémoires sur l'Égypte, Publiés Pendant les Campagnes du Général Bonaparte*, I, Impr. de P. Didot l'ainé, VIII-XI (1799-1802).

⁹³See *Mémoires sur l'Égypte*, I, VIII (1799).

⁹⁴*Description de l'Égypte, ou Recueil des Observations et des Recherches qui ont Été Faites en Égypte Pendant l'Expédition de l'Armée Française*, First Edition, 22 Volumes, Imprimerie Impériale, Paris 1809-1828; 2nd Edition, 26 volumes of text, 11 volumes of plates, one volume Carte topographique, C. L. F. Panckoucke, Paris 1821-1830; Charles C. Gillispie, "The Scientific Importance of Napoleon's Egyptian Campaign", *Scientific American*, 271/III, 1994, p. 78-85.

Dupuis, Jollois, Legentil, Raige, Rozière, de Villiers du Terrage, Villoteau, and Jean-Baptiste Lepère. Finally, Jomard's name is accompanied by the title "Secretary of the Society (Secrétaire de la Société)".⁹⁵

The archaeological plates in the first chapter of *La Description de l'Égypte*, which comprise more than half of the wealth of illustrations in total, brought together the first modern vision on the Egyptian Antiquity and French enthusiasts. Europeans started to examine the Nile Valley, envisioning the diversity and details of these gravures. Previously, the Western awareness regarding the Land of Pharaohs was based on the scale and orientation of the Pyramids or the rumors about the Sphinx. The most important development caused by the Napoleonic Campaign was the presentation of measurable and observable knowledge about Egypt rather than a mythical or epic rhetoric. We see that before 1798, the information regarding Upper Egypt was also limited. Therefore, the expeditions of Armée de l'Orient there were important.⁹⁶

Those who contributed to *La Description de l'Égypte* drew all the monuments in the south, starting with the Philae Island. Throughout the road, they made drawings, took measurements and carried out excavations, and moving down from Kom Ombo and Edfu, respectively on the right and left banks of the Nile, they passed through Esna. In this expedition, the members of the Commission of the Sciences and Arts had no guide but the ancient historians and geographers Herodotus, Strabo and Diodorus to understand and interpret the importance of what they saw. Still, when faced with many reliefs and hieroglyphs, the engineers copied these identically, preserving the proofs of scripts and structures that have since been lost as in many instances. For instance, the Isis Temple across Esna on the shores of the Nile was destroyed in 1828, during the rule of Mehmed Ali Pasha.⁹⁷ This temple became known through the drawings that were made during the Napoleonic Campaign.

The second chapter of *La Description de l'Égypte* was more related to the country's state at the end of the 18th century. A large portion of the text is comprised of memoirs, observations and studies on topography. The engineer units, who carried out the traverses created by the maps, had a mission beyond mere cartography. The cartographers, who travelled to every village throughout the Delta in Upper Nile, were instructed to carry out a census-like count, to report the number of residents and families, their statuses and occupations, types of agriculture, number of horses and camels, animal husbandry practices, types of trade and industry, quarries, oases, channels, aqueducts, means of transport and communication as well as the ethnic and religious characteristics of both the sedentary and nomadic peoples.⁹⁸ This information was needed first and foremost by the French colonial administration.

There are studies among the memoirs and monographs included in the second chapter of *La Description de l'Égypte*, which encompass subjects that could be classified as social sciences or humanities of today. Among these were the disciplines that were new at the time, such as anthropology (both cultural and physical), demographics, meteorology, political science, sociology, geopolitics, microeconomics, medieval history, administrative history, linguistics, and musicology. The authors of these were also engineers, scientists and soldiers.⁹⁹

Beyond a compilation of knowledge on Egypt, the importance of participation of science in a military campaign lies within the relationship established between official knowledge and politics. Different from the previous commercial colonialism, the occupation of Egypt had a cultural component. Technical competency

⁹⁵Jean-Édouard Goby, "La composition du premier Institut d'Égypte" *Bulletin de l'institut d'Égypte*, issue 30, 1947, p. 86-88.

⁹⁶Dominique-Vivant Denon, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte, Pendant les Campagnes du Général Bonaparte*, Impr. de P. Didot l'Aîné, Paris 1802, p. 147.

⁹⁷Gillispie, "Napoleon's Egyptian Campaign", p. 80.

⁹⁸Gillispie, *Ibid*, p. 85.

⁹⁹Gillispie, *Ibid*, p. 85.

was at the forefront of culture and caused the superior to act as the educator or the bringer of culture. The French army was also trying to bring French science to the shores of the Nile. French exceptionalism shows itself here, because the English in India, the Dutch in Indonesia, the Spanish and Portuguese in Americas, and imperialism in general, never attempted such a thing.¹⁰⁰ The dissemination of European science and its extensions within African and Asian societies under the patronage of military conquest and political power started with the French occupation of Egypt.

Conclusion

Napoleonic occupation of Egypt was the harbinger of the colonial occupation and competition in the African lands of the Ottoman Empire throughout the 19th century. Nevertheless, the French occupation of Algeria in 1830 and Tunisia in 1881 and the English occupation of Egypt in 1882 and Sudan in 1889 are examples of these. The colonial institutions created following these occupations and their functions have not been fully investigated. This study focuses on the activities of the Egyptian Institute as a colonial, orientalist institution that was established after the occupation.

Following year 1798, during the occupation, Egypt witnessed the practice of European sciences, which were embodied by the members of Bonaparte's Commission des Sciences et des Arts and the newly established Institut d'Égypte. One month after the Battle of the Pyramids, Gaspard Monge, Claude-Louis Berthollet and Jean-Baptiste Fourier were the first striking names in the scientific commission of Napoleon and had important roles in the Egyptian Institute that was established as the colonial adaptation of the Institute of France. It held its first meeting on 23 August 1798 under the chairmanship of Gaspard Monge, where Napoleon was the Vice-Chairman, Josep Fourier was the Secretary, and Costaz was the Vice-Secretary. It held its 62nd and final meeting on 22 March 1801. According to French thesis is the purposes of the Institute were to enlighten Egypt, advise the Egyptian government and examine the history, industry, culture and nature of the country. As with the aims of the Institute, bringing along scholars to a military expedition fit with the spirit of the Enlightenment, but it was obvious that the real concern of Napoleon was based on practical reasons. His scholars had the skills that could be useful for an invasion army. Many were engineers who could build bridges and castles, and others could produce everything the army would need. Indeed, scientific and cultural tools for the colonial occupation were at the service of the French army through the institute.

The company of French scientists and engineers to the invasion army and the transportation of the Nile's ancient research through their works lies in the background of the emphasis on the scientific importance of Napoleon's Egyptian Campaign. Besides the works for the discovery of Egypt, the Institute was determined to support the French army with a colonialist attitude that also aimed for the technical improvement of the country. Therefore, the publication activities of the Institute between 29 August 1798 and 20 June 1801 are significant. *Courrier de l'Égypte*, the propaganda newspaper of Napoleon and one such leading publication effort, is known for its selected news for the campaign units. From 1 October 1798 to 31 March 1800, the memoirs and reports of the Institute members were published in the scientific journal *La Décade Égyptienne*. In addition, there is also *Mémoires sur l'Égypte*, published during the Napoleon's military campaigns of 1798 and 1799.

The most famous finding of the expeditions carried out while the military campaign was ongoing is the Rosetta Stone, which is still in the British Museum today. When the French were leaving Egypt towards the end of 1801, they delivered the stone to the English forces. The Commission had carried out important scientific

¹⁰⁰Gillispie, Ibid, p. 85.

activities in the Land of the Pharaohs. *La Description de l'Égypte*, which included, besides archaeological research and natural history of the region, research on physical and chemical phenomena and reviews of the sociology of an exotic country, was created.

Even though occupying this fertile Ottoman province to the south of the Mediterranean and northeast of Africa was a strategic and diplomatic move, it made it essentially visible in the eyes of the Westerners through the activities of scientists and artists. With its local features, ancient heritage and Islamic civilization, Egypt had now become the research field of science and adventurers. Therefore, *La Description de l'Égypte*, published between 1809-1828, has a meaning that is beyond being the handbook of a colonialist in Egypt. This encyclopedia was divided into three main chapters: Ancient Egypt, Modern Egypt, and Natural History. *Description de l'Égypte* can be considered as a guide to Egypt for both the French scientists and the francophones.

The occupation of Egypt by Bonaparte in 1798 was given meaning to signal “a turning point and start of the modern age” in Middle Eastern historiography. When we consider this historical event from the French or European historiography’s point of view, it can be understood that this was carried out with two missions: colonial expansion and bringing the virtue and accumulation of the Enlightenment to “backward peoples”. In this part of the century, colonialism did not adopt a religious duty towards the countries and societies it invaded like bringing Christianity to South America. Instead, it adopted the goal of an all-out civilizing mission. Therefore, the occupation armies were accompanied by scientists, engineers, artists, libraries and laboratories. In this century, where the Enlightenment thought classified the world and especially the humanity as advanced civilizations and others, it showed that the superior party justified itself in shaping or rearranging the society that it thought to be backwards. The most important consequence of the Napoleonic occupation for the Egyptians was that the country became an international colonial issue after 1798.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Selda Güner Özden (Assoc. Prof. Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History, Ankara, Türkiye 0000-0002-0669-8900 sguner@hacettepe.edu.tr

References | Kaynakça

Courrier de l'Égypte, Institut d'Égypte, Le Kaire, 1798-1801.

La Décade Égyptienne, 1, Institut d'Égypte, Le Kaire, I, 1798-1799; II, 1799; III, 1799-1800; IV, 1800.

“Formation de l'Institut d'Égypte”, *La Décade Égyptienne*, I/ VII (1798-1799).

Mémoires sur l'Égypte, Publiés Pendant les Campagnes du Général Bonaparte, I, Impr. de P. Didot l'ainé, VIII-XI (1799-1802).

Description de l'Égypte, ou Recueil des Observations et des Recherches qui ont Été Faites en Égypte Pendant l'Expédition de l'Armée Française, First Edition, 22 Volumes, Imprimerie Impériale, Paris 1809-1828.

- Memoirs Relative to Egypt: Written in that Country during the Campaigns of General Bonaparte, in the Years 1798 and 1799, by the Learned and Scientific men who Accompanied the French Expedition: Published in Paris by authority, Institut d'Égypte (1798-1801)*, T. Gillet, London 1800.
- Abd al-Rahmân Jabartî, *Abd al-Ra'hmân al-Jabartî's History of Egypt, Ajâ'ib al- Âthâr fî'l-Tarâjim wa'l-Akhbâr*, Trans. and Ed. Thomas Philipp-Moshe Perlmann, Guido Schwald, III, Franz Steiner, Stuttgart 1994.
- Auriant, "Les origines de l'institut Égyptien", *Journal des Savants*, (1926), p. 217-227.
- Charles-Roux, François, "Bonaparte Gouverneur Colonial", *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, 64/III (1941), p. 290-305.
- Beaucour, Fernand, "L'institut d'Égypte et ses Travaux", *Souvenir Napoléonien*, 255 (1970), p. 11-13.
- Bret, Patrice, "Le 'Guerrier Philosophe' Desaix, L'institut D'Égypte et La Commission des Sciences et Arts", *Annales Historiques de la Révolution Française*, 324 (2001), p. 69-82.
- Bourdin, Philippe, "Le Sultan Dévoilé Desaix en Égypte d'Après ses Notes de Campagne", *Annales Historiques de la Révolution Française*, 324 (2001), p. 47-62.
- Colonel Chalbrand, *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie, par un Officier de l'Expédition*, Ed. Just Jean Étienne Roy, A. Mame, Tours 1874.
- De Bourienne, Louis Antoine Fauvelet, "The French View of the Events in Egypt", *Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle of the French Occupation, 1798*, ed. Shmuel Moreh, Markus Wiener Publishers, Princeton 1993, p. 133-166.
- De Launay, Louis, "Gaspard Monge: III: l'Institut d'Égypte", *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, 11/I (1932), p. 127-155.
- De Laus de Boisy, Louis, "The Institute of Egypt", *Napoleon: Symbol for an Age, A Brief History with Documents*, ed. Rafe Blaufarb, Bedford, St. Martin's, New York 2008, p. 45-48.
- De Villiers du Terrage, Edouard, *Journal et Souvenirs sur l'Expédition d'Égypte (1798-1801), mis en Ordre et Publiés par le Baron Marc de Villiers du Terrage*, E. Plon, Nourrit, Paris 1899.
- Dehérain, Henri, "L'Exploration de la Haute-Égypte par la Commission des Sciences et Arts de L'Armée d'Orient en 1799", *Revue Historique*, 166/II (1931), p. 256-265.
- Denon, Dominique-Vivant, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte, Pendant les Campagnes du Général Bonaparte*, Impr. de P. Didot l'Aîné, Paris 1802.
- Desgenettes, René Nicolas Dufriche, *Histoire Médicale de l'Armée d'Orient*, Bossange, Masson, Besson, Paris 1802.
- Erol, Halil İbrahim, "Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1798-1801)", *İstanbul University Journal of Sociology*, 42/1 (2022), p. 163-190.
- Fourier, Jean Baptiste Joseph, "Préface Historique", *Description de l'Égypte: ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée Française, publié par les ordres de Sa Majesté l'Empereur Napoléon le Grand*, Ed. Edme François Jomard, II, II, Antiquités, L'Imprimerie Impériale, Paris 1809.
- Gillet, T., *Memoirs Relative to Egypt Published during the Campaigns of Napoleon Bonaparte in the Years 1798 and 1799*, Paris 1800.
- Gillispie, Charles Coulston-Dewachter, Michel, *The Monuments of Egypt: The Napoleonic Edition*, Princeton Architectural Press, Princeton 1987.
- Gillispie, Charles Coulston, "Scientific Aspects of the French Egyptian Expedition 1798-1801", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 133/IV (1989), p. 447-475.
- _____, "Scientific Aspects of the French Egyptian Expedition 1798-1801", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 133/IV (1989), p. 447-475.
- _____, "The Scientific Importance of Napoleon's Egyptian Campaign", *Scientific American*, 271/III (1994), p. 78-85.
- Goby, Jean-Édouard, "La composition du premier Institut d'Égypte (Suite)" *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 30 (1947), p. 81-99.
- _____, "La Composition du 1er Institut d'Égypte", *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 29 (1948), p. 345-367.
- _____, "La Composition du Premier Institut d'Égypte (suite)", *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 30 (1949), 81-99.
- _____, "Contribution a l'inventaire des Sources Manuscrites et a l'Etude Bibliographique de l'Histoire de l'Expedition Française en Égypte", *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 33 (1952), p. 305-322.
- _____, *Premier Institut d'Égypte. Restitution des Comptes Rendus des Séances*, Impr. Darantiere, De Boccard, Paris 1987.
- Gold, Meira, "Ancient Egypt and the Geological Antiquity of Man, 1847-1863", *History of Science*, 57/II (2019), p. 194-230.
- Kut, Turgut, "Bulak Matbaasi", *DİA*, 6 (1992), 387-388.
- Laurens, Henry, *L'Expédition d'Égypte (1798-1801)*, Éditions Points, Paris 2014.
- Le Goff, Armelle, "Naturalisme et Diplomatie: Transferts et Échanges avec l'Égypte des Pachas (1825-1869)", *Bulletin de la Sabix*, 54 (2014), p. 33-35.

- Leclant, Jean, "L'Égyptologie Française sur le Terrain", Jean Leclant, "L'Égyptologie Française sur le Terrain", *Revue des Deux Mondes*, 10, 1998, p. 32-42. <https://www.revuedesdeuxmondes.fr/article-revue/legyptologie-francaise-sur-le-terrain/> (Access in 25 July 2024).
- Lokke, Carl Ludwig, "The French Agricultural Mission to Egypt in 1801", *Agricultural History* 10/III (1936), p. 111-117.
- _____, *France and the Colonial Question: A Study of Contemporary French Opinion, 1763-1801*, Octagon Books, London 1976.
- Laurens, Henry, *L'Expédition d'Égypte, 1798-1801*, Armand Colin, Paris 1989.
- Manley, Deborah-Rée, Peta, *Henry Salt: Artist, Traveller, Diplomat, Egyptologist*, Libri London 2001.
- Marcel, Jean Joseph, *Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française*, Le Caire 1798.
- Munier, Henri, *Tables de la Description de l'Égypte, Suivies d'une Bibliographie sur l'Expedition Française de Bonaparte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire, Cairo 1943.
- Paton, Andrew Archibald, *A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali; from Arab and European Memoirs, Oral Tradition, and Local Research*, I, Trübner & Company, London 1863.
- Pérès, Henri, "L'Institut d'Égypte et l'Œuvre de Bonaparte Jugés par Deux Historiens Arabes Contemporains", *Arabica*, 4/II (1957), p. 113-130.
- Philipp, Thomas, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, ed. Daniel Crecelius, Regina Books, Claremont 1990, p. 127-140.
- Prochaska, David, "Art of Colonialism, Colonialism of Art: The "Description de l'Égypte" (1809-1828)", *L'Esprit Créateur*, 34/II (1994), p. 69-91.
- Reid, Donald M., "Indigenous Egyptology: The Decolonization of a Profession?", *Journal of the American Oriental Society*, 105/II (1985), p. 233-246.
- Said, Edward W., *Orientalism*, Penguin, London 1991.
- Saint-Hilaire, Geoffroy, *L'Expédition d'Égypte. Correspondance (1798-1802). La Visite des Pyramides par le Général Bonaparte. Bonaparte et la Dignité des Sciences. Recherches sur l'Ancienne Memphis. Rapport au Muséum sur les Collections Rapportées d'Égypte*, Paleo Eds, Paris 2012.
- Silvera, Alain, "Edme-François Jomard and Egyptian Reforms in 1839", *Middle Eastern Studies*, 7/III (1971), p. 301-316.
- Solé, Robert, *Les Savants de Bonaparte*, Seuil, Paris 1998.
- Strathern, Paul, *Napoleon in Egypt*, Bantam Books, New York 2008.
- Tallien, Jean Lambert, "prospectus", *La Décade Égyptienne*, 1/VI (1799-1799), p. 5-8.
- Tignor, Robert L., *Egypt: A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2010.
- Namık Sinan Turan, "19. Yüzyılda Fransa'da Şarkiyatçılığın Gelişimi", *Evrensel Kültür*, 272 (2014), p. 54-59.
- Turc, Nicolas-Wiet, Gaston, *Chronique d'Égypte 1798-1804*, l'Inst. Francais d'Archeologie Orientale, Le Caire 1950.
- Volney, Constantin-François, *Travels through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785*, I-II, G. G. J. and J. Robinson, London 1787.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Rusya, Osmanlı ve İran Arasındaki Rekabette Bir Tebaa: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkasya'daki Ermenilerin Durumu (1801-1849)

A Subject Between Russian, Ottoman and Iranian Rivalry: The Situation of Armenians in the Caucasus in the First Half of the XIXth Century (1801-1849)

Serkan Keçeci¹

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Öz

Bu çalışma jeopolitiğin önemli bileşenleri olan coğrafya ve demografiye vurgu yapmaktadır. Üç emperyal gücün -Rusya, Osmanlı ve İran- Kafkasya vilayetlerindeki savaş sonrası demografik dalgalanmaları yönlendirme iradesi ve becerisi onların stratejik anlamda güçlü ve zayıf yönlerinin açığa çıkmasına da sebep oldu. İran ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermenilerin 1826-1828 Rusya-İran ve 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşları sonrasında Rusya tarafından Kafkasya'da yeni ele geçirilen bölgelere kitlesel göçü, Rusya'nın kolonizasyon siyasetinde ve bölgede Rusya hâkimiyetinin pekiştirilmesinde önemli bir dönüm noktasıydı. Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları, yaklaşık 150.000 Ermeni'nin Rusya İmparatorluğu topraklarına göç etmesiyle sonuçlandı. Bu durum büyük kriz dönemlerinin yerel halklar üzerinde hangi seviyede demografik sonuçlar doğurabileceğinin bir örneği olarak da ele alınabilir. Bilhassa Kırım Savaşı sonrasında 'demografik muharebe' olarak da adlandırılan oldukça geniş çaplı göç olaylarının en yakın öncülü olarak gerçekleşen Ermeni nüfusun bu kitlesel hareketi önceki yüzyıllarda imparatorluklar tarafından ele alınan paradigmalardan değişmekte olduğunun da bir yansımasıdır. Önceki yüzyıllardaki örneklerine kıyasla Ermenilerin imparatorlukların merkez ve taşrasındaki malî, iktisadî ve ticarî alandaki etkinliği ve önemi, Rusya İmparatorluğu'nun güneye doğru ilerleyişi ve Kafkasya'da artan askerî prestiji ile değişmeye başladı. Bu süreç Osmanlı ve İran idarî merkezlerinin Ermeni cemaatine olan bakışını gözden geçirmesine sebep olurken aynı zamanda Rusya'nın sınır bölgelerindeki güvenlik kaygısını azaltmak ve daha idare edilebilir bir demografik yapı inşa etme kaygısını da beraberinde getirdi.

Abstract

This paper emphasises geography and demography as important components of geopolitics. The willingness and ability of the three imperial powers - Russia, the Ottoman Empire and Iran - to manage the post-war demographic fluctuations in the Caucasus provinces revealed their strategic strengths and weaknesses. The mass immigration of Armenians from the borders of Iran and the Ottoman Empire into Russia's newly captured territories in the Caucasus following the Russo-Iranian War of 1826-1828 and the Russo-Ottoman War of 1828-1829 was an important turning point in Russia's colonisation policy and the consolidation of Russian dominance in the region. The Treaties of Turkmenchay and Adrianople resulted in the immigration of approximately 150,000 Armenians to the territory of the Russian Empire. This can be taken as an example of the extent to which periods of great crisis can have demographic consequences on local populations. This mass movement of the Armenian population, which was the closest precursor to the large-scale immigration events, also referred to as 'demographic warfare', especially in the aftermath of the Crimean War, is also a reflection of the changing paradigms that had been handled by the empires in previous centuries. The financial, economic and commercial influence and importance of Armenians in the centre and provinces of the empires began to change with the Russian Empire's southward advance

Atıf | Citation: Keçeci, Serkan. "Rusya, Osmanlı ve İran arasındaki rekabette bir tebaa: XIX. Yüzyılın ilk yarısında kafkasya'daki Ermenilerin durumu (1801-1849)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 114-136. <https://doi.org/10.26650/iutd.1614432>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Keçeci, S.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Serkan Keçeci serkan.kececi@deu.edu.tr

and growing military prestige in the Caucasus. While this process caused the Ottoman and Iranian administrative centres to reconsider their attitude towards the Armenian community, it also brought with it Russia's concern to reduce security concerns in the border regions and to build a more manageable demographic structure.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler • Kafkasya • Rusya İmparatorluğu • Osmanlı İmparatorluğu • İran.

Keywords

Armenians • Caucasus • Russian Empire • Ottoman Empire • Iran

Extended Summary

This work examines the Caucasus as both a periphery and a centre of interaction between three competing empires—Russia, the Ottomans, and Iran—each seeking to shape the region to serve their strategic ambitions. While the mountainous terrain provided a stronghold against Russian influence, the presence of Christian communities like Armenians and Georgians played a key role in imperial struggles. While Russia's military successes in the early XIXth century initially fostered positive perceptions among Armenians in Tbilisi and Karabakh, attitudes varied in regions with stronger trade and cultural ties to Iran and the Ottoman Empire. When Russia's influence declined, religious leaders like the Armenian catholicos played a greater role in shaping allegiances through religious rhetoric. During the Russian-Iranian (1826-1828) and Russian-Ottoman (1828-1829) wars, Russia's advances were welcomed by some Armenians in frontier regions. The Treaties of Turkmenchay and Adrianople allowed non-Muslims to migrate under Russian protection and sell their property. Russia viewed Christian Armenians and Georgians as potential allies in governing the region's large Muslim population.

By the late XIXth century, demographic shifts became a strategic tool in imperial conflicts. Migrations became more systematic, leading to what can be described as "demographic warfare," with both non-Muslims and Muslims relocating between Russian, Ottoman, and Iranian territories. The mass migration of Iranian and Ottoman Armenians to the Russian Caucasus was a gradual process, encouraged—and at times coerced—by local Armenian clergy and Russian military officials, some of whom were of Armenian descent. Unlike the forced deportations of Armenians by Shah Abbas I in the XVIIth century, this migration occurred as a post-war movement. Following the Treaties of Turkmenchay and Edirne, an estimated 150,000 Armenians left Iranian and Ottoman territories, settling in newly acquired Russian regions such as Revan, Nakhchivan, Akhalkalak, and Akhaltsyhe. There was a significant divide between the educated, affluent Armenian elites in the imperial capitals and the majority of Armenians—peasants, artisans, and small farmers—living in Anatolia and the South Caucasus. Many rural Armenians did not even speak Armenian, sharing little with the urban elite beyond their religion. To maintain influence over this dispersed population, Armenian elites relied on economic, financial, and religious networks. This arrangement also benefited the Iranian and Ottoman authorities, as they could use the elites to manage and appease the Armenian population in the provinces, particularly during periods of unrest.

The 1813 Treaty of Gulistan brought several key khanates, including Derbent, Baku, Ganja, and Karabakh, under Russian control, while Revan and Nakhchivan remained under Iran. Russia's growing military prestige was particularly welcomed by Armenians in Tbilisi and Karabakh. In Tbilisi, the headquarters of the Caucasus Independent Corps, Armenians benefitted from cultural and intellectual opportunities, while in Karabakh, Russia relied on the Armenian elite, the *maliks*, to govern the region despite their fragmented leadership. Their political and military struggles with the local khans were driven more by local interests than by ethno-national conflicts. Armenians around the Caspian Sea, engaged in trade, maintained ties with both Russia and Iran, while those in Revan and Nakhchivan remained distant from Russian influence. In regions where Russia's military presence was strong, Armenians aligned with Russian interests. However, in areas where Russian influence weakened, alternative powers filled the vacuum, shaping the pragmatic choices of Armenian elites and rural populations. Religious rhetoric also played a role in shaping Armenian loyalties, especially during crises.

Karabakh was divided into mountainous and lowland regions. The mountainous areas, controlled by Armenian lords, provided a military advantage, and Russian studies indicated that Armenians were the majority in these areas, while Muslims dominated the plains. Under Safavid rule, Karabakh *maliks* enjoyed privileges, which were later renewed by Nadir Shah after they resisted the Ottomans. As Russia expanded into Georgia, the *maliks* saw its growing power and sided with Russia against Iran during the Russo-Iranian War (1804–1813), seeking military protection amid shifting regional dynamics. The Aras River Valley and the Ararat Plain were key agricultural and trade centres in the South

Caucasus, serving as an important corridor for the Ottomans, Iranians, and Russians. The Khanate of Revan, home to the Armenian Catholicosate of Echmiadzin, remained under Iranian influence, allowing Armenians in Revan and Nakhchivan to maintain their religious and cultural identity while having relatively strong ties with Iran.

In the Ottoman Empire, the Armenian community was disorganized at the start of the XIXth century. However, the wealthy Armenian *amiras* in İstanbul held significant influence, both within the Armenian Patriarchate and in the Ottoman administration. The Russo-Ottoman War (1828-1829) highlighted the Patriarchate's role in influencing the Armenian population, many of whom viewed Russia positively, causing concern for the Ottoman authorities. The Armenian Church had a long tradition of lay participation in leadership, which in the early XIXth century resulted in control by the affluent Armenian elite in İstanbul. The *amiras'* loyalty to the Ottoman regime contrasted with the weaker influence of the Patriarchate over Armenians in the eastern frontier provinces.

In the 1840s, Russian authorities sought greater control over the South Caucasus. In 1840, the Armenian province was dissolved and merged into the Georgian-Imeret province, with all administration conducted in Russian. This reorganization failed to stabilize the region. In 1845, Emperor Nicholas I appointed Prince Mikhail Vorontsov as governor-general to improve governance by involving local elites. In 1846, he divided the South Caucasus into four provinces along ethno-religious lines. In 1849, to strengthen Russian control, he created a fifth province—the Yerevan province—by separating Armenian-majority areas from neighbouring provinces, though its southern half remained predominantly Muslim.

In 1845, Emperor Nicholas I appointed Prince Mikhail Vorontsov as governor-general of the Caucasus to address unrest in the region. Vorontsov aimed to integrate local elites into the administration and in 1846 convinced the tsar to divide the South Caucasus into four provinces along ethno-religious lines. Seeking Armenian support, he later reestablished an Armenian province. On 9 June 1849, he created the Yerevan province by separating it from Tbilisi province and incorporating the predominantly Armenian Aleksandropol region. This new province was larger, had improved transport links, and had an Armenian-majority north, while the south remained Muslim-majority.

Giriş

Bu çalışma, Kafkasya'yı hem bölgesel bir çevre hem de Rusya, Osmanlı ve İran gibi üç büyük imparatorluğun etkileşim merkezi olarak ele almaktadır.¹ Bu üç devlet, gelecekteki siyasi hedefleri doğrultusunda en uygun koşulları oluşturma çabası içindeydi. Kafkasya, bazısı için doğal bir sınır olarak görülürken, diğerleri tarafından daha fazla yayılma için bir üs olarak değerlendirildi.² Her ne kadar bölgenin dağlık yapısı yerel topluluklar arasındaki etkileşimi bir ölçüde sınırlasa da, imparatorluklar arasındaki jeopolitik rekabet, bu temasları kısmen de olsa teşvik etti. Şüphesiz din, yerel halkların bu imparatorluklardan birine bağlılık geliştirmesinde önemli bir rol oynadı; ancak bu bağlılıkların düzeyi bölgeden bölgeye değişiklik gösterdi. Örneğin, Güney Kafkasya'daki Müslüman topluluklar, kuzeydeki Çerkesler, Çeçenler ve diğer halklar kadar uzun soluklu ve kararlı bir direniş göstermedi.³ Bu farkta coğrafya belirleyici rol oynuyordu;⁴ zira dağlar, kuzey halklarına Rus nüfuzuna karşı direnme olanağı tanıyan bir üs sağlıyordu. Güney Kafkasya'daki Gürcü ve Ermeni gibi kalabalık Hristiyan topluluklar da bölgedeki güç dengesi açısından büyük öneme sahipti. Ancak uzun vadede temel gerçek şuydu: Kafkasya halkları bölünmüştü ve çoğu zaman yöneticileri, çevredeki imparatorluklar arasındaki güç değişimlerine pragmatik şekilde uyum sağlamak zorunda kaldı. Hiçbir yerli halk veya konfederasyon, imparatorluk güçlerini tek başına uzak tutacak güce sahip değildi. Dolayısıyla, Avrupalı büyük güçler bu mücadeleye dahil olamadığı sürece (örneğin 1854-1856 Kırım Savaşı'ndaki kısa süreli müdahale dışında), bölgenin kaderi üç imparatorluk arasındaki çekişme tarafından belirlendi.

XIX. yüzyılın başında Gürcistan'daki küçük kentsel nüfus ender olarak Gürcü idi ve büyük ölçüde Ermeni tüccarlar tarafından domine ediliyordu. Aslında Ermeniler yalnızca Gürcistan'da değil, bölgenin genelinde

¹ Literatürde "imparatorluk" terimi için farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003, s. 3-26. Bu üç imparatorluk da genel olarak kara imparatorlukları olarak nitelendirilebilir lakin İran'ın aksine Rusya ve Osmanlı imparatorlukları su yollarından da istifade edebiliyordu. Karşılaştırmalı bir çalışma için bkz., *Le Concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Presses Universitaires de France, Paris 1980. Kara imparatorluklarının siyasî yapısı ve motivasyonunun kapsamlı analizi için bkz., Shmuel Noah Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, Transaction Publishers, New Brunswick 1993. Öte yandan deniz imparatorluklarına odaklanan başka çalışmalar da bulunmaktadır, bkz., Michael W. Doyle, *Empires*, Cornell University Press, London 1986.

² *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, ed. Marie Benningsen Broxup Hurst, London 1992, s. 301-387. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önceki dönemlere nazaran Rusya İmparatorluğu'nun tedricen daha da agresif bir şekilde güneye doğru genişleme sürecinde, Karadeniz, nehirler ve Kafkas Dağları bu emperyal yapı için aşılması ve kontrol altına alınması gereken birer aşama ve müteakip ilerleyiş için bir dayanak noktası ya da sıçrama tahtası olarak olarak öngörülmüyordu. İran ve Osmanlı için ise bu tabii özellikler kuzeyli rakiplerine karşı kademeli savunma hatlarının tesis edilmesi açısından oldukça önemliydi zira bahsi geçen 'doğal engeller' vasıtasıyla daha az askerî kuvvet ve ekipman ile bu bölgeleri savunma ve ellerinde tutabilme fırsatına sahip oluyorlardı. Bu sebeple Kafkasya, hinterlandıyla -Azak Denizi, Karadeniz, Hazar Denizi, Kafkas Dağları, Kuban, Kur ve Aras nehirleri ve bunların bahsi geçen denizlere dökülen kısımları- beraber bir bütün olarak ele alındığında, jeopolitik olarak bunların kontrolünü elinde tutan emperyal yapının bir diğerine karşı izlediği askerî siyaset dönemsel olarak anlamını değiştiriyordu. 1569 yılında Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açarak, bu kanal sayesinde Azak Denizi üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşmayı hedefleyen Osmanlı askerî eliti, XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise daha güneyde bulunan Kuban Nehri'ni Rusya'ya karşı bir sınır hattı olarak görmek zorunda kalmıştı. Serkan Keçeci, "Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihî Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş", *Karadeniz Araştırmaları*, 21/81 (2024), s. 1-26.

³ Sadık Müftü Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Topluluklar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, I, İstanbul 2023; Moshe Gammer, "The Beginnings of the Naqshibandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, Sayı 34 (1994), s. 204-217; Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, 71/2 (Haziran 1999), s. 394-430; Austin Jersild, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the 'Small Peoples' of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review*, 59/4 (2000), s. 512-529; Anna Zerkina, *In Quest for God and Freedom: the Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, Hurst, London 2000; Gary Hamburg, Thomas Sanders ve Ernest Tucker, *Russian-Muslim Confrontation in the Caucasus: Alternative Visions of the Conflict between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859*, Routledge, London 2004. Müridizm üzerine çalışmalar için, bkz: P. Alfer'ev, *Kazi-Mulla i Miuridizm*, Tsentral'naya Tipografiya, Kazan 1909; N. A. Smirnov, *Miuridizm na Kavkaze*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskva 1963; Muhadin Kandur, *Miuridizm: İstoriya Kavkazskih Voin, 1819-1859 gg.*, El-Fa, Nalchik 1996; Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, ed. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987. Misyonerlik faaliyetleri için bkz: Hakan Kırımlı, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries: The Story of Kattı Geray and Other Baptised Descendants of the Crimean Khans", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 45/1 (2004), s. 61-107; A. D. H. Bivar, "The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57/2 (1994), s. 283-302; *Führer zum Archiv der Basler Mission: Südrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820-1840)*, ed. Paul Jenkins ve Waltraud Haas, Die Mission, Basel 1980.

⁴ Michael Mann iktidarı ideolojik, ekonomik, askerî ve siyasî olmak üzere dört kaynağa ayırmakta ve bu dört unsur arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Michael Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge University Press, I, Cambridge 2012. İktidarın ilk unsurunun -ideolojik- tartışması bu çalışmanın kapsamı dışındadır, ancak yine de bunlara kısaca değinilecektir. Bunun yerine coğrafya ve demografi ön plana çıkarılacaktır. Coğrafya ve demografinin emperyal politika oluşturma sürecine etkisi ve bu iki unsur arasındaki ilişki, imparatorlukların *grand* stratejileri açısından önemli olduğu için göz ardı edilmemelidir. Genel olarak, imparatorlukların coğrafi ve demografik özelliklerinin önemi henüz yeterince vurgulanmamıştır. Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003, s. 447.

malî ve ticarî alanda baskın bir konuma sahipti.⁵ Ortaçağ Gürcü kralları, ekonomiyi ve kraliyet hazinesini güçlendirmek için Ermenileri buraya göç etmeye teşvik etmişti. Dünyadaki Ermenilerin büyük çoğunluğu İran'da ve özellikle Osmanlı sınırları içinde yaşıyordu.⁶ Ancak, Ermeniler, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde bile çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus içinde azınlık konumundaydı. İktidarının zirvesindeyken, İran şahı I. Abbas topografik olarak Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin uzantısı olan Culfa'dan önemli sayıda Ermeni tüccarı yeni başkenti İsfahan'a göç etmeye zorlamıştı ve XIX. yüzyılın başında onların torunları hâlâ oradaydı.⁷ Ancak İran'daki Ermenilerin çoğu Revân ve Nahçıvan hanlıkları ile Karabağ ve Gence dağlarında yaşayan köylülerdi. Ermenilerin Güney Kafkasya'daki en büyük yoğunluğu Revân Hanlığı sınırları içerisindeydi ve toplam nüfusun yaklaşık %20'sini oluşturuyorlardı.⁸ Bu hanlıkta, Eçmiadzin kentinde Ermeni Kilisesi'nin başı olan Katolikos'un (Gatoğigos) makamı bulunuyordu.⁹ 1800'e gelindiğinde Rusya'da, çoğunlukla güneyde ama hatta bazılarının çok zenginleştiği Moskova ve St. Petersburg'da bile önemli bir Ermeni diasporası vardı. Ermeni tüccar toplulukları Londra, Amsterdam ve Venedik'ten Madras'a kadar uzanıyordu; yayılma alanlarının genişliği uluslararası ticaretteki avantajlarından biriydi. Ermenileri Kafkasya'ya hâkim olmak için yarışan imparatorluklar için bu kadar değerli tebaa haline getiren, her şeyden önce bölgesel ve uluslararası ticaretteki hâkim konumlarıydı.¹⁰

Bu çalışma, coğrafyanın demografik hareketlilik üzerindeki etkisini göz önünde bulundurarak, Osmanlı, İran ve Rusya İmparatorlukları'nda yaşayan Ermenilerin Güney Kafkasya merkezli olarak nasıl bir rol oynadığını; merkez-taşra ilişkilerinde nasıl konumlandıklarını ve bu rollerin, söz konusu imparatorlukların kriz dönemlerindeki karşılıklı etkileşimlerini nasıl şekillendirdiğini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmanın temel tezi ise Rusya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıl ilk yarısı içerisinde Güney Kafkasya'daki askerî ilerleyişi ve elde ettiği başarılar ilk olarak özellikle Tiflis ve Karabağ'daki Ermeniler nazarında olumlu bir algı yaratmış olsa bile özellikle İran ve Osmanlı ile ticarî ve kültürel ilişkilerin yoğun olduğu diğer bölgelerde bu algının benzer şekilde olduğunu ileri sürmek oldukça iddialıdır. Özellikle Revân Hanlığı içinde yaşayan Ermeni nüfusunun sayısal oranı göz önünde bulundurularak, Rusya'nın askerî, siyasî ve ticarî nüfuz alanlarının dışında kaldığı döneme ait tercih ve yönelimleri bu savı desteklemektedir. Revân Hanlığı'nın coğrafî olarak Osmanlı'nın doğudaki vilayetlerinin kültürel bir uzantısı olması, Tebriz'in idarî ve ticarî çekim gücünden de etkileniyor olmasının yanında Tiflis'in Revân'a olan uzaklığı ve muhtemel yol hatlarının işlerliği de buradaki Ermeni toplumunun tercihleri açısından önemlidir. Erken dönemden itibaren hem deniz hem de kara ticareti

⁵ E. V. Kugrişeva, *İstoriya Arman v Astrakhani*, Volga, Astrahan 2007; Bhaswati Bhattacharya, "Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation for European Empire?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2 (2005), s. 277-322; Ronald W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review*, 26/1 (1973), s. 38-62; Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst, London 2006.

⁶ Cosroe Chaqueri, "Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 1-23; Hagop L. Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York 1982, s. 171-184.

⁷ George A. Bournoutian, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part I)", *Armenian Review*, 24/4 (1971), s. 27-45; "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part II)", *Armenian Review*, 25/1 (1972), s. 33-50.

⁸ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya'nın başka bölgelerinde de rastlanıldığı üzere bazı bölgelerin imparatorluk bakiyesi olan alışlagelmiş kozmopolit yapısı tedricen iç ve dış göçlerle ulus devletlerin çekirdeğini oluşturabilecek şekilde demografik bir dönüşüme uğradı. Revân Hanlığı olarak bilinen bölgedeki değişim de bunun dikkat çeken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hacı Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Yeni Türkiye*, 78/8 (2015), s. 716-723.

⁹ Tüm Ermeniler Katolikosu (Armenayn Hayots Gatoğigos) Ermeni Apostolik Kilisesi'ne ait en yüksek unvandır. Bununla beraber Sis (Kozan) Ermeni Kutsal Makamı da katolikosluk unvanına sahiptir ancak Kutsal Eçmiadzin Katolikosluk Ana Makamı aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ana Makamı olması sebebiyle Tüm Ermeniler Katolikosu olarak adlandırılır. Kafkasya'daki Ermeni topluluğu ve Ermeni Katolikosluğu üzerine bkz: Krikor Maksoudian, *Chosen of God: The Election of the Catholics of All Armenians*, St. Vartan Press, New York 1995; Paul Werth, "The Russian Empire and the Armenian Catholics at Home and Abroad", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, 10, s. 203-235; Ağeksandr Yeritsiants, *Amenayn Hayots Katoğigosutyunı yev Kovgasi Hayk XIX Darum* [XIX. Yüzyılda Bütün Ermenilerin Gatoğigosluğu ve Kafkas Ermenileri], Dbakrutyun M. Şaratse [M. Şaratse Baskısı], Tiflis 1894.

¹⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Topluluklar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, II, İstanbul 2023, s. 449-456; Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et L'Eveil des Nationalités", *Histoire du Peuple Arménien*, ed. Gérard Dédéyan, Editions Privat, Toulouse 2007, s. 474-485; Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980, s. 12-13.

açısından önemli bir geçiş noktası olan Hazar bölgesindeki ticaretten pay alan Ermeni nüfusu için de benzer bir çıkarım ileri sürülebilir. Rusya'nın askerî varlığı, bölgedeki güvenlik kaygısı ve askerî kriz potansiyelinin göreceli olarak az olduğu dönemlerde bölgedeki Ermeni nüfusun tercihlerinin geleneksel kaldığı söylenebilir. Rusya'nın askerî prestijinin zayıfladığı ya da silikleştiği bölge ve dönemlerde ise Ermeni Kilisesi ve Katolikos'un yani dinî retoriğin etkisi daha da belirgin ve yönlendirici hale gelmiştir lakin belirli bazı düzenlemelerden sonra bu retoriğe de ihtiyaç kalmamıştır. Bu dönemlerde ise hem Osmanlı merkezindeki *amira* sınıfı ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi hem de Tebriz ve Yeni Culfa başpiskoposluklarının etki alanlarının oldukça sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın ortasından XIX. yüzyılın ortasına kadar olan bir asırlık süreçte *amira* sınıfının İstanbul'daki belirgin etkisinin izlerine taşrada ya da hudut bölgelerinde rastlanamamaktadır. 1863 yılında kabul edilen Ermeni Milli Nizamnamesi'nden sonra İstanbul merkezli dinî retoriğin de farklı bir şekilde kısıtlandığı ve zayıfladığı dikkat çekmektedir.

1. Kriz ve Demografik Hareketlilik

Osmanlı, İran ve Rusya devletlerinin merkezlerinde oluşturulan güç çekim alanları ve ilişkiler ağı sayesinde taşra ve hudut bölgelerinde de görünür hale gelerek nüfuz sahibi olmayı amaçladıkları oldukça eski ve bilinen bir olgudur. XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen kriz dönemlerinden ikisi olan 1826-1828 Rusya-İran ve 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşları sırasında¹¹, Rusya ordusunun Kafkasya'nın güneyindeki ilerleyişi, İran ve Osmanlı hudut bölgelerinde ikamet eden Ermenilerin de aralarında olduğu bazı yerel halklar tarafından belirli seviyede memnuniyetle karşılanmıştır.¹² Bu kriz dönemi Türkmençay ve Edirne antlaşmaları ile sonuçlanmıştır.¹³ Söz konusu antlaşmalar içerisinde bulunan maddeler uyarınca İran ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim ahaliden dileyenler Rusya ordusu eşliğinde taşınır malları ile tabii oldukları ülkeden ayrılabilirlerdi. Bu süreçte resmî makamlar tarafından herhangi müdahalede bulunulmayacaktı.¹⁴ Geride kalan gayrimenkullerin de belirli bir süre içerisinde satışını yapabilmelerine yine antlaşmalar uyarınca izin verilmişti. Rusya askerî ve siyasî elitleri Gürcü ve Ermenilerin itikadi açıdan Rusya'ya

¹¹Savaşların ardından Rusya, Güney Kafkasya için yeni bir idari yapı tesis ederek bölgeyi beş vilayete taksim etti: 1) Doğu Gürcü Krallığı, eski Gence Hanlığı, Şuragel, Kazak ve Şemşeddil sultanlıklarından oluşan Gürcü vilayeti; 2) Eski Karabağ, Şirvan, Şekî ve Talış hanlıklarından oluşan Müslüman Askerî Bölgesi; 3) Eski Bakü, Kuba ve Derbent hanlıklarından oluşan Hazar vilayeti; 4) Batı Gürcü prensliklerinden oluşan İmeretya vilayeti; ve 5) 1828 yılında eski Revân ve Nahçıvan hanlıklarından oluşturulan Ermeni vilayeti. Rusya'nın güneye doğru ilerleyiş üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833*, Oxford University Press, Oxford 2006.

¹²İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarının yanı sıra, Azerbaycan Türkleri (Rusya tarafından bilinçli bir şekilde 'Tatar' olarak kayıt altına alınmışlardır), Karapapaklar, Çerkesler ve Kürtler gibi diğer yerel topluluklardan bazı gruplar da bölgedeki Rusya ordusunu ve yönetimini kısmen memnuniyetle karşılamış ve İran ve Osmanlı merkezî otoritelerine karşı askerî mücadelede yer almışlardır. Yine de bu durum aşırı genelleştirilmemeli ve esas olarak Rusya'nın askerî prestijinin ve bölgedeki topluluk liderleri arasındaki yerel güç dengesinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bölgede yaşayan Müslüman toplulukların siyasî tutumları hakkında detaylı bir tartışma bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yine de bir örnek vermek gerekirse bölgedeki Kürt aşiret reisleri yerel rakiplerine karşı mücadelelerinde bölgesel emperyal güçlerin askerî ve siyasî desteğini almaya hevesliydi. Ahmed ve Hüseyin ağaların durumu, Rusya'nın bölgesel meseleler üzerindeki etkisinin bir emsali olarak değerlendirilebilir, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, İzdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, II, Yerevan 1978, no. 241, s. 441-442.

¹³Türkmençay ve Edirne antlaşmaları Rusya'nın İran ve Osmanlı ile olan savaşlarını nihayete erdirerek, Rusya'nın üstün gücünü, askerî prestijini ve Güney Kafkasya'daki hâkimiyetini yansıtıyordu. Edirne Antlaşması'nın Rusya-Osmanlı ilişkilerinde oluşturmuş olduğu statüko Kırım Savaşı'nın Osmanlı'nın aleyhine olan Rusya'nın yayılma sürecini geçici olarak tersine çevirdiği 1854-1856 yıllarına kadar sürecekti. Rusya'nın İran ile ilişkilerine gelince ise Türkmençay'da oluşturulan sınırlar 1917 yılına kadar devam etti. Güç dengesi ise giderek artan bir ölçüde Rusya'nın lehine belirgin şekilde değişti.

¹⁴Her ne kadar *de jure* olarak resmî makamların bu süreçte müdahil olmayacağı belirtilse de *de facto* olarak sürecin tamamı bu şekilde ilerlemiyordu. İran ve Osmanlı'ya karşı yürütülen savaşlar öncesinde Rusya İmparatorluğu'nun hem Kafkasya da hem de Balkanlar'da muhtemel toplu göçlere dair önceden tam anlamıyla bir plan ya da hazırlığının olmadığı dikkat çekmektedir. Ancak savaş sonrasında oluşan kriz ortamında yani ateşkesin yapıldığı ve Rusya ordusunun işgal sürecinin devam ettiği zaman aralığında özellikle İran'ın kuzey ve Osmanlı'nın doğu bölgelerinde Rusya ordusunda görevli Ermeni asıllı üst rütbeli subayların ve İran ve Osmanlı tebaası olan Ermeni din adamlarının bulundukları bölgelerden Rusya'ya göç etmek istemeyen Ermenilere belirli şekillerde telkin ve hatta baskı uygulamaları bilinmektedir. Bu telkinlerin yerine göre dinî ve iktisadî boyutları bulunmakla beraber en ikna edici kavram ise güvenliktir. Benzer şekilde hem İran hem de Osmanlı onlar için kıymetli olan insan kaynağını kaybetmemek için *de facto* olarak süreç dahil olmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple savaş sırasında ve sonrasında hem Osmanlı sınırları içinde hem de dışına gerçekleşen bu kitlesel demografik yer değişimlerini zamanın ruhunun dışına çıkararak kısıtlı bir perspektifle okumak oldukça hatalı olacaktır. Savaş sırasında Ermeni cemaatinden uygunsuz hareketlerde bulunanların cezalarının affedildiği, kimsenin tenkit edilmeyeceği ve herkesin yerli yerine geri dönerek işleriyle meşgul olması gerektiğine dair fermanın Erzurum patrik vekili Garabed tarafından halka ilan edildiği yazışmalara yansımıştır. BOA, HAT, 1043/43153.

kendilerine daha yakın gördüklerini ve Kafkasya'daki büyük Müslüman nüfus üzerindeki Rusya idaresini destekleyeceklerini varsayıyordu.¹⁵ 1801'den itibaren Ermenileri komşu Müslüman hanlıklardan Tiflis ve Gürcistan'a göç etmeye teşvik eden Rusya idaresi oluşturulan Ermeni vilayetinde Ermeniler ve genel anlamda Hristiyanlar azınlık oldukları için sırasıyla Türkmençay ve Edirne antlaşmalarına dileyenlerin göç etmeleri için gerekli düzenlemeleri yaptılar. Söz konusu üç emperyal yapının merkezleri açısından bakıldığında askerî kriz dönemleri sonrasında ortaya çıkan demografik hareketlilik bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha planlı bir şekil alarak mücadelenin farklı bir boyutunu oluşturmaya başladı. Özellikle yüzyılın ikinci yarısındaki yoğun bu sürecin 'demografik muharebe' olarak adlandırılması pek abartılı olmayacaktır zira sadece gayrimüslimler değil aynı zamanda Rusya İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Müslüman unsurlar da Osmanlı ve İran topraklarına kitlesel olarak göç etmek zorunda kalmış ya da bunu tercih etmişlerdir.¹⁶

İran ve Osmanlı Ermenilerinin Rusya Kafkasyası'na kitlesel göçü, yerel Ermeni din adamlarının ve bazıları Ermeni kökenli ailelere mensup Rusya ordusundaki subay ve soylularının teşviki, hatta zorlamasıyla kademeli olarak gerçekleştirilmiştir. XVII. yüzyılın ilk yıllarında İran şahı I. Abbas tarafından gerçekleştirilen kitlesel Ermeni tehcirinden farklı olarak, Ermenilerin bu yeni kitlesel göç dalgası savaşlar sonrası bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Yapılan çalışmalara göre Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının ardından 150.000 kadar Ermeni nüfusun, İran ve Osmanlı topraklarını terk ederek Rusya sınırları içerisine göç ettiği değerlendirilmektedir.¹⁷ Bu kitlesel göç Kafkasya Müstakil Kolordusu tarafından yeni ele geçirilen Revân, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve diğer bölgelere yönlendirilmiştir. Ermeni göçmenlerin çoğunluğunu kırsalda yaşayan köylü nüfus oluşturmaktaydı ve yetenekleri ile uyumlu bölgelere sevk ve iskân edilmeleri gerekiyordu. Örnek olarak; İstanbul dahil, Osmanlı topraklarının muhtelif bölgelerinden hareketle Rusya tabiiyetine geçen Rumların önemli bir kısmı da Odessa'da iskân edilerek yeteneklerinden tersanelerde ve gemicilik alanında istifade edilmesi tasarlanmıştır. Bütün bu süreçle beraber Osmanlı ve Rusya arşivlerindeki kayıtlara göre göç edenlerden bazıları bir süre sonra Rusya'daki hukukî ve sosyo-ekonomik şartlara uyum sağlamakta zorlandıklarından ya da başka sebeplerden dolayı tekrar eski tabiiyetlerine ve yaşadıkları bölgelere dönme taleplerini Osmanlı yönetimine iletmışlerdi. En önemli hususlardan bir tanesi ise bu antlaşmalardaki maddelerin özel olarak belirli bir dinî ya da etnik grup için değil bütün gayrimüslimler için oluşturulmuş olduğudur. Bu sebeple sadece Kafkasya'da değil Balkanlar'da da belirli bir göç sürecinin ortaya çıktığı yapılan çalışmalara yansımıştır. Bu süreçte Rum, Bulgar, Ermeni, Urum ve Nesturî unsurlarının Rusya İmparatorluğu sınırları içlerine doğru göç etme yönelimi giderek artmasına rağmen Rusya İmparatorluğu'nun bu sürece gerektiği kadar hazırlıklı olmadığı da ayrı bir olgudur.¹⁸

¹⁵Rusya'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya'daki askerî ve idarî ilerleyişi üzerine bkz. Hayri Çapraz, "Russia's Military and Administrative Activities in the South Caucasus in the First Half of the 19th Century", *Turkish Russian Academics. A Historical Study on the Caucasus*, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara, 2016, s. 73-96.

¹⁶Demografik muharebe üzerine bkz., Mark Pinson, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866*, Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard 1970. İran ve Osmanlı'dan Rusya sınırlarına göç eden Ermeni nüfusunun kayıtları Rusya tarafından detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Müteakiben İ. İ. Şopen tarafından bu istatistikler detaylarıyla beraber yayımlanmıştır. İvan İvanoviç Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperi*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852. Daha sonraki dönemlerde yapılan münferit çalışmalar Şopen'in bu çalışmasında sunulan bu sayıların tekrar gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

¹⁷Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17 (1988), s. 365-434. Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016, s. 284-298.

¹⁸1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşını müteakiben Osmanlı'nın doğudaki bölgelerinden Rusya'nın ilhak ettiği topraklara göç eden Urumlar için bkz: Mustafa Tanrıverdi, "Pereselenie Grekov iz Vostočnıh Vilayetov Turtsii v Tsalku (1829-1831) po Dokumentam TsGiA Gruzii", *Kafedra. Vizantiyskoy i Novogreçeskey Filologii*, 18/1 (2024), s. 60-67. Alexander Bitis, "The 1828-1829 Russo-Turkish War and the Resettlement of Balkan Peoples into Novorossia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 53/4, s. 506-525. Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

2. Merkez-Taşra Arasındaki Farklılık, Bölgesel Ayrışma ve Nüfus Dağılımı

XIX. yüzyılın başında hem İran hem de Osmanlı'daki Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu konusunda büyük bir belirsizlik vardır.¹⁹ Her iki imparatorlukta da başkentlerde yaşayan eğitimli ve varlıklı Ermeni elitleri ile Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da esnaf, zanaatkâr ve küçük çiftçiler olarak hayatlarını devam ettiren Ermeni nüfusunun ekseriyeti arasında büyük bir uçurum vardı. Bu köylü nüfusun bir kısmı Ermenice bile konuşmuyor ve kentli elitlerle dinlerinden başka bir şey paylaşmıyordu. Bu sebeple bu iki imparatorluğun başkentlerinde bulunan Ermeni elitlerinin taşra ve çeper bölgelerde yaşayan Ermeni köylü nüfus ile bir bağ kurabilmesi ya da onların üzerinde bir nüfuz alanı oluşturabilmesi için iktisadî, malî ve dinî ilişkiler ağına ve araçlara ihtiyaç duyuyordu. Bu aynı zamanda İran ve Osmanlı idarî merkezleri içinde avantajlı bir durumdu zira başkentlerindeki makul Ermeni elitleri vasıtasıyla taşrada bulunan ve erişmekte zorlandıkları Ermeni nüfusu mümkün olduğunca telkinde bulunabilecek, ortaya çıkabilecek herhangi bir kriz durumunda teskin edebileceklerdi.

XIX. yüzyılın başında İran'daki Ermeni toplumu ikiye bölünmüştü: İlki Aras Nehri'nin kuzeyinde (Güney Kafkasya'da), yani XVI. yüzyıldan beri çoğunlukla İran'ın kontrolü altında olan bir bölgede, diğeri ise Aras'ın güneyinde, İran'ın merkezi bölgelerinde yaşıyordu. Aras'ın kuzeyindeki Ermeni topluluğu dört ayrı bölgeye dağılmıştı: Kartli-Kakhet (Gürcistan), Şirvân-Şekî-Bakü (Hazar bölgesi), Karabağ-Gence-Zengezur ve XIX. yüzyılın başlarında Revân-Nahçıvan. Aras'ın güneyinde, Ermeni toplumu ise Maku, Hoy, Hamedan, Urumiye, Salmas ve Tebriz bölgelerini kapsayan bir coğrafyaya yayılmıştı. Başka bir deyişle bu güzergâh hem lojistik ve ikmal açısından hem de kuzeyden gelecek istilacı bir ordunun yan hatlarını güvence altına alması açısından oldukça stratejikti.²⁰

1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Derbent ve Bakü'den Gence ve Karabağ'a kadar uzanan birçok stratejik hanlık Rusya'nın kontrolüne geçti. Ancak Revân ve Nahçıvan İran'ın kontrolü altında kalmaya devam etti. Rusya'nın giderek artan askerî prestiji özellikle de Tiflis ve Karabağ'da ikamet eden Ermeniler arasında memnuniyetle karşılandı. Tiflis, Kafkasya Müstakil Kolordusu'nun karargâhı olması nedeniyle Gürcistan'da yaşayan Ermeni toplumuna kültürel ve entelektüel fırsatlar sunuyordu. Karabağ örneğinde, Ermeniler hanlıkta azınlık olmalarına rağmen, Ruslar için bölgeyi Ermeni elitleri olan *melikler* aracılığıyla yönetmek en kolay yoldu. Her ne kadar mevcut Ermeni sınıf yapısı ve soyluları Rusya'daki örneklerinden oldukça farklı olsa da Rusya tarzı bir yönetimi dayatmanın önündeki coğrafî engeller ve Karabağ'ın stratejik konumu, Rusya'nın, Ermeni elitlerle ittifakın bölgeyi imparatorluğa entegre etmenin gerekli ilk aşaması olarak kabul etmesine neden oldu.²¹ Karabağ'daki Ermeni seçkinleri uzlaşmaz tavırları nedeniyle, Karabağ hanlarına karşı siyasî ve askerî mücadelelerinde genellikle belirli bir liderden yoksun kalmışlardı. Bu mücadele etnik-ulusal bir çatışma değil, genellikle yerel meseleler ve çıkarlarla ilgiliydi.

¹⁹Senatör Vasiliy İvanoviç Bol'garskiy, *Tret'e Otdelenie* (III. Departman) bünyesinde istihdam edilmiş "Çinovnik 'S'" adlı İran'daki bir ajanının çok kapsamlı bir raporuyla ilgili olarak, sadece Revân'da değil, Şekî'de de Ermeni toplumunun çoğunluğunun Rusya'nın güvenliğini ve askerî himayesini kazanmaya istekli olduğunu iddia etti, bkz. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-Istoričeskiy Arhiv, fond: 446, opis: 1, delo: 8, s. 1-2. Lazar Melik Nubarov tarafından 1827 yılında hazırlanan ve İran'daki Ermeni meskenlerinin sayısını gösteren üç ayrı rapor bulunmaktadır. İlk rapora göre İran'daki Ermeni konutlarının sayısı 21.323; ikincisine göre 22.411; üçüncüsüne göre ise 21.354'tür (Bundan sonra RGVIA). Sırasıyla 1827'de İran'daki Ermeni yerleşimlerinin tam listelerinin ayrıntıları için bkz: RGVIA, fond: 446, opis: 1, delo: 170, s. 1-5; RGVIA, fond: 446, opis: 1, delo: 175, s. 1-5; Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Voenno-Morskogo Flota, fond: 19, opis: 4, delo: 450, s. 81-86ob, 20 Mart (1 Nisan) 1827. İran'daki Ermeni yerleşimlerine dair ayrıntılar 1823 yılında General A. P. Yermolov'un emriyle Lazar Melik Nubarov tarafından sekiz ay boyunca kaydedilmiştir. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı öncesinde bölgenin Ermeni ve Gürcü gibi yerli halkları Tiflis'teki Rusya karargâhına İran'ın askerî hazırlıkları hakkında Gürcüce ve Ermenice oldukça ayrıntılı raporlar ve mektuplar sunmuşlardı, RGVIA, fond: 846, opis: 16, delo: 894, s. 1-44ob.

²⁰George Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannissian, St. Martin's Press, New York 2004, s. 81-107.

²¹Karabağ vilayetinin sakinleri sivil ve dinî olmak üzere iki genel gruba ayrılır. İlk grup kendi içinde üst, orta ve alt sınıflara ayrılabilir. *Begler* [beyler], *ağalar*, *melikler*, *minbaşılar* [binbaşılar] ve *sultanlar* üst sınıfa aittir; *yüzbaşılar* ve *mu'aflar* orta sınıfa aittir; ve *köylüler* - devlete ait olanlar, toprak ağalarına ait olanlar ve *rencberler*, alt sınıfları oluşturur. *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografičeskoj Komissiiyey*, VIII, no. 354, s. 469-477, Yerel eşrafın (*begler*, *ağalar* ve *na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832. Bu resmî rapor sadece Karabağ'da değil, Şekî, Şirvân, Derbent, Karakaytak, Tabasaran, Kûbâ, Gence, Borçalı, Kazak ve Şemşeddil'de de sosyal yapı hakkında çok daha fazla ayrıntı içermektedir (Bundan sonra RGVIA).

Hazar Denizi civarında yaşayan Ermeni toplumu ise genellikle ticarî faaliyetlerle meşgul olarak hem Rusya hem de İran ile iyi ilişkilere sahipken, Revân ve Nahçıvan'daki Ermeniler Rusya etkisinden çok daha uzaktı. Ermeni toplumu tarafından eşsiz bir fırsat olarak görülen Gürcistan'ın 1801 yılında Rusya İmparatorluğu'na ilhakının ardından, Tiflis'teki Ermeniler arasında Rusya'nın popülaritesi giderek artmaya başladı. Rusya idaresi de Kafkasya'nın güneyindeki bu yeni askerî merkezde yeni bir etno-sosyal destek zemini oluşturmaya çalışıyordu zira XIX. yüzyılın başında Tiflis nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmuyordu. Ermeniler coğrafi bilgileri ve dil becerileri nedeniyle Rusya'nın bölgedeki askerî keşif ve yayılımı için oldukça faydalı olduklarından bölgesel yönetim onlardan yararlanmaya karar verdi. Sonuç olarak, Gürcistan'daki Ermenilerin iktisadî, sosyal, siyasî ve entelektüel gücü Rusya yönetimi altında tekâmül etti. Bu süreçte bir örnek olarak, önde gelen Ermeni figürlerinden biri olan başpiskopos Nerses Aştaraketsi, Kafkasya Müstakil Kolorusu başkomutanı A. P. Yermolov ile olan iyi ilişkileri sayesinde, 1824 yılında Tiflis'te birçok önde gelen Ermeni entelektüelin eğitim göreceği Nersesyan okulunu kurmayı başardı.²²

Bakü, Şirvân, Şekî (Nukha) ve Astarhan bölgelerindeki Ermeniler, Hazar Denizi kıyısındaki Gilan'ın Ermeni tüccarlarıyla bağlantıları olması ve Astarhan, Bakü ve Derbent'te ticaret depolarına sahip olmaları nedeniyle İran ve Rusya arasındaki ticaretle ilgileniyorlardı. Sayıları Rusların bölgenin kontrolünü ele geçirmesinden sonra giderek arttı. Bakü, Hazar ekonomisinin merkezi haline geldi. Gürcistan'daki Ermenilerden farklı olarak Bakü Ermenileri, coğrafi, ticarî ve sosyal yakınlıkları sayesinde İran ile ilişkilerini ve kültürlerini canlı tutmuşlardır. Buna karşılık, isyan ve savaş sırasında Şirvân vilayetindeki Ermeni cemaati, Nerses Aştaraketsi'nin dinî söylemleri sayesinde Rusya'ya sadık kalmıştır.²³ Rusya'nın askerî prestijinin yoğun hissedildiği bölgede Ermeni nüfusun kendi çıkarlarını ön planda tutarak, muhtemel bir kriz ortamında pozisyonunu belirlerken çok fazla zorlanmadığı söylenebilir zira Rusya'nın o bölgedeki güçlü varlığı ve Ermeni nüfusun çıkarları örtüşmektedir. Ancak Rusya'nın bölgesel varlığının ve görünürlüğüne azaldığı diğer bölgelerde oluşan muhtelif güç boşluklarının alternatifleri tarafından doldurulabilme ihtimalinin artması ister istemez Ermeni ticarî elitinin ya da kırsal nüfusun rasyonel tercihlerinin üzerinde etki sahibi olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Bu sebeple zamansal olarak dinî retoriğin salt etkisinin ve bu etkinin kriz dönemlerinde ne şekilde yönetildiği de ayrıca önem arz etmektedir.

Karabağ vilayeti coğrafi olarak dağlık bölge ve ovalar olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Karabağ'ın dağlık kesimi, Ermeni *melikler* tarafından kontrol edilen stratejik açıdan çok önemli bir bölgeydi.²⁴ Bölgenin coğrafi

²²George A. Bournoutian, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 13. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nın arifesinde Aştarak Başpiskoposu Nerses, Rusya'nın Ermeni (Hristiyan) Kilisesi'ni İranlılara terk etmeyeceğinden çok emindi ve Tiflis'in şehir ve köylerinde yaşayan Ermeni cemaatini teşvik etmeyi amaçlıyordu, Gence, Karabağ, Şekî, Şemahı, Bakü ve Derbent vilayetleri Kafkasya Müstakil Kolorusu ile birlikte düşman İranlılara karşı savaşmak için, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 124, s. 99-202. Sonraki aşamada Nerses Aştaraketsi bir Ermeni ulusal bayrağı oluşturup Harutyun Alamdaryan ve Grigor Manuçaryan[ts] gibi Ermeni din adamlarının önderliğinde bir Ermeni gönüllü milis birliğinin kurulmasını teşvik edecekti. Bu milis birlikleri Oşakan, Aştarak ve Eçmiadzin savaşlarında Rusya ordusuna yardım etmiştir, bkz Bournoutian, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 13. Bir başka belgede, Nerses'in başarılı bir şekilde teşvik ettiği Ermeni gönüllü milislerin sayısı 400 süvari ve 800 piyade olarak belirtilmektedir, bkz: *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 241, s. 442.

²³AKAK, VI/I, no. 628, p. 464, A. P. Yermolov'dan to Nerses Aştaraketsi'ye, 15 (27) Şubat 1827.

²⁴*Melik* terimi Rusçaya *upravitel* olarak çevrilebilir. *Melikler* üç ayrı gruptan oluşuyordu. Karabağ'daki Ermeni meliklerinin kendi *meliklikleri* vardı ve bunlar beşe ayrılıyordu: Varanda'daki Şahnazaryanlar, Dizak'taki Yeganyanlar (Avanyanlar), Haçen'deki Hasan-Celalyanlar, Taliş'teki (Gülistan) Begleryanlar (Abovyanlar) ve Jraberd'deki İsrailyanlar. Yarı özerk hanlara bahşedilenler gibi onların konumu da yapılan hizmetler karşılığında İran şahları tarafından tesis edilmiştir. Sonraki dönemde, siyasî kargaşa nedeniyle özerkliklerini kaybettiler ve hanların kontrolü altına girdiler. Konumları *begler* ve *ağalar* ile aynı hale geldi. Meliklerin ikinci ve alt grubu İslam'ı kabul edenlerdir. *Begler* ile aynı imtiyazlara sahiptiler. Üçüncü grup ise köyün ileri gelenlerinden oluşuyordu. AKAK, VIII, no. 354, s. 470, Yerel eşrafın (*begler, ağalar ve na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832. Karabağ melikleri hakkında ayrıntılı bir makale dizisi için bkz. R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des études arméniennes*, sayı IX (1972), s. 285-329; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia II", *Revue des études arméniennes*, sayı X (1973), s. 281-300; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia III", *Revue des études arméniennes*, sayı XI (1975), s. 219-43; R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia IV: The Siwnid Origin of Xaç'atur Abovean", *Revue des études arméniennes*, sayı XIV (1980): s. 459-70; Mirzâ Cemâl Cevânşir Karabağî, *Târîh-i Karabağ*, ed. Hüseyin Ahmedî, Merkez-i Esnâd ve Târîh-i Diploması, Tahrân 1384, s. 12-14. Sadece Karabağ'da değil, bölgenin diğer yerlerinde de siyasî açıdan Karabağ'dakiler kadar etkili olmayan bazı küçük *meliklikler* vardı. Sünik'in (Zengezur) farklı bölgelerindeki *meliklikler* Tatev'deki Davidyanlar, Megri'deki Ovanyanlar, Kapan'daki Parsadanyanlar, Sisyan'daki (Karakilise) Safrazyanlar ve Tanganyanlardı. Revân'daki diğer önemli *melikler* Agamalyanlar ve Gegamyanlardı.

özellikleri, ovoidan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı kendi konumlarını korumak için yerel elitlere gerçekten de askerî bir avantaj sağlıyordu. Rus subaylar tarafından hazırlanan bir araştırmaya göre, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Karabağ'ın dağlık bölgelerinde Ermeni nüfusu fazlayken, hanlığın geri kalanında ve Karabağ'ın ovalarında Müslümanlar çoğunluğu oluşturuyordu.²⁵ Karabağ *melikleri* Safevî yönetimi sırasında özel hak ve imtiyazlara sahiptiler. Meliklikler, Safevî yönetiminin yıkılmasının ardından Osmanlılara karşı Rusya'dan siyasî ve askerî destek aramak zorunda kaldılar lakin Rusya'nın askerî kapasitesi ve potansiyeli onlarla kalıcı bir bağ kurmak için yeterli seviyede değildi. Takip eden dönemde, Osmanlılara karşı gösterdikleri güçlü direniş sayesinde *meliklerin* hak ve imtiyazları Nadir Şah tarafından yenilendi. Rusların Tiflis'i ele geçirmesi ve Gürcistan'da artan güçleri, *melikleri* yeni emperyal aktörün askerî potansiyeli konusunda ikna etti. Yeni siyasî ve askerî gerçekler karşısında *melikler*, 1804-1813 Rusya-İran savaşı sırasında İran'a karşı Rusların yanında yer alma eğilimi gösterdiler.²⁶

1826-1828 Rusya-İran savaşının başlangıcında ani ve beklenmedik İran saldırısı Karabağ ve Hazar bölgesindeki İran yanlısı Müslüman nüfus tarafından memnuniyetle karşılandı. Eğer Ermeniler ve onların silahlı gönüllüleri Rus askerî yardımı gelene kadar Rusya idaresini ve garnizonlarını korumamış olsalardı, Rus komutanlığı hazırlıksız yakalandığı için imha edilmiş olacaktı. Müslümanların İran'a olan açık sempatisi göz önüne alındığında, Kafkasya Müstakil Kolordusu generallerinden biri ve kendisi de Ermeni kökenli olan V. G. Madatov (R. G. Madatyan) da Müslüman beylerin çoğunu hain olarak gördüğünden,²⁷ yeni idarî yapıda ağırlıklı olarak Ermeni önde gelenlerini istihdam etmekte kararlıydı.²⁸ Şuşa kalesinin İran birlikleri tarafından kuşatılması sırasında, Şuşa garnizonunun komutanı Albay Y. A. Reutt'un başarısının ardındaki başlıca neden, kalenin eteklerinde yaşayan Ermenilerin askerî ve lojistik yardımıydı.²⁹ Sadece Ruslar değil, İranlılar da Ermenileri kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Başpiskopos Sargis vakası bu mücadelenin açık bir örneğiydi. Karabağ'ın Haçen bölgesinde bulunan Hasan-Celalyan hânedanının üyesi ve Alban Havari Kilisesi'nin (Ağvank) son katolikosu olan II. Sargis Hasan-Celalyan Gandsasaretsi (Gantsasarlı/Genceserli)

²⁵Karabağlı İbrahim Halil Hân'ın 2 (14) Haziran 1806 tarihinde bir grup Rusya askerî tarafından öldürülmesi üzerine Rusya yönetimi İbrahim Halil'in oğullarından Mehdi-Kul'i Karabağ'ın yeni hanı olarak atadı. Babası gibi o da İran sarayı ile sıkı ilişkiler kurdu ve ardından 21 Kasım (2 Aralık) 1822 tarihinde İran'a kaçtı. Bunun üzerine Karabağ vilayetinin özerkliğine son verilerek hanlık Rusya İmparatorluğu'na bağlandı. İbrahim Halil Hân'ın ölümü hakkında bkz. Muriel Atkin, "The Strange Death of İbrahim Khalil Khan of Qarabagh," *Iranian Studies*, 12/1 (1979), s. 79-107. Karabağ vilayetinin Rusya İmparatorluğu'na katılmasının ardından Kafkasya Başkomutanı A. P. Yermolov, 13 (25) Ocak 1823 tarihinde P. İ. Mogilevskiy ve P. N. Yermolov'u Karabağ vilayetinde çok detaylı bir araştırma yapmakla görevlendirdi. Yermolov'u bu araştırmaya iten sebep ise Karabağ vilayetinde yaşayan nüfusun sayısını tespit ederek İbrahim Halil Hân'ın topladığı gelirleri belirlemektir. Mogilevskiy ve Yermolov tahriri 17 (29) Nisan 1823'te tamamladılar ve bulgularını 2 (14) Mayıs tarihinde Tiflis'te General Yermolov'a sundular. Karabağ vilayetinin demografisi hakkında değerli bilgiler sağlayan bu araştırma 1866 yılında Tiflis'te yayımlanmıştır. P. İ. Mogilevskiy ve P. N. Yermolov, *Opisanie karabagskoy provintsii, sostavlennoe v 1823 godu*, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1866. İngilizce çevirisi için bakınız George A. Bournoutian, *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2011.

²⁶1804-1813 Rusya-İran Savaşı için kapsamlı bir çalışma için bkz., George A. Bournoutian, *From the Kur to the Aras. A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*, Brill Publishers, Leiden 2021.

²⁷Yerel seçkinler ve bulundukları bölgenin ileri gelenleri iş birliği ve direniş arasında seçim yapmak zorunda kalmış ve Rusya İmparatorluğu'nun ilerleyişi ile sosyal statülerini, mülklerini ve güçlerini korumakla ilgilmişlerdir. Rusya'nın bölgedeki sürekli ilerleyişi, Rusya imparatorluk merkezinde eğitim gören ve daha sonra kendi halkları arasında Rusya çıkarlarına hizmet etmek için geri dönen farklı bir tür yerel elitin artan nüfuzuyla sonuçlandı. General Madatov bu askerî eğitim politikasının en önemli örneklerinden biriydi. Hem Rusya hem de kendi kültürleriyle barışık görünen bu insanlar, her iki dünyada da ayrıcalıklı yabancılardı. Bu politikanın çevre bölgelerde Rusya'nın otoritesi için avantajlı olduğu açıktı. Bununla birlikte, taşırayı takip etmek beraberinde bazı dezavantajlar da içeriyordu - örneğin merkezi yönetimden daha bağımsız olduğunu iddia etmek ve yerel meselelerde kişisel çıkarları gözetmek gibi. Bu konularda bkz. Michael Khodarkovsky, *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Cornell University Press, Londra 2011. Yerli Müslüman *beglerin* iş birliğiyle gerçekleştirilen İran akınlarının ardından Madatov, evlerini ve köylerini yakan, ailesinin mezarlarını tahrip eden bu *beglere* karşı son derece düşmanca bir tavır takınmıştır. Bu da yukarıda bahsedilen dezavantajlardan biri olarak değerlendirilebilir. AKAK, VI/1, no. 1326, s. 867-868, V. G. Madatov'dan A. P. Yermolov'a, 22 Eylül (4 Ekim) 1826.

²⁸*Begler* genellikle hanlar tarafından göreve getirilir ve hanlara hizmet etmenin yanı sıra hediyeler de sunmak zorundaydılar. Tıpkı normal insanlar gibi bedensel cezalar da dahil olmak üzere cezalandırılabilirlerdi. Hanlar, özerklikleri çerçevesinde onlara *beglerin* köylülerden alabildikleri ölçüde aldıkları mülkler verilerdi. Köylülerini bedensel cezaya çarptırma hakkına sahiptiler ve bazıları, hanın ailesinin üyeleri, köylülerini ölüme bile mahkûm edebiliyordu. Sadece hanın izniyle devredilebilen topraktaki yerli köylüler hariç, tüm taşınır ve taşınmaz malları satma hakkına sahiptiler. AKAK, VIII, no. 354, s. 469-470, Yerel eşrafın (*begler*, *ağalar* ve *na'ibler*) hakları üzerine notlar 1832.

²⁹V. A. Potto, *Pervie dobrovol'tsi karabaga v epohu vodvoreniya russkogo vladicestva*, M. Martirosyantsa, Tiflis 1902, s. 64. Resmî Rus raporlarına göre, Şuşa Ermenileri sadece gönüllü olarak değil, aynı zamanda zorla da garnizonun iaşesini sağlamışlardır; kaledeki birliklerin iaşesi için tüm mallarına Albay Reutt tarafından resmen el konulmuştur. AKAK, VI/1, no. 1327, s. 868, V. G. Madatov'dan A. P. Yermolov'a, 24 Eylül (6 Ekim) 1826.

Şuşa kalesi İranlılar tarafından kuşatıldığında kalenin surlarının yakınına gelerek içerideki Ermeni ahaliden kapıları İranlılara açmalarını isteyerek onları teslim olmaya çağırırdı. Bu çağrı daha sonrasında Rusya idaresi tarafından Şuşa kalesindeki Ermenilerin Rus garnizonuna karşı kışkırtma olarak değerlendirildi. Sargis'in bu çağrısı bazı Ermenileri İranlılara katılmaya teşvik etti.³⁰

Aras Nehri vadisini ve Ağrı ovasını kapsayan bölge, Güney Kafkasya'daki başlıca tarım merkezlerinden biriydi. Bölgenin potansiyeli, doğu ile batı arasındaki yolların buradan geçmesiyle daha da artmaktaydı. Bu güzergâh Osmanlılar, İranlılar ve Ruslar gibi bölgesel emperyal aktörler tarafından kullanılan doğu-batı ticareti ve askerî koridorlar olarak hizmet ediyordu. İran savunmasının merkezi olmasının yanı sıra, Revân Hanlığı, Eçmiadzin Ermeni Katolikosluğu'na da ev sahipliği yapıyordu. Bu bölgenin ahalisi Gence veya Tiflis'ten farklı olarak, uzun süredir İran ve Osmanlı tarafından çevrelenmiş olduğu için Rusya etkisinden uzaktı. Bu nedenle, Revân ve Nahçıvan'da yaşayan Ermeniler bölgedeki dinî ve kültürel konumlarını daha iyi koruyabildiler ve İran yönetimiyle nispeten daha iyi ilişkiler kurabildiler.

Karabağ, Gence ve Gürcistan'ın kaybedilmesinden sonra bölgenin stratejik değerinin farkına varan Feth-Ali Şah, Abbas Mirza ve Hüseyin Kulî Han, Ermenilerle iş birliği için çalışmaya karar verdiler ve Ermeni Katolikosluğu'nun yanı sıra Ermenilerin seküler liderlerinden biri olan Sahak Melik-Ağamalyan'a önemli imtiyazlar verdiler.³¹ Müslüman mahkemeleri Ermeni dilekçelerine uygun kararlar verdi. Ermeni köylüler sadece Müslümanlarla aynı vergileri ödemekle kalmıyor, aynı zamanda Müslüman meslektaşlarından daha fazla hayvan ve ürüne de sahip olabiliyorlardı. Dinî ve seküler Ermeni liderleri İran'a güveniyorlardı. Kilise mensuplarından biri olan Nerses Aştaraketsi bu siyasî yakınlaşmayı kabul etmeyip İran karşıtı söylemlerde bulunmak üzere Tiflis'e gitmiş olsa da Ermeni nüfusunun çoğunluğu ya aktif olarak İran ile iş birliği yapıyor ya da tarafsız kalıyordu. Koşullar elverişli olduğu sürece, buradaki Ermeniler yardım için Rusya'ya yönelmediler. Gürcistan veya Karabağ'da çok belirgin olan Rusya taahhütleri ve aktif katılımı burada kendini göstermedi. Savaşın sona Nerses ve Rusya idaresi İran ve Osmanlı'daki Ermenileri yeni ilhak edilen bölgelere göç ettirmeye teşvik etti. Türkmençay Antlaşması, fonlar, propaganda ve Müslümanların misilleme korkusu sayesinde binlerce Ermeni'yi Rusya'nın Ermeni vilayetine çekmeyi başardı.³²

Ermeni köylerinin tüm ileri gelenleri, Revân'ın tüccarları ve İran yönetiminden memnun olmayan bazı Müslüman ileri gelenleri, Rusların Karabağ'dan saldırıp önce Nahçıvan'ı alırlarsa Revân'ı almayı başaracakları görüşündeydiler. Bundan sonra Rusya ordusu Pambak ve Şuragel'den Revân'a hareket edebilirdi. Aksi takdirde İranlılar, Şah I. Abbas'ın zamanında yaptıkları gibi tüm Ermenileri Aras'ın ötesine sürerler ve Ruslar boşalmış bir Revân'a varırlardı. Revân sakinlerinden Kalantar Barseğ, 1 Mart 1827 tarihinde Nerses Aştaraketsi'ye bir mektup göndererek Rusya birliklerinin Revân'a hemen saldırması durumunda tüm Ermenilerin İran'a sürüleceğini belirtti. Bu nedenle 20 Eylül'e kadar Revân'a saldırmamak en iyisi olacaktı. Bundan önce Gümrü'den Revân'a ve oradan da Tebriz'e ilerlemek için planlar yapılmalıydı.³³

³⁰Bir Ermeni din adamının İran idaresiyle iş birliği yapmasının bariz bir örneği olan bu davranış, bölgedeki Ermeniler arasında Rusya'nın prestijine zarar vereceği için Yermolov tarafından kabul edilemezdi. Başpiskopos Sargis, Kaçar hânedanı veliahdı Abbas Mirza'ya katıldığı ve elinde haçla onun kampında kaldığı için Yermolov tarafından bir hain olarak görülmüştür. Şuşa kalesinin savunulmasının ardından, Yermolov tarafından itibarsız bir şekilde "molla" olarak anılan Başpiskopos Sargis, Başpiskopos Nerses Aştaraketsi tarafından cezalandırılması ve emsal olması için Tiflis'e gönderildi. AKAK, VI/1, no. 626, s. 464, A. P. Yermolov'dan Başpiskopos Nerses Aştaraketsi'ye, 2 (14) Aralık 1826. Yermolov'un aşırı eleştirel mektubu üzerine Nerses 14 (26) Haziran'da Paskeviç'e, Mehdi-Kulî Han'ın Başpiskopos Sargis'i kandırarak Rusların Karabağ'ı tahliye ettiklerini açıkladığını yazdı. "Şuşa'da 1.500 kadar Ermeni bulunduğundan, Sargis, Abbas Mirza'dan onları kollamasını istedi. Başpiskopos Sargis'in çabaları muhalifleri tarafından yanlış yorumlandı. Onun Karabağ'a geri dönmesine izin verilmelidir." Paskeviç, Tiflis askerî valisi Nikolay Martemyanoviç Sipyagin'e uygun bir mektup göndererek bu dilekçeyi onayladı. AKAK, VII, no. 204, s. 251-252, Başpiskopos Nerses Aştaraketsi'den İ. F. Paskeviç'e, 14 (26) Haziran 1827.

³¹Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", s. 104.

³²George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erivan on the Eve of the Russian Conquest*, Umdena Publications, California 1982.

³³George A. Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1998, no. 282, s. 65, General Paskeviç'in günlüğünden, 17-20 Mart (29 Mart-1 Nisan) 1827. Kafkasya Müstakil Kolordusu komutanının günlüğünde Nisan ortasında Eçmiadzin'i ele geçirdiklerinden ve Rusya birliklerine eşlik eden Başpiskopos Nerses'in Revân ve Nahçıvan'daki destekçilerine Rusya hareketına

Hazar Denizi üzerinden işleyen ikmal hattı Temmuz ayından itibaren sürekli ve etkili bir şekilde faaliyete geçene kadar Paskeviç, Revân ve Nahçıvan hanlıkları boyunca ilerlerken kendi başının çaresine bakmak zorundaydı.³⁴ Bu süreçte birçok zorlukla karşılaştı. Kısa süre sonra İvan İvanoviç Dibiç'in Revân ve Nahçıvan hanlıklarını ele geçirme, hatta yaz sıcağı harekâtı akamete uğratmadan önce Tebriz'e ilerleme planının haddinden fazla iyimser olduğunu fark etti. Paskeviç'in komuta ettiği ana ordunun ilk hedefi Revân Hanlığı'nın ele geçirilmesiydi.³⁵ Bunun askerî olduğu kadar siyasî bir yönü de vardı. Ermeni Kilisesi'nin başı Katolikos Nerses Aştaraketsi, açık bir şekilde ve nihayetinde Abbas Mirza ile bağlarını koparmadan, Rusları Revân'ı işgal ve ilhak etmeye davet etti. Rusya ordusuna hem erzak hem de yerel Ermeni nüfustan silahlı destek sözü verdi.³⁶ Paskeviç, Nerses'e hiçbir zaman tam olarak güvenmemiş olsa da onun destek teklifini kabul etti ve Nisan ortasında Rusya'nın harekâtı başladı. Nerses, Konstantin Hristoforoviç Benkendorf komutasındaki altı taburluk Rusya öncü birliğine eşlik ederek Ermeni Kilisesi'nin merkezi ve katedralinin bulunduğu Eçmiadzin'e doğru yola çıktı. Benkendorf 1812-1814 yıllarında son derece başarılı bir hafif süvari komutanı olmuş ve düşmanın gerisine doğru bir dizi cesur baskına liderlik etmişti. İmparatorun yaverliğini yapmıştı ve kısa bir süre önce Jandarma ve III. Departman Şefi³⁷ olarak atanan kardeşi Aleksander da Çar I. Nikolay'ın en yakın danışmanlarından biriydi.³⁸

İran'daki Ermeniler, XVII. yüzyılın başlarında İran şahı I. Abbas tarafından iskân edilen Ermeni cemaatinin bakiyelerinden oluşuyordu.³⁹ XVIII. yüzyılın sonunda, Ağa Muhammed Hân yönetimindeki Kaçar aşireti nihayet rakiplerinden iktidarı aldığı anda, yaklaşık 400.000 kişilik eski bir topluluktan, özellikle İsfahan, Şiraz, Maku, Hoy, Tebriz ve Hamedan'da yaşayan yaklaşık 100.000 Ermeni İran'da kaldı.⁴⁰ XIX. yüzyılın başında, Feth-Ali Şah ile başlayan Kaçar hanedanı, İran'ı kademeli olarak birleştirmekle kalmadı, aynı zamanda İsfahan ve Tebriz'deki Ermeni toplumunun nihaî olarak canlanmasında, istikrar kazanmasında, ve Tahran'da yeni ve önemli bir Ermeni toplumunun yaratılmasında da rol oynadı. Ermeni tüccarlar bir kez daha İran'ın büyük şehir merkezlerinde aktif hale geldi.⁴¹

yardım etmeleri için bir bildiri yayınladığından bahsedilmektedir. Rahipleri ve Eçmiadzin'deki diğer Ermenileri İranlılardan korkmamaları ve Ruslarla iş birliği yapmaları için teşvik etti. Ayrıca Gökçe Gölü'nün (şimdiki Sevan Gölü) güney kıyısında yaşayan Karapapak aşiretini de Rusya tarafına çekmeye çalıştı.

³⁴Paskeviç'in Kafkasya'da İran ve Osmanlı ordularına karşı yürüttüğü askerî süreç için bkz., Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016, s. 186-255; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021. Paskeviç'in hayatı ve askerî kariyeri üzerine derlenmiş belgeler serisi için bkz., Aleksandr Petroviç Şçerbatov, *General-Fel'dmarşal Knyaz' Paskeviç. Ego Jizn i Deyatel'nost'*, Tipografiya R. Golike, 7 Cilt, Sankt Peterburg 1888-1904.

³⁵Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, fond: 109, opis': 3a, delo: 1151, s. 1-3ob.

³⁶"Armyanskiy Polk, Sformirovannii v 1827 g.", *Tiflisskiy Vestnik*, 117, 1877, s. 1-2. Ermenilerin toplu göçü için RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 978, s. 2-14ob. Kafkasya'da yeni ilhak edilen bölgelere sadece Ermeniler değil Karapapaklar da göç etti, bkz. RGVIA, fond: 846, opis': 16, delo: 979, s. 1-12ob.

³⁷Aleksander Benkendorf Jandarma Şefi olarak görev yapmıştır ancak III. Departman İcra Müdürü makamı 1829 yılına kadar resmi olarak Jandarma Şefi ile birleştirilmemiştir. III. Departman ile ilgili ayrıntılar için bkz: Sidney Monas, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge 1961; Peter Stansfield Squire, *The Third Department: The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I*, Cambridge University Press, Cambridge 1968; *Tret'e Otdelenie: Perviy Obit Sozdaniya Professional'noy Spetsslujbi v Rossiiskoy İmperii, 1826-1880*, Tsentrpoligraf, Moskva 2006.

³⁸K. H. Benkendorf üzerine bkz: V. M. Bezotosnyy, *Oteçestvennaya voyna 1812 goda: Entsiklopediya*, Rosspen, Moskva 2004, s. 59.

³⁹George A. Bournoutian, "Armenians in the Nineteenth-Century Iran", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 54-55. XVII. yüzyılın sonunda Safevî hanedanının çöküşü, İran Ermenilerinin yavaş yavaş dünyanın farklı yerlerine göç etmesine neden oldu. Aralarında çok sayıda zengin ve nüfuzlu tüccarın da bulunduğu çok sayıda Ermeni Gürcistan, Rusya, Avrupa ve Güney Asya'ya göç etti.

⁴⁰George A. Bournoutian, "Armenians in the Nineteenth-Century Iran", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 55.

⁴¹J. MacDonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813, s. 36.

3. Osmanlı Ermenileri, *Amira* Sınıfı ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi

İran'daki duruma benzer şekilde, Ermeni toplumu XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında oldukça dağınık durumdaydı. Ancak İstanbul'daki *amira* sınıfı⁴² ve bunun önde gelen temsilcilerinin Osmanlı merkezinde oluşturduğu etki ve bırakmış oldukları imaj Karabağ, Tahran ya da İsfahan'daki soydaşlarına kıyasla çok daha ileri seviyedeydi. İstanbul'daki Ermeni Patrikhânesi ve *amiralar* ile Osmanlı'nın özellikle doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeni reaya arasındaki iletişim ve etkileşimin önemi 1828-1829 Rusya-Osmanlı Savaşı sırasında ön plana çıktı.⁴³ Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ilerleyişi Osmanlı merkezi idaresini artan bir şekilde tedirgin ederken, Ermeni reayanın Rusya'ya karşı tutumu nispeten olumluydu. Bu bağlamda, Ermeni Patrikhânesi ile *amiralar* arasındaki ilişki ve her ikisinin de reaya üzerindeki etkisi kilit öneme sahipti.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermeni kilisesinin yüzyıllardır süregelen kanonik geleneğine uygun olarak, kilise dışı (seküler) unsurlar papazlarının yanı sıra piskoposların, başrahiplerin, patriklerin ve katolikosun seçimine katılmışlardır. Kilise dışı unsurların kilise işlerine bu geleneksel katılımı Ermeni Hristiyanlığının en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında bunun anlamı, bazı banker ve sarrafların⁴⁵ bir milyon sterlinden fazla servete sahip olduğu İstanbul'un zengin Ermeni elitinin patrikhâneye hâkim olmasıydı.⁴⁶ Patrik de Osmanlı hükümeti tarafından Ermeni milletin başı⁴⁷ olarak tanınıyor ve milletin üzerinde sadece dinî değil idarî ve adlî yetkilerinden de istifade ediyordu.⁴⁸ *Amira* sınıfı ve Ermeni Patrikhânesi'nin bağlantılı çıkarları onları Osmanlı sultanına sadık kılıyordu. Gerçekten de *amira* sınıfı genellikle Ermeni Patrikhânesi ile merkezi hükümet arasında arabulucu olarak hareket etmiştir. Bu imtiyazlı Ermeni sınıfı sadece hükümetteki en önemli pozisyonlardan bazılarını elinde tutmakla kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı ekonomi ve maliyesinin önemli bir kısmını da kontrol ediyordu.⁴⁹ Prestijleri ve zenginlikleri

⁴²*Amira* kavramı, prens anlamına gelen Arapça *amir* kelimesinden türeyen Türkçe emir kelimesinden gelmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu zengin Ermeniler *hocalar* ve *çelebiler* olarak bilinmekteydiler. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu zenginler, sultan tarafından yalnızca Osmanlı hükümetiyle resmen bağlantılı olan Ermenilere verilen bir unvan olan *amira* olarak anılmaya başlandı. *Amira* sınıfı, Avrupa ve Rusya'da olduğu gibi kalıtsal aristokrasie değil, liyakat ve yeteneğe dayanıyordu. XVIII. yüzyılın son yirmi yılına kadar amiraların sayısı ayrı bir sınıf olarak görülmeye başlanacak kadar artmamıştı. II. Mahmud'un çok yakınında bulunan Harutyun Bezciyan (Kazzâz Artin) gibi bireysel *amira* örneklerinin yanı sıra tarihsel serüven içerisinde bünyesinde çok sayıda *amira* unvanını taşıyan figür bulunduran Düzyan, Tıngıryan, Cezayirliyan, Noradunkyan, Arpiaryan, Bilezikçıyan, Balyan ve Dadyan aileleri dikkat çekmektedir.

⁴³İstanbul Ermenileri ve Ermeni patrikleri üzerine bkz: Hrant Asadur, "Gostantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri]", *Intartsag Orasuyts Surp Pırgıç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1901; Pamukciyan, Kevork, *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev İr Aşagerdneri* [Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1984; Pamukciyan, Kevork, *Hagop Nalyan Badriark (1706-1764)*, *Gyankı, Kordzeri yev Aşagerdneri* [Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), Hayatı, Çalışmaları ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1981.

⁴⁴Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Katolik Kilisesi hakkında bkz. Christopher Korten, "Private Partners: Cooperation between Russia and Rome in the Crisis of the Armenian Catholic Church, 1827-1830", *Slavonic and East European Review*, 92/4 (2014), s. 653-673; Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması* (1830), Harvard University Press, Harvard 1995; Charles A. Frazee, "The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire", *Eastern Churches Review*, 7/2 (1975), s. 149-163.

⁴⁵Osmanlı sarrafları üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 – 1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

⁴⁶İstanbul'daki Ermeni cemaatinin ortaya çıkışı üzerine bkz: T. Haçgonts, "Gostantnubolso Hay Kağutin Dzakumi" [İstanbul Ermeni Cemaati'nin Ortaya Çıkışı], *Intartsag Orasuyts Surp Pırgıç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1902, s. 185-201. Daha detaylı bir çalışma için bkz: Yeremya Çelebi Kömürçüyan, *Sdambolo Badmutyün* [İstanbul Tarihi], ed. Vahram Torkomyan, Mkhitarayan Dbaran [Mkhitarayan Baskısı], I-II-III, Viyana 1913-1932-1938.

⁴⁷Osmanlı idarî sisteminde gayrimüslim tebaa, millet adı verilen yarı özerk birimler halinde örgütlenmişti. Her milletin lideri milletbaşı unvanını taşıyordu ve Ermeni ve Rum milletlerinin her birinin başında birer patrik bulunuyordu. Hristiyanların iki geniş gruba ayrılması ırk ya da milliyete değil, inanç temeline dayanıyordu. Millet sistemi hakkında bkz. Michael Ursinus, "Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reiches," *Südost-Forschungen*, sayı 48 (1989), s. 195-207; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007. Katolik ve Protestan Ermeni milletlerinin oluşumu hakkında bkz., Vartan H. Artinian, "The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 28/1 (1975), s. 3-15.

⁴⁸Hagop L. Barsoumian, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 31/3 (1978), s. 310-316; Vartan H. Artinian, "The Role of the Amiras in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 34/2 (1981), s. 189-94; Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", s. 171-184; Hagop L. Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, American University of Armenia, Yerevan 2007.

⁴⁹Osmanlı malî idaresinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni sarrafların tedricen ön plana çıkmaya başlaması dikkat çekmektedir. III. Mustafa döneminde Darphâne-i 'Âmire mültezimliğinin sarraf Yako Bonfil'den alınarak "bir daha herhangi bir Yahudi sarrafa verilmemek üzere" sarraf Mikael Çelebi Düzyan'a teslim edilmesi Ermeni sarraf ve *amiraların* Osmanlı merkezindeki milletler arası rekabette önemli bir yer tuttuğuna

devletin merkezinde ve Edirne, Bursa, İzmir gibi şehirlerde nispeten etkiliydi fakat çevre bölgelerde aynı etkiyi gösteremiyorlardı. Sadece *amira* sınıfı değil, Ermeni Patrikhânesi de Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşayan kendi cemaati üzerinde güçlü bir etkiye sahip olamadı. Bu durum, XIX. yüzyılın kriz dönemlerinde *amiraların*, Ermeni Patrikhânesi'nin ve Osmanlı merkezi otoritesinin yüzleşmek zorunda kaldığı ciddi dezavantajlardan biri oldu.⁵⁰ Osmanlı taşrasında özellikle de doğu vilayetlerinin hudut bölgelerine yakın kısımlarda görev yapan çeşitli unvanlardaki dinî ve mahalli görevlilerin bazıları da Rusya'nın yükselen siyasî ve askerî prestijinin etkisini altında bir tutum sergileyebiliyordu.⁵¹ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Ermeni *amiralar* genel olarak Osmanlı rejimine sadıktı ve Rusya'ya sığınmak gibi bir niyetleri yoktu. Ermenilerin ticaret, maliye ve yönetimdeki önemi İstanbul'da daha fazlaydı.⁵² Osmanlı darphânesi XVIII. yüzyılın ortasından beridir Ermeniler tarafından işletiliyor, Ermeni personel çalıştırıyor ve kayıtlarını Ermenice tutuyordu. Sultanın önemli malî danışmanları ve bankerlerinin çoğu Ermeni idi.⁵³

Bâb-ı 'Âli için doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumu ve yönelimleri İstanbul'dakilere kıyasla tedirgin ediciydi. Lynch'in çalışmasına göre, Kars'taki Ermenilerin sayısı XIX. yüzyılın ilk on yılında 20.000-25.000 civarındaydı. Bölgenin mevcut siyasî durumuyla ilgili olarak, Osmanlı seraskeri Galib Paşa, resmî raporlarında, bölgedeki Ermenilerin 1826 yılında Rusya-İran savaşının patlak vermesine kadar tarafsız kaldıklarını ancak sonraki süreçte coğrafî yakınlık ve diğer nedenlerle Kars ve Çıldır Ermenilerinin yavaş yavaş Rusya'nın yanında yer almaya başladıklarını belirtmişti. Rusya-Osmanlı savaşının başlarında Kars'ta ikamet eden Ermenilerin bir kısmı Rus komutanlar tarafından organize edilen milis gruplarında *soldat* olarak askere alınmaya başlanmış ve Kars'ın düşmesinin ardından Kafkasya Müstakil Kolordusu Kars garnizonundan aldığı

işaret etmektedir. Bu dönemde sadece Yako Bonfil'in değil aynı zamanda Yahudi milletinin de Darphâne-i 'Âmire'den uzaklaştırılması kararının alınması ve bunun en üst makam tarafından bir 'ferman' vasıtasıyla onaylanması ayrıca önemlidir. Sarraf Yako Bonfil'in Darphâne-i 'Âmire'deki görevinden alınması üzerine Sultan III. Mustafa'nın fermanı için, BOA, MFB, 00177; III. Mustafa'nın bedduası için, Onnik Jamgoçyan, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025, s. 53-54. Ancak bu süreç sadece iki millet arasındaki rekabet üzerinden değerlendirilmek, İstanbul'da bir süredir devam edegelen 'ıslahat' ya da 'reform' konusundaki tartışmaların ve siyasî gerilimin gözden kaçırılmasına sebebiyet verebilir. Osmanlı siyasî ve idarî merkezi tarafından bir süredir askerî alanda yapılması hedeflenen yeniliklerin önündeki en büyük engel olarak görülen Yeniçerilerin, malî alanda genellikle Yahudi sarraflar ile çalışmaları, Osmanlı hanedanını ve yönetici elitini stratejik bir tercih ve denge unsuru olarak Ermeni sarraflarla iş birliğine yöneltmiş olması oldukça muhtemeldir. 1821-1829 yılları arasındaki Rum İsyanı'nın da ayrıca Ermeni sarraf, *amira* sınıfı ve önde gelenlerinin İstanbul'daki yükselişlerine katkıda bulunduğu söylenebilir. Onnik Jamgoçyan, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025, s. XXV (Mütercim'in Önsözü). Ermeni sarrafların İstanbul'da artan sayısı ve etkisi üzerine, Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 30 (Bahar 2014), s. 19-96. Yahudilerin Yeniçeri Ocağı ile olan ilişkileri üzerine bkz., Musa Kılıç, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2 (2015), s. 143-164.

⁵⁰Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı'nın Avrupa sistemine sadece askerî ya da diplomasi alanlarında değil malî olarak da borçlanma yoluyla entegre olması bekleniyordu. Bu vakte kadar genellikle sarraflar eliyle ucuz kredi bularak iç borçlanma yoluyla malî sistemini sürdürülebilir ve esnek kılan Osmanlı merkezi, bu sürecin devamında Muharrem Kararnamesi ve Duyun-ı Umûmiye ile karşılaşmak zorunda kaldı. İç borçlanmanın giderek azalması sarraflara olan ihtiyacı azaltırken, doğal olarak *amira* sınıfının nüfuzunu da zayıflattı. Bu zayıflama, merkezileşmenin oldukça yoğun olduğu erken Tanzimat döneminde bile taşra ve hudut bölgelerinde etkin bir şekilde görünür olmakta zorlanan Ermeni elitlerinin ve İstanbul Ermeni Patriği'nin gücünü kısıtlayan Nizamnâme-i Milleti Ermeniyân'ın (Azkayin Sahmanatrutyun Hayots) 1863 yılında kabul edilmesiyle daha da belirgin hale geldi. Bu süreçte Osmanlı merkezi ve taşrasındaki Ermeni toplumu arasında önemli bir kopuş olduğu iddia edilebilir. Arşag Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyun, İr Dzakumı yev İr Girargutyunı [Milli Anayasanın Doğuşu ve Tatbikati]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, 1910, İstanbul: Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], s. 76-528.

⁵¹Osmanlı taşrasında İstanbul Ermeni Patrikhânesi'ne tabii cemaat temsilcilerine 'murahhas' ve 'karabaş' gibi isimler veriliyordu. Ermeni patriği bu temsilciler vasıtasıyla kırsal bölgelerdeki kiliseler üzerinden Ermeni nüfusun talep ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken milletbaşı olarak İstanbul'daki imajını da koruması gerekiyordu. 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşı sırasında doğu vilayetlerinde 'karabaş' olarak adlandırılan bazı din adamlarının reayayı korkutarak baskı altına almaya çalıştıkları Osmanlı belgelerine yansımıştır. BOA, HAT, 777/36432/B. Erzurum valisi Hasan Paşa göç sürecinde bölgede bulunan karabaşın tutum ve tavrını olumsuz olarak niteleyerek bu din adamının azledilmesi ve yerine başkasının atanması gerektiğine dair talebini Osmanlı sadaretine iletilmiştir. BOA, HAT, 777/36432, 13/Za/1245 (6 Mayıs 1830).

⁵²Ermenilerin İstanbul ve Osmanlı coğrafyasındaki ticarî etkinlikleri üzerine bkz.: H. K. M[ı]r[ı]ryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin yev Vacaraganı, 1740-1890* [Türkiye Ermenilerinin Eski Ticareti ve Tüccarlar, 1740-1890], Dbakrutyan Sakayan [Sakayan Baskısı], İstanbul 1908.

⁵³Bu dönemin en önde gelen zenginlerinden biri de Kazzâz Artin olarak bilinen Harutyun Amira Bezciyan idi. 1819 yılında darphâne-i amire müfettişliğine atandı, bir yıl sonra Limni'ye sürgüne gitti. 1823'te eski görevine iade edilerek II. Mahmud tarafından danışmanlarından biri olarak büyük saygı gördü. 1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşı sırasında Boğaz'daki deniz trafiği engellenmiş ve Anadolu'dan sevk edilen erzak miktar ve kalite açısından yetersiz kalmıştı. Osmanlı başkenti kıtlık tehdidiyle karşı karşıya kaldığında, Kazzâz Artin II. Mahmud'a tahlil üzerindeki tüm ithalat vergilerini iptal etmesini tavsiye ederek başkenti ve çevresini ortaya çıkması muhtemel ciddi bir krizden kurtardı. Savaşın ardından sultan, Kazzâz Artin'in paranın bakırla taşış edilmesi ve Avrupalı finansörlerden faizle borç alınması tavsiyesine yine kulak verdi. Bu sayede savaş tazminatının ödenmesi mümkün oldu. Kazzâz Artin hakkında bkz. Diran Kelekyan, "Kazzâz Artin", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5/26 (1330), s. 84-105.

tüfeklerle bazı Ermeni birliklerini silahlandırmıştı.⁵⁴

İran savaşında olduğu gibi Kafkasya Müstakil Kolordusu Rusya'nın sınırlarının diğer tarafındaki topografyanın özelliklerine pek aşına değildi ve bu nedenle rakip imparatorluk hakkında güncel bilgi toplamak için yerel rehberlere ve casuslara ihtiyaç duyuyordu. Bunlardan biri olan Asatur Aktokatov Kars'a gönderilmişti; raporuna göre İran'daki uzun kriz dönemi nedeniyle Ermenilerin bir kısmı Pambak ve Şuragel'den Osmanlı topraklarına göç etmişti ancak Feth-Ali Şah ile ilişkilerin kötüleşmesinden korkan Osmanlı yetkilileri tarafından bu durum hoş karşılanmamıştı. Daha sonra bu Ermenilerden biri Rusya için casusluk yaptığı gerekçesiyle idama mahkûm edilmişti.⁵⁵ Daha önce de belirtildiği gibi, savaş zamanında sadece Ermeniler değil Müslümanlar da bilgi toplamak için kullanılabiliyordu; örneğin Kars'tan Rusya topraklarına giden bir Müslüman, Osmanlı sınırlarında devriye gezen Hurşid Bey ve Emin Ağa komutasındaki Osmanlı birliklerinin sayısı ve savaş başlamadan hemen önce büyük miktarda erzak ve ekmek depolanan Kars'taki Osmanlı garnizonunun askerî hazırlıkları hakkında önemli bilgiler sağlamıştı. Yine de Osmanlı'nın dolaylı baskıları nedeniyle hem Ermeniler hem de Müslümanlar Rusya'ya göç etme konusunda isteksizdiler. Osmanlı merkezi doğu vilayetlerindeki kırsal nüfusun bölgeden ayrılarak Rusya'ya göç etmesinin kısa vadede malî bir yük oluşturacağının farkındaydı zira göç edenlerin mülklerinin değerlerinin hesaplanması ve bunların belirli bir süre içinde satılmazsa değerlerinin sahiplerine ödenmesi gerekecekti. Uzun vadede ise boşalan arazilerin tarımsal ve hayvansal üretim sürecini sekteye uğratması da zararın bir diğer boyuydu. Kars'taki Ermenilerin Rusya'ya duydukları hayranlık nedeniyle Osmanlı yetkilileri Ermeni reayanın sadakatinden son derece şüpheliydi ve bu nedenle Tihnis, Paldarvan ve Meşko köylerinin Ermeni sakinleri, Kafkasya Müstakil Kolordusu komutanı Paskeviç 26 Haziran tarihinde Gümrü'den harekete geçtiğinde çoktan Osmanlı'nın iç vilayetlerine sevk ve tehcir edilmişti.⁵⁶

Kars örneğinde olduğu gibi, Erzurum'daki Ermeni cemaatinin çoğunluğu da Rusya'ya karşı olumlu bir tutum içindeydi.⁵⁷ Erzurum'un düşmesi ve Osmanlı Seraskeri Hacı Salih Paşa'nın esir alınmasının ardından, yerel Müslüman ahalinin ekseriyeti çoktan geniş bir bölgeye dağılmıştı. Bu noktada Ermeni milletinden bazı birlikler Kafkasya Müstakil Kolordusu tarafından silahlandırıldılar ve Erzurum'da devriye görevi yapmaya başladılar. Bu milis grupları Osmanlı kuvvetleriyle çatışmaya bile girmişti. Rusların Bayezid'e doğru ilerlemesi, Kars ve Erzurum'da olduğu gibi, Müslümanları korkuttu ve bu nedenle çoğu Müslüman şehirden kaçtı. Ancak Ermeniler, bazı Kürt aşiret reisleri tarafından düzenlenen şiddetli baskılara rağmen çoğunlukla şehirde kalmaya devam ettiler. Kaçınılmaz olarak bazı Ermeni aileleri de Revân ve Tiflis'e göç etmek zorunda kaldılar.

4. Göç Süreci

Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesi ve Edirne Antlaşması'nın XIII. maddesi, savaşların hemen sonrasında iki imparatorluk arasındaki halkların göçünü kapsıyordu. Örneğin, Rusya-Osmanlı örneğinde, XIII. madde, her iki imparatorluğun tebaasının serbestçe göç edebilecekleri ve rakip imparatorluğa yeniden yerleşebilecekleri on sekiz aylık bir süreye izin veriyordu. Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesi İran Ermenilerinin Aras Nehri boyunca yeni kurulan Ermeni vilayetine kitlesel göçünü öngörüyordu. Yaklaşık

⁵⁴BOA, HAT, 1013/42478/A, 23/S/1244 (4 Eylül 1828).

⁵⁵Asatur Aktokatov raporlarında Osmanlı birliklerinin sayısının 15.000, Kars kalesinde depolanan barut miktarını ise 15.000 *puş* olarak belirtir, bkz. *Prisoedinenie vostochnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830)*, ed. Ts. P. Agayan, II, no. 266, s. 476; no. 283, s. 495.

⁵⁶AKAK, VII, no. 753, s. 501-503, İ. F. Paskeviç'ten Çar Nikolay'a, 19 Haziran (1 Temmuz) 1828.

⁵⁷Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, ed. Nuri Akbayan, Yapı Kredi Yayınları, II-III, İstanbul 1999, s. 79.

45.000 İranlı Ermeni kısa süre içinde Rusya Ermenistanı'na göç etti.⁵⁸ Abbas Mirza bu gelir ve yetenek kaybına tepki göstererek göçü durdurmak için Tebriz'deki Ermeni tüccarlara büyük tavizler verdi. Dahası İran'daki Ermeni din adamlarına özel imtiyazlar tanıdı. Azerbaycan ve Yeni Culfa'daki Ermeni piskoposluklarının özerk hareket etmelerini ve halihazırda Rusya topraklarının içinde kalan Eçmiadzin Kutsal Makamı'na bağlı olmamalarını temenni ederek Aziz Thaddeus Manastırı'nın yenilenmesi için maddi destek sağladı.⁵⁹ Feth-Ali Şah bu yardımsever politikayı ülkenin güneyinde yaşayan Ermenilere de sundu ve 1832 yılında bir ferman yayınlayarak İsfahan valisine Ermenilerle özel olarak ilgilenmesi, aralarındaki tüm anlaşmazlıkları kilise liderlerine havale etmesi ve Ermeni başpiskoposunu vergiden muaf tutması talimatını verdi.⁶⁰

Ermenilerin 1820'lerin sonu ve 1830'ların başında Rusya'ya göçü, rakip imparatorluklar arasında yapılan birçok savaşın ardından halkların Rusya, Osmanlı ve İran sınırları boyunca hareket etmesinin çok daha eski ve büyük bir tarihinin parçasıydı. Bu, her şeyden önce milyonlarca Müslümanın Rusya orduları tarafından istila edilen ve sonraki barış anlaşmalarında Osmanlılar tarafından kaybedilen vilayetlerden sürülmesi ya da kaçması anlamına geliyordu. 1783 ile 1913 yılları arasında yaklaşık altı milyon Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınır bölgelerinden Anadolu'nun iç bölgelerine göç etti. II. Yekaterina'nın Kırım'ı ilhakından sonra başlayan bu göç dalgası, Osmanlıların Rusya'ya ya da Balkanlardaki hamilerine vilayetlerini bırakmak zorunda kaldıkları hemen her seferde tekrarlandı. Ancak Rusya'nın Kırım Savaşı'ndaki yenilgisi, imparatorluklarının jeopolitik kırılganlığına karşı son derece hassas olan Rusya rejimi tarafından güvenlik riski olarak görülen Müslümanların kitlesel olarak sınır dışı edilmesiyle de sonuçlandı. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, 1820'lerdeki Rusya-Osmanlı ve Rusya-İran savaşlarının sonucunda böyle bir kitlesel hareketin meydana gelmemiş olmasıdır. Bu durumda halkların hareketi nispeten küçük ölçekliydi, çoğunlukla gönüllüydü ve Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmesinden ziyade büyük ölçüde Rum, Bulgar ve Ermeni köylülerin Rusya'ya göç etmesi şeklindeydi.

5. Yeni Bir İdarî Dönem?

Osmanlılara ve İranlılara karşı savaşlarda kazanılan zaferler Ruslar için jeopolitik ve ekonomik avantajlar getirse de Rusya'nın bölgede yayılmasını teşvik eden iyimser kesimin umduğu ölçekte değildi. 1844 yılında ihdas edilecek olan Kafkasya Naipliği'ne ilk genel vali olarak atanacak Prens Mihail S. Vorontsov'un 1835 yılında I. Nikolay'a bildirdiği üzere Rusya, ihracatının ya da iletişiminin özellikle İngilizlerle rekabet etmesinin çok zor olduğu bir dünyada yaşıyordu.⁶¹ Yardımsever bir Rusya altında özerk bir Ermenistan hayal eden seküler ve dinî Ermeni liderler de kısa sürede hayal kırıklığına uğradı. Hem I. Nikolay hem de Paskeviç 'muhafazakâr' merkezîyetçilerdi. St. Petersburg'un imparatorluğun 'Rus olmayan' tüm bölgeleri

⁵⁸Sergey Nikolayevich Glinka, *Opisanie pereseleniya armyan adderbiddjanskikh v predeli Rossii*, Tipografiya Lazarevîh Instituta Vostochnîh Yazıkov, Moskva 1831.

⁵⁹J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: 1535-1914*, Van Nostrand, I, Princeton 1956, s. 99-100.

⁶⁰İsfahan'daki Yeni Culfa Ermeni piskoposluğundaki elyazmalarının 271 numarasında kataloglanmış olan kararname, İsmâ'il Râ'î'n, *İraniyan-i Armanî*, 1349, Çâphâne-i Tahrân Musavvar, Tahrân 1349, s. 119'da alıntılanmıştır. İlginç bir gerçek de İranlıların, Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya kaybindan sonra, tüm Ermeniler üzerinde yargı yetkisine sahip olan Eçmiadzin'deki Ermeni Kilisesi'nin başını veya katolikosunu görmezden gelmeye çalışmaları ve Tebriz ve Yeni Culfa Ermeni başpiskoposlarını İran'daki Ermenilerin dinî liderleri olarak görmeleridir. Bu nedenle kararnamelerde onlardan Ermenilerin halifesi olarak bahsedilmektedir ki bu unvan daha önce sadece katolikoslar için kullanılmaktaydı.

⁶¹AKAK, VIII, no. 88, s. 145-147, M. S. Vorontsov'dan Çar Nikolay'a, 11 (23) Ocak 1835. 1833 yılında on iki İngiliz gemisi Trabzon'a 1.098.525 ruble değerinde 1.620 ton mal satıp 643.525 ruble değerinde 1.620 ton mal satın alırken, Rusya'nın 406 ton (56.750 ruble) mal satan ve 406 ton (11.750 ruble) mal satın alan sadece dört gemisi vardı, bkz. AKAK, VIII, no. 89, s. 147-152, M. S. Vorontsov'dan Çar Nikolay'a, 18 Şubat (2 Mart) 1835. Trabzon'daki Rus ticareti 1834 yılında aynı kaldı ancak İngiliz tüccarlar tabloda gösterildiği gibi ticaretlerinin bir kısmını Avusturyalı, Sardunyalı ve Rum tüccarlara kaptırdılar, bkz. AKAK, VIII, no. 94, s. 162-165, A. I. Çernişev'den G. A. Rosen'e, 6 (18) Ocak 1836. 24 Ekim (5 Kasım) 1835 tarihinde Rosen, Kankrin'e Ermenilerin Trabzon, Tebriz, Astarhan ve Anadolu'nun Fırat havzasında ticaret yaptıklarını bildiriyordu, bkz. AKAK, VIII, no. 92, s. 154-158, G. A. Rosen'den E. F. Kankrin'e, 24 Ekim (5 Kasım) 1835. 20 Mart (1 Nisan) 1836 tarihinde Kankrin senatoya, Gürcistan'dan bazı Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndüklerini ve merkezlerini Trabzon'a taşıdıklarını bildirdi lakin merkez büyük değildi ve ticaret çok azdı. Kankrin, bu hareketin Osmanlı ve İran Ermenilerini Trabzon'a getireceği söylene de Osmanlı Ermenilerinin 'Transkafkasya' Ermenileri olmadan da burada ticaret yapabileceklerini ekledi, bkz. AKAK, VIII, no. 97, s. 171, E. F. Kankrin'den Şura-yı Devlet'e, 20 Mart (1 Nisan) 1836.

üzerindeki kontrolünü güvence altına almak için tasarlanmış merkezileşme politikalarını benimsediler. Nerses Aştaraketsi çabalarından dolayı ödüllendirilmiş olsa da 1828 yılında terfi ettirilerek Besarabya'daki piskoposluk görevine atandı. Katolikos Yeprem Dzorageğtsi Rusya'nın kontrolünü çok külfetli bularak 1830 yılında istifa etti. Rusya'nın politikasının ateşli bir destekçisi olan Hovhannes Karbetsi ise Eçmiadzin'e yeni katolikos olarak atandı.⁶² Müteakiben 1836 yılında Ruslar, Ermeni Kilisesi'ni fiilen Rusya'nın kontrolü altına sokan bir dizi yeni kural ve yönetmelik (polojenie) yayımladılar.⁶³ Ruslar bu şekilde bir süreliğine Ermeni Kilisesi'nin etkisini, İranlıların başarmak şöyle dursun, daha önce hiç denemedikleri kadar etkisiz hale getirmeyi başardılar.⁶⁴ Rusların yönetimindeki Ermeni Kilisesi, İranlıların yönetimindekinden daha az özgürdü. Ermenilere ve Ermeni Kilisesi'ne bir taviz olarak, Osmanlı ve İran sınırındaki bölge kısa bir süre için (1828-1840) *Armyanskaya oblast* (Ermeni vilayeti) olarak yeniden adlandırıldı ve yarı özerklik illüzyonu yaratıldı.

Her ne kadar savaş sırasında ortaya çıkan kriz ortamı ve kişisel çıkarlar doğrultusunda Rusya ordusunda bulunan yüksek rütbeli Ermeni subaylardan bazıları yeni kurulacak olan Ermeni vilayetinde Müslümanlara yer vermeyi düşünmezken, St. Petersburg eski İran idarî yapısında herhangi bir değişiklik yapmayı tercih etmedi.⁶⁵ Önceki sistemde bulunan Müslüman yerel eşraf ve memurların çoğu görevlerini yerine getirmeye devam etmekle kalmadı, bazıları Rus askerî rütbeleriyle de taltif edildi. Türkmençay Antlaşması sonrasında İran'ın artık Rusya aleyhine askerî ve siyasî herhangi bir tehdit üretemeyecek olması, Rusya'nın bu bölgedeki idarî tasarruflarında çok daha rahat hareket etmesine olanak sağladı. Bu nedenle İran sınırının hemen bitişiğinde kurulan Ermeni vilayetinin işleyişi dönemsel olarak Kafkasya'daki diğer bölgelere kıyasla ne Tiflis'teki idarenin ve ne de St. Petersburg'daki Rusya hükümetinin özel ilgisini çekmedi. Vilayette görev yapan kısıtlı sayıdaki Rus memurlar rutin işleri yürütebilmek adına eski sistemin bakiyesi olan yerel Müslüman idareci ve görevlilere itimat etmek zorundaydı. Müslüman idareci ve görevliler de bu durumun farkındaydılar. Farsça ve Türkçeye kıyasla Rusça vilayetin idarî makamlarında pek yaygınlaşmamıştı. Rusya hükümetinin Müslüman idarecileri *de facto* olarak vilayetin işleyişiyle, bölgedeki Ermeni ileri gelenleri ise vilayetin ismi ile tatmin ve teskin ederek belirli bir süre dengede tutmaya çalışması emperyal strateji içerisinde anlamlı hale gelmektedir. Her ne kadar sosyo-ekonomik ve sınıfsal alt yapısı henüz tam anlamıyla gelişmemiş olsa bile Avrupa ve Rusya'nın muhtelif bölgelerindeki isyan ve ayaklanmalar göz önünde bulundurulduğunda, 1840 yılında göreceli olarak içi boş 'Ermeni vilayeti' teriminin bile fazla 'milliyetçi' olduğu hissedildi. Bununla beraber 12 yıllık süre içerisinde Ermeni vilayetinden Tiflis ve St. Petersburg'daki makamlara ulaşan şikayetlerin daha merkezi bir yapının tesisi konusundaki kararlılığı arttırdığı söylenebilir. Vilayeti, tam manasıyla Tiflis'teki merkezî idarenin kontrolü altına alabilmek için hükümet o yıl tüm yerel yasaların ve geleneklerin askıya alınmasını, bütün işlerin Rusça yürütülmesini ve tüm idarî dairelerde Rusların istihdam edilmesini kararlaştırdı. Daha da önemlisi Ermeni vilayeti ayrı bir bölge olma statüsünü kaybederek Gürcü-İmeret

⁶²Hovhannes Karbetsi, Katolikos Daniel Surmaretsi tarafından 1807 yılında piskopos olarak takdis edilmesinin ardından Ermeni Kilisesi'nde ikincil görevlerde bulundu. Müteakiben Yeprem Dzorageğtsi ve Başpiskopos Nerses Aştaraketsi arasındaki ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklardan ustaca faydalanarak kilise yönetiminde önemli bir konuma geldi. Karbetsi sadece İstanbul ve Kudüs patrikhanelerinin sempatisini kazanırken Ana Makam ve diğer piskoposluklarda görev yapan birçok üst düzey din adamı ona karşı belirgin muhalif bir tutum benimsedi.

⁶³Türkmençay Antlaşması'nın hemen ardından Çarlık hükümeti Ermeni Kilisesi için bir yönetmelik hazırlama sürecini başlattı. Mart 1830 gibi erken bir tarihte, özel bir komisyon Paskeviç'e Ermeni Kilisesi'nin iç işleyişini düzenleyen bir yönetmelik taslağı sundu. Hovhannes Karbetsi, Çarlık rejiminin dinî politikasına karşı bir direniş gösteremedi. Bazı değişiklikler yapıldıktan sonra tüzük taslağı 11 Mart 1836 tarihinde I. Nikolay tarafından onaylanarak 1 Ocak 1837'de yürürlüğe girdi. Hovhannes Karbetsi bu meseleye dair itirazlarını hükümete sunsa da bunlar dikkate alınmadı. Bu süreçte Rusya İmparatorluğu'nun sempatisini kazanmasına rağmen, Ermeni milletinin hiçbir faydası dokunamadı. Bu yönetmelik hükümete Katolikos'un seçiminde söz sahibi olarak Ermeni Kilisesi'nin işlerini denetleme ve sinodun tüm işlemlerini izlemek üzere bir Rus temsilci atama hakkı verse bile Kilise'ye İçişleri Bakanı'nın izniyle okul açma hakkı da tanımaktaydı. Yönetmeliğin detayları için bkz. V. G. Vartanyan, *Armyansko-Grigoryanskaya Tserkov' v Politike Imperatora Nikolaya I*, Rostov 1999; V. G. Tunyan, "Polojenie" *Armyanskoy Tserkvi*, 1836–1875, Gosudarstvennyy İnženernyy Universitet Armenii, Yerevan 2001.

⁶⁴Serkan Keçeci, "Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2024), s. 144-145.

⁶⁵Toprak mülkiyeti, vergi çeşitlerine ve yargı sistemine Rusya hükümeti tarafından neredeyse hiç müdahale edilmedi.

vilayetine dahil edildi. 1844 yılında ise tüm Güney Kafkasya bölgesi, idarî merkezi ve genel valinin merkezi Tiflis olan Kafkas Bölgesi olarak yeniden düzenlendi.⁶⁶ Sonraki beş yıl boyunca yeni atanan Rus bürokratlar, yerel geleneklerden habersiz bir şekilde, Tiflis'ten gelen geçici emirleri yerine getirmeye çalıştılar lâkin bu durum bölgede beklenildiği gibi olumlu bir etki yaratmadı.

Kilisenin gözetimi altında Ermeni özerkliği hayali, Rusya'nın bölgeyi ilhakından kısa bir süre sonra sona erdi. Nerses Aşaraketsi nihayet 1843 yılında katolikos olduysa da ilerlemiş yaşı ve St. Petersburg'un Ermeni Kilisesi'ni kontrol etmek için oluşturduğu düzenlemeler onun eylemlerini kısıtladı. Revân, Eçmiadzin ve Ermenilerin yaşadığı diğer bölgeler, en nüfuzlu Ermenilerin Tiflis, Bakü veya Rusya'nın şehir merkezlerine göç etmesiyle Rusya İmparatorluğu'nun sıradan bir taşrası haline geldi. Bununla birlikte, Ermenistan, esas olarak Ermenilerin yoğunluğu ve Eçmiadzin'deki Kutsal Makam'ın devam eden varlığı nedeniyle potansiyel siyasî bir gerçeklik haline gelmişti. Kısıtlamalara rağmen Kutsal Makam Ermeni halkının gayri resmî temsilcisi olarak işlev görüyordu.

1845 yılında İmparator I. Nikolay, Dağıstan'da bitmek bilmeyen Rusya aleyhtarı faaliyetlerden endişe duyarak Prens Mihail S. Vorontsov'u Kafkasya genel valisi olarak atadı. Genç bir subay olarak Erivan'ı ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanan General Pavel D. Tsitsianov'un emrinde görev yapmış olan Vorontsov, yerel eşrafın desteğini kazanmayı ve ortak bir yönetim oluşturmayı planlıyordu. Gürcüler, Ermeniler ve Müslümanlar Güney Kafkasya'yı kademeli olarak dönüştürmek için Ruslarla birlikte çalışacak ve iktidarı paylaşacaktı. Bu nedenle Vorontsov 1846'da çarı Güney Kafkasya'yı etnik-dinsel hatlara göre dört *guberniya* ya da vilayete bölmeye ikna etti.⁶⁷ Bu ilk bölünmenin başarısının ardından, Tsitsianov ve daha önceki yöneticilerin izinden giden Vorontsov, eski Ermeni vilayetini yeniden kurarak XVIII. yüzyıldan beri Rusya'ya bağlılıklarını kanıtlamış olan Ermenilerin iş birliğini elde etmeye hevesliydi. Ermeni vilayetinin bazı bölgelerini bizzat görmüş ve zeki bir yönetici olan Vorontsov, eski vilayetin Osmanlı ve İran sınırındaki güney ve batı bölgelerinde ezici bir Müslüman çoğunluk olduğunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle, Gürcistan'ı korumak ve Erivan ile Tiflis arasındaki iletişimi kolaylaştırmak için 9 Haziran 1849'da eski Ermeni vilayetini Tiflis vilayetinden ve ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı Aleksandropol bölgesini Kutais vilayetinden ayırıp, beşinci bir *guberniya* olan Erivan vilayetini kurdu. Yeni vilayet sadece eski Ermeni vilayetinden daha büyük olmakla kalmıyor, aynı zamanda Kafkasya'daki merkezî Rusya yönetimiyle daha iyi ulaşım yollarına sahip oluyordu. Şunu da eklemek gerekir ki, vilayetin kuzey yarısında Ermeni çoğunluk varken, güney yarısında Müslüman çoğunluk devam etmekteydi.

Sonuç

Ermeniler genel olarak Rusya'nın Kafkasya'nın güneyini ele geçirmesinden önce ve sonra, Rusya'yı fiziksel güvenlikleri, kültürel gelişimleri ve siyasî kalkınmaları için mümkün olan en iyi garantör olarak görmüşlerdir. Kafkasya'nın güneyindeki Ermeni nüfusun Rusya tarafında savaşa katılımı konusunda, örnek olaylar kesinlikle önemli derecede aktif bir katılım olduğunu göstermektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya Müstakil Kolordusu'na katılan ya da Osmanlı ve İran seferlerine bir şekilde yardım eden çok sayıda Ermeni vardı. Yine de en yakın tarih, Müslüman vilayetlerinde ikamet eden Ermeniler ile Revân Hanlığı'nda yaşayanlar arasında keskin bir ayrım yapılması gerektiğini de gösteriyordu zira 1804-1813 savaşı sırasında, ilki, özellikle de Karabağdakiler Ruslara sadakat gösterirken, ikincisinin eylemleri Rusya açısından tatmin

⁶⁶L. Hamilton Rhineland, "The Creation of the Caucasian Vicegerency", *Slavonic and East European Review*, 59/1, 1981, s. 15-40.

⁶⁷Doğu Gürcistan, eski Ermeni vilayeti ve Yelizavetpol vilayetini içeren Tiflis; İmereti, Ahılkelek, Ahıska ve Aleksandropol bölgelerinden oluşan Batı Gürcistan veya Kutais; Bakü, Taliş, Şirvân, Şekî ve Karabağ'ın eski hanlıklarından oluşan Şemahî ve Kûba ve Derbent'in eski hanlıklarından oluşan Derbent. Tiflis vilayeti üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz., Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

edici olmaktan uzaktı. 1826'da savaş patlak verdiğinde, Karabağ Ermenileri yine Rusya'ya bağlılıklarını gösterdiler ve İran saldırısına karşı direnişleri sırasında birçok bireysel cesaret ve fedakârlık eylemi kaydedildi.

Rusya, tarihsel süreç içerisinde genellikle Ermeni halkının Müslüman boyunduruğundan kurtarıcısı olarak tasvir edilmektedir. Ancak XVIII. ve XIX. yüzyıl Ermenilerin önde gelenlerinden oluşan küçük bir grubun istekleri, Ermeni halkının özerklik elde etmek için yoğun bir çabası olarak karıştırılmaktadır. Aslında, İran'da ve Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, İranlılar ve diğer gruplar belirli siyasî veya ekonomik koşullara tepki göstermişlerdir. Bazı Ermeniler Rusya'yı koruyucuları olarak görürken, diğerleri İran'ı bu rolde görmüştür. Söz konusu dönemde birleşik bir Ermeni siyasî çabası ve ortak bir Ermeni siyasî bilinci yoktu. Bilhassa St. Petersburg bir kenara bırakılırsa, Tiflis ve Karabağ'daki Ermeni ileri gelenlerinin sonraki süreçte bölgedeki bütün Ermeni ahalinin adına karar aldıklarının düşünülmesi İstanbul, Tahran ve İsfahan'daki Ermeni elitlerinin görmezden gelinmesi anlamına gelmektedir. İstanbul'daki *amira* sınıfının bilhassa malî güçleri ve etkinlikleri onları sadece Osmanlı merkezinde değil aynı zamanda Avrupa'da da tanınır kılmıştı. Bununla beraber Ermeni Patrikhânesi'nin idaresinin ve Patrik'in üzerindeki nüfuzları onlara önemli bir prestij kazandırmış lâkin bu prestij Patrikhane eliyle bile Osmanlı taşrasına ulaşmakta zorlanıyordu. Bunda iletişim ve ulaşım araçları ile bürokratik modernleşmenin de etkisinin olduğunun unutulmaması gerekiyor. Rusya İmparatorluğu'nu rakiplerine karşı başarılı olmasını sağlayan en önemli araçlardan birisi ise bu dönemde hâlâ Ermeni nüfus üzerinde oldukça etkili olan Ermeni Kilisesi'nin kendi sınırları içinde kalmasıydı. Ancak bir müddet sonra Ermeni Kilisesi'nin sahip olduğu güç ve nüfuzun Rusya'nın merkezî siyasetine ters düşmesi resmî olarak etkisinin kısıtlanmasına gidecek olan süreci hızlandırdı.

Bir dizi silahlı çatışmanın ardından, Ermeni gönüllülerin desteğini alan Ruslar 1820'lerdeki savaşlarda hedeflerine ulaştı ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklar Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Ancak Rusya Karabağ'ın kontrolünü ele geçirdikten sonra, önemli Ermeni nüfusuna rağmen, bu bölge Şirvân, Şekî, Kûbâ, Karabağ ve Taliş hanlıklarının birleşik topraklarını içeren Müslüman vilayetinin bir parçası haline geldi. Karabağ'ın Müslüman vilayetine dâhil edilmesinin birkaç nedeni vardı. Bunlardan en dikkat çeken, Rusya'nın 1805 yılında Karabağlı İbrahim Halil Hân ile yaptığı anlaşmaydı. Anlaşma, Rusya'nın vassalı olması karşılığında ailesine bölgenin valiliğini garanti ediyordu. Ancak Karabağ'ın Müslüman vilayetine dahil edilmesi, Ermenilerin Rusya İmparatorluğu'na entegre edilme ve Kafkasya'nın I. Nikolay döneminde yönetilme şeklinin en önemli miraslarından biri oldu.

Hakem Değerlendirmesi
Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Dış bağımsız.

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 121K984 Numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Peer Review
Conflict of Interest
Grant Support

Externally peer-reviewed.

The author has no conflict of interest to declare.

This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) under project number 121K984. We would like to express our gratitude to TÜBİTAK for its support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Serkan Keçeci (Arş. Gör.)

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

0000-0003-2179-7584

serkan.kececi@deu.edu.tr

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA) [Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi]

RGVİA, fond: 446, opis': 1, delo: 8.

RGVİA, fond: 446, opis': 1, delo: 170.

RGVİA, fond: 446, opis': 1, delo: 175.

RGVİA, fond: 846, opis': 16, delo: 894.

RGVİA, fond: 846, opis': 16, delo: 978.

RGVİA, fond: 846, opis': 16, delo: 979.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Voenno-Morsokogo Flota (RGAVMF) [Rusya Devlet Donanma Arşivi]

RGAVMF, fond: 19, opis': 4, delo: 450.

Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi]

GARF, fond: 109, opis': 3a, delo: 1151.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT), 1013/42478/A; 1043/43153; 777/36432; 777/36432/B

Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 00177.

Basılmış Arşiv Kaynakları

Akti, *Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiyey* [AKAK], yay. haz. A. P. Berje, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1866.

AKAK, VI/I, no. 626; 628; 1326; 1327.

AKAK, VII, no. 204; 753.

AKAK, VIII, no. 88; 89; 92; 94; 97; 354.

Prisoedinenie vostočnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov (1814-1830), ed. Ts. P. Agayan, İzdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, II, Yerevan, 1978.

Kitap ve Makaleler

"Armyanskiy Polk, Sformirovannii v 1827g.", *Tiflissskiy Vestnik*, 117, 1877.

Alboyacıyan, Arşag, "Azkayin Sahmanatrutyunı, İr Dzakumı yev İr Giragutyunı [Milli Anayasanın Doğuşu ve Tatbikatı]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, 1910, İstanbul: Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], s. 76-528.

Alfer'ev, P., *Kazi-Mulla i Miuridizm*, Tsentral'naya Tipografiya, Kazan 1909.

Artinian, Vartan H., "The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 28/1 (1975), s. 3-15.

_____, "The Role of the Amiras in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 34/2 (1981), s. 189-194.

Asadur, Hrant, "Gostantnubolso Hayerı yev İrents Badriarknerı [İstanbul Ermenileri ve Patrikleri]", *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1901.

Atkin, Muriel, "The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh", *Iranian Studies*, 12/1 (1979), s. 79-107.

_____, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980.

Barsoumian, Hagop L., "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 31/3 (1978), s. 310-316.

_____, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750 - 1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York 1982, s. 171-184.

_____, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, American University of Armenia, Yerevan 2007.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17 (1988), s. 365-434.

_____, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard University Press, Harvard 1995.

Bezotosniy, V. M., *Oteçestvennaya voyna 1812 goda: Entsiklopediya*, Rosspen, Moskva 2004.

Bhattacharya, Bhaswati, "Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation for European Empire?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48/2 (2005), s. 277-322.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Toplumlar, Ekonomiler)*, Kitabevi Yayınları, I-II, İstanbul 2023.

- Bitis, Alexander, "The 1828-1829 Russo-Turkish War and the Resettlement of Balkan Peoples into Novorossia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 53/4, s. 506-525.
- _____, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Bivar, A. D. H., "The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57/2 (1994), s. 283-302.
- Bournoutian, George A., "Armenians in the Nineteenth-Century Iran," *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, ed. Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Massachusetts 1998.
- _____, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, 36/3 (1983), s. 7-17.
- _____, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part I)", *Armenian Review*, 24/4 (1971), s. 27-45;
- _____, "The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century (Part II)", *Armenian Review*, 25/1 (1972), s. 33-50.
- _____, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, Undena Publications, California 1982.
- _____, *From the Kur to the Aras. A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*, Brill Publishers, Leiden 2021.
- _____, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers, Costa Mesa 1998.
- _____, *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2011.
- Bournoutian, George, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York 2004, s. 81-107.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 30 (Bahar 2014), s. 19-96.
- Chaqueri, Cosroe, "Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal", *The Armenians of Iran: A Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 1-23.
- Çapraz, Hayri, "Russia's Military and Administrative Activities in the South Caucasus in the First Half of the 19th Century", *Turkish Russian Academics. A Historical Study on the Caucasus*, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016, s. 73-96.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- Doyle, Michael W., *Empires*, Cornell University Press, London 1986.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, *The Political Systems of Empires*, Transaction Publishers, New Brunswick 1993.
- Ferrier, Ronald W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review*, 26/1 (1973), s. 38-62.
- Frazee, Charles A., "The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire", *Eastern Churches Review*, 7/2 (1975), s. 149-163.
- Gammer, Moshe, "The Beginnings of the Naqshibandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus", *Die Welt des Islams*, sayı 34 (1994), s. 204-217.
- Glinka, Sergey Nikolayevich, *Opisanie pereseleniya armyan adderbidjanskikh v predeli Rossii*, Tipografiya Lazarevich Instituta Vostochnih Yazikov, Moskva 1831.
- Gülsoy, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Haçgonts, T., "Gostantnubolso Hay Kağutin Dzakumi" [İstanbul Ermeni Cemaati'nin Ortaya Çıkışı], *Intartsag Oratsuyts Surp Pirgiç*, Dbarani H. Madteosyan [H. Madteosyan Baskısı], İstanbul 1902, s. 185-201.
- Hamburg, Gary - Thomas Sanders ve Ernest Tucker, *Russian-Muslim Confrontation in the Caucasus: Alternative Visions of the Conflict between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859*, Routledge, London 2004.
- Hewsen, R. H., "The Meliks of Eastern Armenia II", *Revue des études arméniennes*, sayı X (1973), s. 281-300.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia III", *Revue des études arméniennes*, sayı XI (1975), s. 219-243.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia IV: The Siwnid Origin of Xaçatur Abovean", *Revue des études arméniennes*, sayı XIV (1980), s. 459-470.
- _____, "The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study", *Revue des études arméniennes*, sayı IX (1972), s. 285-329.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: 1535-1914*, Van Nostrand, I, Princeton 1956.
- İsma'il Râ'in, *İraniyan-i Armanî, Çâphâne-i Tahrân Musavvar*, Tahran 1349.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 - 1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

- _____, *Reformlar Zamanı. Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul*, çev. Serkan Keçeci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2025.
- Jenkins, Paul - Waltraud Haas (eds.), *Führer zum Archiv der Basler Mission: Südrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820-1840), Die Mission*, Basel 1980.
- Jersild, Austin, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the "Small Peoples" of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review*, 59/4 (2000), s. 512-529.
- Kandur, Muhadin, *Miuridizm: İstoriya Kavkazskih Voin, 1819-1859 gg.*, El-Fa, Nalchik 1996.
- Karabağî, Mîrzâ Cemâl Cevânşîr, *Târîh-i Karabağ*, ed. Hüseyin Ahmedî, Merkez-i Esnâd ve Târîh-i Diplomasi, Tahrân 1384.
- Keçeci, Serkan, "Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2024), s. 129-159.
- _____, "Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihsel Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş", *Karadeniz Araştırmaları*, 21/81 (2024), s. 1-26.
- _____, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, International History, The London School of Economics and Political Science, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London 2016.
- Kelekyan, Diran, "Kazzâz Artin", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuâsı*, 5/26 (1330), s. 84-105.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- Khodarkovsky, Michael, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, 71/2 (Haziran 1999), s. 394-430.
- _____, *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus*, Cornell University Press, Londra 2011.
- Kılıç, Musa, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2 (2015), s. 143-164.
- Kırımlı, Hakan, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries: The Story of Kattı Geray and Other Baptised Descendants of the Crimean Khans", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 45/1 (2004), s. 61-107.
- Kinneir, J. MacDonald, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813.
- Korten, Christopher, "Private Partners: Cooperation between Russia and Rome in the Crisis of the Armenian Catholic Church, 1827-1830", *Slavonic and East European Review*, 92/4 (2014), s. 653-673.
- Kömürçüyan, Yeremya Çelebi, *Sdambolo Badmutyun* [İstanbul Tarihi], ed. Vahram Torkomyan, Mkhitaryan Dbaran [Mihitaryan Baskısı], I-II-III, Viyana 1913-1932-1938.
- Kugrişeva, E. V., *İstoriya Armyan v Astrakhani*, Volga, Astrakhan 2007.
- Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, ed. Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987.
- Le Concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Presses Universitaires de France, Paris 1980.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, Pimlico, London 2003.
- Lûtfî Efendi, Ahmed, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, ed. Nuri Akbayer, Yapı Kredi Yayınları, II-III, İstanbul 1999.
- M[ı]r[ı]ryan, H. K., *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin yev Vacaragank, 1740-1890* [Türkiye Ermenilerinin Eski Ticareti ve Tüccarlar, 1740-1890], Dbakrutyun Sakayan [Sakayan Baskısı], İstanbul 1908.
- Maksoudian, Krikor, *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians*, St. Vartan Press, New York 1995.
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge University Press, I, Cambridge 2012.
- Mogilevskiy, P. İ. - P. N. Yermolov, *Opisanie karabagskoy provintsii, sostavlennoe v 1823 godu*, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1866.
- Monas, Sidney, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge 1961.
- Pamukciyan, Kevork, *Hagop Nalyan Badriark (1706-1764)*, Gyankı, *Kordzeri yev Aşagerdneri* [Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), Hayatı, Çalışmaları ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1981.
- _____, *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev İr Aşagerdneri* [Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) ve Talebeleri], Murad Offset, İstanbul 1984.
- Panossian Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst, London 2006.
- Pinson, Mark, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866*, Harvard University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard 1970.
- Potto, V. A., *Pervie dobrovol'tsi Karabaga v epohu vodvoreniya russkogo vladıçestva*, M. Martirosyantsa, Tiflis 1902.
- Rhineland, L. Hamilton, "The Creation of the Caucasian Vicegerency", *Slavonic and East European Review*, 59/1 1981, s. 15-40.
- Smirnov, N. A., *Miuridizm na Kavkaze*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, Moskva 1963.

- Squire, Peter Stansfield, *The Third Department: The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I*, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Şçerbatov, Aleksandr Petroviç, *General-Fel'dmarşal Knyaz' Paskeviç. Ego Jizn i Deyatel'nost'*, 7 Cilt, Tipografiya R. Golike, Sankt Peterburg 1888-1904.
- Şopen, İvan İvanoviç, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperi*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852.
- Tanriverdi, Mustafa, "Pereselenie Grekov iz Vostoçnıh Vilayetov Turtsii v Tsalku (1829-1831) po Dokumentam TsGiA Gruzii", *Kafedra. Vizantiyskoy i Novogreçeskoky Filologii*, 18/1 (2024), s. 60-67.
- _____, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Ter Minassian, Anahide, "L'Armenie et L'Eveil des Nationalites", *Histoire du Peuple Arménien*, ed. Gérard Dédéyan, Editions Privat, Toulouse 2007, s. 474-85.
- The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, ed. Marie Benningsen Broxup, Hurst, London 1992.
- Tret'e Otdelenie: Perviy Oprt Sozdaniya Professional'noy Spetsslujbi v Rossiiskoy İmperii, 1826-1880*, Tsentrpoligraf, Moskva 2006.
- Tunyan, V. G., "Polojenie" *Armyanskoy Tserkvi, 1836-1875*, Gosudarstvenniy İnjenerniy Universitet Armenii, Yerevan 2001.
- Ursinus, Michael, "Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reiches", *Südost-Forschungen*, 48 (1989), s. 195-207.
- Vartanyan, V. G., *Armyansko-Grigoryanskaya Tserkov' v Politike İmperatora Nikolaya I*, Rostov 1999.
- Verdiyeva, Hacı, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Yeni Türkiye*, 78/8 (2015), s. 716-723.
- Werth, Paul, "The Russian Empire and the Armenian Catholicos at Home and Abroad", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, sayı 10, s. 203-235.
- Yeritsiants, Ağeksandr, *Amenayn Hayots Katoğigosutyunı yev Kovgasi Hayk XIX Darum* [XIX. Yüzyılda Bütün Ermenilerin Gatoğigosluğu ve Kafkas Ermenileri], Dbakrutyun M. Şaratse [M. Şaratse Baskısı], Tiflis 1894.
- Zelkina, Anna, *In Quest for God and Freedom: the Sufi Response to the Russian Advance in the North Caucasus*, Hurst, London 2000.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Mezâlim, Rüşvet, Cinayet İthamları Karşısında Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa'nın Hukuk Mücadelesi

Facing Accusations of Atrocities, Bribery, and Murder: The Legal Struggle of Mustafa Pasha, the Kâimmakam of Cizre

Abdullah Saydam ¹

¹ Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Kayseri, Türkiye

Öz

Tanzimat devri bürokratları devleti ve toplumu derinden etkileyen rüşvetle mücadeleye büyük önem verdiler. Ancak bu noktada başka bazı sıkıntıların meydana geldiği görülmektedir. Özellikle başarılı bazı devlet adamlarının rüşvet almakla suçlanmaları, sonrasında tahkikatın selameti bakımından görevlerinden alınmaları birtakım mağduriyetler doğurdu. Böyle şahsiyetlerden biri de Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa'dır. O, rüşvet almakla, cinayet işlemekle, halka zulüm yapmakla suçlandı ve görevinden azledildi. Hakkında defalarca yapılan tahkikatlar neticesinde, küçük bir görev kusuru dışında isnat edilen bütün suçlamalardan beraat etti. Ancak atılan iftiralardan yüzünden üç yıl kadar devlet kurumlarında görev almaktan mahrum kaldı.

Abstract

The bureaucrats of the Tanzimat period attached great importance to the fight against bribery, which deeply affected the state and society. However, it is observed that some other problems occurred at this point. In particular, some successful statesmen were accused of taking bribes and then dismissed from their posts for the sake of the investigation, which led to some grievances. He was accused of taking bribes, committing murders, persecuting the people and was dismissed from his post. As a result of repeated investigations, he was acquitted of all the accusations, except for a minor defect of duty. However, he was deprived from taking office in state institutions for three years due to the slander.

Anahtar Kelimeler

Mustafa Paşa • Cizre • Tanzimat dönemi • İftiraya uğramak • Rüşvetle mücadele

Keywords

Mustafa Pasha • Cizre • Tanzimat period • to be slandered • Fighting bribery

“ Atıf | Citation: Saydam, Abdullah. "Mezâlim, rüşvet, cinayet ithamları karşısında cizre kâimmakamı Mustafa Paşa'nın hukuk mücadelesi." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 137-161. <https://doi.org/10.26650/iutd.1596216>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Saydam, A.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Abdullah Saydam asaydam@erciyes.edu.tr

Extended Summary

Bedirhan Bey, who was in control of Cizre and its surroundings, was captured and exiled to Crete in 1847 when he started rebellious behaviour against the orders and prohibitions of the government. Cizre and its surroundings were taken under state control and Tanzimat reforms were started to be implemented in the region. In this context, Cizre was turned into a sanjak and Mustafa Pasha, was appointed as District Governor (6 December 1847).

After taking office in Cizre, Mustafa Pasha first ensured the formation of the sanjak council. Afterwards, he showed meticulousness in matters such as maintaining public order, determining taxes fairly, and avoiding cruelty and corruption in all kinds of state affairs. However, shortly after he took office, he was complained to the Sublime Porte that he oppressed the people, did not act fairly in tax assessment, took bribes and was involved in some murders.

The presence of Reshid Pasha, the Commander of the Anatolian Army, among those who conveyed the complaints to Istanbul put Mustafa Pasha in a very difficult situation. He was investigated and dismissed for the sake of the investigation. His replacement, Mesrur Agha, who was appointed District Governor of Cizre, did not find any evidence of corruption by Mustafa Pasha during the handover process. The Sanjak Council of Cizre came to the same conclusion. However, both Reshid Pasha and the Porte were not convinced.

The Sublime Porte asked Esrar Efendi, who was sent to the region on a special mission from Istanbul, to personally deal with the issue. Esrar Efendi worked together with Esad Pasha, the Governor of the Kurdistan Province. The first findings revealed that Mustafa Pasha was innocent. Especially some aghas, whom Mustafa Pasha had arrested and sent to Muş, had not made any accusations against Mustafa Pasha, even though they were his enemies. Although Esad Pasha and Esrar Efendi were convinced of Mustafa Pasha's innocence, they continued the investigation in the belief that Reshid Pasha would find the investigation suspicious.

Mustafa Pasha's first judgement was held at the Sanjak Council of Cizre. The allegations of irregularities raised in the court were as follows: Raising the taxes beyond the tolerance of the people, awarding the tenders of taxation to his own men, taking bribes on a large scale in the appointments made to district and tribal aghas, taking money and goods from some people unjustly... etc. Mustafa Pasha gave clear and comprehensive answers to the accusations. He stated that the taxation tenders had been made before him, that the tax was determined by the Sanjak Council, that only one of his men had taken the abolished tax and that he was immediately punished, that he did not take bribes, and that he did not take even an acre more from the fees than the law stipulated. The Council's secret and public investigations did not find any evidence to prove the accusations against Mustafa Pasha.

Esad Pasha, having received the report of the Sanjak Council of Cizre and the relevant documents, requested that the matter be examined by the Sanjak Council of Diyarbekir. Esrar Efendi also participated in the discussions here. All allegations, defences and evidence were examined one by one. As a result, it was decided that none of the accusations against Mustafa Pasha were true, that he was innocent, and that he was victimised because of the slander. The result of the trial was conveyed to the Porte with a joint letter dated 28 February 1850 by Reshid Pasha, Esad Pasha and Esrar Efendi.

Emin Pasha, who had been the District Governor of Cizre before Mustafa Pasha, wrote a letter to the government claiming that Mustafa Pasha had been involved in incidents such as murder, poisoning, bribery and oppression. Emin Pasha's allegations were deemed serious since he was one of the senior pashas who had served in the region. He found the murder and poisoning cases particularly important. Grand Vizier Mustafa Reshid Pasha concluded that the investigation had not been conducted properly and that negligence had been shown, and sternly warned Esad Pasha to be meticulous in the investigation. Thus, everything was restarted in Cizre and Diyarbekir.

Thus, an intensive investigation into the alleged crimes committed by Mustafa Pasha in Cizre was resumed. However, it was concluded that he had nothing to do with the murders committed in the region, but that he had received bribes and gifts in various amounts from a significant number of people. Mustafa Pasha was not present when these matters were discussed in the Sanjak Council of Cizre and could not make a defence. Therefore, the report of the Sanjak Council of Cizre was not a court decision but an indictment.

The report of the Sanjak Council of Cizre was discussed in the court established in the Sanjak Council of Diyarbekir, attended by Esrar Efendi. Mustafa Pasha and some of the claimants were also present in the court. Based on the report sent from Cizre, the Sanjak Council asked Mustafa Pasha about the allegations one by one. As a result of the testimonies of the witnesses, the deeds sent by the people who were related to the incident but were not present,

and the archive researches made when necessary, it was proved that Mustafa Pasha did not commit any of the alleged offences. The Council decided that he was not guilty of any offence and that he had been subjected to slander as a result of grudge and enmity.

As a result, the Sublime Porte was convinced that Mustafa Pasha was innocent. Thus, Mustafa Pasha, whose judgement was concluded, was appointed as the District Governor of Yozgat after a great deal of effort and started to be employed in the state service again.

Giriş

Dicle nehrinin sağ kıyısında yer alan Cizre (Cezire), Tanzimat'ın ilk on yılında iki önemli hadiseden dolayı Osmanlı devlet adamlarını bir hayli meşgul etmişti. Bunlardan birincisi Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey'in devletin içinde bulunduğu şartlardan dolayı hâkimiyet alanını genişletip isyan etmesi ve nihayet 1847 yılında ele geçirilerek Girit'e sürülmesiyle biten bir dizi asayiş sorunu idi. İkincisi ise Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa hakkında, halka zulüm ettiği, rüşvet aldığı, cinayete adının karıştığı yolundaki suçlamalar ve Paşa'nın kendisini aklama çabalarıydı. Cizre ve çevresinde Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik girişimler yeni başlatılmış olmakla birlikte, özellikle rüşvet, halktan vergi adında haksız yere para alınması ve yolsuzluk gibi suçlarla mücadelede diğer bölgelerden farklı bir uygulama söz konusu değildi. Nitekim Mustafa Paşa ile ilgili soruşturma ve kovuşturma oldukça hassasiyetle yürütüldü.

Rüşvet ve yolsuzlukla mücadele, Tanzimat Fermanı'nda vaat edilen önemli hususlardandı. Fermanda, son yüz elli yıllık dönemde çeşitli gaileler yüzünden devletin ve halkın eski ihtişamlı ve zengin halini kaybedip güçsüzlük ve fakirliğe düştüğü tespiti yapıldıktan sonra bunun sorumluları olarak şeriata ve kanunlara uymayan yöneticiler gösterilmekte, bu durumun meydana getirdiği problemleri ortadan kaldırmak için muhtelif kanunî düzenlemelerin yapılması gerektiği tespitine yer verilmekteydi. Bu kapsamda bütün memurlara yeterli miktarda maaş bağlandığı, henüz tahsisat yapılmamış olanlar için de zamanla gerekli düzenlemelerin yapılacağı belirtilerek şeriatın nefretle karşıladığı ve memleketin harap olmasına sebep olan rüşvet meselesinin çıkarılacak bir kanun ile bertaraf edilmesi temennisi dile getirilmekteydi.¹ Bu vaat doğrultusunda altı ay kadar sonra 1 Rabiulevvel 1256 (3 Mayıs 1840) tarihinde Ceza Kanunnamesi ilan edildi.² Kanunname muhtelif yönlerden Batı dünyasındaki düzenlemelerden yararlanılarak yerli hüküm ve uygulamaların da yer aldığı orijinal bir düzenleme idi.³ Bu kanunnamenin beşinci faslı rüşvet suçuna ayrılmış olup bu suçu işlemeye cüret eden şahsın aldığı paraya ve eşyaya el konulmasına, bir daha devlet hizmetlerinde istihdam edilmemesine ve üç sene müddetle kürek cezasına çarptırılması hükme bağlanmıştı.⁴

Tanzimat ile birlikte gerek Sultan Abdülmecid gerekse Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere Babiâli'nin etkili bürokratları rüşvetle mücadelede tavizsiz bir politika takip etmeye çalıştılar. Dönemin kudretli şahsiyetlerden olan ve uzun süre seraskerlik ve sadrazamlık görevlerinde bulunan Hüsrev Paşa, nazırlık ve valilik görevlerinde bulunan Âkif Paşa, Nafiz Paşa, valilik yapan Giritlize Mehmed Paşa, Mehmed Hamdi Paşa gibi üst düzey devlet adamları rüşvet almak suçundan yargılanıp cezalandırıldılar.⁵ Bilhassa henüz kendilerine

¹Ferman, *Takvim-i Vekayi'nin*, 187. sayısında yayımlanmıştır.

²Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1940, s. 221-232; Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, Ankara 1989. Özellikle 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rabia Beyza Candan, "1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu İncelemesi", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/1 (2015), 63-81.

³Bu dönemde yapılan hukukî düzenlemeler, taraftan mevcut hukukî yapının daha modern şekilde tedvin edilmesi ihtiyacını gidermek maksadıyla başta Fransa olmak üzere Batı hukukunda meydana gelen büyük gelişmenin etkisi altında tanzim edildi. Metodolojik olarak Batı usullerinden yararlanılsa da arazi ile ilgili kanunname ve medeni kanun olan Mecelle millî kaynak ve ihtiyaçlara göre düzenlenmişken ticaret, deniz ticareti, ticaret muhakemesi usulü, hukuk muhakemeleri usulü ve ceza muhakemeleri usulü kanun ve nizamnamelerinin esasları Fransa'dan alınmıştı. Bununla birlikte çeşitli Batı Avrupa ülkelerinin mevzuatlarından da etkilene söz konusu olmuştu. Ayrıntılar için bkz. Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1940, s.139-209; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, TTK Yay., Ankara 1996; Mehmet Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2015;

⁴Ceza Kanunnamesi'nin beşinci faslı için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara 1985, s. 307.

⁵Konuya dair derli toplu bir değerlendirme için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1985, s. 278-289. Vaka çalışmaları bağlamında yapılan bazı araştırmalar için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa*, TTK Yay., Ankara 2013, s.383-399; Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yay., İstanbul 2015; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), 259-280; Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XII/ 5 (2020), 2557-2576; aynı yazar, "Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele: Âkif Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XIII/1 (2021), 165-185; Ebubekir Keklik, "Akif Paşa'nın Yargılanması: Tanzimat'ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?", *DTCF Dergisi*, LXI/2 (2021), 747-773.

maaş tahsis edilmemiş olan, masraflarını halka tevzi edilen vergilerle karşılayan kaza müdürlerinde bu tür suçlara karışanların oranları daha fazla idi. Bununla birlikte Babiâli'nin rüşvetle mücadelede gösterdiği aşırı titizlik iki tür davranış biçimini ortaya çıkardı: Birincisi rüşveti hediye, borç gibi meşru kılıflara sokmak; ikincisi ise suç işlemediği halde varlığından rahatsızlık duyulan devlet adamlarına iftira atmak.⁶

Çalışmamıza konu olan Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa bu ikinci grupta yer alan devlet adamlarından idi. O, Cizre'ye tayin edildiğinde bölgede Tanzimat ilkelerinin ilk defa uygulanmasına karar verilmişti. Ancak bir yıl bile olmadan görevden ayrılmak durumunda kaldı. Bu süreçte defalarca tahkikat ve muhakemeye maruz kaldı. Soruşturma ve yargılama işini öncelikle Cizre Liva Meclisi üstlendi. Tanzimat döneminin önemli teşkilâtlanma hamlelerinden biri olan nizamiye mahkemelerinin henüz kurulmadığı, kadı mahkemelerinin de etkinliğinin daraldığı bu sırada bir ara formül olarak azaları arasında kadı / naip ile müftünün de bulunduğu idare meclisleri kazaî işlemler de yapmaya başladılar. Henüz bürokratik işleyişin tam anlamıyla tanzim edilememesi sebebiyle zaman zaman farklı uygulamalar da söz konusu olabilmekteydi. Nitekim aşağıda ayrıntılı biçimde izah edilceği üzere Mustafa Paşa'ya yönelik bazı suçlamalar Mardin Kazası Meclisi tarafından, hatta Pervari Nahiye Meclisi tarafından soruşturulmuş idi. Cizre Meclisi, bu meclisler tarafından yapılan tahkikatı yeterli görerek mazbatasında onlara atıfta bulunmakla yetinmişti. Yine sancaklar arasında bir hiyerarşi yok iken Mustafa Paşa hakkında Cizre'de hazırlanan mazbata önce Diyarbekir Liva Meclisi'nde, sonra da Kürdistan Eyaleti'nin üst düzey yönetiminin teşkil ettiği mecliste ele alınmıştı. İdare meclislerinin bütün üyeleri hukukçu değildi ama bazı mazbatalarda meclis huzurunda şer'î mahkemenin toplandığının belirtilmesi, yargılama işlerinin şer'î usul ve kurallara göre kadıların / naiplerin etkili olduğu bir şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Örnek verecek olursak bir mazbatada şöyle denilmektedir: "Meclis-i bendegânemizde mâ'kûd meclis-i şer'de terâfu' olundukta..."⁷ Bir mahkeme ilâmında ise şu ifadeler yer almaktadır: "Diyarbekir Meclisi'nde cümle a'zâ-yı meclis hâzır oldukları hâlde 'akd olunan meclis-i şer'-i âlîde..."⁸

Eyalet ve sancak meclislerinde hazırlanan defterler, belgeler, mazbatalar daha sonra Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmekteydi. Bu meclis yasama, yargı ve yürütme alanında oldukça geniş yetkilerle donatılarak tam bir reform meclisi işlevi görmektedir. Yargılamadan teftişe, danışmanlıktan kanun hazırlamaya kadar çok geniş bir alanda faaliyet göstermesi sebebiyle ağır iş yükü altına girmesi kaçınılmaz olarak bir takım değişikliklere gidilmesine yol açtı. Bu sebeple 1854 yılında Meclis-i Tanzimat kurularak yasama yetkisi ile hükümet üyelerini yargılama yetkisi bu meclise bırakıldı. Böylelikle Meclis-i Vâlâ 1854 – 1861 arasında yargı görevini tek başına üstlendi. 1861 yılında iki meclis tekrar birleştirildi ise de 1868 yılında Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu ile merkezî yönetimin yasama ve idarî fonsiyonları buraya aktararak Meclis-i Vâlâ, Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye adlarıyla en üst yargı organı kimliğini kazanarak şimdiki Yargıtay'ın temelini teşkil etti.⁹

Merkezî idaredeki bu değişim doğal olarak vilayetlere de sirayet etti. Batı tipi yargı organları teşkil ederek şer'îye mahkemelerinin faaliyet alanı iyice sınırlandırılarak nizamiye mahkemeleri adıyla yeni kurumlar oluşturuldu. Gerek geleneksel hukuk kaynaklarından tedvin edilen gerekse Batı'dan esinlenilerek çıkarılan

⁶ Meselâ Vecîhî Paşa hem Bosna hem de Ankara valilikleri sırasında ciddî anlamda rüşvet ve yolsuzluk suçlamasına maruz kalmış, yapılan yargılama neticesinde beraat etmişti. Bkz. Zafer Gölen, "Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa'nın Muhakemesi", *Belleten*, LXXVI/277 (2012), 849-877; Abdullah Saydam, "Tanzimat Döneminde Yolsuzlukla Suçlanan Bir Vali: Mehmed Vecîhî Paşa", *History Studies*, XII/2 (2020), 595-618.

⁷ BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-95 (17 Şaban 1266/28 Haziran 1850).

⁸ BOA, MVL, nr. 232/8, Lef-3 (13 Rabiulahir 1266/26 Şubat 1850). Taşra birimlerindeki idare meclislerinin kuruluşu, çalışma prensipleri, gelişmesi, ortaya çıkan problemler hk. bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay., İstanbul 1985; Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies*, VI/6 (2014), 253-280; Sadık Fatih Torun, "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), 157-174.

⁹ Meclis-i Vâlâ'nın oluşumu ve değişim süreci ile çalışma prensipleri hk. bkz. Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yay., Ankara 1994.

kanunlar ile ilgili yargı mercii bu mahkemeler oldu. Hatta adı mahkeme olmasa da bu işlevi görmek üzere kurulan bazı meclisler bu tür yapılanmanın ilk örneklerini oluşturmaktaydı. Örnek vererecek olursak; sarraflar arasındaki uyuşmazlıklara bakan Meclis-i Muhasebe, liman reislerinin başkanlığında kurulan ve deniz ticaretinden doğan uyuşmazlıklara bakan Liman Odası, ticarî nitelikteki ihtilaflara bakan Meclis-i Ticaret gibi kurumlar da bir yönüyle ihtisaslaşmış mahkemeler gibi faaliyet gösterdi. Şüphesiz Tanzimat dönemindeki birçok yenilik gibi nizamiye mahkemelerinin oluşumu ve yaygınlaşması zamanla mümkün oldu. Dolayısıyla Ceza Kanunnamesi 1840 yılında kabul edildiği halde kanunun kapsama alanına giren suçlarda mahallî idare meclislerinin görevlendirilmeleri şaşırtıcı değildi.¹⁰

İnceleme konusu olarak ele alınan Mustafa Paşa'nın muhakemesi işi, Cizre Sancağı ile Kürdistan Eyaleti'nde Tanzimat uygulamalarının henüz başlatıldığı, doğal olarak nizamiye mahkemelerinin kurulmadığı bir dönemde gerçekleşti. Dolayısıyla bütün süreç, idare meclisleri marifetiyle, buralarda kurulan şer'î mahkemeler vasıtasıyla yürütüldü. Yargılama aşamasında 1840 Ceza Kanunnamesi'nde yer almayan hususlarda şer'î mahkemelerin usul ve esasları dikkate alındı. Bir bakıma bu yaklaşım ile hukukî işlemlerde boşluk oluşması engellendi. Öte yandan bu dava kapsamında Mustafa Paşa'nın süratle azledilmesi, iddiaların en başından itibaren ciddiyetle ele alınması, zaman zaman yetkili makamların şüphe belirterek daha fazla titizliğin gösterilmesini sağlamaları dikkat çekici hususiyetlerdir. Araştırma konusunun bu yönleriyle özgün veriler içerdiği ve alan araştırmalarına katkı sağladığı düşünülmektedir.

Çalışmanın yöntemi doküman incelemesine dayalı olup esas kaynağını Osmanlı arşivlerindeki belgeler oluşturmaktadır. Konuyla alakalı belgelerin temini, okunması ve analizi yapıldıktan sonra gerekli sentezleme çalışması gerçekleştirilmiştir. Raporlama sürecinde olayların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla olabildiğince kronolojik gelişmelere dikkat edilmiştir. İhtiyaç hissedilen noktalarda ikincil kaynaklara müracaat edilmiştir.

1. Mustafa Paşa'nın Cizre'ye Kâimmakam Tayin Edilmesi

Bedirhan Bey isyanını başarıyla bastıran Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, bölgede yeni bir idarî yapılanmayı hükümete teklif etti, hatta düşüncelerini anlatmak üzere İstanbul'a gitti. Osman Paşa'nın önerileri doğrultusunda 2 Aralık 1847 tarihinde Kürdistan eyaleti kurularak valiliğine Musul Valisi Esad Paşa getirildi. Yeni eyaletin Diyarbekir, Hakkâri, Van, Muş ve Cizre sancaklarından teşekkül etmesi kararlaştırıldı. Böylelikle daha önce kaza statüsünde olan Cizre sancak statüsüne yükseltilirken bağlı kazaların da Cizre, Mardin, Hacıbıram ve Bohtan olması uygun bulundu. Yeni sancağın kâimmakamlığına bölgeyi yakından tanıyan, daha önce Diyarbekir ile Mardin'de görev yapan mirimirandan Van Kâimmakamı Mustafa Paşa getirildi. Mustafa Paşa'ya gönderilen tayin emrinde, halefinin gelmesinden sonra devir – teslim işlemlerini icra ederek Cizre'ye gidip görevine başlaması, Esad Paşa'nın kararları ve tembihleri doğrultusunda vazife yapması emredildi.¹¹

Cizre gibi Tanzimat ilkelerinin henüz uygulanmaya başladığı yerlerde yeni usuller doğal olarak tedricen devreye sokuldu. Bu yüzden bazı konularda kadim düzenin devam ettirildiği görülmektedir. Meselâ bölgede iltizam usulü ile vergi toplanmasına devam edilmekteydi, fakat Mustafa Paşa ihalelerin liva meclisi marifetiyle müzayede usulüyle ve aleni olarak yapılmasına titizlik gösterdi. İhaleyi kazanan mültezimin uyması

¹⁰Bu dönemde yargı organlarının değişim süreci hakkında bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004; Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu - Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004; İbrahim Durhan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/3-4 (2008), 57-111; Kadir Acar, "Osmanlı'da Taşra Meclislerinin Mülki ve Hukuki Görevlerinin Ayrılması" *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, II/2 (2015), 1-21; Sertaç Demir, "Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanununun Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIX/1 (2024), 47-80.

¹¹BOA, A. MKT, nr. 103/28 (Arkada 27 Zilhicce 1263/6 Aralık 1847 tarihi kayıtlıdır).

gereken şartlar bir zabıtname ile tescil edilmekte, bir nüshası mal sandığına muhafaza edilirken bir nüshası da mültezime verilmekteydi. Örneğin Cizre Meclisi tarafından yapılan müzayede neticesinde aşârın tahsiline ilişkin olarak mültezime verilen bir zabıtnamede uyulacak şartlar şu şekilde sıralanmaktaydı: Mahsul tarlada iken onda bir hesabıyla öşür alınması. Kile ile ödeme yapmak isteyenlere zorluk çıkarılmaması. Şehir kenarındaki ve köylerdeki hanelerin içerisinde bulunan ağaçların meyvelerinden öşür alınmaması. Bağ, bahçe ve bostanlarda yetiştirilen bütün meyve ve sebzeden belde rayicine göre öşür tahsili lazım ise de aynen veya bedelen tahsili şıklarının kaza meclislerine havale olunması. Öşür olarak alınan malların mevsiminde olmak kaydıyla depoya veya en yakın pazar yerine köylü tarafından bir kere ücretsiz nakledilip bundan başka mahallelere nakil hususunun teklif olunmaması. Mültezimlerin zamanı geldiğinde ihale taksitlerini Cizre Emval Sandığı'na tamamen teslim etmeleri, edemedikleri takdirde nizamname gereğince gecesi beşer kuruştan gecikme bedeliyle beraber tahsil olunması. Ürün sahiplerinin de mallarını mültezim ile adamlarından saklamamaları. Kurallara aykırı hareket edenlerin Ceza Kanunnamesi hükümlerine göre cezalandırılmaları.¹²

Mustafa Paşa, halkın güvenliğine yönelik olumsuzlukların yaşanmamasına büyük önem veren bir devlet adamı idi. Bilhassa yılda iki defa yer değiştiren göçebe aşiretlerin yerleşik ahaliye yönelik saldırılarını bertaraf etmek için yoğun çaba harcadı. Bu faaliyetleri sırasında geçmiş yılların aksine halka iyi davranıp masrafları onlara yüklemeyerek olumlu bir izlenim bıraktı. Meselâ Şam ve Halep tarafından hareket ederek Urfa havalisini yağmalayan Aneze aşireti mensuplarının Nusaybin'e hücum etme ihtimaline karşı ahali ileri gelenleri, mahsullerinin tarlalarda olduğunu, eşkiyaya karşı korunmaya muhtaç bulunduklarını belirterek Mustafa Paşa'dan yardım istemişlerdi. Bunun üzerine Paşa, bir miktar askerle Nusaybin tarafına geçti ve iki ay kadar çadırlarda ikamet etmek suretiyle muhtemel eşkiya saldırısına karşı tedbirleri artırdı. Böylelikle bölgede herhangi bir yağma ve çapul olayının yaşanmasını önledi. Önceden bu tür askerî faaliyetlerde yapılan harcamalar halktan tahsil edilirken böyle bir şeyin yapılmaması, masrafların tamamen devlet tarafından karşılanması, farklı adlar altında bir akçe bile talep edilmemesi ahali tarafından memnuniyetle karşılandı.¹³ Paşa, özellikle halkın yıllardan beri katlanmak zorunda kaldığı mirlerin / beylerin şiddete ve baskıya dayalı yönetimlerine mukabil devletin iyi niyetli, şefkatli ve hakkaniyete dayalı idaresini göstermeye çalıştı. Ancak kendisi, tam da bu işlerde kanunlara ve fermanlara uymadığı gerekçesiyle hükümete şikâyet edildi.

2. Mustafa Paşa Hakkındaki Şikâyet Konuları

Mustafa Paşa, göreve başlamasından bir süre sonra bazı kanunsuz işlemler ve zulümler yaptığı yolunda şikâyetler ile karşı karşıya kaldı. Hakkındaki başlıca suçlamalar şunlardı: Nasturî taifesine zulüm yapması, mukataaları yerli ileri gelenlerle ortaklık kurup usule aykırı şekilde ihale ederek menfaat sağlaması, mültezimlerin mahsulün yarısını aynî olarak alıp kalanı için yüksek bedel belirleyerek nakden almalarına göz yumması, Musul'da hane başına elli kuruş vergi alınmasına mukabil Cizre'de seksen beş kuruş vergi alınması, mülga bazı vergilerin alınmaya devam edilmesi, reayanın angarya olarak odun ve saman nakli gibi işlerde ücretsiz kullanılması. Babiâli'ye çeşitli kanallardan iletilen bu şikâyetler hakkında Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşa'ya bilgi verilerek gereğini yapması istendi. Esad Paşa da Cizre Meclisi'nin iddialar hakkında kapsamlı tahkikat yaparak kendisine izahat vermesini emretti.¹⁴

¹²BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-34, 35. Bu verginin kapsamı ve Tanzimat döneminde tahsilatında yapılan değişiklikler hk. bkz. Mehmet Karakaş, *Tanzimat Dönemi Aşar Vergisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

¹³BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-36 (Nusaybin ileri gelenleri tarafından hazırlanan 27 Zilhicce 1264/24 Kasım 1848 tarihli mazbata).

¹⁴BOA, İ.MVL, nr. 131/3493, Belge no:1, 2; 188/5680, Lef-23.

Cizre Meclisi, Mustafa Paşa'nın katılmadığı, Naip Mehmed Esad Efendi'nin başkanlık yaptığı bir dizi çalışma neticesinde hazırladığı mazbatada iddiaların özellikle vergi kısmı üzerinde ağırlıklı olarak durdu. Mazbatada sancakta uygulanan vergi düzenlemeleri hakkında şu bilgilere yer verildi: Meclis tarafından senelik vergi, hanelerin sayımı yapıldıktan sonra ahalinin ticaret, ziraat ve temettüleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu şekilde hane başına Cizre kazasında yetmiş üç buçuk, Bohtan kazasında altmış sekiz, Hacıbehram kazasında altmış beş ve Mardin kazasında altmış dokuz kuruş vergi alınması kararlaştırılmıştır. Hanelere isabet eden vergi miktarı da ahalinin varidatları ile hal ve tahammülleri esas alınarak yedi sınıf üzerinden belirlenmiştir. Tespit edilen miktardan bir akçe fazla ya da noksan olmaksızın tahsilat yapılmaktadır. İhtisap vergisi önceki kâimmakam olan Emin Paşa tarafından maktu olarak iltizama verilmiştir. Vergi için görevlendirilen bir tahsildar, "ücret-i kadime" namıyla birkaç kuruş almış, durumun öğrenilmesi üzerine Mustafa Paşa tarafından söz konusu kişiye layık olduğu ceza verildikten sonra başka yere sürgün edilmiştir. Öşür tahsil edilmesi hususunda daha önce mültezimler tarafından bazı kanunsuz tutum ve davranışlar meydana gelmiş ise de meselenin öğrenilmesi üzerine mahsulün tahmini için her nahiye ve köye meclis azalarından birer kişi gönderilmiştir. Mahallinden ilgililerin de katılımıyla onda birlik şer'î aşarın keşif ve tahmini yapıldıktan sonra mültezimlere bildirilerek bu konuda herhangi bir kimseye zulüm yapılmaması tembihlenmiştir. Meclis mazbatası, Mustafa Paşa'nın bütün bu konularda kanun ve fermanlardan bir adım ayrılmayarak, ahalinin refah ve asayişinin korunmasına gayret gösterdiğini, rivayet edildiği şekilde bir usulsüzlük ve uygunsuzluk meydana getirmediğini, getirmiş olması durumunda meselenin süratle valilik makamına arz edileceğini ifade ederek sona ermiştir.¹⁵ Meclisin, Sadaret tarafından gönderilen yazıda yer alan Nasturî taifesine zulüm yapıldığı, iltizamları Mustafa Paşa ile mahalli hanedan mensuplarının müştereken aldıkları ve angaryanın sürdürüldüğü yönündeki iddialara cevap vermemesi dikkat çekmektedir.

Babîlî, Cizre'deki çalışmaların sonucunu beklemeden Aralık 1848 başlarında Mustafa Paşa'nın azline ve yerine Mehmed Mesrûr Ağa'nın tayin edilmesine karar verdi. İddiaları görüşen Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan 20 Muharrem 1265 (16 Aralık 1848) tarihli mazbatada, bölgede Tanzimat ilkelerinin uygulanmaya çalışıldığı bir sırada bu tür hareketlerin pek çirkin şeyler olduğu vurgulanarak adaletin tesisine, kimseye zulüm ve haksızlık yapılmamasına dair olan emir ve kanunların uygulanmamasına sebebiyet veren böyle hareketlerin tahkik ve tetkik edilerek gerekli cezaî işlemlerin yapılması gerektiği tespitine yer verildi. Bu maksatla Esad Paşa'ya, Mustafa Paşa'nın yaptığı rivayet olunan zulüm ve hareketlerin sahih olup olmadığının etraflıca araştırılması, elde edilecek bilgilere göre muhakemesi icap edenlerin tevkif olunarak gereğinin yapılması ve teferruatının süratle İstanbul'a bildirilmesi kararlaştırıldı.¹⁶ Padişahın da alınan kararları tasdik etmesinden sonra Sadrazam tarafından, gerek Cizre'de ve gerekse idaresi altındaki diğer mahallerde böyle tutum ve davranışların olmamasına dikkat etmesi hususunda Esad Paşa'ya etkili bir mektup yazılması uygun görüldü.¹⁷

Bu sıralarda muhtelif kaza ve sancaklardan yöneticilerin zulüm ve haksızlık yaptıklarına, vergi adıyla ilave tahsilat yapıp rüşvet alındığına dair şikâyetlerin yoğunlaşması sebebiyle Babîlî, bir taraftan vali ve kâimmakamlara memleket çapında adaletin tesisine yönelik emirnameler gönderirken bir taraftan da tatbikatı denetlemek üzere teftiş memurları görevlendirdi. Yapılan çalışmaların gerekçesi şöyle izah edildi: Padişahın düşüncesi daima adaletin tesisi ve her türlü mezalimin defedilmesi olup bütün ahalinin nimetlere kavuşması, asayiş ve istirahatlarının yerinde olmasıdır. Bunun için mülkiye memurlarının her hareketlerini fermanlara ve kanunlara uygun şekilde tatbik etmeleri lazım gelmektedir. Ancak ara sıra bazı mahallerde zulüm, işkence ve eziyet gibi şeyler meydana geldiği rivayet olunmaktadır. Bundan sonra hiçbir şekilde böyle

¹⁵BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-27.

¹⁶BOA, İ.MVL, nr. 131/3493, Lef-1 (Meclis-i Vâlâ'nın 20 Muharrem 1265/16 Aralık 1848 tarihli mazbatası).

¹⁷BOA, İ.MVL, nr. 131/3493, Lef-2 (26 Muharrem 1265/22 Aralık 1848 tarihli arz tezkeresi ve 1 Safer 1265/27 Aralık 1848 tarihli irade).

haksızlıkların meydana getirilmemesi, aksine harekete cüret edenlerin gerekli tahkikattan sonra şiddetle cezalandırılmaları icap etmektedir. Suçu sabit olanların isimlerinin, diğer memurlara ibret vesilesi olması bakımından, *Takvim-i Vekayî*'de ilan edilmeleri uygun görülmektedir.¹⁸

Hükümet bununla yetinmeyerek Tanzimat ilkelerinin daha etkili olarak denetlenebilmesi maksadıyla memleketin her yanında askerî personelin bulunmasını dikkate alarak ordu müşirlerine, bizzat veya zâbitlar marifetiyle memleket idaresinin gözetlenmesini, görülecek olumsuzlukların ve aksaklıkların bildirilmesini emretti. Konuyla ilgili olarak bir Meclis-i Vâlâ mazbatasında şöyle denilmektedir: “Bazı umûr-ı mülkiye me'mûrlarının mugâyir-i Tanzîmât-ı hayriye hâl ü hareketleri vukû' bulduğu halde garaz u avzdan ârî Dersaadet'e iş'ârı hususunda ordu müşirlerine geçende me'zûniyet ve me'mûriyet-i hâfiye verildiği... (malumdur).”¹⁹ Seraskerlik makamı tarafından kendisine gönderilen gizli emirnameyi alan Anadolu Ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşa, bölgede bulunan bütün ümera ve zabıtana, memleketin ahvaline ve memurların hareketlerine dair işitilen ve görülen kanunsuz hareketlerin, bir garaz ve husumet duygusuna kapılmaksızın doğrudan doğruya ihbar edilmesine ilişkin mahrem yazılar gönderdi. Bu kapsamda değişik kaynaklardan gelen bilgilere göre, Cizre sancağında yaşayan ahaliye çeşitli şekillerde zulüm ve haksızlıklar yapılmaktaydı. Bunun üzerine Reşid Paşa; şimdiye kadar yaptığı nasihat ve tembihlere kulak asmayan, rüşvet ve irtikâbı fırsat olarak gören, böylelikle ahaliyi tahammül edilemez derecede zulüm ve baskı altına alarak perişan eden memurlardan birinin Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa olduğunu 14 Ocak 1849 tarihli bir yazı ile Seraskerlik makamına bildirdi. Mustafa Paşa'nın şimdiye kadar halktan almış olduğu rüşvet ve sair eşyanın yapılacak muhakeme sonucunda sahiplerine mutlaka geri verilmesini, aksi takdirde ahalinin giderek daha da perişan duruma düşeceğini özellikle ifade etti.²⁰

Reşid Paşa'nın sözü edilen yazısının ekinde yer alan layihada Mustafa Paşa'nın; Bohtan kazasının iltizamını Zülfikâr adlı biriyle ortak olarak aldığı, bu şahsın halktan fazla vergi alması yüzünden zulme dayanamayan insanlar tarafından katledildiği; Aneze aşiretinden aldığı rüşvet karşılığında aşireti koruyup kolladığı bu sebeple aşiretlerin rast geldikleri köyleri yağma ve harap ettikleri; nahiye ve aşiretlere ağa tayin edilenlerden yirmi - otuz bin kuruş aldığı, ağaların da verdikleri parayı ahalinin vergilerine ekledikleri; bütün bunlardan dolayı Cizre ve havalisinde yaşayanların perişanlık içerisinde düştikleri uzun uzun anlatılmaktaydı.²¹

Babîlî, Reşid Paşa'nın belirttiği iddialar üzerine öncelikle Mustafa Paşa'yı görevden aldı. Meseleyi müzakere eden Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Hass-ı Meşveret, konu hakkında ayrıntılı tahkikat yaptırılmasına, rivayetlerin sahit olmaları durumunda usulüne uygun biçimde muhakemenin icra ettirilmesine karar verdi. Ayrıca bu tarihlerde özel bir görevle bölgeye gidecek olan Meclis-i Vâlâ Evrak Müdürü Birinci Muavini Mehmed Esrâr Efendi'nin yürütülecek tahkikatta görevlendirilmesi de kararlaştırıldı.²²

İstanbul'da bu çalışmalar yürütülürken yeni kâimmakam olarak tayin edilen Mesrûr Ağa Cizre'de göreve başladı. Usul gereğince Mustafa Paşa ile devir-teslim işlemini gerçekleştirdi. Mustafa Paşa'nın zimmetinde bir akçe bile olmadığını belirledi.²³ Bu sırada Esad Paşa, Mustafa Paşa'nın yolsuzluk iddiaları ile ilgili olarak kendisine iletilen belgelerin birer suretini adamı Osman Efendi vasıtasıyla Cizre'ye göndererek iddiaların gizli ve açık şekilde, büyük bir titizlikle tetkik edilmesini emretmişti. Mesrûr Ağa başkanlığında toplanan Cizre

¹⁸BOA, İ.MVL, nr. 139/3842, Lef-4.

¹⁹BOA, İ.MVL, nr. 139/3842, Lef-5.

²⁰BOA, İ.MVL, nr. 139/3842, Lef-4.

²¹BOA, İ.MVL, nr. 139/3842, Lef-1.

²²BOA, İ.MVL, nr. 139/3842, Lef-3, 5, 7; nr. 141/3911, Lef-1, 2. Esrâr Efendi'nin asıl görevi Anadolu Ordusu'nun sorumluluk dairesinde kurulması önerilen eyalet meclisinin teşekkülüne ilişkin hazırlıkları ve planlamaları yürütmektir. Alınan kararlar Reşid Paşa ile Esad Paşa'ya da bildirildi. BOA, HR.SYS, nr: 2934/17, Lef-1.

²³BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-46 (Cizre Sancağı Kaimmakamı Mesrûr Ağa'nın 29 Cemaziyevvel 1265/22 Mayıs 1849 tarihli yazısı).

Liva Meclisi tarafından bütün belgeler inceledikten sonra sancağa bağlı kaza, nahiye ve köylerden ilgililer ifade vermeye davet edildi. Osman Efendi de hazır olduğu halde yapılan müzakereler sonucunda, Mustafa Paşa'nın hiçbir kanunsuz işlem yapmadığına karar verildi.²⁴

Esad Paşa, Cizre sancağı kaza ve nahiyelerinde ağalık ve muhtarlık görevlerinde bulunan veya bölgede söz sahibi olan kişilerden cinayet, gasp ve vergiye muhalefet gibi sebeplerden dolayı suçlu görünerek Mustafa Paşa tarafından tutuklanıp Muş'a gönderilen ve bundan dolayı kendisine hasım olan otuz üç kişiden de iddia konusu suçlamaları soruşturdu. Bu kişiler kendilerinden fazla akçe, rüşvet, hediye ve saire alınmadığını, usulsüz tek kuruş vermediklerini, hatta bazıları normal vergilerini de henüz ödemediklerini beyan ettiler. Ancak bu aşamada hükümet her türlü şaibeden uzak, tartışmasız bir tahkikat ve yargılama istediğinden Esad Paşa; Muş'a gelen Esrâr Efendi ile görüşerek muhakeme sürecini yürütmek üzere bütün evrak ve defterleri kendisine teslim etti.²⁵

3. Mustafa Paşa'nın Muhakemesi

Esrâr Efendi, kendisine teslim edilen dosyaları inceledikten sonra Reşid Paşa'ya 19 Temmuz 1849 tarihli bir yazı gönderdi. Yazıda; Mustafa Paşa hakkındaki tahkikatı hakkaniyete uygun olarak yürütmenin görevi olduğunu, Muş'ta tutuklu bulunan şahıslardan hiç birinin Mustafa Paşa aleyhinde ithamda bulunmadıklarını, Esad Paşa'nın mahsus memur göndererek Cizre'de yaptırdığı soruşturmada da suçlamaların iftira kabilinden olduğunun beyan edildiğini, ancak oradaki tahkikatın pek de usule uygun şekilde yapılmadığını, muhakemenin her türlü şüpheden, garaz ve husumetten arındırılmış biçimde yürütülmesinin Padişah'ın arzusu olduğunu belirtti. Muhakemenin eyalet meclisinde Mustafa Paşa ile birlikte belgelerde adı geçen yöneticilerin, bütün bu iddia ve rivayetleri ortaya atan kişilerin huzurunda alenî şekilde yapılması gerektiğini ifade etti. Bu sebeple iddiaları rivayet eden şahısların isim ve şöretlerini, nerelerde bulunduklarını, ne tür adamlar olduklarını açıklayan pusula ile kendilerinin süratle nezdine gönderilmesini, ayrıca varsa diğer malumatın da bildirilmesini arz etti.²⁶

Reşid Paşa, Esrâr Efendi'ye yazdığı cevabî yazıda; bahsedilen hususlardaki bilgileri, daha önce Anadolu Ordusu Reis-i Erkânı olup yakın zamanda İstanbul'a gitmiş olan Ferik Emin Paşa'dan aldığını, Muş'ta tutuklu bulunan ağaların eski Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey'in akrabaları olduklarını, hemşerilikten dolayı Mustafa Paşa hakkında olumlu şahitlikte bulunduklarını, keyfiyeti tetkik etmek üzere Mirliya Ali Paşa'yı görevlendirdiğini, ondan gelecek evrakın beklendiğini, Ferik Emin Paşa'nın muhakeme sırasında Cizre'de bulunmasının Padişah'ın onayına bağlı olduğunu bildirdi.²⁷

Süreci hızlandırmak isteyen Esrâr Efendi, Reşid Paşa ile görüşmek üzere Erzurum'a gitti. Görüşme sırasında Reşid Paşa, Cizre'de yapılan tahkikatın ne şekilde başlatılıp nasıl yürütüldüğünün meçhul olduğunu belirtti. Ayrıca Anadolu Ordusu'nun muhasebe işlerine bakmak üzere özel görevle Muş üzerinden Diyarbekir'e giden Şâkir Efendi'nin kendisine anlattığı bilgileri de aktardı. Şâkir Efendi'nin söylediğine göre; meselenin tahkikine başlanmış ise de Mustafa Paşa'nın taraftarları Ceza Kanunnamesi'nde rüşvet veren ile alanın eşit şekilde cezalandırılacağına hükmedildiğini, davacılar ile şâhitlerin İstanbul'a çağrılarak Meclis-i Vâlâ'da tekrar muhakeme kılınacağı yolunda söylentiler yayarak iddia sahiplerinin söylediklerinden

²⁴BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-47 (29 Cemaziyelevvel 1265//22 Mayıs 1849 tarihli Cizre Meclisi Mazbatası).

²⁵BOA, A.MKT, nr. 214/65, Lef-1 (Esad Paşa'nın 28 Şaban 1265/19 Temmuz 1849 tarihli olarak Sadaret'e yazdığı yazı). Muş hapishanesinde tutuklu bulunan ve çoğunluğu Pervari nahiyesinden olmak üzere Bohtan, Hacıbehram, Erüh ağalarından olan otuz üç kişinin isim listesi, A. MKT, 214/65, Lef-5'te yer almaktadır.

²⁶BOA, A.MKT, nr. 214/65, Lef-3 (Esrâr Efendi'nin Muş'tan Mehmed Reşid Paşa'ya yazdığı 28 Şaban 1265/19 Temmuz 1849 tarihli yazı); İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-50.

²⁷BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-52 (Reşid Paşa'nın Esrâr Efendi'ye yazdığı 7 Ramazan 1265/27 Temmuz 1849 tarihli yazı).

caymalarını sağlamışlardır. Mustafa Paşa da azil haberini duyar duymaz daha önce aldığı pek çok akçeyi sahiplerine geri vermiş, birazını da hazineye gelir kaydetmiştir. Ayrıca Mustafa Paşa ile Cizre'deki ileri gelen şahıslar ortaklaşa hareket ettiklerinden dolayı tahkikat ve muhakemeden bir şey meydana çıkmayacağı söylentisi vardır. Reşid Paşa, duyduklarının şuradan buradan işitilmeyip bazı dürüst insanlardan alınan bilgilere dayandığını, kendisinin devlet malından kimseye bir akçe kaptırmamak üzere gece gündüz dikkat ettiğini, ayrıca bütün bu hususlarda yakında İstanbul'a varacak olan Ordu Tahrirat Kâtibi Kerâmi Efendi ile eski Kürdistan Müftüsü Raşid Efendi'den de etraflıca bilgi alınabileceğini ilave etti.²⁸

Tahkikat kapsamında epeyce bilgi toplayan Esrâr Efendi, nihayet Mustafa Paşa'nın ifadesine başvurmayla karar verdi. Paşa, 3 Eylül 1849 tarihli ifadesinde aslen Bartınlı ve eski Musul Valisi müteveffa İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa'nın yeğeni olduğunu, Bedirhan Bey'in adamı olduğuna dair herhangi bir belge veya senet çıkması halinde verilecek her türlü cezaya razı olduğunu,²⁹ beş yüz kuruş bile aldığının ortaya çıkması halinde ileri sürülen iddiaların cümlesini sahih kabul ederek daha fazla sorgulamaya gerek kalmadan verilecek bütün cezalara razı olduğunu, aslı olmayıp da hakikat dışı beyanlar olduğunun ortaya çıkması halinde haklarının iade edilmesini istedi.³⁰

Olayları yakından bilen Bohtan kazasının eski naibi Hafız Mehmed İzzet Efendi'nin verdiği bilgiler Mustafa Paşa'yı tamamen haklı çıkarmaktaydı. O, Zülfikâr adlı şahsın bir kuruşluk mukataası bulunmadığını, Bedirhan Bey'in yüzbaşılardan olduğundan zamanında kaza ahalisine çokça zulümler yapıp hayli adam katlettiğini, yeniden fesat çıkarmaya çalışması sebebiyle bir gece hanesinde kurşun ile öldürüldüğünü, katilin kimliğini ve cinayet sebebini ortaya çıkarmak üzere yaptıkları tahkikattan bir şey ortaya çıkmadığını, ağa tayinlerinde yirmi - otuz bin kuruş alındığı yolundaki iddiaların tamamen yalan olduğunu belirtti.³¹

Gerek açıktan gerekse gizli yollarla yapılan araştırmalar ilerledikçe Esad Paşa ile Esrâr Efendi, Mustafa Paşa'nın suçsuz olduğuna kanaat getirdiler. Bilhassa onun tarafından hapsedilmelerine rağmen Muş hapis-hanesindeki ağaların ifadeleri, diğer bilgilerle paralellik gösterdiğinden bu konudaki kanaatleri netleşmeye başladı. Ancak bu noktadaki önemli problem, Reşid Paşa'nın Mustafa Paşa'nın ağır suçlu olduğuna olan mutlak inancıydı. Bu yüzden Esad Paşa ile Esrâr Efendi, özellikle İstanbul'da bulunan Emin Paşa'nın gelip mahkemeye iştirak etmesine dair Sadaret'ten gelecek cevabı beklemekteydiler. Bu durum gerçekleşmeden "Mustafa Paşa'nın muhakemesinin icra olunduğuna veyahut şikâyetçisi olmadığına dair verilecek bir kararın Reşid Paşa'yı tatmin etmeyeceği endişesi hâkim idi.³² Zira gerek Emin Paşa gerekse Reşid Paşa bu konu üzerinde fazlaca iddialı ifadeler kullanmışlardı. Bundan dolayı tahkikat ve muhakeme işlemi sürdürüldü.

²⁸BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-60 (Reşid Paşa'nın 6 Şevval 1265/25 Ağustos 1849 tarihli olarak Seraskerlik makamına gönderdiği yazı); İ.DH, nr. 200/11402, Lef-2, 3, 4.

²⁹Hakikaten Mustafa Paşa ile Bedirhan Bey arasında amansız bir düşmanlık vardı. Mustafa Paşa'nın amcası Musul Valisi İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa, Bedirhan Bey'in asi Yezidileri cezalandırmak maksadıyla Sincar'a girmesinden dolayı bu davranışı, kendi idaresindeki bir bölgeye müdahale sayarak tepki göstermişti. Mehmed Paşa'nın ısrarı ile Cizre kazası Diyarbakir'den ayrılarak Musul'a bağlanınca ikili arasında sonu gelmez bir çatışma meydana gelmişti. Taraflar birbirlerini sürekli olarak hükümete şikâyet etmişlerdi. Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s.72-85; Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010, s.55-124. Mustafa Paşa da doğal olarak amcasının safında yer aldı. O, amcasının 18 Ocak 1844 tarihinde vefat etmesi üzerine (BOA, İ.DH, 84/4237, Lef-4) İstanbul'a gitmiş, 1847 yılı başlarında bölge hakkında geniş bilgiye sahip olması ve halk nezdindeki şöhrati sebebiyle Diyarbakir Valiliği'ne tayin edilen Hayreddin Paşa'nın refakatinde bulunması uygun görülmüştü. BOA, İ.DH, nr. 133/6864; A.MKT, nr. 65/7. Bedirhan Bey'in isyanını bastırmak üzere yapılan askerî harekât sırasında Mustafa Paşa başıbozuk askerlerin başında olarak Anadolu Ordusu Kumandanı Osman Paşa'nın maiyetinde görev yaptı. Bedirhan Bey'in sığındığı kalenin kuşatılması sırasında sancaktarı şehit olunca sancağı bizzat alarak ileri atıldı. Bu hareketiyle askerî heyecana sevk etmesi meşhurdur. Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", s.194-195.

³⁰BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-65 (Eski Cizre Sancağı Kâimmakamı Mustafa Paşa'nın 15 Şevval 1265/3 Eylül 1849 tarihli ifadesi). Mustafa Paşa'nın ifade metni oldukça ayrıntılı olup muhakeme safhasında aynı savunmayı yaptığından dolayı tekrar olmaması için burada oldukça özet verilmiştir.

³¹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-64 (Bohtan Kazası Sabık Naibi Hafız Mehmed İzzet'in 15 Şevval 1265/3 Eylül 1849 tarihli ifadesi.)

³²BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-66 (Esad Paşa ile Mehmed Esrâr Efendi tarafından Sadaret makamına gönderilen 19 Şevval 1265/7 Eylül 1849 tarihli müşterek yazı.)

Esad Paşa, Mustafa Paşa hakkındaki yargılamanın öncelikle Cizre Livası Meclisi'nde oluşturulacak mahkemede yapılmasını uygun buldu. Kâimmakam Vekili Ömer Bey'e yolsuzluk ve rüşvet iddialarına ilişkin olarak isimleri geçen herkesin mahkemede ifade vermek ve davalarını takip etmek için davet edilmesini, haklarını ispat etmeleri halinde alacaklarının son akçesine kadar iade edileceğinin duyurulmasını, gizli veya açık yollarla her şeyin meydana çıkarılmasını emretti. Ömer Bey, Mardin, Hacıbehram ve Bohtan kazası müdürlerinden iddialarda isimleri geçenlerin veya davası olanların Cizre'ye gönderilmelerini istedi.

Cizre Meclisi'nde yapılan muhakeme sürecinde her bir iddia, Mustafa Paşa'nın yaptığı savunma ve varılan nihaî karar teker teker kayıt altına alındı. Varılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:³³

1264 (malî yıl olarak 1848-1849) senesi vergisinin hane başına eşit şekilde yetmiş üç buçuk kuruş olarak belirlenmesi: Mustafa Paşa, Cizre kazalarının eşit olarak vergilendirilmediğini; ahalinin ticaret ve temettülerinin dikkate alınarak Cizre kazası için hane başına yetmiş üç buçuk, Bohtan kazası için altmış sekiz, Hacıbehram kazası için altmış beş kuruş ve Mardin kazası için altmış dokuz kuruş vergi alınmasına meclis tarafından karar verildiğini; bütün yöneticilere herkesin mal ve tahammüllerine göre verginin taksim olumasını, tespit edilen miktardan bir akçe fazla alınmamasının müessir şekilde tembihlendiğini, bilgilerin o zamanlar valiliğe de iletildiğini beyan etti. Cizre Meclisi tarafından ifadenin doğruluğu tasdik edilmiştir.

Mülga ihtisap vergisi ile ağnam vergisinin alınmaya devam edilmesi, sancakta satılan mukataayı alanların kârı ile başkalarına satması, adamlarının bu işte hayli kâr edip bunu Mustafa Paşa'ya aktarması: Mustafa Paşa, ihtisap vergisi ile diğer mukataaların kendisinden önceki kâimmakam olan Emin Paşa tarafından taliplilerine ihale edildiğini, bu sırada ihtisap vergisinin de Cizreli Sama Anton'a dört bin elli kuruş bedel ile verildiğini, bilahare bu şahsın vazgeçmesi yüzünden asâkir-i nizamiye kasapbaşı olan Abdi ile ortağı Serkez'e aynı bedel ile ihale olunduğunu belirtti. Ayrıca kendi dairesinden hiçbir ağaya ve emektara mukataa verilmediğini iddianın külliyen yalan olduğunu ifade etti. Cizre Meclisi de ihalelerin Emin Paşa tarafında yapıldığını, mültezimlerin Mustafa Paşa'nın adamları olmadıklarını, iltizamdan Paşa'nın bir akçe bile menfaat elde etmediğini tasdik etmiştir.

Kaza, nahiye veya köylere gönderilen neferlerin mübaşiriye hizmeti adıyla para alması, hatta dairesinden on kadar adamın maaşlı olup kalanının bu şekilde istihdam edilmesi: Mustafa Paşa, bir tahsildarın fazla para aldığını ve layık olduğu ceza verildikten sonra bölgeden uzaklaştırıldığını, yirmi seneyi aşkın bir zamandır mirimiranlık rütbesi ile görev yapmakta olup defalarca sancak mutasarrıflıklarında bulunduğunu, vazife yaptığı hiçbir mahalde kanunsuz harekette bulunmadığını ve bir tek kişiyi dahi maaşsız istihdam etmediğini beyan etmiştir. Cizre Meclisi tarafından bu iddiaya ilişkin olarak yazılan şerhte mübaşiriye hizmeti alındığına dair bir haberin duyulmadığı, kimsenin de bu yönde şikâyeti olmadığı belirtilmiştir.

Onda bir oranında alınması icap eden aşârın yüzde yetmiş seksen oranında tahsil edilerek fazlalığın Mustafa Paşa'ya rüşvet olarak verilmesi, hatta bu tür nahiye ve köylerin aşâr ve vergi ihalelerinin ağalıklar ile birlikte satılması: Mustafa Paşa, aşârın tahsilinde önceden mültezimler tarafından kanuna aykırı davranıldığı yolunda haber aldığını, bunu önlemek için vergiye esas olan mahsullerin tahmini kapsamında nahiye ve köylere meclis ile mahkeme tarafından birer adam görevlendirildiğini, bu şahısların yanlarına mahallerinden de mihmandarlar katılarak cümle marifetiyle sahiplerinin de razı olacağı şekilde onda bir üzerinden öşür keşif ve tahmin ettirildiğini, mültezimlerin buna göre tahsilat yapmalarının sağlandığını, bu tür beyanların iftira olduğunu, bunu ileri sürenlerin cezalandırılması keyfiyetini Valilik makamının takdirlerine bıraktığını

³³ Muhakeme safahatı, iddialar esas alınarak madde madde bir deftere yazılmış, bu maddelerin üzerine de farklı mürekkeplerle Mustafa Paşa'nın savunması, iddialara ilişkin davacılar ile şahitlerin anlatımları, kâimmakamlığın ve meclis azalarının gizli veya açık yoldan yaptıkları incelemelerin sonuçları kaydedilmiştir. Burada defterdeki sıralama takip edilmeyerek konulara göre tasnif yapılmış, metinler tekrardan kaçınılarak büyük ölçüde sadeleştirilmiştir.

ifade etmiştir. Cizre Meclisi de yapılan tahkikat neticesinde belirtilen hususlarda Paşa'nın kanunlara aykırı herhangi bir hareketinin olmadığı tespitine yer vermiştir.

Davalardan kuruştaki iki para alınması gerekirken daha fazla alınması: Mustafa Paşa, kanunen davalarda kuruştaki iki para alındığını, bir parasının naip efendiye bir parasının da kendisine ayrıldığını, nizamaya aykırı olarak bir akçe bile almadığını söylemiştir. Cizre Meclisi de fazla harç alındığına dair bir şey duyulmadığını ve ihbar edilmediğini kayıt altına almıştır. Dolayısıyla iddialarda dile getirilen, çoğu zaman miktarı fazla gösterilen ve rüşvet olarak tanımlanan Mustafa b. Hacı Şemdin'den, Milli Aşireti Ağası Şeyhmus'tan, Ömeran nahiyesi ağasından, Küçükân aşiretinden, Kabala ve Şamrak köyü ahalisinden, Kaşıkzade Hacı ile Sadık adlı şahıstan alınan paraların rüşvet değil mahkeme marifetiyle görülen davalardan kendisine düşen paylar olduğu Mustafa Paşa tarafından ifade edilmiş, Meclis de ifadelerin doğruluğuna kanaat getirmiştir.

Bazı kişilerden haksız yere para, rüşvet, hayvan alınması: Mustafa Paşa, Şarabi aşireti şeyhinden, Elbak Kazası Müdürü Veli Ağa'dan, Halil adlı kişiden, Abasan Ağası Numan b. Ahmed Ağa'dan, Hasan-ı Zir Ağası Yusuf b. İbrahim Ağa'dan muhtelif miktarlarda para aldığı, Osman b. Halil'den bir at aldığı yolundaki iddiaları şiddetle yalanlamıştır. Meclis tarafından bu şahıslara sorulması üzerine hepsi de iddiaları yalanlayarak iftira olduğunu ifade etmişlerdir. Aynı şekilde Mustafa Paşa'nın Bohtan kazasındaki konar-göçer aşiret ağalarından rüşvet olarak katır ve diğer eşya aldığına dair iddialar da Kaza Müdürü Ahmed Efendi tarafından kesin ifadelerle yalanlanmıştır.

Nusaybin'de değirmen inşasında usulsüzlük: Mustafa Paşa, Nusaybin'in bir köyünde bulunan değirmenin yüz seneyi aşkın bir süredir harabe olduğunu, mahkeme ilamı ve meclis mazbatasıyla sahibinden satın aldığını, tamiri için Reşid Ağa'yı nazır olarak görevlendirdiğini, ağaç, taş, kireç ve diğer malzemelerin belde rayicine uygun olarak satın alındığını, yirmi bin kuruştan fazla masraf yapıldığını, bütün paraların ödendiğini, harcamaların tamamının bir deftere kaydedilerek Hâkim Efendi'ye imza ettirildiğini ve söz konusu defterin kendisi tarafından muhafaza edildiğini ifade etmiştir. Başka bir değirmenin de eski ve harabe olduğunu, mahkeme ilamı ve meclis mazbatasıyla satın alındığını fakat tamirine vakit olmadığından olduğu gibi bırakıldığını belirtmiştir. Cizre Meclisi değirmenlerle ilgili olarak verilen bilgilerin doğruluğunu tasdik etmiştir.

Tayy Aşireti Şeyhi Hasan'dan rüşvet alınması: Mustafa Paşa, Tayy aşiretinin ödemesi gereken verginin belirlenmesi ve taahhüt ettirilmesi kapsamında Şeyh Hasan'a güvence verilerek akrabalarıyla birlikte Cizre'ye gelmesinin sağlandığını, kendisine münasip olduğu şekilde hilat giydirildiğini, vergilerin tahsil olunduğunu, onun da hediye olarak verdiği atın kabul edildiğini belirtmiştir. Cizre Meclisi de yapılan tahkikatta Paşa'nın dediklerinin doğru olduğuna dair şerh yazmıştır.

Mardin'in vergisi hane başına altmış dokuz kuruş iken sekiz kuruş on para zamlı alınması: Mustafa Paşa, 1263 (malî yıl olarak 1847-1848) senesinde tahsil edilen verginin dokuz bin kuruş civarında eksik toplandığını, idarenin borçlu olduğu kişilerin alacaklarını talep etmeleri üzerine Vali Esad Paşa'ya sorulduğunu, onun tasvibiyle yapılan hesaplamalar neticesinde hane başına sekiz kuruş on para ilave edildiğini belirtmiştir.

Mustafa Paşa'nın Mardin'de iken halktan haksız yere para alması: Cizre Meclisi iddiaya ilişkin bilgisi olmadığı için Mardin Kaza Meclisi tarafından gönderilen mazbatayı ve ifadeleri esas aldı. Buna göre; Mardin Kazası Müdürü Mustafa Ağa kendisine bildirilen isimleri toplantıya davet ederek aldığı emirnameleri ayrıntılarıyla izah ettikten sonra Cizre'de yapılacak muhakemede haksızlığa uğradıklarını ispatlayanların bütün alacaklarının son akçesine kadar Mustafa Paşa'dan tahsil edilip geri verileceğini bildirdi. Ancak toplantıya katılanlar Paşa'dan bir alacakları ve kendisiyle bir ihtilafları olmadığını dile getirdiler. Yalnız bu şahısların her biri muhtelif mazeretleri olduğunu, bu yüzden Cizre'ye gidemeyeceklerini beyan ettiler. Kiki Aşireti Ağası

Eyüp,³⁴ Kiki Halican Aşireti Ağası Davud,³⁵ Bunsari Aşireti Ağası Mehmed Bro,³⁶ Mardin'de han sahibi olan Hacı Yunus,³⁷ Zeynelabidin Vakfı Mütevellisi Molla Mehmed,³⁸ Cami-i Kebir Vakfı Mütevellisi Ahmed Efendi³⁹ herhangi bir davaları olmadığına dair senet verdiler.⁴⁰

Cizre Meclisi, yapılan muhakemenin neticesinde Mustafa Paşa'nın memuriyeti süresince hiçbir kanun dışı iş yapmadığına, meclise hakkında herhangi bir şikâyet intikal etmediğine, halkın kendisinden razı ve hoşnut kaldığına karar vererek,⁴¹ soruşturma evrakını Esad Paşa'ya gönderdi. Esad Paşa, Diyarbakir'in havalie yakınlığı ve Mustafa Paşa'nın geçmişte burada da kâimmakamlık yapması sebebiyle evrakları tetkik edilmek üzere Diyarbakir Livası Meclisi'ne havale etti. Esrâr Efendi de buradaki görüşmelere katıldı. Yapılan incelemeler ve müzakereler neticesinde hazırlanan 30 Eylül 1849 tarihli mazbatada; Mustafa Paşa'ya yöneltilen bütün suçlamaların asılsız olduğu, kâimmakamlığı süresince doğruluktan ve dürüstlükten ayrılmadığı, iddia edilen hususlarda beraat-i zimmetinin aşikâr bulunduğu ve bu yüzden kendisinin mağduriyet yaşadığı ifade edildi.⁴²

Tahkikatta herhangi bir şüpheye mahal bırakmamak maksadıyla Diyarbakir Meclisi tarafından karara bağlanan soruşturma dosyası aynı gün Esad Paşa başkanlığında toplanan ve Esrâr Efendi'nin de katıldığı Kürdistan Eyaleti Meclisi'nde bir kere daha ele alındı. Yapılan müzakerelerde; Mustafa Paşa hakkındaki iddiaların ispat edilemediği, bütün güvencelerin verilmesine rağmen herhangi bir davacısının ortaya çıkmadığı, mahalli hanedan mensuplarıyla ortaklık kurmadığı ve suçsuz olduğunun anlaşıldığı sonucuna varıldı.⁴³

Tahkikat ve muhakeme süreci, bölgedeki üç önemli yetkili olan Müşir Reşid Paşa, Vali Esad Paşa ve Esrâr Efendi'ye göre nihayete ererek Mustafa Paşa'nın suçsuz olduğu ve iftiraya maruz kaldığı kanaatine varıldı. Bu devlet adamları tarafından müştereken Sadaret'e gönderilen 28 Şubat 1850 tarihli yazıda; Mustafa Paşa hakkında rivayet olunan hususların en kapsamlı şekilde tahkik edildiği, hatta hakikatin meydana çıkarılması maksadıyla bilgi vermede tereddüt gösteren insanları teşvik etmek bakımından kanunname zikredilen "rüşvet verene uygulanacak cezanın affedilmesi" için Padişah'tan müsaade alınacağı dahi vaat edilmiş iken bu zamana değin herhangi bir davacısının zuhur etmediği, suçsuzluğunun ortaya çıktığı, bir seneden fazla süredir tevkif ettirildiğinden dolayı mağduriyetinin giderilmesinin uygun olacağı, ferman gelinceye kadar yine Diyarbakir'de alıkonulacağı belirtildi.⁴⁴

³⁴BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-71, 72.

³⁵BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-86.

³⁶BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-75.

³⁷BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-76.

³⁸BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-74.

³⁹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-73.

⁴⁰BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-87 (Mardin Kazası Meclisi'nin 21 Zilkade 1265/8 Ekim 1849 tarihli mazbatası); İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-90 (Mardin Müdürü Mustafa Ağa'nın 25 Zilkade 1265/12 Ekim 1849 tarihli yazısı);

⁴¹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-17 (Tarihsiz).

⁴²BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-44 (13 Zilkade 1265/30 Eylül 1849 tarihli mazbatada mühürleri bulunan kişiler şunlardır: Ahmed Hamdi - Diyarbakir Livası Kâimmakamı, Mehmed Sadeddin - Naip, Derviş Mehmed - Müftü, Mehmed Sabir - aza, Sıbgatullah Münib - aza, Mehmed Emin - Tahrirat Başkâtibi, İsmail Kâmil - Mal Başkâtibi, Kasım - aza, Mehmed Naim - aza, Mustafa Derviş - aza, Bedros ibn İshak - Keldani Milleti Vekili, ...? - Ermeni Milleti Vekili, Yani ibn Hristo - Rum Milleti Vekili)

⁴³BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-43 (13 Zilkade 1265/30 Eylül 1849 tarihli mazbatada yer alan mühürler şöyledir: Mehmed Esad Muhlis - Kürdistan Eyaleti Valisi, Ahmed Hamdi - Diyarbakir Livası Kâimmakamı, Mehmed Raif - Kürdistan Eyaleti Defterdarı, Mehmed Esrar - Meclis-i Vâlâ Evrak Müdürü Muavini, Mustafa Âsim - Kürdistan Eyaleti Kadısı, Mehmed Sadeddin - Diyarbakir Naibi).

⁴⁴BOA, MVL, nr. 232/8, Lef-7 (Reşid Paşa, Esad Paşa ve Esrâr Efendi tarafından müştereken kaleme alınıp Sadaret makamına gönderilen 15 Rabiülahir 1266/28 Şubat 1850 tarihli yazı).

4. Cinayet İddiaları, Yeni Tahkikat ve Muhâkeme Süreci

Diyarbakir ve Cizre'de Mustafa Paşa hakkındaki tahkikat ve muhakeme ile alakalı sürecin tamamlandığı düşünülürken İstanbul'da her şey yeni başlamaktaydı. Sadaret tarafından Serasker Mehmed Ali Paşa'ya yollanan 10 Kasım 1849 tarihli bir yazıda, vaktiyle Anadolu Ordusu'nda görev yapmış olan Ferik Emin Paşa'nın konuya ilişkin bildiklerini Meclis-i Vâlâ'ya iletmesi emredildi. Emin Paşa'nın verdiği malumata ilişkin yazı birkaç gün sonra Meclis'e ulaştı. Emin Paşa'nın yazısında geçen "Mustafa Paşa'nın kâimmakamlığı hengâmında bazı uygunsuz şeyleri vukû' bulup kendisine nasihat yolunda bazı şey söylenilmiş ise de kendi bildiğinden dönmemiş ve hatta katl-i nefis dahi vakî' olmuştur" ibaresi dikkat çekti. Bundan dolayı Seraskerliğe 24 Aralık 1849 tarihli yeni bir yazı yazılarak Emin Paşa'nın kimin, nerede katledildiğine dair etraflıca bilgi vermesi istendi.⁴⁵

Bunun üzerine Emin Paşa, çoğunlukla Bedirhan Bey'in akrabası İzzeddin Şir Bey'den öğrendiği bilgilere göre; Mustafa Paşa'nın ihmali, desteği, umursamazlığı yüzünden Hacıbehran Müdürü Mir Mehmed'in bazı cinayetler işlediğini, Pervari nahiyesinden Zülfikâr adlı şahsı öldüren Arslan Ağa'nın cezalandırılmak bir yana Pervari Ağalığı'na getirildiğini, Eruh Nahiyesi Ağası Tatar'ın defalarca yaptığı şekavete rağmen serbest bırakıldığını, Şammar ile Aneze arasındaki çatışmalara zemin hazırladığı, yeterince kuvvet olmadan Aneze üzerine yürüyüp mağlup olduğunu ve böylece bütün köylerin yağmalandığını ifade etti.⁴⁶

Mustafa Paşa ile ilgili çeşitli kaynaklardan ulaşan belge ve defterleri inceleyen Meclis-i Vâlâ, rüşvet ve haksız yere para alınması konusunun birer söylenti olduğu kanaatini taşımakla birlikte, Emin Paşa'nın dile getirdiği cinayet konusunu son derece önemli buldu ve kapsamlı şekilde tahkikat ve yargılama yapılması gerektiğine karar verdi. Bu karar doğrultusunda Sadaret makamı tarafından hem Esad Paşa'ya hem de Esrâr Efendi'ye ayrı ayrı talimatlar gönderilerek gerekli tahkikatın ve muhakemenin yeni baştan yapılması istendi. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından gönderilen talimatın oldukça sert ve kırıncı ifadeler içerdiği hatta tehditkâr olduğu dahi söylenebilir. O, Mustafa Paşa'nın irtikâplarının, zalimce ve şiddetlice muamelelerinin güvenilir vesikalara dayandığını, hatta cinayet ve zehirleme vakaları gibi pek çirkin hareketlere cesaret ettiğinin muhtelif mahallerden itimat verecek surette yazılmış olduğunu, bu konuda gerekli bütün gayretin sarf edilmemesi halinde işin hakikatının başka tarafların tahkikatiyle meydana çıkması halinde zor duruma düşüleceğini, bundan dolayı her türlü yollara ve tedbirlere teşebbüs edilerek Paşa'nın kanunsuz her ne hareketi var ise meydana çıkarılmasının kesinlikle talep edildiğini bildirdi.⁴⁷

Bunun üzerine Esad Paşa yeni Cizre Kâimmakamı Mehmed Selim Ağa'ya, İstanbul'dan gönderilen yazıların birer örneğini yollayarak gizli ve açık yollarla, her türlü garaz ve husumetten uzak durularak hakkaniyetin ortaya çıkarılmasını emretti.⁴⁸ Cizre Meclisi'ndeki sorgulamalarda Mustafa Paşa yer almamış, iddialara ilişkin olarak savunmasına da başvurulmamıştır. Dolayısıyla bir yargılama işlemi söz konusu değildir. Meclis kendi yaptığı araştırmalara dayanarak mazbata (bir bakıma iddianame) hazırlamayı tercih etmiştir. Bu aşamada dile getirilen iddialar ile yapılan tahkikatın aşamaları ve sonuçları şu şekildedir:

⁴⁵BOA, A.MKT.NZD, nr. 2/47.

⁴⁶BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-112. Bu derece ciddi iddialar konusunda Ferik Emin Paşa'nın resmî kişi ve kurumlar yerine, İzzeddin Şir Bey tarafından verilen bilgiye güvenmesi dikkat çekmektedir. İzzeddin Şir, eski Cizre Beyi Mir Seyfeddin'in (Bedirhan Bey ile amca çocukları) oğlu olup ailesine kötü davrandığından dolayı Bedirhan Bey'e düşman olmuş, onun isyanı sırasında hükümet kuvvetleri yanında yer almış, bunun üzerine Cizre'ye mütesellim olarak tayin edilmişti. Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", s. 175-178. Daha sonra İstanbul'a nakledilen İzzeddin Şir Bey, Kırım Savaşı sırasında cihada katılmak üzere Cizre'ye geldikten sonra başına topladığı eşkiya ile bir isyan başlatmış idi. Timur Kubar, *Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 58. Ayrıca bkz. P.I. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 129-138.

⁴⁷BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-23, 110. Mustafa Reşid Paşa'nın bu sert üslubunun sebebi bir türlü önlenemeyen rüşvet hadiselerinin devletin işleyişine ve itibarına verdiği zarardı. Zaten kendisinin bu hususlarda taviz vermeyen politikası meşhurdur. Bazı davranışları hk. bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, TTK Yay., I, Ankara 1986, 8, 36-37.

⁴⁸BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-104.

Aneze-Şammar çatışması ve zehirlenme vakası: Bu konudaki iddialara göre Mardin topraklarına gelen Aneze ve Şammar aşireti arasında çatışma çıkmış, bir hayli köy yağmalanmış, ahali perişan şekilde dağılmış, çatışma sonrasında Şammar şeyhlerinden bazıları Mustafa Paşa marifetiyle Tayy Aşireti Şeyhi'nin çadırına davet edilerek zehirli karpuz yedirilmiş, bundan dolayı şeyhlerden biri yolda attan düşerek vefat etmiş, bir şeyh de hanesine hasta olarak vardıktan birkaç gün sonra vefat etmişti.

İddia öncelikle Mardin Kazası Meclisi'nde ele alındı. Olayları çok iyi bilen ve beldenin ileri gelenlerinden olan Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Osman'ın bilgisine başvuruldu. Bunların verdiği bilgiye göre; 1848 yılı baharında hem Aneze hem de Şammar aşireti Mardin yakınlarında çadır kurdular ve birbirlerine saldırmak için fırsat kollamaya başladılar ve bu arada yerleşik ahaliye saldırıp zarar vermeye yöneldiler. Aneze aşireti daha kalabalık olduğundan dolayı Şammar aşiretine yardım edilmediği takdirde civarda bulunan köy ve kasabaların halkı perişan olabilecekti. Bu durumu dikkate alan Mustafa Paşa, dairesindeki adamlar ve bir miktar asker ile Şammar aşiretine yardım etmiş, iki taraf arasında meydana gelen muharebe sırasında Aneze aşireti yine üstün gelmiş, Şammar aşiretine mensup ailelerin bazı eşya ve hayvanlarını gasp ederek Halep tarafına çekilmişti. İki aşiretin birbiriyle mücadelesi yüzünden yerleşik ahali herhangi bir zarar görmemiş, kimse yerini yurdunu terk etmemiştir. Şammar şeyhlerinin Tayy Şeyhi'ne misafir oldukları doğru, fakat karpuz yenmesi ve zehirlenme gibi bir durumun yaşandığı iddiası yalandır. Mustafa Paşa orada bulunmadığı gibi olup bitenlerden haberi yoktu. O vakit bölgede kolera salgını olduğundan Şammar şeyhlerinden birisi hastalanarak vefat etmiştir. Diğer şeyhler ise halen hayattadır.⁴⁹

İfadesine müracaat edilen Tayy Aşireti Şeyhi Hasan b. Hüseyin de iddialara son derece sert tepki göstermişti. Aşiretin diğer şeyhleriyle birlikte Mardin Meclisi'ne takdim ettiği Arapça mahzarda; Şammar şeyhlerinden üç adamı birbirinden farklı zamanlarda misafir ettiğini, her birisine bir gece ziyafet verdiğini, bunlardan yaşça büyük olan bir şeyhin kolera illetinden dolayı vefat ettiğini, böyle alçakça hıyanetlerin cahiliyet döneminde bile aşiretlerinde asla görülmediğini, Müslüman olarak Allah nezdinde büyük vebal olan böyle hareketlerin kendilerine asla yakışmayacağını, iddiaların külliyen iftira olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Mardin Meclisi, konuya ilişkin ayrıca yaptırdığı tahkikat sonucunda; aşiretlerin ahaliye zarar vermemesi için Mustafa Paşa'nın bir miktar asker ile hazır beklediğini, Aneze'nin Şammar aşiretine saldırarak bazı mal, koyun ve deve yağmaladığını, köylere bir zarar verilmediğini, köylülerden firar edenlerin bulunmadığını, Tayy Şeyhi'nin bazı Şammar şeyhlerini misafir ettiğini, hasta olan bir şeyhin yolda atından düşerek vefat ettiğini, kazada kolera illeti olduğundan müteveffanın bu hastalıktan mı yahut başka bir hastalık sebebiyle mi öldüğünün bilinmediğini, misafirlik ve ölüm olayından Mustafa Paşa'nın haberdar olmadığını tespit etmiştir.⁵¹ Gerek Cizre gerekse Diyarbakir meclisleri, Mardin Meclisi'nin mazbatasında yer alan bilgileri doğru kabul etmiştir.⁵²

Hacıbehram kazasının vergisi ve Mir Mehmed b. Said'in işlediği iddia edilen cinayet: Hacıbehram kazasının aşâr ihalesi Mustafa Paşa'nın Cizre'ye varışından önce Ferik Emin Paşa zamanında müzayede edilmiş ve Mir Mehmed'in üzerinde kalmıştı. Daha sonra Mustafa Paşa, bütün mukataalarla birlikte Hacıbehram kazasını da yeniden müzayedeye tâbi tuttu. Kaza ahalisinin müracaatı üzerine, belirlenen ihale bedeline beş bin kuruş ilavesiyle yüz elli beş bin kuruş karşılığında hem iltizamın hem de müdürlüğün Mir Mehmed'e verilmesi

⁴⁹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-96 (Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Osman tarafından Cizre Kâimmakamlığı'na müştereken takdim edilen 7 Cemaziyelevvel 1266 tarihli arzuhal).

⁵⁰BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-98 (Tayy Aşireti Şeyhi Şeyh Hasan b. Hüseyin ve aşiret ileri gelenleri tarafından takdim edilen 23 Cemaziyelevvel 1266/6 Nisan 1850 tarihli Arapça arzuhalinin tercümesi).

⁵¹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-97 (Mardin Kazası Meclisi'nin 18 Cemaziyelevvel 1266/1 Nisan 1850 tarihli mazbatası).

⁵²BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-112 (Diyarbakir Meclisi'nin 17 Şaban 1266/28 Haziran 1850 tarihli mazbatası).

kararlaştırıldı.⁵³

Bundan sonraki dönemde Mir Mehmed, halka zulmetmeye, aşâr konusunda haksızlıklar yapmaya başladı. Ortağı olan Sadık adlı şahıs yapılan uygunsuzlukları etrafta anlatınca buna çok kızan Mir Mehmed, Sadık'ın aşâr bedeli olarak tahsil ettiği paraları vermek için evine geldiği sırada hizmetçisiyle birlikte zincir ile kendisini yaraladı. Sadık'ın verdiği ifade üzerine Mir Mehmed müdürlükten azledilerek hizmetçisi ile birlikte hapse konuldu. Birkaç gün sonra idare tarafından, Mir Mehmed'in ailesinin muhafazası kapsamında, Cizre'ye getirilip Hasan-ı Zir nahiyesinde bulunan Kasodek(?) köyünde iskân ettirilmesi uygun bulundu. Mir Mehmed, ailesinin nakledilmesi işini yapmak için hizmetçisinin hapisten çıkarılmasını Mustafa Paşa'dan talep etti. Paşa'nın müsaade etmesi üzerine hapisten çıkarılan hizmetçi, efendisinin Yezidi asıllı cariyesini alıp firar etti. Bunu öğrenen Mir Mehmed, Mustafa Paşa'dan izin alarak cariyesini kaçıran hizmetçi ile babası Haso'nun peşine düştü. Bu şahısların Hacıbehram ile Zaho kazası arasındaki Hendik suyu civarında katledildikleri yolunda söylentiler yayıldı. Mir Mehmed tekrar Mustafa Paşa tarafından hapse konuldu. Yapılan tahkikat sonucunda Mir Mehmed'in bu şahısları katlettiğine kimsenin şahit olmadığı ve bu yüzden cinayetin faili meçhul kaldığı kanaatine varıldı.⁵⁴

Yine bu sıralarda Sadık'ın öldürülmesi üzerine Mir Mehmed'in cinayeti işlediği kanaati hâkim olmuştu. Ancak mahkemede Sadık'ın varisleri, Mir Mehmed'in cinayete alakası olmadığını ve kendisiyle bir davaları bulunmadığını beyan etmelerinden ötürü tahliyesine hükmedildi. Cizre Meclisi bütün bu olayların hiçbir noktasında Mustafa Paşa'nın rolü olmadığına ve kendisine bir suç atfedilemeyeceğine karar verdi.⁵⁵

Pervari nahiyesinden Zülfikâr'ın katledilmesi ve ağa tayini: Cizre Meclisi'nin yaptığı tahkikata göre cinayet hadisesi şu şekilde cereyan etmiştir: Pervari nahiyesi iltizamını Yağmur Ağa adlı şahıs ile müştereken alan Zülfikâr vergi toplamak üzere Tenure adlı köye varıp o gece orada dam üzerinde yatarken aniden saldırıya uğrayarak katledilmişti. Zülfikâr'ın hizmetçisi Murad, Zülfikâr'ın, "Beni vurdular" diye bağırması üzerine uyandığını, vurunu görmediğini beyan etmiştir. Zülfikâr'ın akrabaları; ilk aşamada katilin aralarında husumet bulunan Arslan adlı kimse olduğunu, daha muhakemesi icra olunmadan Mustafa Paşa tarafından nahiye ağalığına tayin edilerek cinayetin örtbas edildiği kanaatinin kendilerine hâkim olduğunu, Arslan Ağa'nın ilk günden itibaren kendilerine yönelik hakaretimiz muameleler yapmasından dolayı bu kanaatlerinin pekiştiğini, fakat sonradan yaptıkları araştırmada Arslan Ağa'nın cinayet sırasında köyden sekiz-on saatlik mesafede bulunduğunu, üstelik cinayetten haberi olmadığını öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Zülfikâr'ın öldürülmesinden iki ay sonra bir münakaşa sırasında Temo adlı şahsın, beş-on adamın huzurunda "Zülfikâr'ı ben katl ve idam ettim ve merkûmu katl ettiğim gibi sizi dahi katl ederim" diye konuştuğunu işitenlerin olduğunu, bunların icap ettiğinde şahitlik yapıp yapmayacaklarını bilmediklerini maktulün varisi Behram Ağa ile halktan bazı kişiler Pervari Meclisi'nde beyan etmişler ise de Temo adlı şahsın başka bazı suçları sebebiyle daha önce Diyarbekir'e celp edilip hapse atıldığı ve burada öldüğü tespit edilmiştir. Böylelikle cinayet faili meçhul olarak kalmıştır.

Cizre Meclisi'nin mazbatasına göre Arslan'ın ağalığa tayini de şu şekilde gerçekleşmiştir: Pervari ahalisi önceden yaşanan bazı uygunsuzluklar sebebiyle vergi ve aşâr ödemeye muhalefet etmekteydi. Nahiye ağalarının celbine o vakit gösterilen gayretlere rağmen mümkün olamamıştı. Arslan Ağa, bazı göçebe aşiret ağalarının aracılığıyla Cizre'ye getirtilebilmişti. Kendisi vergileri ödemeye, kanunlara aykırı harekette bulun-

⁵³BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-99 (Hacıbehram kazasının 1264 senesi bedel-i aşar ve rüsumat-ı saire ihalesinin Emin Paşa ve Cizre Meclisi marifetiyle müzeyede edildiğini, ihalenin kendi uhdesinde kaldığını belirten Mehmed b. Said'in 27 Cemaziyellevvel 1266/10 Nisan 1850 tarihli yazısı).

⁵⁴BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-100 (Hacıbehram Kazası Müdür Vekili Ali Ağa'nın 29 Cemaziyellevvel 1266/12 Nisan 1850 tarihli yazısı); İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-106 (Cizre Meclisi'nin 25 Cemaziyelahir 1266/8 Mayıs 1850 tarihli mazbatası); İ.MVL, nr. 188/5680, 112 (Diyarbekir Meclisi'nin 17 Şaban 1266/28 Haziran 1850 tarihli mazbatası).

⁵⁵BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-95 (Diyarbekir Meclisi'nin 17 Rabiülahir 1266/2 Mart 1850 tarihli mazbatası).

mamaya söz vermiş aşiret ağaları da kefil olmuşlardı. Böylelikle Pervari Nahiyesi Ağalığı'na tayin olunmuştu. Muhakeme sırasında göçebe aşiret ağaları ile Pervari ahalisinin temsilcileri taraflarından da olayların bu şekilde cereyan ettiği anlatılmıştır. Böylelikle cinayet olayında Mustafa Paşa'nın hiç bir sorumluluğunun olmadığı, ağalığa tayin işleminde de herhangi bir usulsüzlük yapmadığı anlaşılmıştır.⁵⁶

Eruh Nahiyesi Ağası Tatar'ın şekavetlerine rağmen serbest bırakılması: Mustafa Paşa'nın suçlandığı konulardan biri de, Emin Paşa tarafından uyarılmasına rağmen Eruh Nahiyesi Ağası Tatar'ı birtakım kanunsuz hareketlerde bulunmasına karşılık serbest bırakması idi. Meseleyi araştıran Cizre Meclisi'ne göre olay şöyle cereyan etmiştir: Ferik Emin Paşa'nın kâimmakamlığı sırasında Tatar ile hasmı olan Eruhlı Hamid arasında çatışma meydana geldiği öğrenilince her ikisi de Cizre'ye celp edilip tevkif olunmuşlar idi. Bu iki şahıs, bölgeden uzaklaştırılan fakat halk arasındaki itibarları devam eden İzzeddin Şir Bey ile Bedirhan Bey arasındaki nüfuz mücadelesini sürdürmekteydiler. Tatar Ağa İzzeddin Şir Bey'in ve Hamid de Bedirhan Bey'in vekili durumunda idi. Emin Paşa, o sırada Cizre'de bulunan Molla Sadık'ın kefil olması üzerine adı geçen şahısları tahliye edip memleketlerine iade etmişti. Ancak birkaç gün sonra tarafların şekavetlerini terk etmeyerek eskisi gibi birbirleriyle çatışmaya girişmeleri üzerine yeniden Cizre'ye celp edildiler. Tatar Ağa hapsedilirken Hamid Eruh'a gönderildi. Mustafa Paşa, Cizre'ye vardığında Emin Paşa'nın aksi yöndeki tavsiyelerine aldırmayarak Tatar Ağa'yı serbest bıraktı, o da Paşa'ya bir katır hediye etti. Bir müddet sonra çatışmaların yeniden başlaması üzerine hapse atılan Tatar Ağa, kanunlara aykırı harekette bulunmamak, husumet gütmemek ve çatışmaya girmemek şartıyla meclis azalarından Hacı İsmail Ağa'nın kefil olması ve bu yolda senet vermesi üzerine bir kere daha tahliye edildi. Cizre Meclisi, bunca şekavetine rağmen yapılan tahliye işleminin Mustafa Paşa'nın kasıtlı hareketinden değil de olayları etraflıca değerlendirememesinden kaynaklandığı yolunda kanaat belirtmiştir.⁵⁷

Halka zulüm yapılması ve rüşvet alınması: Mustafa Paşa'nın mezalim yaptığı ve rüşvet aldığı yolundaki iddialar daha önce karara bağlanmıştı. Fakat Sadaret makamı ile Esad Paşa'nın sıkı talimatı üzerine Cizre Meclisi hem eski iddiaları hem de yeni suçlamaları tekrar inceleme ve tahkikat konusu yaptı. Meclisin bir mazbatasında, Hacı Mesrûr Ağa ile Ömer Bey taraflarından yapılan sorgulamalarda ahalinin ekseriyetle dava konusu olan iddiaları ihbar ve ifadeden imtina ettiklerinden veya ettirildiklerinden dolayı tahkikatın tekrar yapıldığı, Mustafa Paşa aleyhinde beyanda bulunan akçe ve saire sahiplerinin kapsamlı tahkikat sebebiyle artık hiçbir şeyi gizletmeyerek hakikati beyan ettikleri ifade edilmektedir.⁵⁸ Bu sırada Cizre Meclisi'nin Mustafa Paşa'nın aleyhinde bir tutum içerisine girmesi dikkat çekmektedir. Başka bir mazbatada, Mustafa Paşa'ya rüşvet verildiğine dair iddiaların tahkiki kapsamında bütün kaza ve nahiye ağalarının, ileri gelenlerin ve bir şekilde ilgisi olan herkesin celp edildiği, Reşid Paşa tarafından görevlendirilen Mirliva Ali Paşa'nın da hazır olduğu toplantılarda bütün iddiaların teker teker soruşturulduğu anlatılmaktadır. Ancak iddia sahiplerine Mustafa Paşa'nın da katılımıyla yapılacak muhakemede bulunmak üzere Valilik makamına gönderilecekleri bildirildiğinde büyük çoğunluğun; "Mustafa Paşa'dan da'vâ etmek murâdımız olmayıp fakat suâl olduğuna binâen ol miktârı Mustafa Paşa'ya vermiş olduğumuzu ifade ettik" diyerek muhtelif mazeretler belirtip Diyarbekir'e gitmekten kaçındıkları görülmektedir.⁵⁹

Rüşvet ve zulüm yapıldığı iddialarına ilişkin olarak Cizre Meclisi'nce tanzim olunan mazbatadaki ifadeler, bilahare Mustafa Paşa'nın da katıldığı Diyarbekir Meclisi'nde tek tek ele alındı, her bir iddia hakkında Paşa'nın savunmasına müracaat edildi, ayrıca ek delillere ve şahitlerin görüşlerine başvuruldu. İddialar ve varılan kararlar şu şekilde maddeleştirilebilir:

⁵⁶BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-95, 106, 112.

⁵⁷BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-106, 112.

⁵⁸BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-104.

⁵⁹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-105 (Cizre Livası Meclisi'nin 25 Cemaziyelahir 1266/8 Mayıs 1850 tarihli mazbatası).

- a) Başbozuk Sergerdesi (Başbuğu) Mustafa Ağa'dan on iki bin kuruş alınması: İddialara göre Mustafa Paşa, Cizre'ye vardığı günlerde Başbozuk Sergerdesi Mustafa Ağa'nın görevine son vererek başkasını istihdam etmeye niyetlendiğini ima edip kendisinden on iki bin kuruş istedi. Sergerde Mustafa Ağa da maiyetinde bulunan neferlerle görüşerek istihdam edilme karşılığında söz konusu meblağın maaşlarından kesileceğini belirterek istenen parayı teslim etti. Bu durum başbozuk askerler arasında yayıldığından Sergerde Mustafa Ağa, Meclis'e celp edilerek keyfiyeti açıklaması istendi. Israrlı sorgulama neticesinde hadisenin söylendiği şekilde yaşandığını Mirliva Ali Paşa ile Kâimmakam Selim Ağa'ya anlattı. Fakat belirtilen meblağ için bir davası olmadığını ve lisanına almayacağını da ifade etti. Cizre Meclisi'ne göre verilen meblağ, neferlerin hakları olduğundan geri alınmalıdır.

Diyarbakir Meclisi'ndeki muhakeme sırasında Sergerde Mustafa Ağa, Mustafa Paşa'ya bir akçe bile vermediğini, Mirliva Ali Paşa ile Cizre Kâimmakamı Hacı Selim Ağa'nın rüşvet verdiği yolundaki baskı ve tazyiklerine dayanamayarak "Verdim ise de kendi malımdan verdim, siz benim malıma şerik değilsiniz" yolunda sözler sarf ettiğini, Ali Paşa ile Selim Ağa'nın bu şekilde yazmalarının garaz ve husumetten kaynaklandığını, Mustafa Paşa'dan bir davası ve hakkı bulunmadığını beyan etmiştir.⁶⁰ Diyarbakir Meclisi iddianın yersiz olduğu kanaatine varmıştır.

- b) Abasan Nahiyesi Ağası Numan'dan iki bin beş yüz kuruş alınması: Cizre Meclisi mazbatasına göre Numan ve Fettah adlı kimselerin birbirlerine eskiden beri husumetleri vardı ve ikisi de ağalık iddiasında bulunmaktaydılar. Her ikisini de Cizre'ye çağıran Mustafa Paşa, Numan Ağa'dan iki bin beş yüz kuruş alarak kendisini ağa olarak tayin etmiştir. Numan Ağa, bu paranın iki bin kuruşunu Cizreli Şamas Anto adlı zimmi aracılığıyla ve beş yüz kuruşunu da bizzat Mustafa Paşa'nın harem kethüdasına teslim ettiğini ifade etmiştir. Diyarbakir Meclisi'nde keyfiyet Mustafa Paşa'dan sorulduğunda iddiayı kesinlikle reddederek Şamas'ın kendisine düşmanlığı olduğundan dolayı o şekilde söylemiş olabileceğini belirtmiştir. Konu hakkında bilgi sahibi oldukları düşünülen ve Diyarbakir'de bulunan Arapça Kâtibi Cizreli Mehmed Efendi'ye, Molla Sadık'a ve saireye sorulduğunda Mustafa Paşa'nın ifadesini tasdik ederek anlatılanların aslının olmadığını beyan etmişlerdir.
- c) Azerkân nahiyesi eski ağası Keleş Ağa'dan bin kuruş bedelli bir at alınması: Cizre Meclisi'ndeki soruşturmada Keleş Ağa ağalık meselesinden dolayı bin kuruş değerinde bir atı verdiğini beyan etmiştir. Mustafa Paşa, Diyarbakir Meclisi'ndeki ifadesinde Keleş Ağa'nın bahsi geçen atı oğluna verdiğini, o vakitlerde at ve katır gibi şeylerin alımında beis olmadığı cihetle kendisinin sükût etmiş olduğunu belirtmiştir.⁶¹
- d) Dodiri aşiretinin eski ağası olan Yusuf Ağa'dan nakit olarak bin beş yüz kuruş ile beş adet koyun alınması: Yusuf Ağa, Cizre Meclisi'ndeki ifadesinde Mustafa Paşa'ya bin beş yüz kuruşla beş adet koyunu verdiğini ve böylelikle aşirete ağa tayin edildiğini, verdiği meblağı aşiret mensuplarından ikişer-üçer kuruştan tevzi ederek tahsil ettiğini söylemiştir. Diyarbakir Meclisi'ndeki duruşmada Mustafa Paşa iddiayı yalanlamış, Yusuf Ağa da önceki ifadesini değiştirerek kendisini tasdik etmiştir.
- e) Eruh nahiyesinin eski ağası Tatar adlı kimseden yedi yüz kuruş ile bir katır alınması: Cizre Meclisi'nin mazbatasına göre Tatar Ağa'nın Cizre'de bulunan oğlu Mahmud, babasının yedi yüz kuruş ile bir katır verilmesi karşılığında hapisten çıkmasına ruhsat verildiğini, katırın da kendisinin olduğunu beyan etmiştir. Diyarbakir Meclisi'nde Mustafa Paşa bu iddiayı şiddetle reddetmiştir. Bunun üzerine Tatar ile oğluna tekrar sorulduğunda katırın Mustafa Paşa'ya gönderilmek üzere Dergül kazasında yaşayan Cillo adlı zimmiye teslim edildiğini belirtmişlerdir. Cillo'nun kardeşi mahallinden celp edilerek sorgu-

⁶⁰ BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-109 (Diyarbakir Livası Meclisi'nin 25 Recep 1266/6 Haziran 1850 tarihli mazbatası).

⁶¹ Bkz. Yüksel Çelik "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İnkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 15, İstanbul 2006, 44-45, 53. Rüşvet-hediye ilişkisinin şer'î boyutları için bkz. Mehmet Ümütlü, *İslam Hukukunda Rüşvet Suçu ve Hukuki Sonuçları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.63-74; Hikmet Akdemir, "Dini Kaynaklarda Hediye Rüşvet Ayırımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 19, Şanlıurfa 2008, s. 25-31.

landığında söz konusu katırı kendisinin vermediğini, başkası vasıtasıyla verildiğine dair de malumatı olmadığını ifade etmiştir. Meclis iddiayı yersiz bularak Mustafa Paşa'ya şer'an bir şey lâzım gelmediğine karar vermiştir.

- f) Batvan aşireti eski ağası olan Meyrek Ağa'dan bin iki yüz elli kuruş alınması: Cizre Meclisi'nin mazbatasına göre Batvan Aşireti Ağası Mustafa'nın azledilerek yerine başkasının tayin edilmesi söz konusu olduğunda, aşiret mensupları eski ağalarından olan Meyrek Ağa vasıtasıyla Mustafa Paşa'ya bin iki yüz elli kuruş göndererek ağa değişikliğinden vazgeçirmişlerdir. Verilen para aşiret ahalisinden ikişer-üçer kuruş olarak tahsil edilmiştir. Diyarbekir Meclisi tarafından iddia Mustafa Paşa'ya sorulduğunda şiddetle yalanlamıştır. Mustafa Ağa ile Meyrek Ağa'ya iddiaları yeniden sorulduğunda onlar iddialarından caymışlar, başka şahitler de Mustafa Paşa'yı tasdik etmişlerdir.
- g) Azerkân nahiyesi aşâr iltizamında yolsuzluk iddiası: Cizre Meclisi tarafından konuya ilişkin olarak hazırlanan şerhe göre 1264 senesi aşârı müzayede sonucunda meclis kararıyla otuz bin kuruş bedel ile Şamas Anto'ya verilmiştir. Şamas Anto da iltizamı üç bin kuruş kâr ilave ederek Nahiye Ağası Keleş Ağa'ya devretmiştir. Ancak Mustafa Paşa Şamas Anto'nun uhdesindeki ihaleyi feshederek kendi adamlarından olan Rüstem Ağa'ya ihale etmiştir. Rüstem Ağa da, beş bin kuruş kâr ile Keleş Ağa uhdesine iltizam ettirmiştir. Bu sırada Mustafa Paşa kâimmakamlıktan ayrılmış, Şamas Anto'nun elinde bulunan zabıtnamenin o vakit alınmamasından dolayı kendisinin yaptığı ihale doğrultusunda üç bin kuruş alacağı için dava açmıştır. Bunun neticesinde Mustafa Paşa'dan iki bin kuruşu alıp bin kuruşu ise kendi rızasıyla terk etmiştir. Şamas Anto'nun mecliste bu şekilde anlatması üzerine Keleş Ağa meclise celp edilerek meseleyi izah etmesi istenmiştir. Keleş Ağa da bahsedilen iltizamı, hazineye ödenecek bedel dışında yedi bin kuruş kâr vererek Rüstem Ağa'dan aldığını, yedi bin kuruşu tamamen teslim ettiğini meclis huzurunda ifade etmiştir. Buna göre yapılan ticarete üç bin kuruşun Şamas'a ait olduğu, dört bin kuruşun ise Rüstem Ağa veya Keleş Ağa'dan hangisine ait olacağı meçhul kalmıştır. Keleş Ağa da söz konusu dört bin kuruş için dava açmış bulunmaktadır. Diyarbekir Meclisi'ndeki davada Mustafa Paşa meselenin yazıldığı gibi olmadığını, ihalenin otuz bin kuruş bedel ile Şamas'a verildiğini, sonradan Şamas'ın üç bin kuruş ticaretle Keleş Ağa'ya devrettiğini, verdiği zabıtnamenin de yanında olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine Şamas ile Keleş Ağa'nın ellerindeki zabıtnameler incelendiğinde keyfiyetin Mustafa Paşa'nın ifadesindeki gibi olduğu, Şamas ile Keleş Ağa'nın ifadelerinin garazdan kaynaklı bir keyfiyet olduğu kanaatine varılmıştır.
- h) Elbak nahiyesinin eski ağalarından müteveffa Veli'den altı bin kuruş alınması: Cizre Meclisi mazbatasına göre, Mustafa Paşa müteveffa Veli Ağa'dan ağalığa tayin karşılığında üç bin kuruş ile bir at almış, sonradan kâimmakamlıktan ayrılması ve hakkında tahkikat yapıldığını öğrenmesi üzerine meblağın bir miktarını geri vermiş, kalan kısmın da halen Mustafa Paşa'nın zimmetinde bulunduğunu Veli Ağa hayatta iken varislerine söylemiştir. Yalnız geri verilen miktar ile kalan miktarın meçhul olduğu ifade edilmiştir. Mustafa Paşa, Diyarbekir Meclisi'ndeki muhakeme sırasında olayı şöyle anlatmıştır: Kendisinin bir ala kısrağı olduğunu, Veli Ağa'nın bunu çok istemesi üzerine ona verdiğini, onun da karşılık olarak bir at verdiğini, bu atın halen yanında olduğunu, kendisinin verdiği ala kısrağın iade edilmesi halinde atın geri gönderileceğini beyan etmiştir. Ayrıca Veli Ağa'dan alınan meblağın yedi bin kuruş olduğunu, Cizre'den Mardin tarafına gider iken maaşına mahsuben Elbak nahiyesi emvalinden alınması için bir kıta ilmühaber verdiğini de ilave etmiştir. Kayıtlara müracaat edildiğinde, hakikaten Mustafa Paşa'nın söz konusu meblağı Kânunuevvel 1264 / Aralık 1848 ayı maaşına mahsuben aldığı ve o doğrultuda bir senet vermiş olduğu görülmüştür. Olayın iç yüzünün böyle olduğu, o sırada Cizre sandık sarrafı bulunan Harat adlı zimmi tarafından da tasdik olunmuştur.⁶²

Böylelikle Esrâr Efendi'nin de hazır bulunduğu Diyarbekir Meclisi'ndeki muhakeme sonucunda Mustafa Paşa'ya isnat edilen hiçbir kanunsuz ve usulsüz işlem ve iddia ispatlanamadı, Paşa'nın masumiyeti bir defa daha ortaya çıktı.⁶³

Esad Paşa, yargılama sonucuyla ilgili olarak Sadaret makamına gönderdiği 27 Haziran 1850 tarihli yazısında; Mustafa Paşa'nın yaptığı rivayet edilen mezalim ve aldığı söylenen rüşvet vakasının tahkiki hususunda bir seneden beri Esrâr Efendi ile birlikte insanüstü gayret gösterdiklerini, tahkikatta hiçbir kusur meydana getirilmediğini, hatta iddiaların bu derecelerde tahkik edilmesi için sürekli gayret edilmesinden dolayı eyalet memurlarının yaptıkları işlerde daha ziyade uyanıklık içinde olmalarının sağlandığını, bununla birlikte Sadaret emirnamesindeki bazı ifadelerden dolayı mahzun olduklarını ifade etmiştir.⁶⁴

5. Karar

Mustafa Paşa hakkında Diyarbekir Meclisi tarafından verilen kararın mazbatası ve ilgili bütün evrak Esad Paşa tarafından Sadaret makamına gönderildi. Dosya, Meclis-i Vâlâ'ya iletilerek her bir madde teker teker müzakere edildi. Müzakere neticesinde; Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa hakkında ileri sürülen iddialar ile başlatılan tahkikatın hikâyesi anlatıldıktan sonra, kapsamlı tahkikat ve tetkikatın icra olunmasına rağmen kendisine töhmet olarak addolunacak bir şeyin tebeyyün ve tahakkuk eylemediği, zehirleme vakasının vuku bulmadığı, Sadık ve Zülfikâr adlı şahısların öldürülmesinde Mustafa Paşa'nın dahlinin ve mesuliyetinin olmadığı tespiti yapıldı. Yalnız Tatar Ağa'nın uygunsuzluklar yapmasına ve ahaliyi fesada yöneltme cüretinde bulunmasına rağmen, meclis azalarından birinin kefaletiyle de olsa, böyle bir kişinin layıkıyla cezalandırılmadan salıverilmesinin memuriyet mesleğine aykırı bulunduğu kanaatine varıldı. Paşa'nın azlinden bu yana iki seneye yakın muhakeme altında olarak oralarda sürünüp kalmasının bu hatası için ceza olarak kâfi olduğu kararlaştırıldı. Varılan karar Reşid Paşa, Esad Paşa ve Esrâr Efendi'ye bildirildi. Mustafa Paşa'nın da orada kalmasını gerektirecek bir durum olmadığından Diyarbekir'den ayrılabilceğinin kendisine iletilmesi uygun görüldü.⁶⁵

Bu arada rüşvet aldığı yolundaki bütün suçlamalardan beraat etmesine rağmen Mustafa Paşa'nın kendisine iftira atanlar hakkında davacı olmaması dikkat çekmektedir. Hâlbuki mevcut mevzuata göre iftira da önemli suçlar kategorisinde yer almaktaydı.⁶⁶ Paşa'nın böyle davranmasında rivayetleri hükümete ilk olarak bildirenler arasında Reşid Paşa ile Emin Paşa'nın bir hayli önemli rol oynamalarından kaynaklanmış olması

⁶²Bu yıllarda yüklü miktarda nakit bulundurmaları sebebiyle sandık sarraflarının hem merkezî idarede hem de yerel yönetimler üzerinde oldukça önemli etkileri vardı. Valiler, kâimmakamlar, mütezzimler, müdürler iş yaparken sık sık sarrafların kefaletine muhtaç olurlardı. Bazıları "sancak/vilayet sandık sarrafı" adıyla resmî statüye sahiptiler. Sarrafların yaptıkları işler ve oynadıkları roller hk. bkz. Buket Çelik, 19. Yüzyılda Sivas Eyaleti'nde Sarraflık Faaliyetleri, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2013; Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilliği", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V/1 (2014), 295-325.

⁶³BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-111 (Diyarbekir Meclisi'nin 16 Şaban 1266/27 Haziran 1850 tarihli mazbatası. Ahmed Hamdi - Diyarbekir Livası Kâimmakamı, Mehmed Raif - Kürdistan Eyaleti Defterdarı, Mehmed Esrâr - Meclis-i Vâlâ Evrak Müdürü Muavini, İbrahim Sadeddin - Diyarbekir Livası Naibi, Sıbgatullah Münib - Diyarbekir Livası Müftüsü, Şâkir - Kürdistan Eyaleti Tahrirat Serkâtibi, Mehmed Tahir - Kürdistan Eyaleti Mal Serkâtibi ...vs).

⁶⁴BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-110 (Esad Paşa tarafından Sadaret makamına yazılan 16 Şaban 1266/27 Haziran 1850 tarihli yazı).

⁶⁵BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-117 (Meclis-i Vâlâ'nın 7 Zilhicce 1266/14 Ekim 1850 tarihli mazbatası). Meclis-i Vâlâ kararı Sadaret tarafından 2 Muharrem 1267/7 Kasım 1850 tarihinde padişaha arz edilmiş, Padişah tarafından da 4 Muharrem 1267/9 Kasım 1850 tarihinde uygun bulunmuştur. İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-118. Tahkikat sonucunda alınan kararlar Anadolu Ordusu Kumandanı Müşir Mehmed Reşid Paşa'ya Kürdistan Eyaleti Valisi Esad Paşa'ya ve Esrâr Efendi'ye Sadaret tarafından 16 Muharrem 1267 (21 Kasım 1850) tarihli bir yazı ile bildirildi. BOA, A.MKT.UM, nr. 40/8.

⁶⁶Örneğin Erzurum Defterdarı Selim Bey'e iftira atan Erzurum Gümrükçüsü Salih Efendi, bu suçundan dolayı Tokat'a sürülmüştü. *Takvim-i Vekâyî*, sayı 292 (7 Şevval 1261/9 Ekim 1845), s. 5-6. 1853'te Ohri Metropoliti Dionisos'un rüşvet aldığına dair iftira atan dört kişi manastırbentlik ile cezalandırılmışlardı. Özlem Poyraz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ağır Cezaları Gerektiren Suç Sebepleri Üzerine Bir Tetkik (1839-1861)" *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XX/3 (2022), 307. Bununla birlikte rüşvet aldığına ilişkin olarak kendisine iftira atılanların haklarını kolaylıkla aldıklarını düşünmemek gerekir. Hatta bir dönem Anadolu Kazaskerliği görevinde bulunan Veliyyüddin Efendi, iftiraya uğradığı sabit olmasına rağmen sırf iftiracıların sakinleşebilmeleri için 1131/1718-1719 yılında Midilli'ye sürülmüştü. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 226.

muhtemeldir. Öte yandan yine Mustafa Paşa'nın "ihkâk-ı hakkı" valiliğin takdirine bıraktığını ifade ettikten sonra yeni bir teşebbüste bulunmayı uygun görmemiş olması da akla gelmektedir.⁶⁷

6. Mustafa Paşa'nın Yeniden Devlet Hizmetinde İstihdam Edilmesi

Tahkikatın sonucunda hafif şekilde suçlu bulunması Mustafa Paşa'nın yeniden devlet hizmetlerinde istihdam edilmesinin yolunu açtı. Esasında O, birinci muhakeme sonrasında uygun bir görevde istihdam edilmesi hususunda Seraskerlik makamından talepte bulunmuştu. İlk olarak 6 Nisan 1850, daha sonra da 10 Ağustos 1850 tarihli olarak yazdığı arzuhallerde borçlu ve perişan durumda olduğunu yazarak kendisine bir görev verilmesi için destek istedi. Seraskerlik makamına gönderdiği son yazısında, eski Musul valilerinden amcası Mehmed Paşa zamanında önceleri memuriyete tayin edilmeksizin devlete hizmet ettiğini, daha sonra ise Diyarbekir, Van ve Cizre kâimmakamlıkları gibi memuriyetlerde istihdam olunduğunu, son görevinden ayrılmasından sonra hakkında birtakım garazkârların isnat ve iftiralarından dolayı perişan hâle düştüğünü belirtti. Görev yaptığı yerlerde verilen maaş ile geçindiğini, imkânlar ölçüsünde kendisini idare etmekten başka temettü ve sair şeylerin tedariki emeline olmadığını, hakkındaki iftiraların Reşid Paşa, Esad Paşa ve Esrâr Efendi taraflarından defalarca tahkik edilmesine rağmen asla bir şey zuhur etmediğini, fakat hakkın zahire çıkmasına rağmen bunca vakitten beri Diyarbekir'de ekmeğe muhtaç olacak derecede sefil ve muhtaç duruma düştüğünü, bundan sonra ne yapılacağı, nereye gidileceği, ne merkezde hareket olunacağı gibi meseleleri düşünmekten ve ailesini idarede aciz kalmaktan dolayı ciğerine kan düştüğünden dert yandı. Padişahın zamanında haksız yere hiçbir kimsenin mağdur ve meysus bırakılmayacağı duyurulmuş olup hâlbuki kendisinin haksız isnatlara maruz kaldığını, münasip sancaklardan birine veyahut hiç olmaz ise Bağdat taraflarında bir münasip memuriyete tayin edilmesi için destek verilmesini istedi.⁶⁸ Konu, Serasker Mehmed Ali Paşa tarafından 27 Mayıs 1850 tarihli yazı ile Sadaret makamına iletiliyse de muhakeme süreci devam ettiğinden talebi yerine getirilmedi.⁶⁹

Mustafa Paşa, Diyarbekir'den mektup göndermekle bir sonuç elde edemeyeceğini görerek İstanbul'a gitmeye karar verdi. Yolculuk sırasında Harput'a uğrayarak burada bulunan ve esasında kendisini uzun süre suçlu gören Reşid Paşa ile görüşerek istihdam konusunda iltimasta bulunmasını istedi. Bunun üzerine Reşid Paşa yazdığı referans mektubunda Mustafa Paşa'nın sadakati bilinen devlet görevlilerinden olduğunu, Sadaret makamının iltifatına şayan bulunduğunu ifade etti.⁷⁰ O sırada Kürdistan eyaleti valiliğine tayin edilmiş olan Abdülkerim Nadir Paşa da, liyakati, dirayeti ve bölge hakkındaki geniş malumatı dolayısıyla Mustafa Paşa'yı maiyetinde görmek istediğini, fakat eyalette uygun bir memuriyetin olup olmadığı konusunda bilgisinin bulunmadığını belirterek uygun bir memuriyetle değerlendirilebileceğini umduğunu yazdı.⁷¹

Mustafa Paşa'nın görev alma süreci oldukça uzun sürdü. Nihayet Ankara eyalet merkezinin Yozgat'tan yeniden Ankara'ya nakledilmesi ve Yozgat'ın bir kâimmakam vasıtasıyla idare edilmesi kararının alınması

⁶⁷İslâm hukukunda "ihkâk-ı hak" kavramıyla kastedilen durum şudur: Bir şahsın müracaat etmesine rağmen devlet tarafından hakkının alınmaması durumunda, hakkın kaybolmaması için kişinin başka yol bulamayarak hakkını mecburen kendisinin kuvvet kullanmak suretiyle almasına denilmektedir. Bu hakkın kullanılabilmesi için bir takım şartların oluşması gerekmektedir. Ayrıntılar için bkz. Ali Kaya, "İslâm Hukukuna Göre Hukuka Uygunluk Nedeni Olarak İhkâk-ı Hak", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII/23 (2007), 71-90.

⁶⁸BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, Lef-103, 114. Mustafa Paşa azledildiği sırada Sarraf Beylikçioğlu Agop'a görevi sırasında aldığı borçları 16.640 idi. Sarraf Agop'un istidası üzerine Sadaret tarafından belirtilen paranın tahsil edilmesi emredilmişti. A.MKT.DV, nr. 28/67, Lef-1, 2. Mustafa Paşa'nın 1 Şaban 1264 (3 Temmuz 1848)'ten 29 Şaban 1266 (10 Temmuz 1850)'ya kadar iki senelik muhasebe defterinde alınan ve teslim edilen meblağlar ayrıntılı olarak A.MKT.DV, nr. 28/67, Lef-3'te yer almaktadır.

⁶⁹BOA, İ.MVL, nr. 188/5680, 108 (Serasker Mehmed Ali Paşa'nın Sadaret makamına yazdığı 15 Recep 1266/27 Mayıs 1850 tarihli yazı).

⁷⁰BOA, A.MKT.UM, nr. 40/15, 1.

⁷¹BOA, MVL, nr. 237/76, 1.

üzerine,⁷² 29 Aralık 1851 tarihinde Yozgat Kâimmakamlığı'na tayin edildi. Tayine ilişkin olarak hazırlanan arz tezkeresinde, Yozgat bölgesinin Ekrâd ve aşâir mahalli olması, Mustafa Paşa'nın da bu meseleler hakkında bilgi sahibi bulunması sebebiyle buraya tayin edilmesinin daha münasip görüldüğü ifade edilmekteydi.⁷³ Böylelikle Mustafa Paşa, hakkındaki haksız suçlamalar, ithamlar ve iftiralar sebebiyle tam üç yıl devlet görevinden uzak kalmış oldu.

Sonuç

Cizre Kâimmakamı Mustafa Paşa hakkında yürütülen tahkikat sırasında başta Sadrazam Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Meclis-i Vâlâ ile diğer hükümet birimlerinin oldukça titiz davrandıkları görülmektedir. Esasında rüşvet konusunu tümüyle bertaraf etme, bu illetten devleti ve toplumu kurtarma düşüncesi ilk zamanlardan itibaren Tanzimat bürokratlarının pek çoğunun önem verdiği bir keyfiyet idi. Öyle ki Seraskerlik ve Sadrazamlık yapan devrin kudretli vezirlerinden Hüsrev Mehmed Paşa, rüşvet aldığı için ortaya çıkması üzerine vezareti kaldırılarak sürgün edilmişti. Benzer şekilde bir zamanlar önemli görevlerde bulunan başka paşalar da rüşvet aldıkları anlaşıncıca münasip şekilde cezalandırılmışlardı. Mustafa Paşa hakkında yürütülen soruşturmanın şüpheden, garazdan ve husumetten uzak olarak hakkaniyete uygun şekilde icra edilmesi İstanbul'dan taşraya gönderilen hemen her belgede yer almaktaydı. Denilebilir ki, rüşvet alındığına dair bir iddiaya hemen inanılmayarak doğrunun ve hakikatin ortaya çıkarılması asıl hareket noktası olmuştu.

Teorik olarak adaletin gerçekleşmesi ve tahkikatın selameti bakımından amir durumunda bulunan kişinin görevden el çektilmesinin makul gerekçesi bulunmakla birlikte, bu uygulamanın bazı başarılı ve hakıyla görev yapan memurların azledilmelerine zemin hazırlaması söz konusu olabilmekteydi. Birtakım mahalli hanedanlar, aşiret ağaları veya şu ya da bu şekilde menfaatlerinin zedelendiğini düşünenler gerçek dışı beyanlarla müdür, kâimmakam veya valiyi şikâyet ederek görevden ayrılmalarını sağlamaktaydılar. Muhakeme sonucunda ilgili devlet memurları bir ceza almasalar bile maruz kaldıkları muamele kırıcı olmakta, bir süre için işsiz ve maaşsız kalarak mağduriyet yaşamakta ve bu arada müşteriler maksatlarına ulaşmaktaydılar. Nitekim Mustafa Paşa çok aşamalı soruşturmalar geçirdi. Her defasında iddia edilen hususların doğru olmadığı açığa çıktı. Fakat Mustafa Paşa'nın mağduriyeti devam etti. Toplamda üç yıl atılan iftiralar yüzünden mağdur ve perişan olan Mustafa Paşa'ya yöneltilen suçlamaların sorumluları araştırılmadı, sorgulanmadı ve herhangi bir cezaya çarptırılmadı. Gerçi Mustafa Paşa'nın da bu yolda bir talebi olmadı, ancak kendisini cezalandırmak için büyük gayret gösteren makamların müfteriler hakkında işlem yapmayı akıllarına bile getirdiklerine dair bir delile rastlanmamaktadır.

Öte yandan Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra Osmanlı siyaseti üzerinde daha çok mülkî memurların etkili olmaya başladığı görülürken; eyalet ve sancaklardaki yolsuzlukların, kötü idarenin ve uygunsuzlukların tetkikinin ve tahkikinin askerî personele bırakılması siviller üzerinde bir vesayet unsuru oluşturdu. Bundan dolayıdır ki, Vali Esad Paşa ile özel memur Esrâr Efendi'nin Mustafa Paşa'yı suçsuz bulmalarına rağmen sırf Reşid Paşa ikna olamayacak diye yargılama süreci devam ettirildi. Reşid Paşa tarafından görevlendirilen Mirliva Ali Paşa'nın sürece müdahale etme çabaları da bu açıdan dikkat çekici bir vaziyet meydana getirdi. Cizre Livası Meclisi, Diyarbakır Livası Meclisi, Kürdistan Eyaleti Meclisi tarafından alınan kararlara rağmen Ferik Emin Paşa'nın, devletin pek de güvenmediği İzzeddin Şir Bey'den aldığı bilgilere göre Mustafa Paşa'yı suçlaması epey zaman doğru gibi işlem gördü. Üstelik hem Esad Paşa hem de Esrâr

⁷²BOA, İ.MVL, nr. 227/7786, Lef-1-5.

⁷³BOA, İ.MVL, nr. 227/7786, 6; A.TŞF, nr. 10/95, Lef-1. Metinde geçen "Ekrâd" kelimesinin sözlük anlamı "Kürtler" demek ise de Osmanlı memurları tarafından çoğu zaman bu ifade ile göçebe olan Türk ve Kürt aşiretleri kastedilmekteydi. Nitekim Türk asıllı olan Karakeçililerin aynı zamanda *Ekrâd* olarak anıldıkları, Diyarbakır kolunun *Ekrâd-ı Karakeçili* diye kaydedildiği görülmektedir. Üçler Bulduk, "İdari ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/30 (1998), 40. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (1996), 139-146.

Efendi, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından töhmet altında bırakılacak sözlerle karşı karşıya kaldılar. Öte yandan yolsuzluklar hakkında ordudan bilgi ve destek istenmesi, mülkî memurlar üzerinde askerî vesayetinin oluşmasına yol açmaktaydı.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Abdullah Saydam (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Kayseri, Türkiye 0000-0003-0882-5421 asaydam@erciyes.edu.tr

Kaynakça | References

I- Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).
Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2934/17.
İrade Dâhiliye (İ.DH), 84/4237; 133/6864; 200/11402.
İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 131/3493; 139/3842; 141/3911; 188/5680; 227/7786.
Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 232/8; 237/76.
Sadaret Mektubî Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV), 28/67,
Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A. MKT), 65/7; 103/28; 214/65.
Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD), 2/47.
Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 40/8; 40/15.
Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı (A.TŞF), 10/95.

II-Makaleler, Kitaplar, Tezler, Gazeteler

Acar, Kadir, "Osmanlı'da Taşra Meclislerinin Mülkî ve Hukukî Görevlerinin Ayrılması", *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 11/2 (2015), 1-21.
Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, I, TTK Yay., Ankara 1986.
Akdemir, Hikmet, "Dinî Kaynaklarda Hediye Rüşvet Ayrımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 19, Şanlıurfa 2008, s. 25-31.
Averyanov, P. İ., *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu - Nizamiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.
Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, TTK Yay., Ankara 1996.
Bulduk, Üçler, "İdari ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/30 (1998), 37-52.
Candan, Rabia Beyza, "1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu İncelemesi", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2015), 63-81.
Çelik, Buket, *19. Yüzyılda Sivas Eyaleti'nde Sarraflık Faaliyetleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2013.
Çelik, Yüksel, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, TTK Yay., Ankara 2013.
_____, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 15, İstanbul 2006, s. 25-64.

- Demir, Sertaç, "Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIX/1 (2024), 47-80.
- Doğan, Cabir, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802 – 1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010.
- Durhan, İbrahim, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/3-4 (2008), 57-111.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004.
- Gayretli, Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2015.
- Gencer, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Gökçen, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989.
- Gölen, Zafer, "Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa'nın Muhakemesi", *Belleten*, LXXVI/277 (2012), 849-877.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (1996), 139-146.
- Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Hukuka Uygunluk Nedeni Olarak İhkâk-ı Hak", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII/23 (2007), 71-90.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara 1985.
- Keklik, Ebubekir, "Akif Paşa'nın Yargılanması: Tanzimat'ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?", *DTCF Dergisi*, LXI/2 (2021), 747-773.
- Keleş, Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), 259-280.
- Kırlı, Cengiz, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yay., İstanbul 2015.
- Koyuncu, Nuran, "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilliği", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V/1 (2014), 295-325.
- Kumbar, Timur, *Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay., İstanbul 1985.
- Poyraz, Özlem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ağır Cezaları Gerektiren Suç Sebepleri Üzerine Bir Tetkik (1839-1861)", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/3 (2022), 301-318.
- Saydam, Abdullah, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XII/ 5 (2020), 2557-2576.
- _____, "Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele: Âkif Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XIII/1 (2021), 165-185.
- _____, "Tanzimat Döneminde Yolsuzlukla Suçlanan Bir Vali: Mehmed Vecîhî Paşa", *History Studies*, XII/2 (2020), 595-618.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yay., Ankara 1994.
- Takvim-i Vekâyi*, sayı 187, 292.
- Taner, Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1940, s.221-232.
- Torun, Sadık Fatih, "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), 157-174.
- Ümütlü, Mehmet, *İslam Hukukunda Rüşvet Suçu ve Hukuki Sonuçları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- (Velidedeoğlu), Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1940, 139-209.
- Yılmaz, Özgür, "Tanzimat Döneminde OsmanlıTaşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies*, VI/6 (2014), 253-280.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Tanzimat Mizahının Son Yayıncısı Teodor Kasap'ın Avrupa'ya Kaçışı ve İstanbul'a Dönüşü

The Last Publisher of Tanzimat Humour Theodor Kasap's Escape to Europe and Return to Istanbul

Gökhan Demirkol¹

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Sinema Televizyon Bölümü, Çankırı, Türkiye

Öz

Teodor Kasap, 19. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden birisi olmasının yanı sıra oldukça da üretken bir yayıncıdır. Kasap'ı Türk Basın Tarihi açısından önemli bir şahsiyet yapan olgu ise Osmanlı Devleti'nde Türkçe mizah dergiciliğinin yayın standartlarını belirleyen önemli isimlerden birisi olmasıdır. Üretkenliği ve sahip olduğu mizah anlayışı dönemin en önemli mizah dergilerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1877 yılında yayımladığı bir karikatür sebebiyle aldığı üç yıl hapis cezası hem onun hem de Türk mizah dergiciliğinin dönüm noktası olmuştur. Dava sürecinin ardından cezaevine giren Teodor Kasap, kısa bir süre sonra Paris'e kaçmış ve muhalif bir kimliğe bürünmüştür. Teodor Kasap'ın hapis cezası almasından vefatına kadar geçen süre zarfında yaşananlar biyografisi ve Türk basın tarihi açısından önemlidir ancak literatürde bu sürece dair sınırlı bilgi bulunmaktadır. Buradan hareketle çalışma; Kasap'ın cezaevine girmesi ile vefatı arasındaki sürede yaşananları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca ulaşılan yeni bilgiler ile de Türk Basın Tarihi'ne katkı sağlanması hedeflenmektedir. Betimsel Araştırma motifi ile tasarlanan çalışmada İçerik Analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Teodor Kasap'ın hayatının bu dönemine dair literatürde pek çok eksik ve hatalı bilginin bulunduğu tespit edilmiş ve yeni olgusal veriler ortaya konulmuştur.

Abstract

Teodor Kasap, besides being one of the 19th century Ottoman intellectuals, was also a prolific publisher. What makes Kasap an important figure in terms of Turkish Press History is that he was one of the important figures who set the publishing standards of Turkish humour magazines in the Ottoman Empire. His productivity and sense of humour led to the emergence of the most important humour magazines of the period. The three year prison sentence he received for a cartoon he published in 1877 was a turning point for both Teodor Kasap and Turkish humour magazine publishing. Teodor Kasap, who was imprisoned after the trial process, fled to Paris shortly afterwards and assumed an oppositional identity. What happened between Teodor Kasap's imprisonment and his death is important in terms of his biography and Turkish Press History, but there is limited information about this process in the literature. From this point of view, the study aims to determine what happened between Kasap's imprisonment and his death. In addition, it is aimed to contribute to the Turkish Press History with the new information obtained. Content Analysis method was used in the study designed with Descriptive Research motif. As a result of the study, it has been determined that there is a lot of incomplete and erroneous information in the literature on this period of Teodor Kasap's life and new factual data has been put forward.

Anahtar Kelimeler

Teodor Kasap • Türk Basın Tarihi • Osmanlı Mizah Basını • II. Abdülhamit

Keywords

Teodor Kasap • Turkish Press History • Ottoman Humor Press • Abdülhamit II

“ Atıf | Citation: Demirkol, Gökhan. "Tanzimat mizahının son yayıncısı Teodor Kasap'ın Avrupa'ya kaçışı ve İstanbul'a dönüşü." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 162-183. <https://doi.org/10.26650/iutd.1576166>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Demirkol, G.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Gökhan Demirkol gokhand06@yahoo.com

Extended Summary

In addition to being one of the most significant intellectual figures of the Ottoman Empire during the nineteenth century, Teodor Kasap was also one of the most prominent publishers of the period, particularly in the field of humour magazine publishing. The primary reason for his distinctive position in the history of the Turkish press is that he pioneered new frontiers and established the benchmarks for humor magazine publishing within the Ottoman Empire. One of the factors that contributed to Kasap's significant position in the history of the Turkish press is the publication of the 'Karagöz in chains' caricature. In this caricature, Karagöz was depicted in chains in order to critique the 12th article of the Kanun-i Esasi pertaining to freedom of the press. This caricature was regarded as a seminal exemplar of the tension between freedom of the press and censorship during this period. As a consequence of this caricature, Kasap was subjected to trial in 1877 on charges of insulting the Constitution and humiliating the government, and was sentenced to a period of three years' imprisonment. Following a six-month incarceration, Teodor Kasap was released on bail and subsequently fled to Paris. The literature on Turkish press history provides only limited information on what happened after Kasap's trial, his escape and his return to Istanbul. Furthermore, the information that is available is incomplete or contradictory. This study aims to determine what happened between Teodor Kasap's escape to Paris and his return to Istanbul. Additionally, it aims to contribute to Turkish press history with the new information obtained. The content analysis method was used in the study, which was designed with the descriptive research motif.

The European press also addressed the issue of Teodor Kasap's three-year imprisonment. The European press was unconvinced by the accusations of 'insulting the Constitution and humiliating the government', which were the reason for the sentence. Instead, they based Teodor Kasap's sentence on facts such as Mithat Pasha's dismissal as grand vizier and his friendship with Namik Kemal, who was arrested for a verse he read. In the context of Turkish press history, Teodor Kasap's conviction is also linked to the closure of humour magazines in the Ottoman Empire in June 1877. The publication of the final issue of Hayal magazine, which he owned, on 30 June 1877 marked the end of Turkish humour magazines being produced in the Ottoman Empire during the nineteenth century.

On 3 October 1877, Teodor Kasap fled to Paris and revealed his dissident identity in the work *Lettres à Son Excellence Said Pacha*. In this work, in which he offered criticism of Abdülhamit II and his advisors, Kasap asserted that the Kanun-i Esasi did not result in the anticipated reforms, that the constitutional order remained merely superficial, and that Abdülhamit II's despotic style of governance had been presented in a constitutional guise. This work, which has not hitherto been the subject of discussion in the literature on Turkish press history, constitutes an important source of information regarding the intellectual foundations of the opposition movement that developed in Europe against Abdülhamit II's regime.

Following the publication of his work, *Lettres à Son Excellence Said Pacha*, Teodor Kasap was compelled to depart from Paris, where he had been pursuing initiatives on behalf of the Ottoman Empire, and relocate to Naples. The year 1878 was a period of significant turmoil for the Ottoman Empire and Abdulhamid II. First, the Çırağan Raid and then the discovery of the Scalieri-Aziz Bey Committee resulted in the opposition to Abdülhamit II being identified as a 'criminalised' formation. This situation resulted in the categorisation of the opposition actions of the exiled Teodor Kasap as 'revolutionary'. In particular, his meeting in Naples with Ali Şefkati, a member of the Scalieri-Aziz Bey Committee, reinforced the perception that Kasap might be involved in any potential opposition to Abdülhamit II and the Ottoman Empire. Consequently, an investigation was initiated by the Ottoman authorities, targeting both Kasap and Şefkati. In Naples, Kasap and Şefkati initiated the publication of the newspaper *İstikbal* on 26 October 1879. This newspaper constituted a significant development in the opposition movement that had emerged in Europe against the rule of Abdülhamit II.

In 1879, Teodor Kasap was granted clemency through a petition submitted by his wife to Abdülhamit II and returned to Istanbul in 1880. Following his return to Istanbul, Kasap was appointed to the Palace library and remained in the publishing sector until the end of his life.

Teodor Kasap (d. 25 July 1897) is regarded as one of the most significant publishers of Ottoman humour magazines. However, he is erroneously referred to as 'the first humour magazine publisher' in Turkish Press History. His humour magazines, *Diyojen*, *Çingiraklı Tatar* and *Hayal*, are not only seminal works of the period in the field of humour magazine publishing, but also form a prominent part of the canon of Turkish press history, having set the standards for such publications. Following his release on bail following a three-year prison sentence, Teodor Kasap fled to

Europe, where he died at the age of 63. The final two decades of his life were shaped by his relationship with Abdülhamit II. The study has revealed that the nature and process of this relationship has not been sufficiently analysed in the existing literature on Turkish press history. Furthermore, the existing information on this topic is unreliable. The principal cause of this state of affairs is the reiteration of erroneous and inadequate data without substantiation. For instance, three distinct dates are presented in the existing literature as the date of Teodor Kasap's demise. However, none of these dates are accurate. It is of the utmost importance that a significant number of these data points be revised and corrected in order to present a comprehensive history of the Turkish press. Furthermore, the study has revealed new information regarding the date of Teodor Kasap's escape to Paris, the content of the book he published in Paris, the process and date of his return to Istanbul, and the cause of his death.

Giriş

Kanun-i Esasi'nin 23 Aralık 1876'da ilanıyla Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti olması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bu süreçteki en önemli yenilik ise padişahın egemenlik yetkilerinin yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları arasında bölüştürülmesidir.¹ Bu bölüşüm içerisinde ilk Osmanlı Parlamentosu'nun yasama faaliyetlerini yürütecek olması² Kanun-i Esasi'den beklentilerin yüksek olmasına yol açmıştır ki basın da bu yüksek beklenti içerisinde olan kurumlardandır. “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” ibaresini içeren 12. maddesi ile Kanun-i Esasi, basının işlevselliğini kâğıt üzerinde hukuki bir mevzuata dayandırmasına karşın uygulamada var olan çelişkili yapı basının yeni anayasadan beklentisinin temelini oluşturmaktadır. 1864 yılında yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi ilk basın yasasıdır. Ancak 1867 yılında Sadrazam Ali Paşa tarafından yayınlanan Kararname-i Âli basınla alakalı geçerli hukuki mevzuat olarak uygulanmaktadır. Osmanlı basını açısından Kanun-i Esasi'nin ‘tanımladığı’ mevzuatın Matbuat Nizamnamesi mi yoksa Kararname-i Âli mi olduğu muallaktır. Mevcut belirsizliği derinleştiren ise yine Kanun-i Esasi'dir. Yürürlükte olan bir mevzuatın kaldırılana veya değiştirilene kadar geçerli olduğunu hükme bağlayan 118. maddeye³ göre basınla ilgili geçerli mevzuatın Kararname-i Âli olması dönem basınının hürriyet düşlerini kabusa çevirmektedir ki bu durumu dile getiren tek kişi Teodor Kasap'tır. Sahibi olduğu *Hayal* dergisinin 319. sayısında elleri ve ayakları zincirlenmiş Karagöz karikatürü ile basının içinde bulunduğu mevzuat dilemmasını ortaya koyan Kasap, bu karikatür sebebiyle yargılanmış, Kanun-i Esasi'yi küçük düşürdüğü ve hükümeti aşağıladığı gerekçesiyle üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.⁴ Bir süre cezaevinde kaldıktan sonra kefaletle serbest kalan Kasap ilk fırsatta Avrupa'ya kaçmıştır.

Bu çalışma; Tanzimat mizahının son yayıncısı Teodor Kasap'ın cezaevine girmesi, Avrupa'ya kaçışı ile İstanbul'a dönüş sürecini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatürde sınırlı ya da çelişkili bilgi bulunan bu sürecin irdelenmesi Türk Basın Tarihi ve Türk Mizah Basınının tarihsel seyrine ilişkin olgusal bilgilerin teyidi ve eksik hususların giderilmesi açısından önemlidir ki çalışma bu açıdan da yeni bilgiler ile Türk Basın Tarihi literatürüne katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda çalışma; “Teodor Kasap'ın cezaevine girmesi ile Avrupa'ya kaçışı arasında neler yaşanmıştır?”, “Teodor Kasap'ın Avrupa'daki faaliyetleri nelerdir?”, “İstanbul'a dönüşü ve sonrasında neler yaşanmıştır?” sorularına cevap aramaktadır. Betimsel araştırma motifi ile tasarlanan çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda konuyla ilgili arşiv kayıtları, haber metinleri, hatıratlar ve akademik çalışmalar analiz birimi olarak belirlenmiş ve veri toplama yöntemi olarak da literatür taraması tekniği kullanılmıştır.

1. Cezaevinde Bir Yayıncı

Türkçe *Hayal* ve Rumca *Momos* dergilerinde yayımlanan “zincirli Karagöz” karikatürü için Teodor Kasap'a açılan dava 28 Şubat 1877 tarihinde başlamış ve 29 gün sürerek 29 Mart 1877 tarihinde sona ermiştir.⁵ Dönem

¹Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, I, İstanbul 1985, 22.

²19 Mart 1877 (4 Rebiülevvel 1294) tarihinde Meclis-i Mebusan'ın açılışında okunan II. Abdülhamit'in nutkunda mecliste görüşülecek tasarılar; Meclis'in iç tüzüğü, Seçim Kanunu, illerin ve Nahiyelelerin İdare Kanunu, Belediye Daireleri Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, Mahkemelerin Teşkilatı, Hakimlerin Terfi ve Emeklilikleri, Memurların Vazifeleri ve Emeklilik Kanunları, Basın Kanunu, Sayıştay Kanunu ve geçen yılın Bütçe Kanunu şeklinde sıralanmıştır. Bkz. Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılap*, Takvim-i Vekayi Matbaası, II, İstanbul 1295, 396.

³“elyevm düstürü'l-amel bulunan nizâmat ve teâmül ve âdât ileride vaz' olunacak kavânin ve nizâmat ile tâ'dil veya ilgâ olunmadıkça mer'iyü'l-icrâ olacaktır.” Bkz. “Kanun-i Esasi”, *Düstur*, Tertip I, IV, 20.

⁴Gökhan Demirkol, “Zincirli Hürriyet: Teodor Kasap'ın Kanun-i Esasi ile İmtihanı”, *Belgi Dergisi*, sayı 25 (2023), s. 227.

⁵Demirkol, a.g.m., s. 227. Jeltjakov, Server İskit'e atfen davanın iki ay sürdüğünü belirtir. Bkz. A. D. Jeltjakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979, s. 95. Ancak Server İskit'in eserinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara 1943, s. 69. Sadece resmi ilam incelendiğinde davanın toplam 29 gün sürdüğünü görülebilir.

gazetelerinden *Ceride-i Havadis*⁶, *Vakit*⁷, *Stamboul*⁸, ve *La Turquie*⁹ dava sonucuna sayfalarında yer verirken mahkeme sürecini aktaran ve gerekçeli kararı içeren resmi ilam ise 4 Nisan 1877 tarihinde *Basiret*¹⁰, *Vakit*¹¹ ve *Takvim-i Vekayi*¹² gazetelerinde yayımlanmıştır.

Teodor Kasap'ın bir karikatür sebebiyle üç yıl hapis cezası alması yabancı basının da ilgisini çekmiştir. Fransız *Le Temps*, İstanbul muhabirine dayandırdığı haberinde olayı öncelikle basın özgürlüğü perspektifinden ele alır. 1867 yılında Girit isyanı sebebiyle yürürlüğe konan Kararname-i Âlî'nin hala yürürlükte olması ve basını zor durumda bırakmasına vurgu yapan gazete, Kanun-i Esasi'nin 12. maddesi ile bu durumun çeliştiğini ve bu çelişkinin de Teodor Kasap tarafından dile getirildiğini belirtir: "(...) *Hayal gazetesinde Türk tiyatrosunun iki efsanevi karakteri Karagöz ile suç ortağı Hacivat'ı tasvir eden bir çizim yayınlandı. Karagöz'ün elleri ve ayakları zincirlenmiştir. Hacivat ona seslenir: 'Ne haldesin benim zavallı Karagöz'üm? - Sessiz ol' diye cevap verir Karagöz. 'Ben yasalar çerçevesinde özgürüm' (...)'*"¹³. Gazete bu karikatürün basın özgürlüğünü teminat altına alan Kanun-i Esasi ile alay ettiği ve bunun da padişah ile alay etmek anlamına geldiğine karar veren mahkemenin Kasap'ı üç yıl hapse mahkûm ettiğini aktarır. *Le Temps* mahkemeden böyle bir sonuç çıkmasında Mithat Paşa'nın azil sürecinin¹⁴ etkili olduğu görüşündedir ki Kasap, Mithat Paşa'nın azledilmesinden sonra onu ikna etmeye yönelik adımlar atılmasına rağmen Mithat Paşa'nın aleyhinde yazı kaleme almaya direnmiş ve bu durum da Kasap'ın pek çok düşman edinmesine yol açmıştır.¹⁵ *Le Temps* gazetesinin metni *La Figaro*¹⁶ ve *Le Gaulois*¹⁷ gazeteleri tarafından kısaltılarak ıktibas edilir. Dönemin ünlü mizah dergisi *Le Charivari* ise Teodor Kasap'ın "iğneleyici" bir karikatür sebebiyle üç yıl hapse mahkûm edildiğini okuyucularına aktarır.¹⁸ Fransız basını içerisinde en ilginç yorum ise *L'indépendant* gazetesinde yer alır. Kasap'ın gazetesinde yayımladığı bir karikatür sebebiyle "kapalı kapılar ardında" yargılanarak üç yıl hapse mahkûm edildiğini aktaran gazete; "*Neden onu kaziğe oturtmuyorsunuz?*"¹⁹ ifadesiyle karara kinayeli bir eleştiri getirir.

⁶*Ceride-i Havadis*, no. 3355, 31 Mart 1877, s. 2.

⁷*Vakit*, no. 510, 30 Mart 1877, s. 1-2.

⁸"Delit de Press", *Stamboul*, 31 Mart 1877, s. 1.

⁹"Nouvelles du jour", *La Turquie*, 31 Mart 1877, s. 1.

¹⁰Resmi ilam *Basiret* gazetesinde üç farklı tarihte yayımlanır; "Hayal Gazetesi Muhakemesine Dair Olan Karar Suretidir", *Basiret*, no. 2057, 5 Nisan 1877, s. 3; "Hayal Gazetesi Muhakemesine Dair Olan Karar Suretinden Mâba'd", *Basiret*, no. 2058, 6 Nisan 1877, s. 2-3; "Hayal Gazetesi Muhakemesine Dair Olan Karar Suretinden Mâba'd", *Basiret*, no. 2059, 8 Nisan 1877, s. 2.

¹¹"Hayal Gazetesi Muhakemesine Dair Olan Karar Suretidir", *Vakit*, no. 516, 4 Nisan 1877, s. 2-4.

¹²"Hayal gazetesi Sahib-i İmtiyazı Teodor Efendi Aleyhinde Dersaadet Ceza Dairesinden Verilen Kararın Suretidir", *Takvim-i Vekayi*, no. 1878, 4 Nisan 1877, s. 4-8.

¹³*Le Temps*, no. 5837, 11 Nisan 1877, s. 2.

¹⁴Teodor Kasap'ın mahkûmiyet kararının açıklandığı 29 Mart 1877 tarihi itibarıyla İstanbul'da siyasi hava gergindir. Kanun-i Esasi'yi hazırlayan Mithat Paşa 5 Ocak 1877'de sadrazamlıktan azledilerek İzzeddin vapuru ile Brindisi'ye gönderilmiştir. Bkz. II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtirâtı 1876-1887, haz. Davut Erkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II, Ankara 2022, 163. Teodor Kasap'ın arkadaşı, Şura-yı Devlet azası Namık Kemal ise bir toplantıda okuduğu iddia edilen "Bâde arak tükendi sâki getir müselles / Eşşey'ü lâ yüsennâ illa ve kad yüselles" beyti sebebiyle tutuklanmıştır. Beytin ikinci mısrası "bir şey iki kere tekrerrür etti mi üçüncü defa da tekrerrür eder" anlamına gelmektedir. Bu mısradan II. Abdülhamid'in de önceki iki sultan gibi tahtan indirilebileceği imasının yapıldığı yorumlanmıştır. Bkz. İhsan Sungu, *Namık Kemal*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 23; *Namık Kemal'in Husûsi Mektupları II*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 10-13.

¹⁵*Le Temps*, no. 5837, 11 Nisan 1877, s. 2.

¹⁶"Paris au jour le jour", *La Figaro*, no. 101, 11 Nisan 1877, s. 3.

¹⁷*Le Gaulois*, no. 3097, 13 Nisan 1877, s. 3.

¹⁸Paul Parfait, "Cronique de jour", *Le Charivari*, 12 Nisan 1877, s. 2. Bu yazı *La France* gazetesini tarafından da yayımlanmıştır. Bkz. "L'esprit des autres", *La France*, 15 Nisan 1877, s. 4. Parfait'in kaleme aldığı bu metnin ilginç kısmı ise Kasap'ın Fransa'ya gidiş hikayesidir. Alexandre Dumas bir sabah büyük hayranı olduğunu yazan "Kasapoğlu" imzalı bir mektup alır. Bu hayranı Fransızca öğrenmek için Dumas'dan kitaplarını kendisine göndermesini istemektedir. Dumas bu mektuba "gelin ve alın" cevabını verir ve zarfın içerisinde de seyahat masrafları için bir miktar para ekler. Fransa'ya gelen Kasap'ı bir yatılı okula yerleştiren Dumas, eğitimi tamamladıktan sonra ona evini açar ve Kasap da uzun süre onun sekreterliğini yapar. *Le Charivari*'nin aktardığı bu bilgi Türk Basın Tarihi literatüründe konuyla ilgili var olan bilgi ile çelişmektedir. Bu noktada konunun tekrar değerlendirilmesi gerekmektedir.

¹⁹"Informations", *L'indépendant*, 13 Nisan 1877, s. 2.

İngiliz *The Western Times* gazetesi de hükümet aleyhinde bir karikatür yayımladığı için Teodor Kasap'ın üç yıl hapis cezası aldığını aktarır.²⁰ *The Manchester Courier* ise Türk hapishanelerini konu edinen bir makalede Mithat Paşa'nın arkadaşı olan Teodor Kasap'ın "aptalca bir karikatür" yüzünden üç yıl hapse mahkûm edildiğini yazar.²¹

Alman basını da cezanın gerekçesine odaklanmıştır. *Kölnische Zeitung* gazetesi "(...) Abdülhamit'in, Mithat'ın sürgünüyle birlikte özgürlük ve adaletin de sürgün edilmediğinin kanıtı olarak Kasap'ın affını sağlayacağını umuyoruz (...)"²² yorumu yaparken *Schwäbischer Merkur* gazetesi "(...) Türk mahkemelerinin bu eşi benzeri görülmemiş kararı en azından yüce gönüllü bir merhamet eylemiyle bozulur ve böylece halk üzerinde bıraktığı kötü izlenim silinir (...)"²³ ifadesiyle çözüm noktası olarak II. Abdülhamit'i işaret eder. Davanın karara bağlanmasından yaklaşık bir ay sonra *Münchener Tagblatt* gazetesi konuyu tekrar gündeme getirerek "Türklerin artık bir anayasası var ve bu nedenle basın özgürlüğüne de sahipler; ancak görünen o ki muhtemelen çabuk yıpranmaması için basın özgürlüğünü pek kullanmıyorlar (...)"²⁴ ifadesiyle dava konusu karikatürün bir reproduksiyonunu yayımlar.²⁵

Avrupa basınında davaya ilişkin metinler incelendiğinde hapis kararının gerekçesi olan "padişahın eseri olan Anayasa ile alay eden, padişah ile alay etmiştir" yargısının gerçekçi bulunmadığı öne çıkmaktadır. Dönemin siyasi gelişmeleri üzerinden bir yaklaşım ile özellikle Mithat Paşa'nın azliyle Kasap'ın sabık sadrazam hakkında yazı kaleme almaması arasında ilişki kurularak dava ve sonucunun "siyasi" bir manevra olduğu inancının yaygın olduğu gözlemlenmektedir.

Dönemin İstanbul basınında mahkeme kararı ve resmi ilam dışında herhangi bir yoruma yer verilmemiştir. Ancak sürece dair "resmi söylem" kabul edilebilecek cümleler Teodor Kasap'ın da arkadaşı olan ve II. Abdülhamit döneminin tarihini yazmakla görevlendirilen Matbaa-ı Âmire Müdürü Ahmet Mithat Efendi'ye aittir:

"(...) bu babda efkâr-ı acizânemizi açıktan açığa arz ve ityana kendimizi mezun gördüğümüzden işin şu cihetini izah eyleyelim ki heyet-i mebusan mizah gazetelerinin lağvına dair zikr olunan nizam layihasında münderic fıkrayı kaldırmak için gösterdiği ısrarı lüzumsuz yere göstermiştir. Vakı'a şu ısrar hürriyet-i matbuatın bu cihetini de muhafaza gayretine mebni bulunduğu cihetle zâhiren taht-ı mâzûriyette görülür ise de şimdiye kadar neşr olunan birkaç mizah gazetesinin halkı eğlendireyim der iken Kanun-i Esasî'yi tahkir gibi hem yazarlarca hem okuyanlarca ve hem de bilhassa devletçe mazarrat-ı bî-nihâyesi görüldüğünden ve bu ise terakkiyât-ı fıkriyye ve kalemiyyemizin henüz buna müsaid olacak bir dereceye varmamasından neş'et eylediğinden (...)"²⁶

Teodor Kasap'ın davasının gerekçeli kararı her ne kadar 4 Nisan 1877 tarihinde yayımlansa da karar 29 Mart 1877 Perşembe günü Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde²⁷ sanığa okunarak tebliğ

²⁰"Constantinople News", *The Western Times*, 11 Nisan 1877, s. 6.

²¹"A Turkish Prison", *The Manchester Courier*, 18 Nisan 1877, s. 7.

²²*Kölnische Zeitung*, no. 98, 9 Nisan 1877, s. 2.

²³*Schwäbischer Merkur*, no. 85, 11 Nisan 1877, s. 3.

²⁴"Türkische Witze", *Münchener Tagblatt*, no. 34, 10 Haziran 1877, s. 1.

²⁵Bu reproduksiyon *Hayal*'in karikatürünün Avrupa basınında ikinci kez boy göstermesidir. Karikatür ilk kez 19 Mayıs 1877'de Fransız *L'Illustration* dergisinde yer alır. Bkz. Orhan Koloğlu, *Türkiye Karikatür Tarihi*, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005, s. 36.

²⁶Ahmet Mithat, a.g.e., s. 238.

²⁷Bazı kaynaklar davanın Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 247; M. Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1970, s. 13; Enis Tahsil Til, *Gazeteler ve Gazeteciler*, haz. İbrahim Şahin, Cümle Yayınları, Ankara 2015, s. 528; İskit, a.g.e., s. 69. Çapanoğlu ve Til bu bilgiyi aktarırken "matbuat suçları için teşekkül eden" ibaresini de kullanmışlardır. Resmi ilamdan anlaşılabilecek üzere dava Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde görülmüştür. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görüldüğü bilgisi büyük ihtimalle kararın 1864 Matbuat Nizamnamesi'ne dayandırılmasından kaynaklı yanlış bir çıkarımdır. Şöyle ki; 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin 34. maddesi, Nizamname'nin 15, 16, 17, 19, 21 ve 24. maddelerinde tanımlanmış suçlar için önce bir tahkikat komisyonu oluşturulmasını ve suç unsuru tespit edilirse konunun Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye sevk edilmesini hüküm

edilir. Kararda, sanığın istinaf davası açabileceği de belirtilir.²⁸ Duruşma sonrası Kasap tutuklanarak cezaevine gönderilir. Bu durum özellikle Fransız basınında “(...) hüküm giydikten sonra ailesiyle vedalaşmasına izin verilmeden hapsedilmiştir.”²⁹ cümlesiyle aktarılmıştır. Üç yıllık hapis cezasını 29 Mart 1877 Perşembe gününden itibaren çekmeye başlayan Kasap, aynı tarihte istinaf davası da açmıştır.³⁰

Davalı tarafın sürece dair düşüncelerini ise *Hayal* dergisinin son muharriri Mehmet Ata Bey şu şekilde aktarır:

(...) biz bu davaya pek ehemmiyet vermiyorduk. Bir ceza-i nakdi ile, nihayet bir iki hafta haps ile kapanır sanıyorduk. Hususiyle uzun sürdürülebilir diyorduk. Öyle olmadı. Öyle olmadı (...) son karar mahbusan temyiz olunabilmek üzere Kasap Efendi hapse atıldı. Bir akşam üzeri matbaaya uğradığımda (şimdiki Atı Matbaasının alt tarafındaki matbaa idi) Mihran Efendi bu haberi bana kemal-i telaş ve heyecan ile verdi. İnanmadım. Mihran Efendi ‘ne söylüyorsun? Ben hapishaneden geliyorum. Kasap evinden yatak yorgan ısmarladı. Yarın da seni hapishanede göreceğim’ dedi (...)³¹

Teodor Kasap'ın tutuklanması üzerine *Hayal*, 21 gün yayımlanmamıştır.³² 28 Nisan 1877 tarihinde 341 numarasıyla yeniden okuyucu ile buluşan dergideki tek değişiklik imza kısmında “Teodor Kasap”ın yerine “sahib-i imtiyaz vekili Evistratyos Espartidis” ibaresinin yer almasıdır. Bu vekil imtiyaz sahibi hakkında var olan tek bilgi Rumca *Momos* dergisinin yazarı olduğudur.³³ *Hayal*, 30 Haziran 1877 tarihli son sayısına kadar Spartidis'in imzasıyla yayımlanmıştır.

Kasap'ın cezaevindeki hayatına dair literatürdeki bilgi sınırlıdır. Mehmet Ata, Kasap'ın “(...) mer'iyü'l-hatır odası denilen az karanlık, hiç rüzgâr almaz, az kokulu büyük bir odada (...)”³⁴ kaldığını aktarır. Gallange ise konuyla ilgili farklı bir bilgi vermektedir: “(...) Cassape tutuklandığında yeraltı zindanlarından birine atılmıştı, ama bu hapsin onun üzerinde o kadar korkunç ve ani bir etkisi oldu ki, üç günün sonunda üst hücrelerden birine çıkarılmak zorunda kaldı (...).”³⁵ *The Manchester Courier* gazetesinde yer alan bir köşe yazısında ise Teodor Kasap ile Namık Kemal'in, iki kız kardeşin katili kahveci Vasili ve ortağı Çerkez gibi “canavarlar” ile birlikte cezalarını çektikleri belirtilmektedir.³⁶ Benzer bir bilgi *The Bradford Daily Telegraph* gazetesinde de yer alır: “(...) Cassape'nın 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırılan bir suikastçıyla birlikte rutubetli ve kokuşmuş

altına almaktadır. Bkz. “Dersaadet'te ve Memâlik-i Şahanede tab' u neşr olunan her nev gazete ve evrâk-ı havâdis-i mülkiye ve politikkiye tab' u neşri hakkında bu kere tanzim olunan nizamnamedir”, *Düstur*, Tertip I, II, 226. Bu usulün uygulanmamış olması dava sürecinde Teodor Kasap'ın avukatı Simon Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Demirkol, a.g.m., s. 223-224.

²⁸Vakit, no. 510, 30 Mart 1877, s. 1-2; “Hayal gazetesi Sahib-i İmtiyazı Teodor Efendi Aleyhinde Dersaadet Ceza Dairesinden Verilen Kararın Suretidir”, *Takvim-i Vekayi*, no. 1873, 4 Nisan 1877, s. 8; “Hayal Gazetesi Muhâkemesine Dair Olan Karar Suretinden Mâba'd”, *Basiret*, no. 2059, 8 Nisan 1877, s. 2; “Hayal Gazetesi Muhakemesine Dair Olan Karar Suretidir”, *Vakit*, no. 516, 4 Nisan 1877, s. 4.

²⁹“Paris au jour le jour”, *La Figaro*, no.101, 11 Nisan 1877, s. 3; *Le Temps*, no. 5837, 11 Nisan 1877, s. 2; *Le Gaulois*, no. 3097, 13 Nisan 1877, s. 3.

³⁰*Ceride-i Havadis*, no. 3355, 31 Mart 1877, s. 2.

³¹Mehmet Ata, “Memalik-i Osmaniyyede Sansürün Tarihi”, *İkdam*, no. 7846, 15 Aralık 1918, s. 2.

³²*Hayal* dergisinin kapanması konusunda en ilginç yorumu Cemal Kutay yapmıştır: “(...) karikatürü (...) neşretmiş ve ertesi gün kapatılmış, hemen hemen bütün kadrosu, müretteplerine varıncaya kadar uzun sorgulardan sonra mahkeme huzuruna çıkarılmış, kal'abendlik (ağır hapis), sürgün cezalarına uğratılmıştır (...)”. Bkz. Cemal Kutay, *Nelere Gülerlerdi?*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 102. Karikatürün yayımlanması sonrasında derginin tamamen kapanmadığı ve kadrosunun cezalandırılmadığı mevcut literatür tarafından ortaya konulmuştur. Bu noktada Kutay'ın aktardıkları yanlıştır.

³³Mehmet Ata, a.g.m., s. 2. Spartidis'in imtiyaz sahibi vekili olabilmek için verdiği kefalet senedi hakkında bkz. BOA, HSD. CB., nr. 2/9. *Hayal* dergisindeki imtiyaz sahibi değişikliğinden bahseden kaynaklarda da Efstratios Spartidis hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Stranis Tarinas, “Kasapoğlu (Kasap), Theodore”, *Yunan Basın Ansiklopedisi 1784-1974*, 2008, II, 530; Stranis Tarinas, “İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri”, *Yunan Basını 1784'ten Günümüze, Tarihsel ve Kuramsal Yaklaşımlar, Uluslararası Konferans Bildirileri*, ed. Loukia Droulia, Atina 2005, s. 129.

³⁴Mehmet Ata, a.g.m., s. 2.

³⁵A. Gallage, *Two years of the Eastern Question*, Samuel Tinsley, II, London 1877, 351-352.

³⁶“A Turkish Prison”, *The Manchester Courier*, 18 Nisan 1877, s. 7.

*bir hücreye konulduğu söylendi (...).*³⁷ Mehmet Ata'nın aktardıkları dikkate alındığında Gallange ve İngiliz basını tarafından kaleme alınanların pek de gerçekçi olmadığı söylenebilir. Bu yargıyı destekleyen bir diğer kaynak ise Ağustos 1877 tarihli Namık Kemal'in Midilli'den Kasap'a yazdığı mektupta yer alan; "(...) Kasap, Habshâne-i Umumi'nin bir köşesinde otursun; hem de o köşe, mer'iyü'l-hâtır köşesi olsun!? (...)"³⁸ ibaresidir. Teodor Kasap'ın cezaevindeki yaşantısına dair literatürün aktardığı tek olumsuzluk Namık Kemal ile görüşmesinin yasaklanmasıdır: "(...) evvelleri Kasap ile Kemal Bey hapishanede her vakit görüşebilirlerdi. Ben de bu müsaadede istifade ederdim. Sonraları men olundu. Bizim gibi Kasap için hapishaneye gidenlerin de Kemal Bey ile mülakatına müsaade edilmez oldu (...)"³⁹ İkiliğin görüşmesinin yasaklanmasına sebep olarak *The Bradford Daily Telegraph* gazetesi Kasap'ın İstanbul ve Pera gazetelerine gizlice gönderdiği yazılara Namık Kemal'in yardım ettiği şüphesini göstermektedir.⁴⁰

Teodor Kasap cezaevinde daha bir ayını tamamlamadan 24 Nisan 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı patlak verir. Savaşın ilk kurbanı ise basın olur: "*Devlet-i Âliyye muharebe halinde bulunduğundan elyevm mer'iyü'l-icra olan matbuat nizamname-i hümayunu ahkâmının yeni emre değın tatiliyle memalik-i mahrusa-i şahanede tab u neşr olunan evrak-ı havadisın lede'l-icab bilâ-muhâkeme tatil ve ilgasından ibaret olan usûl-i zecriyyenin kaide-i ittihazına Bâbîâlî'ce karar verilmiş olmakla ilan-ı keyfiyete ibtidar kılındı.*"⁴¹

Kasap'ın ilk duruşmasının ardından Kararname-i Âli iptal edilmiş, geçerli hukuki mevzuat 1864 Matbuat Nizamnamesi olmuştur. Ancak bu ilanla basına ilişkin yürürlükte hukuki bir mevzuat kalmamış, gazetelere icap eden durumlarda mahkeme kararı olmaksızın tatil ve kapatma cezası verilebilir hale gelmiştir.⁴² Bu ilandan dört gün sonra Meclis-i Mebusan'da yeni Matbuat Nizamnamesi görüşülmeye başlanmış ve 9 Mayıs 1877'de görüşmeler tamamlanmıştır. 24 Mayıs 1877'de ise İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilerek "hükümet-i mülkiye"nin yetkileri "hükümet-i askeriyye"ye devredilmiştir. Sıkıyönetim süresince hükümet-i askeriyye; "(...) tahdiş-i ezhânı mûcib havadis neşreden gazeteleri ve neşriyatı iptal (...)"⁴³ edebilecektir. Bu gelişmeler yaşanırken Teodor Kasap İstinaf Mahkemesi'nde 11 Haziran 1877 Pazartesi günü ikinci kez duruşmaya çıkmıştır.⁴⁴

1877 Haziran ayı Tanzimat dönemi Türkçe mizah basını açısından önemli bir tarihtir. Bu ay içerisinde *Hayal* ve *Çaylak* dergileri kapanmış, böylelikle Osmanlı topraklarında yayınlanan Türkçe mizah dergisi kalmamıştır. İlk olarak Mehmet Tevfık'ın *Çaylak* dergisi kapanır. 26 Haziran 1877 tarihli 162. sayısında kapatmaya dair herhangi bir ihtar yer almamasına karşın nüshanın yayımlanmasından on gün sonra Mehmet Tevfık, *Basiret* gazetesinde verdiği bir ilanla mizah dergisinin kapandığını ve ciddi bir gazete olarak yeni bir isimle yayımlanacağını duyurur: "*Bir zamandan beri neşretmekte olduğum Çaylak gazetesinin mesleği ciddiye tahvil ve nâmı Osmanlı'ya tebdil olunmuş ve idare ve matbaası Basiret idaresiyle matbaası taahhüdü indinde bulun-*

³⁷"Turkish Treatment of Prisoners", *The Bradford Daily Telegraph*, 5 Mayıs 1877, s. 3.

³⁸Namık Kemal'in *Husûsi Mektupları II*, s. 24

³⁹Mehmet Ata, a.g.m., s. 2. Teodor Kasap ile Namık Kemal'in görüşmesini Elfenbein; "ikili gece gündüz birbirlerinin hücrelerinde kalmaya başladı" cümlesiyle aktarır ancak kaynak belirtmez. Bkz. Madeleine Elfenbein, *No Empire for Old Men: The Young Ottomans and the World, 1856-1878*, The University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 2017, s. 169.

⁴⁰"Turkish Treatment of Prisoners", *The Bradford Daily Telegraph*, 5 Mayıs 1877, s. 3.

⁴¹"Resmî", *Basiret*, no. 2081, 3 Mayıs 1877, s. 1; "Resmî", *Vakit*, no. 542, 3 Mayıs 1877, s. 2. 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin askıya alınmasını haber yapan Fransız *Gazette de Lorraine*, haber metninde Teodor Kasap'ın "tamamen zararsız bir karikatür" yayımladığı için bu yasaya göre üç yıl hapis cezası aldığına vurgu yapar. Bkz. *Gazette de Lorraine*, 19 Mayıs 1877, s. 2.

⁴²1864 Matbuat Nizamnamesi'nin hangi tarihte tekrar yürürlüğe girdiği belirsizdir. Ancak 5 Temmuz 1879 tarihli resmi ilanda *El-Cevaib* gazetesine verilen 6 aylık kapatma cezasına dayanak olarak hem Matbuat Nizamnamesi hem de 3 Mayıs 1877 tarihli ilan gösterilmiştir. Bkz. "Matbuat İdare-i Behiyyesi Canibinden El-Cevaib Gazetesi İdarehanesine Gönderilmiş Olan Tatilnamenin Tercümesi", *Vakit*, no. 1296, 5 Temmuz 1879, s. 2.

⁴³İlanın tam metni için bkz. "İlan-ı resmî", *Basiret*, no. 2103, 25 Mayıs 1877, s. 1; "İlan-ı resmî", *Vakit*, no. 564, 25 Mayıs 1877, s. 1; "İlan-ı resmî", *Ceride-i Havadis*, 25 Mayıs 1877, s. 1.

⁴⁴*Ceride-i Havadis*, no. 3419, 13 Haziran 1877, s. 4.

muş olduğundan bi-lutfihi teâlâ devamını temin edecek bazı esbâbın istihsalıyla yakında neşr edilecektir.”⁴⁵ 30 Haziran 1877 tarihli 368. sayısında *Hayal* dergisi de tıpkı *Çaylak* gibi herhangi bir ihtarda bulunmadan kapanır.⁴⁶ Ancak *Hayal*'in bu sayısında yer alan bir ilan üstü örtülü de olsa derginin yayın hayatını sona erdirdiğini ima etmektedir: “İstikbal ve *Hayal* matbaası dağıtılmış olduğundan mevcut olan Türkçe ve Rumca huruf ile ayaklı hurufat kasaları ve çiçek vesaire misillü enva' tezyinat ve kuşlu tabir olunur bir el tezgâhı ve sair gûna matbaa alet ve edevatı ekserisi cedid olduğu halde gayet ehven fiyatla gerek toptan ve gerek ayrı ayrı fûruht olunacağından almak ve görmek isteyenlerin Bâbîâli caddesinde 28 numrolu (*Mihran*) matbaasına müracaat eylemeleri ilan olunur.”⁴⁷

Tüm matbaa gereçlerini satışa çıkararak yayın hayatını sonlandıran *Hayal* dergisinin 368. sayısı aynı zamanda 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yayımlanmış son Türkçe mizah dergisi nüshası olma özelliğini taşımaktadır. Bu ilan 5 Temmuz 1877 tarihinden başlayarak farklı tarihlerde altı kez *Basiret* gazetesinde de yer almıştır.⁴⁸ Literatürde *Hayal* dergisinin kapanmasına ilişkin olarak bir metin yayımladığı bilgisi bulunmaktadır: “Aldığımız bir ihtarname üzerine şimdi âlem-i fenaya veda etmekliğimiz lazım geliyor. Allah rahmet eylesin, iyi adamdı deyiniz. Sakın ağlamayınız, gülünüz. Bu dünya kimseye baki değildir. Canım boğazıma gelmiş olduğu halde bile herkese selamda kusur etmek istemem. İşte sesim kısılmaya başladı. Ca....nım....çı....kı....yor... çık....dı!”⁴⁹ Bazı kaynaklar bu metnin *Hayal* dergisinin son sayısında yer aldığını aktarır.⁵⁰ Ancak derginin son sayısında böyle bir metin yer almamaktadır. Bazı kaynaklar da derginin bir ilave ile bu metni yayımladığını belirtir.⁵¹ Turgut Kut ise söz konusu ilavenin 6 Ağustos 1877 tarihinde yayımlandığını ifade eder.⁵² Söz konusu ilaveye arşivlerde rastlanmadığı için bu bilgi teyit edilememektedir.

Hayal dergisinin kapanma sürecine ilişkin literatürde var olan bir diğer bilgi ise; II. Abdülhamit'in Kasap'a *Hayal* yerine *Nâşir* ismiyle günlük bir gazete çıkarma izni⁵³ ve bunun için de bir miktar para⁵⁴ verdiğidir. Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belge süreci genel olarak doğrulamaktadır. 22 Temmuz 1877 tarihli belgede Türkçe mizah dergileri *Hayal* ve *Çaylak*'ın günlük gazeteye çevrilmesi, *Çaylak*'ın isminin *Osmanlı*, *Hayal*'in isminin de *Nâşir* olmasını imtiyaz sahiplerinin kabul ettiği ancak masraflar için bir miktar para talebinde bulundukları ve uygun görülürse imtiyaz sahiplerine 10.000'er kuruş verileceği ifade edilmektedir.⁵⁵ Aynı

⁴⁵ *Basiret*, no. 2140, 5 Temmuz 1877, s. 1.

⁴⁶ Bir çalışmada, *Hayal*'in 19 Haziran 1877 tarihli 363. sayısından sonra kapandığı belirtilmiştir. Bkz. Belkis Ulusoy Nalcioğlu, *Osmanlı'da Muhallif Basının Doğuşu 1828-1878*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 352. Stranis Tarinas, 2005 ve 2008 tarihli çalışmalarında (bkz. “Kasapoğlu (Kasap), Theodore”, s. 530; “İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri”, s. 129) *Hayal*'in kapanma tarihini 30 Haziran 1877 şeklinde belirtirken daha sonraki bir çalışmada ise kapanma tarihini 18 Haziran 1877 şeklinde belirtmiştir. Bkz. Stranis Tarinas, “Osmanlı Devri İstanbul ve İzmir Rum Mizah Basını”, *Kebikeç*, sayı 50 (2020), s. 128. Tarihlerdeki bu farklılığın sebebi Rumi Takvim'in Miladi Takvim'e çevrilmemesinden kaynaklanmaktadır. *Hayal*'in son sayısı olan 368. sayının üzerinde yer alan tarih Rumi 18 Haziran 1293'tür. Bu tarih Miladi Takvim'e çevrildiğinde 30 Haziran 1877'e tekabül eder. Bu hata Türk Basın Tarihi çalışmalarında sıkça görülmektedir.

⁴⁷ “İlan”, *Hayal*, no. 368, 30 Haziran 1877, s. 4.

⁴⁸ İlanın yer aldığı *Basiret* gazetesinin nüshaları şu şekildedir: no. 2139, 5 Temmuz 1877, s. 4; no. 2144, 11 Temmuz 1877, s. 3; no. 2153, 22 Temmuz 1877, s. 4; no. 2157, 26 Temmuz 1877, s. 3; no. 2158, 27 Temmuz, s. 4; no. 2159, 29 Temmuz 1877, s. 4.

⁴⁹ Çapanoğlu, a.g.e., s. 12. Ayrıca bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 52; Til, a.g.e., s. 527-528.

⁵⁰ Jeltjakov, a.g.e., s. 95; Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*, Adam Yayınları, İstanbul 1986, s. 77; Tarinas, “Kasapoğlu (Kasap), Theodore”, s. 530; Tarinas, “İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri”, s. 129; Yahya Erdem, “Basın ve Sansür: *Hayal*'in Tatilleri”, *Müteferrika*, sayı 14 (1998), s. 30.

⁵¹ İnüğü, a.g.e., s. 247; Kabacalı, a.g.e., s. 52; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 61.

⁵² Turgut Kut, “Teodor Kasap”, *DiA*, XL, 474.

⁵³ Kabacalı, a.g.e., s. 52; Çeviker, a.g.e., s. 87; *Bir Devrin Tarihi, Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa'nın Hatıraları*, Arba Yayınları, İstanbul 1992, s. 48; İhsan Sungu, “Teodor Kasap (1835-1905)”, *Müteferrika*, sayı 14, (1998), s. 40; Elfenbein, a.g.t., s. 169; Kut, a.g.m., s. 474; Tarinas, “Kasapoğlu (Kasap), Theodore”, s. 531; Tarinas, “İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri”, s. 129; Mehmet Ata, a.g.m., s. 2.

⁵⁴ Kabacalı bu miktarın “yüz altın” olduğunu söyler. Bkz. Kabacalı, a.g.e., s. 52. Nazım Paşa miktarı “yüz elli lira” olarak zikreder. Bkz. *Bir Devrin Tarihi, Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa'nın Hatıraları*, s. 48. Mehmet Ata ise miktarı “yüz aded kaime” şeklinde ifade eder. Bkz. Mehmet Ata, a.g.m., s. 2.

⁵⁵ BOA, İ. DH., nr. 752/61399. Bu belgeyi Türk Basın Tarihi açısından önemli kılan unsur ise yabancı dilde yayımlanan mizah dergilerinin de “hasbe'licab” kapatıldığı bilgisini ihtiva etmesidir. Bu belge daha önce yayımlanmıştır. Bkz. Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 241-242.

belge üzerine düşülen 23 Temmuz 1877 tarihli not ile paranın verilmesi uygun bulunmuştur. Mehmet Tevfik'in 5 Temmuz 1877 tarihli *Basiret* gazetesindeki ilanı dikkate alındığında *Hayal* ve *Çaylak*'ın kapatılma konusunun 1877 Nisan-Haziran ayları arasında imtiyaz sahipleri ile görüşüldüğü söylenebilir. Burada 1877 Matbuat Nizamnamesi'nin Meclis-i Mebusan'da tartışılarak mizah dergilerini yasaklayan 8. maddesinin tasarıdan çıkarıldığı 9 Mayıs 1877 tarihi başlangıç noktası kabul edilebilir.

Hayal ve *Çaylak*'ın günlük gazeteye çevrilmesiyle ilgili bürokratik işlemler devam ederken Teodor Kasap'ın istinaf kararı çıkmış; üst mahkeme verilen üç yıl hapis cezasını 23 Temmuz 1877 tarihinde onamıştır.⁵⁶ Bu tarihi teyit eden bir diğer kaynak ise Namık Kemal'in Midilli'den Kasap'a gönderdiği mektuptur: "(...) *İstinaf-ı Cünha üç senelik mahkûmiyyet i'lamını tasdik etmiş; bu atıfet-i celileden dolayı ne kadar memnun olduğunu düşünüyorum* (...)".⁵⁷ Namık Kemal'in 4 Ağustos 1877 tarihli mektubu ise Kasap'ın istinaf sürecine dair ipuçları da vermektedir:

"Dâvadan Toros da tafsilât vermiş. Sen hareketinde haklısın; çünkü *Basiret* nüshası berâet-i zimmetine gökten berât indirsen yine mahkûm olacak imişsin. Mahkemenin hak aramak niyeti ola idi, sen, isrârın üzerine, haydi yerine git, biz bugün karar vermeyeceğiz demeğe de muktedir idi. Mahkemenin, Kasab istedi de ânın için hükmettik demesi, bir katilin, maktûl yalvardı da onun için öldürdüm sözü ile intizâr etmesine benzer; ma'mâfih sabredip de *Basiret* nüshasını da getirmiş olsa idin, mahkemeyi bir belâyâ daha uğrattır idin; bir kat daha rezil ederdin. (...) Doğru olduğunu bilsem, Temyîz'e de bir kerre mürâcaat et derdim. Herhâlde nereye mürâcaat etsen yine bu neticeye varacak. (...) Melik buradadır. Ziya Paşa'nın mektubunu getirdi. Ellerini öpüyor. Habshâne'ye gelemediğimi vefâsızlıktan zannetmesin diyor (Midilli'de olan pezevenk, Habshâne'ye gelemey ya..)".⁵⁸

Mektuba konu olan *Basiret* nüshası büyük ihtimalle 2055 sayılı nüshadır. Gazetenin 2053. sayısında Teodor Kasap'ın II. Abdülhamit'e hitaben yazdığı ve mahkemeye de sunduğu arzuhalı yayımlanır ki burada Kasap, davanın II. Abdülhamit'in iradesi ile açıldığını öğrendikten sonra verilecek her cezaya razı olduğunu belirtmiştir. Bu yazı üzerine Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi'nin cevap metni *Basiret*'in 2055. sayısında yayımlanır. Bu metinde *Hayal* dergisindeki karikatürün Kanun-i Esasi'yi tezyif ve hükümeti tariz eylediği, Kanun-i Esasi'nin "hamisi"nin II. Abdülhamit olmasından dolayı davanın II. Abdülhamit'e "müstenid" bulunduğu ve bunun da resmi evrağının mahkemede var olduğu ancak Kasap'ın bunu yanlış anladığı belirtilir.⁵⁹ Bu ifadeler Kasap'ın istinaf sürecinde davanın hükümet tarafından değil de padişahın iradesi ile açıldığı savunması yaptığını göstermektedir.⁶⁰ "Kasab istedi de onun için hükmettik" konusu da Kasap'ın arzuhalinde kullandığı verilecek cezaya razı olacağına ilişkin ifadelerdir ki istinaf sürecinde bu söylemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Namık Kemal'in bu mektubundan çıkan en önemli sonuçlardan birisi de 4 Ağustos 1877 tarihi itibarıyla Teodor Kasap'ın hala cezaevinde olmasıdır.

⁵⁶"Nouvelles du jour", *La Turquie*, no. 168, 24 Temmuz 1877, s. 2.

⁵⁷Namık Kemal'in *Hususi Mektupları II*, s. 23.

⁵⁸Namık Kemal'in *Hususi Mektupları II*, s. 23.

⁵⁹"Resmî", *Basiret*, no. 2055, 3 Nisan 1877, s. s.

⁶⁰Tansel, Namık Kemal'in mektubundaki "Basiret nüshası" ibaresini gazetenin Teodor Kasap'ı müdafaa yollu bir yayın yapmış olması şeklinde yorumlamıştır. Bkz. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları II*, s. 22. Ancak bu yorum hatalıdır. Dönemin siyasal ortamı ve dava süreci düşünüldüğünde konuyla ilişkili yorum yapılabilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Keza Teodor Kasap ile Basiretçi Ali arasındaki ilişkinin "limoni" olduğu bilinmektedir. Tansel'in Namık Kemal'in mektuplarına dair hazırlamış olduğu çalışmasında Teodor Kasap-Namık Kemal arasındaki mektuplara ilişkin düzeltilmesi gereken bir diğer husus ise 218 numaralı mektuba dair Tansel'in yorumudur. Söz konusu mektupta yer alan Sarafim Efendi'nin Teodor Kasap olacağını belirten Tansel, bu yorumu Kasap'ın babasının adının Sarafim olmasına dayandırır. Ancak Namık Kemal'in bahsettiği Sarafim, kiraathaneci Sarafim'dir. Kullanılmış posta pulunu tekrar kullanmak suçuyla -mektupta da belirtildiği üzere- altı ay hapis cezası almıştır. Bkz. *Hayal*, no. 355, 31 Mayıs 1877, s. 2-3.

Mehmet Tefik, *Osmanlı* gazetesini 10 Ağustos 1877 Cuma günü yayımlar.⁶¹ Kasap'ın *Naşir* gazetesinden ise henüz bir haber bulunmamaktadır. Ancak 23 Ağustos 1877 tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde büyük ihtimalle Teodor Kasap'ın yayıncılık serüvenine ilişkin bir haber yer alır: “*Mimos nâm Rum gazetesi Matbuat İdare-i Behiyyesinden lağvedilmiştir*”.⁶² Bu dönemde *Mimos* ismiyle yayımlanan bir mizah dergisi bulunmaktadır.⁶³ İmtiyaz sahibi Andon H. Sakayan olan, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayımlanan bu derginin 1877 yılı içerisindeki son sayısının tarihini Mildanoğlu 7 Haziran 1877 olarak belirtmektedir.⁶⁴ Ayrıca haberdeki “Rum gazetesi” ibaresinden hareketle kapatılan derginin Kasap'ın Rumca yayımladığı *Momos* olma ihtimali yüksektir ki bu kaniya ulaşılmasını sağlayan diğer bir olgu iki derginin Osmanlıca yazılışlarının benzer olmasıdır. Osmanlıca yazılışlarında, *Mimos* (ميموس) ile *Momos* (موموس) arasındaki tek farkın bir vav (و) harfi oluşu *Ceride-i Havadis*'in bir dizgi hatası yapmış olabileceğini ve habere konu derginin *Momos* olma ihtimalini düşündürmektedir. Şayet gazetenin kapatma haberini verdiği dergi *Momos* ise 23 Ağustos 1877 tarihi Teodor Kasap'ın Osmanlı topraklarında yayıncılık serüvenin bittiği tarih olarak kabul edilebilir.

Temyiz sürecine dair 4 Ağustos 1877 tarihinde *La Turquie* gazetesi, *Courrier d'Orient* gazetesini kaynak göstererek Kasap'ın temyiz başvurusunda bulunduğunu ve mahkemenin kararı bozarak davayı başka bir mahkemeye havale ettiğini yazar.⁶⁵ Ancak bu bilgi biraz muallaktır. Namık Kemal'in 26 Ağustos 1877 tarihli mektubundan Kasap'ın temyiz başvurusunda bulunduğu anlaşılmaktadır: “(...) Eğer Meclis-i Temyiz ilamı nakzeder ise nazarımda hapsten kurtulmuşsun demektir (...)”.⁶⁶ Buradaki nakzetmek (bozmak) ifadesinden 26 Ağustos 1877 tarihi itibarıyla henüz ortada bir karar olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kasap'ın Kasım 1877 tarihinde Paris'te yayımladığı *Lettres a Son Excellence Saïd Pacha* kitabında sarf ettiği; “(...) Dört ay sonra *İstinaf Mahkemesi* nasıl olur da böyle bir garabeti vicdansızca onaylayabildi? Temyiz bu davayla ilgilendiği beş ay boyunca nasıl hala nihai bir karar vermedi? (...)”⁶⁷ cümleleri ile temyize dair bir karar çıkmamasından şikâyet etmesi *La Turquie* gazetesinin haberinin doğruluğuna dair şüpheleri arttırmaktadır.

Literatürde Kasap'ın hapisneden çıkışı ve Avrupa'ya kaçışına dair var olan bilgi; *Nâşir* gazetesini çıkarması için kefaletle bırakıldığı ve kaçtığı⁶⁸ ile sınırlıdır. Kasap'ın cezaevinden çıkışında kefilleri İstanbul Milletvekili Vasilios Sarakiotis ve Nikolaos Sullidis'dir.⁶⁹ Sarakiotis'in kefil olma sürecini Mehmet Ata şu şekilde aktarır:

⁶¹Ayrıca bkz. *Ceride-i Havadis*, no. 3470, 11 Ağustos 1877, s. 4; “Tebrik”, *Basiret*, no. 2171, 11 Ağustos 1877, s. 2; “Nouvelles du jour”, *La Turquie*, no. 183, 10 Ağustos 1877, s. 1.

⁶²*Ceride-i Havadis*, no. 3480, 23 Ağustos 1877, s. 3.

⁶³Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 48.

⁶⁴Zakarya Mildanoğlu, Kişisel Görüşme, 02.02.2024.

⁶⁵“Nouvelles du jour”, *La Turquie*, no. 178, 4 Ağustos 1877, s. 1.

⁶⁶Namık Kemal'in *Hususi Mektupları II*, s. 41.

⁶⁷Theodore Cassape, *Lettres a Son Excellence Saïd Pacha, general de division, chef de la maison militaire de sa majesté impériale le Sultan Abdul-hamid II, ministre de la marine impériale ottomane, directeur des écoles impériales militaires, etc. Première lettre*, Imp. Victor Goupy, Paris 1877, s. 87.

⁶⁸Kabacalı, a.g.e., s. 52; Çeviker, a.g.e., s. 87; *Bir Devrin Tarihi*, s. 48; Sungu, a.g.m., s. 40; Tarinas, “Kasapoğlu (Kasap), Theodore”, s. 531; Tarinas, “İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri”, s. 129; Til, a.g.e., s. 541; Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar*, haz. Selçuk Karakılıç, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 682; Manouil Gedeon, *Bir Tarihçinin Notları 1800-1913*, Atina 1932, s. 55.

⁶⁹Tarinas, “Osmanlı Devri İstanbul ve İzmir Rum Mizah Basını”, s. 128; Gedeon, a.g.e., s. 55. Demirkol çalışmasında kefilin Menemenlizade Rifat Bey olduğunu belirtmiştir. Bu bilgi yanlıştır. Bkz. Demirkol, a.g.m., s. 230. Vasilios Sarakiotis bazı kaynaklarda “Vasilakis” şeklinde geçer. Bkz. Evangelia Balta, *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, çev. Ayşe Nihal Akbulut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 275. Bazı kaynaklarda ise “Vasilaki Seragiyoti” şeklinde anılmaktadır. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Vakfı Yayınları, II, Ankara 1996, 80. Kendisi hakkında fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. Diğer kefil Nikolaos Sullidis (Solidi Efendi) bankacı Hristaki Zağrafos'un mebusluktan istifa ederek Paris'e yerleşmesi üzerine (bkz. Meropi Anastassiadou, *XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Rumlar*, çev. İsmail Yerguz, Alfa Yayınları, İstanbul 2023, s. 199.) 16 Nisan 1877 tarihinde Meclis-i Mebusan azası seçilmiştir. Bkz. *Ceride-i Havadis*, no. 3370, 18 Nisan 1877, s. 4. Sullidis, özellikle 1877 Matbuat Nizamnamesi'nin mizah dergilerini yasaklayan maddesinin Meclis-i Mebusan'daki görüşmelerinde mizah dergilerini savunmasıyla öne çıkmıştır.

"(...) zabıta müdürü Kazım Bey Kasap'tan kefil istemiş, Kasap kefaletnameyi akrabasından birine mühürletmek üzere almış. O aralık İstanbul Rum mebusanı Serakiveti Bey Kazım Bey'in yanında imiş. Kazım Bey, Kasap ile Serakiveti Bey'in araları açık olduğuna bildiğinden bey'i iz'âc için Kasap'a 'Beyefendi size kefil olsun!' demiş. Kasap Efendi mütadî olan tavr-ı müstehziyâne ile 'Haddine mi düşmüş? Ben kaçacağım' demiş. Serakiveti Beyin kahramanlık damarı tutarak kefaletnâme'yi hemen imza etmiş. Kasap bunun üzerine 'latife etmiyorum hakikaten kaçacağım' diyecek olmuş ise de Serakiveti Bey mertliğini muhafaza etmiş (...)." ⁷⁰

Mehmet Ata ayrıca on beş günlük kefaletle çıkış süresinin başlamasından önce Kasap'a bir günlük izin verildiğini, o gün Kasap ile Galata'da gezdiklerini ve ayrılırken Kasap'ın kendisine; (...) *iki gün sonra on beş günlük ruhsat verileceğinden gelecek pazartesi günü büsbütün serbest bulunacağını* (...) ⁷¹ söylediğini belirtir.

Kasap'ın hapisneden çıkış ve İstanbul'dan kaçışına dair literatürde belirli bir tarih bulunmamaktadır. Ancak Menemenli Mehmet Rifat ile Namık Kemal arasındaki mektuplaşmalardan bir tarih tespiti mümkündür. Rifat Bey 11 Ekim 1877 tarihli mektubunda Namık Kemal'e Kasap'ın kaçtığını bildirmektedir ki Namık Kemal ise bu durumla ilgili düşüncelerini 15 Ekim 1877 tarihli mektubunda dile getirir. ⁷² Rifat Bey'in 11 Ekim 1877 tarihinden önce yazdığı son mektup 2 Ekim 1877 tarihli'dir. ⁷³ Buradan hareketle Kasap'ın kaçışının 2 Ekim-11 Ekim 1877 tarihleri arasında olması gerekmektedir. Mehmet Ata ise Kasap'ın Marsilya Fransız Posta Vapuru (Messageries Maritimes) ile kaçtığını belirtir. ⁷⁴ Fransız Posta vapurlarının İstanbul'dan Marsilya ve Lyon aktarmalı Paris seferlerini her çarşamba günü yaptığı ⁷⁵ düşünüldüğünde Teodor Kasap İstanbul'dan 3 Ekim 1877 Çarşamba günü ayrılmıştır.

Kasap'ın cezaevinde kaldığı süreye dair literatür "iki-üç ay" gibi bir zaman dilimini zikretmektedir. ⁷⁶ Ancak Kasap'ın hapis hayatının altı aya yakın olduğu görülmektedir. Hikmet Feridun Es'in aileye dayandırdığı bilgiye göre Kasap'ın kaçışına göz yumulmuştur. ⁷⁷ Olayların gelişim süreci bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Örneğin Mehmet Tevfik Osmanlı gazetesini 10 Ağustos 1877'de yayımlamasına karşın Kasap matbaasını dağıtmış ve *Nâsir*'i bir türlü yayımlamamıştır. Burada bir yayıncıya matbaasını satışa çıkarmışken yeni bir gazete imtiyazı verilmesi akıllara soru işareti getirmektedir. Ayrıca hükümet tarafından "ihsan" edilen 10.000 kuruş ile sıfırdan bir matbaa kurmanın imkansızlığı ⁷⁸ da şüpheleri kuvvetlendirmektedir.

2. Sürgün Yılları ve İstanbul'a Dönüş

Paris'e kaçan Teodor Kasap Osmanlı basınında bir tutuklama haberi ile tekrar gündeme gelir. İzmir Güm-rükçüsü Raşid Efendi'nin oğlu Ali Bey'in yani Ali Şefkatî'nin tutuklandığını yazan *Vakit* gazetesi tutuklamanın sebebini bilmediğini aktarır. Ancak bir rivayete göre Teodor Kasap Paris'te bir gazete kurmaya çalışmış ama

⁷⁰ Mehmet Ata, a.g.m., s.2.

⁷¹ Mehmet Ata, a.g.m., s.2. "15 günlük ruhsat" olayı için ayrıca bkz. Es, a.g.e., s.683-684.

⁷² Namık Kemal'in *Hususi Mektupları II*, s. 67-70. Nazım Paşa anılarında Teodor Kasap'ın Namık Kemal'den önce kefaletle serbest bırakıldığını belirtir ancak bu bilgi hatalıdır. Bkz. *Bir Devrin Tarihi*, s. 48

⁷³ Namık Kemal'in *Hususi Mektupları II*, s. 65.

⁷⁴ Mehmet Ata, a.g.m., s. 2. 19. yüzyılda Osmanlı karasularında faaliyet gösteren vapur kumpanyaları kaçakçılık konusunda etkin rol almaktadır. Özellikle insan kaçakçılığı konusunda kumpanyalar birbirleriyle rekabet halindedir. Bkz. Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 271-292

⁷⁵ "Messageries Maritimes", *La Turquie*, no. 224, 29 Eylül 1877, s. 3; no. 226, 2 Ekim 1877, s. 3, no. 230, 6 Ekim 1877, s. 3.

⁷⁶ Kabacalı, a.g.e., s. 52; Elfenbein, a.g.t., s. 169; Tarinas, "Kasapoğlu (Kasap), Theodore", s. 531; *Bir Devrin Tarihi*, s. 48.

⁷⁷ Es, a.g.e., s. 682-683.

⁷⁸ Namık Kemal ve arkadaşları 1872 yılında *İbret* gazetesini Aleksan Sarrafyan'dan aylık on beş lira ile kiralamışlardır. Bkz. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Yakup Öztürk, Kapı Yayınları, İstanbul 2019, s. 303. 19. yüzyılda 1 lira ortalama 100 kuruşa denk gelmektedir ki (Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.) bu hesap ile on bin kuruş 100 liraya tekabül eder.

yeterli parası olmadığı için başarılı olamamıştır. Ali Şefkati ile Kasap'ın ilişkisi üzerinden⁷⁹ gazete kurma meselesiyle ilgili mektuplaştıkları düşünülmektedir ve tutuklanmaya bu sebep olmuştur.⁸⁰ Kasap'ın ismini ikinci kez gündeme getiren ise *Lettres a Son Excellence Said Pacha* isimli kitabıdır.⁸¹ Türk Basın Tarihi literatüründe bu kitabın ismi ve "II. Abdülhamit ve devlet yönetimini ağır bir dille eleştirdiği"⁸² bilgisi dışında bir veri yoktur.

92 sayfadan oluşan kitap, II. Abdülhamit'in ilk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'ya hitaben yazılmış 15 mektuptan oluşmaktadır.⁸³ Kitap, Ali Suavi'nin Paris'te bulunduğu dönemde eserlerini basan Paris merkezli Victory Goupy matbaası tarafından 1.000 adet basılmıştır.⁸⁴ Mektupların muhatabı olan Eğinli Said Paşa, eğitimini Edinburg Üniversitesi ve İngiliz Kraliyet Askeri Akademisi'nde tamamlamış, Osmanlı-Rus savaşında Bahriye Nazırı ve Mabeyn Müşirliği görevlerini yerine getirmiş⁸⁵ önemli bir askerdir. Aynı zamanda Ahmet Fethi Paşa'nın damadı olması hasebiyle de "saraya yakın" bir zattır.⁸⁶ Teodor Kasap'ın Mithat Paşa'nın azli sonrası iki kez yüz yüze görüştüğü⁸⁷ Said Paşa, meşrutiyet taraftarı olmasının yanı sıra Mabeyn Feriki görevini II. Abdülhamit'in ıslahat arzusuna inancı sebebiyle kabul etmiştir.⁸⁸ Kasap'ın "dürüst bir adam, cesur bir asker ve iyi bir vatansever"⁸⁹ olarak tanımladığı Said Paşa'yı muhatap almasında görevi icabı II. Abdülhamit'e kolay ulaşabilmesi ve Kanun-i Esasi'ye 113. maddeyi ekleyen kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa'dan (Mahmut Cemalettin Paşa) nefret etmesinin⁹⁰ etkili olduğu söylenebilir.

Kasap mektupları kaleme alma amacını; "(...) yöneticilerin sayısız ihanetlerini ifşâ etmek (...) "⁹¹ ve "(...) majestelerinin yakın danışmanlarının karanlık faaliyetlerine ışık tutarak gerçeğin sesinin onun yüce kulaklarına ulaşmasını (...) "⁹² sağlamak şeklinde ifade eder. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Abdülaziz'in hal'ine giden sürecin dinamiklerini ortaya koymaya çalışır. Ali Paşa'nın ölümünden sonra kurulan Mahmut Nedim Paşa hükümeti ile devletin acizlik ve sarsıntının eline düştüğünü çünkü bu dönemde Rus siyasetine balıklama atlanıldığını, bürokrasinin çürüdüğünü, yolsuzluk ve zimmete para geçirmenin cezasız kaldığını⁹³ belirterek sorumlunun "kaygısız" Abdülaziz olduğunu söyler: "(...) mali kaynaklar çarçur edildi, devlet iflas

⁷⁹Teodor Kasap ile Ali Şefkati arasındaki ilişki patron-muharrir ilişkisine dayanmaktadır. Ali Şefkati, *İstikbal* gazetesinin başmuharrirliğini yapmış ve *Hayal*'de de yazılar yazmıştır. Bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 378.

⁸⁰Vakit, no. 737, 12 Kasım 1877, s. 1.

⁸¹Hikmet Feridun Es, Kasap'ın Paris'te "Türkiye'nin Mazisi, Hali ve İstikbali" isimli bir kitap yayımladığını belirtir. Bkz. Es, a.g.e., s. 684. Ancak bu bilginin doğruluğunu teyit edecek bir veri bulunmamaktadır. Fakat Mithat Paşa tarafından yayımlanmış "Memalik-i Osmaniyye'nin Mazisi ve Hal ve İstikbali" başlıklı bir makale bulunmaktadır. Bkz. BOA, Y. EE., nr. 79/61.

⁸²Kut, a.g.m., s. 474; Fahir İz, "Teodor Kasap", *Encyclopaedia of Islam*, IV, 681; Alparslan Oymak, *Osmanlı Mizahında Teodor Kasap (Diyoben, Çingiraklı Tatar ve Hayal Gazeteleri Üzerine Bir İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 9; Nalcioğlu, a.g.e., s. 352-353. Nalcioğlu bu bilgi için Samiha Ayverdi'yi kaynak göstermiştir. Ayverdi'nin eseri incelendiğinde kendi kaleme aldığı bir metinden ziyade Ahmet Rasim'in bir yazısını aktardığı görülmektedir ki bu metinde de Kasap'ın kitabıyla ilişkili bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Samiha Ayverdi, *Arkamızda Dönen Dolaplar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2012, s. 110-111.

⁸³Eserde 14 mektup numaralandırılmıştır. 15. mektup "Post-Scriptum" (baskı sonrası) başlığını taşımaktadır. Bkz. Cassape, a.g.e., s. 85.

⁸⁴Elfenbein, a.g.t., s.169-171. Literatürde Kasap'ın kitabı hakkında nispeten geniş bilgi aktaran eser Elfenbein'in çalışmasıdır. Ancak Elfenbein kitabın ismini "Yönetenlerin Hataları ve İhanetleri Konusunda Said Paşa Hazretlerine Mektuplar" şeklinde aktarır. Kitapta böyle bir ibare bulunmamaktadır. 1878 yılı bibliyografilerinde de bu ibareye rastlanmamıştır. Bkz. *Bibliographie de la France, Partie 1*, Bibliographie Officelle, Paris 1878, s. 71; *Bibliotheca Historica oder systematisch geordnete Übersicht der in Deutschland und dem Auslande auf dem Gebiete der gesammten Geschichte neu erschienenen Bücher*, Göttingen 1878, s. 131. Ayrıca bkz. *British Museum Catalogue of Printed Books*, William Clowes and Sons, London 1885, s. 50.

⁸⁵II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı 1876-1887, haz. Davut Erkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II, Ankara 2022, 1

⁸⁶II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı 1876-1887, s. 11.

⁸⁷Bu görüşmeler Kasap'ın ifadesine göre 6 Şubat ve 17 Şubat 1877 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Bkz. Cassape, a.g.e., s. 6-7.

⁸⁸II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı 1876-1887, s. 115.

⁸⁹Cassape, a.g.e., s. 4.

⁹⁰II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı 1876-1887, s. 14.

⁹¹Cassape, a.g.e., s. 3.

⁹²Cassape, a.g.e., s. 5.

⁹³Cassape, a.g.e., s. 9.

etti ve buna rağmen Saray'ın ihtişamı her zamankinden daha göz kamaştırıcı oldu (...).⁹⁴ Gelineen noktada halkın öfkesinin doruğa çıktığını belirten Kasap, çare olarak Abdülaziz'in hal edildiğini söyleyerek bu çarenin haklılığını da *"(...) aksi takdirde ulusal varlığımız tehlikeye girecekti (...)"*⁹⁵ cümlesiyle açıklar. Abdülaziz dönemini irdelemesinin sebebi olarak bugün halkın Abdülaziz devri ile II. Abdülhamit'in yönetimini karşılaştırılmaya başlanması olarak açıklar. Bu karşılaştırma her iki padişahın saltanatı altında yaşanan; sık sadrazam değişimi – ki II. Abdülhamit'in beş ayda üç sadrazam değiştirdiğini aktarır⁹⁶– memur atamalarınındaki tercihler – saray bekçi başının Edirne vilayetine vali yardımcısı atanmasını örnek verir⁹⁷– gazetecilerin yargılanması,⁹⁸ Saray'ın Babiâli'nin yetkilerini gasp etmesi,⁹⁹ ve adalet sisteminin yozlaşması¹⁰⁰ gibi unsurlar üzerinden ortaya konulur. İki dönem arasındaki benzerliğe dikkat çeken Kasap, bu sonucu padişahın yakın danışmanlarının *"beceriksizlikleri"*ne bağlar; *"(...) ona şöyle dediler; 'Efendim siz mutlak efendisiniz, size önerdiğimiz emirleri bize verin biz de sizin sorumluluğunuz altında sadık hizmetkarlar olarak zamanında yerine getirelim.' Majesteleri danışmanlarının ve rehberlerinin sevgisine ve bağlılığına güvenerek onlar kendisini yönlendirdikçe emir vermeye devam eder ve onlar da sorumsuz ilan edilen hükümdarın sorumluluğu altında bu emirleri mümkün olduğunca sadakatle yerine getirirler (...)"*.¹⁰¹ II. Abdülhamit'in tahta çıkışından itibaren kendi çıkarlarını korumakla ilgilendiklerini söylediği bu danışmanlar hakkında tehlike anında ortadan kaybolduklarını ve hükümdarın çöküşünü hisseder hissetmez ilk ihanet edenler olduklarını belirterek II. Abdülhamit'e hitaben; *"(...) talihsiz amcasının tam da bu nedenle ölüm anında makası elinden alacak bir dost eli bulamadığını asla unutmamalıydı (...)"*¹⁰² cümlesini sarf eder. Abdülaziz döneminde olduğu gibi artık yönetimin II. Abdülhamit'te değil danışmanların elinde olduğunu ifade eden Kasap, bu kişilerin basiretsizliklerinin en önemli göstergesinin Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaşananlar olduğunu da altını çizer.¹⁰³ Mithat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilip sürgüne gönderilmesinin de bu danışmanların kurduğu komplonun sonucu olduğunu¹⁰⁴ söyleyerek konuyla ilişkili olarak Mithat Paşa'nın azledilmesi için Rusya'nın bazı danışmanlara iki buçuk milyon sterlin rüşvet verdiği ve bu meblağın üç ya da dört kişi arasında paylaşıldığı söylentilerinin dolaştığını hatırlatır.¹⁰⁵ Kanun-i Esasi konusu da gündemindedir. Hükümet şeklinin değişimiyle beklentinin yönetimde hızlı ve radikal bir iyileşme sağlamak, halkın çektiği acılara son vermek, mali sistemi hızlı ve etkili bir şekilde reforme etmeye çalışmak olduğunu¹⁰⁶ belirten Kasap, Kanun-i Esasi'nin komisyon tarafından hazırlanan 112 maddelik taslağına Saray'ın eklediği 7 madde ile kaldırıldığı iddia edilen despotizmin yeniden kurulduğunu¹⁰⁷ ve beklentilerin boşa çıktığını söyler: *"(...) Osmanlı hükümetinin despotizmi daha da zarıfleştirmek için anayasal bir kisveye büründüğü her yerde söyleniyor; onu mükemmelleştirmek ve eşsiz kılmak için yapması gereken tek şey cumhuriyeti ilan etmek (...)"*.¹⁰⁸

⁹⁴Cassape, a.g.e., s. 11.

⁹⁵Cassape, a.g.e., s. 12.

⁹⁶Cassape, a.g.e., s. 27.

⁹⁷Cassape, a.g.e., s. 27.

⁹⁸Cassape, a.g.e., s. 28.

⁹⁹Cassape, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁰Cassape, a.g.e., s. 28.

¹⁰¹Cassape, a.g.e., s. 22-23.

¹⁰²Cassape, a.g.e., s. 16.

¹⁰³Cassape, a.g.e., s. 58-59.

¹⁰⁴Cassape, a.g.e., s. 38-39.

¹⁰⁵Cassape, a.g.e., s. 52.

¹⁰⁶Cassape, a.g.e., s. 24-25.

¹⁰⁷Cassape, a.g.e., s. 23-24.

¹⁰⁸Cassape, a.g.e., s. 26.

Hukuk konusunda yaşanan skandalları ise 5 ay hapis yatan Namık Kemal'in dava duruşması üzerinden aktarır.¹⁰⁹ Üç yıl hapis cezası alması ile sonuçlanan kendi davasına da değinerek, II. Abdülhamit'e yazdığı ve mahkemeye de sunduğu arzuhalin metnini aktardıktan sonra arzuhalinin ona mutlaka ulaştığını ancak padişahın kendisine merhamet göstermesine danışmanların engel olduğunu ve Mithat Paşa'nın azli sonrası *İstikbal* gazetesinde konuyla ilgili bir şey yazmamasını padişahın emirlerine itaatsizlik olarak gösterdiklerini düşündüğünü ima eder.¹¹⁰ II. Abdülhamit'in isim benzerliği nedeniyle "Pinti Hamid" oyunundan dolayı kendisine kızgın olduğu iddiasını da gündeme getirerek böyle bir şeyin hayal ürünü olduğunu belirtir: "(...) şanlı Osman hanedanının şehzadelerinin ne asil doğasında ne de eğitiminde tahta çıkar çıkmaz yatıştırmak için beş yıl boyunca nefret beslemek vardır. Talihsiz olan şey zaten hoşnutsuz olan halkın danışmanların sevimsiz hale getirdiği hükümdarı bir başka keyfi eylemle suçlamak için bahaneler araması ve ardından hayal güçlerinde abartarak bunu bir suç haline getirmek için her şeye sarılmalarıdır (...)." ¹¹¹

Mektuplarda yer alan ilginç konulardan birisi de Kasım 1876 tarihinde gerçekleşen V. Murat'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırma girişimidir. Pericles Stavridi, Polonyalı Jules, Mehmet ve Hüsnü Efendiler kadın kılığına girerek sabık hükümdarı ve oğlu Selahaddin Efendi'yi kaçırmak için Çırağan Sarayı'na girme girişiminde bulunmuş ancak amaçlarına ulaşmadan yakalanmışlardır.¹¹² Kasap bu olayın II. Abdülhamit'in danışmanları tarafından hazırlanmış bir komplo olduğunu ve şahısların bir gizli polis marifetiyle yönlendirildiğini belirtir.¹¹³ Bu iddiasını da iki husus üzerine temellendirir. Öncelikle dördü de sakallı ve bıyıklı olan şahısların güpegündüz bir hükümdarı kaçırmak için kadın kılığına girmelerinin akılla açıklanacak tarafı yoktur; "(...) Bu kılıkta, böyle bir zamanda ve böyle bir yerde bir horoz bile çalınamaz (...)" ¹¹⁴ İkinci husus ise şahısların altı ay hapis yattıktan sonra affedilmeleri¹¹⁵ ve gizli polisin ödüllendirilmesidir.¹¹⁶

Kitabın "Post-scriptum" başlıklı 15. ve son mektubu Aralık 1877 tarihlidir. Kars'ın düşman eline geçmesi ve Plevne'nin teslim oluşu sonrası kaleme alınan mektup şu ifadeler ile biter:

"(...) Majesteleri Sultan Abdülhamit'in danışmanlarının kendisini içine attığı uçurumdan çıkmasının tek yolu, ağabeyi lehine tahttan çekilmesidir. Bu büyük basiret ve derin siyaset hareketi onu milletiyle barıştıracak ve tüm dünyanın gözünde itibarını iade edecektir. Sultan Aziz'in kendi eliyle akıttığı kanı nasıl millete karşı işlediği hataları unutturduysa Sultan Abdülhamit Hazretlerinin yüce özverisi de halifeliği sırasında işlediği hataları affettirecektir. Kısacası Majestelerinin gerçek dostları haksız yere tahttan indirilen ağabeyinin ardından yasal olarak tahtta çıktığında ona her şeyden önce dalkavukluk zehrinden arınmış, uzun ve müreffeh bir saltanat dileyecek olanlardır."¹¹⁷

1877 yılı sonunda kitabın yayımlanmasından sonra Teodor Kasap'ın Avrupa'daki hayatına ilişkin literatürde sınırlı bilgi yer almaktadır. Hikmet Feridun Es, kitabın İstanbul'u kızdırdığını ve Saray'ın Fransa hükümetine müracaat ederek Kasap'ın iadesini istediğini, Fransa hükümetinin de durumu Kasap'a "fısıldaması" üzerine Paris'ten Napoli'ye geçtiğini ve burada Mısır Hidivi İsmail Paşa ile karşılaşarak onunla

¹⁰⁹Cassape, a.g.e., s. 75-77.

¹¹⁰Cassape, a.g.e., s. 83.

¹¹¹Cassape, a.g.e., s. 84.

¹¹²Konuyla ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Salahattin Efendi'yi Kaçırmak için Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar, *Belleten*, VIII/32, (1944), s. 589-597; Edhem Eldem, *V. Murad'ın Oğlu Selahattin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I, İstanbul 2019, 66-71.

¹¹³Cassape, a.g.e., s. 79.

¹¹⁴Cassape, a.g.e., s. 78.

¹¹⁵Cassape, a.g.e., s. 78. Dört şahsın serbest bırakılmalarına dair haber için bkz. *Basiret*, no. 2093, 15 Mayıs 1877, s.1.

¹¹⁶Cassape, a.g.e., s. 80.

¹¹⁷Cassape, a.g.e., s. 92.

çalıştığını aktarır.¹¹⁸ Es, ayrıca Kasap'ın "(...) *kâh Napoli'de kâh Londra'da, kâh Cenevre'de çıkardığı hemen her nüshası ayrı ayrı renkte kağıtlara basılmış gazetelerini el altından İstanbul'a (...)*"¹¹⁹ gönderdiğini de belirtir. Ancak 1879 yılına kadar Kasap'ın Avrupa'da kendi başına bir gazete yayımladığına ve Londra ile Cenevre'de bulunduğu ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.

1879 yılı Teodor Kasap ile Saray arasındaki "tatlı-sert" ilişkinin değiştiği yıldır. Değişimin sebebi ise 20 Mayıs 1878'de gerçekleşen Çırağan Baskını ve 8 Temmuz 1878'de Scalieri-Aziz Bey komitesinin ortaya çıkarılmasıdır. Başını Ali Suavi'nin çektiği, sayıları 150 ile 500 arasında değişen bir grup muhacir 20 Mayıs 1878 sabahı V. Murat'ı tekrar tahtta çıkarmak amacıyla Çırağan Sarayı'nı basmış ve bu girişim kanlı bir şekilde engellenmiştir.¹²⁰ 8 Temmuz 1878 tarihinde ise "fesat cemiyeti" toplantısı ihbarı üzerine Evkaf Nezareti memuru Aziz Bey'in evinin basılması sonucu V. Murat'ı tekrar tahtta geçirmeyi amaçlayan Scalieri-Aziz Bey komitesi meydana çıkarılmıştır.¹²¹ Aynı yıl içerisinde hedefinde II. Abdülhamit'in olduğu bu iki olayın en önemli sonucu Saray'ın olaylara yaklaşım tarzını değiştirmesidir. Eldem bu değişimi; Çırağan Baskını sonrası II. Abdülhamit'e karşı silah ve şiddetle saldırmaya hazır grupların var olduğu ve Scalieri-Aziz Bey komitesinin ortaya çıkarılmasının ardından kalabalık bir "hainler" çetesi imajının ortaya konularak V. Murat taraftarlarının kriminalize edilmesi¹²² şeklinde tanımlamaktadır.

1879 yılı Haziran ayında Teodor Kasap hakkında Saray tarafından bir soruşturma başlatılır.¹²³ Bu soruşturmanın sebebi ise Roma Sefareti'ne yapılan bir ihtilal ihbarıdır.¹²⁴ Bu ihbar üzerine Roma Sefareti'ne Napoli'de oldukları bilinen "fesadeden" Teodor Kasap ile Scalieri-Aziz Bey komitesinin ortaya çıkmasından sonra, önce Atina'ya geçerek komitenin önemli isimleri Scalieri ve Nakşifend Kalfa ile buluşup oradan da Napoli'ye geçen komite üyesi Ali Şefkati'nin ihtilalle bağlantılı olup olmadıkları ve Napoli ya da Roma'da "evrak-ı fesadeden" yayın yapıp yapmadıklarının araştırılması emredilmiştir.¹²⁵ Roma Sefareti'nin 22 Haziran 1879 tarihli telgrafında yapılan tüm çalışmalara karşın Kasap ve Şefkati'nin bulunamadığı belirtilerek isimlerini değiştirmiş olma ihtimaline karşın fiziki görünüşleri hakkında bilgi talebinde bulunulmuştur.¹²⁶ Bu talebe 26 Haziran 1879'da "(...) *Ali Bey'in orta boylu etine dolgunca seyrek kara sakallı bir adam olup çehresinde azıcık çiçek bozuğu olduğu ve Kasap'ın dahi kezâlik orta boylu etine dolgunca kara bıyıklı küçük gözlü az kirpikli beyaz yüzlü olduğu ve bıyıkları uzun olmayıp ağzına doğru kabarık bulunduğu (...)*"¹²⁷ bilgisiyle birlikte Ali Şefkati'nin fotoğrafı eklenerek cevap verilmiştir. 15 Temmuz 1879 tarihinde Roma Sefareti Napoli polisinin Teodor Kasap ile Ali Şefkati'yi bulamadığı bilgisini İstanbul'a iletir.¹²⁸ Bu soruşturma ve soruşturmaya sebep olan ihtilal ihbarından bir netice çıkmamıştır ancak aynı ihbar 1880 yılı başlarında bu kez Viyana Sefareti'ne yapılmıştır.¹²⁹ Kasap'ın Saray tarafından ihtilal şüphelisi olarak soruşturulmasında şüphesiz Eldem'in Çırağan Baskını ve Scalieri-Aziz Bey komitesi olayları sonrası tanımladığı "V. Murat taraftar-

¹¹⁸Es, a.g.e., s. 684-685.

¹¹⁹Es, a.g.e., s. 686.

¹²⁰Konu ile ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Va'kası", *Belleten*, VIII/29, (1944), s. 71-118; Cevdet Küçük, "Çırağan Va'kası", *DİA*, VIII, 306-309; Eldem, a.g.e., s. 79-84.

¹²¹Konu ile ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murat'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII/30, (1944), s. 245-328; Eldem, a.g.e., s. 89-90; Ahmet Kısa, *Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

¹²²Eldem, a.g.e., s. 103.

¹²³BOA, Y. PRK. HR., nr. 4/78, s. 8.

¹²⁴BOA, Y. A. HUS., nr. 163/107.

¹²⁵BOA, Y. PRK. HR., nr. 4/78, s. 8; BOA, HR.TO., nr. 95/21, s.5.

¹²⁶BOA, HR. SYS., nr. 1789/9, s. 2; BOA, Y. PRK. HR., nr. 4/78, s. 4.

¹²⁷BOA, HR. SYS., nr. 1789/9, s. 9; BOA, Y.PRK. HR., nr. 4/78, s. 7.

¹²⁸BOA, HR. TO., nr. 95/21, s.1.

¹²⁹BOA, Y. A. HUS., nr. 163/107.

larını kriminalize etme" olgusu etkilidir. Ayrıca Kasap'ın "firari"likten "ihtilalcı"liğe evrilmesinde Ali Şefkati unsuru da göz ardı edilmemelidir. Scaleri'nin II. Abdülhamit'in hekimi Spiridon Mavroyani'ye gönderdiği 28 Nisan 1879 tarihli mektuptan¹³⁰ Şefkati'nin Atina'da olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra Napoli'ye geçerek Kasap ile buluşmasının ardından ihtilal ihbarı yapılması ve soruşturmaya V. Murat taraftarı olan Kasap'ın da eklenmesi bu durumu desteklemektedir.

Napoli'de bir araya gelen Kasap-Şefkati ikilisi 26 Ekim 1879 tarihinde *İstikbal* gazetesini yayımlamaya başlarlar. Taş baskı ile hazırlanan gazete 2 sütuna 4 sayfa olarak düzenlenmiştir. Oldukça sade olan serlevhada gazetenin ismi, yayın tarihi ve numarası yer alır.¹³¹ Yayın tarihleri dikkate alındığında düzensizliğe rağmen haftalık bir yayın olmasının planlandığı söylenebilir.

Teodor Kasap'ın affedilmesinde eşinin vermiş olduğu arzuhal etkili olmuştur. Arzuhalde Kasap'ın iki yıldan beri Avrupa'da olmasından dolayı ailecek zor durumda kaldıkları, bu yüzden de affedilerek İstanbul'a gelmesine izin verilmesi talep edilmiş ve bu talep 22 Kasım 1879'da olumlu karşılanmıştır.¹³² *Stamboul* gazetesi 2 Aralık 1879 tarihli nüshasında Teodor Kasap'ın affedildiğini duyurur.¹³³ Literatürde Ebüzziya Tevfik'in II. Abdülhamit'e yazdığı bir arzuhal üzerine Kasap'ın affedildiğine dair bir bilgi yer almaktadır.¹³⁴ Tarihsiz olan bu arzuhalin Kasap'ın affedilmesi ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ebüzziya Tevfik arzuhalinde Napoli'de yayımlanan *İstikbal* gazetesinin bir an önce ortadan kalkması için "affedilmiş" Kasap'ın İstanbul'a "sür'atle avdeti"nin sağlanmasını talep etmektedir.¹³⁵ Affa uğrayan Kasap, 12 Aralık 1879'da "afv ü merhamet-i seniyye-i cenab-ı mülûkâneye nâil olmasından dolayı" teşekkürlerinin II. Abdülhamit'e sunulması için Roma Sefareti'ne başvurur ve teşekkür 14 Aralık 1879'da padişaha arz edilir.¹³⁶

Teodor Kasap'ın Napoli'de Ali Şefkati ile bir araya gelmesinden sonraki yaşantısına dair kısmen de olsa bazı bilgilere Napoli Şehbenderliği'nden Roma Sefareti'ne gönderilen raporlardan ulaşmak mümkündür. 19 Aralık 1879 tarihli bir rapora göre Kasap ile Şefkati Napoli'de aynı evi paylaşmaktadır.¹³⁷ 2 Ocak 1880 tarihli raporda ise ikilinin arasında bir gerilim olduğu ve Kasap'ın Şefkati'nin yanından ayrılarak başka bir adrese (Nico Consiglio No:1) taşındığı bildirilir.¹³⁸ 6 Ocak 1880 tarihli raporda ise eski Mısır Hidivi İsmail Paşa ile ilişkilerine dair bilgi yer alır. Rapora göre Kasap'ın söylediği iddia edilen "İstanbul'da Hidivin *İstikbal*'in yayımlanmasında hiçbir ilgisi olmadığına asla inanılmayacağı" cümlesi karşısında İsmail Paşa'nın buna ilişkin bir imayı bile kabul etmediği ayrıca gazetenin yayımlandığını öğrendiğinde adamlarından birisini göndererek bu iki "entrikacı"nın hemen şehri terk etmelerini istediğini söylediği aktarılmaktadır.¹³⁹

¹³⁰Eldem, *a.g.e.*, s. 104.

¹³¹Bkz. *İstikbal*, no. 1, 26 Ekim 1879, s. 1. *İstikbal* gazetesi için ayrıca bkz. Ahmet Kısa, "Jön Türk Neşriyatında Öncü Bir Gazete: *İstikbal* ve Ali Şefkati Bey", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/5, (2016), s. 3-24.

¹³²BOA, MB. İ., nr. 51/206; BOA, İ. HR., 280/17309. Ayrıca bkz. Bkz. Elfenbein, *a.g.t.*, s. 172; Büşra Tosun Durmuş, "İstanbul'un İlk Medya Patronları: Filip Şahinyan, Teodor Kasap, Basiretçi Ali ve Ahmet Mithat Efendi", *Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik, İstanbul Basın Tarihi*, haz. Belkis Ulusoy, Suat Gezgin, İBB Yayınları, I, İstanbul 2023, 168.

¹³³"Grace", *Stamboul*, 2 Aralık 1879, s. 1; *La Turquie*, no. 283, 3 Aralık 1879, s. 1.

¹³⁴Kut, *a.g.m.*, s. 474; Nalcioğlu, *a.g.e.*, s. 352-353.

¹³⁵BOA, Y. EE., nr. 15/84.

¹³⁶BOA, HR. TO., nr. 134/18.

¹³⁷BOA, HR. SYS., nr. 1826/8, s. 8.

¹³⁸BOA, HR. SYS., nr. 1826/13, s. 7. İstanbul tarafından Ali Şefkati'ye İstanbul'a dönmesi karşılığında mutasarrıflık teklif edildiği ve bu teklifi Şefkati'nin reddettiği bilinmektedir. Bkz. BOA, HR. SYS., nr. 1826/3. Benzer bir teklifin Teodor Kasap'a da yapılmış olması ve Kasap'ın da bunu kabul etmesi gerginliğin sebebi olabilir. Keza Hikmet Feridun Es'in aktardığı "(...) Aristidi Paşa, Avrupa'dan Kasap'ı İstanbul'a davet ederken burada memleket maarif ve irfanı namına yapılacak bazı büyük miyasta neşriyatın başında bulunmak üzere çağrıldığını da bildirmişti (...)" ifadeleri de bu teklifi doğrular niteliktedir. Bkz. Es, *a.g.e.*, s. 687. Ancak bu bilgiyi doğrulayan başka bir kaynak bulunmamaktadır.

¹³⁹BOA, HR. SYS., nr. 1826/13, s. 4.

Affedilen Kasap, İstanbul'a dönmek üzere 19 Ocak 1880 Pazartesi günü Napoli'den Messageries Kumpanyası vapuruyla hareket eder¹⁴⁰ ve 26 Ocak 1880 Pazartesi günü yaklaşık iki buçuk yıl aradan sonra İstanbul'a ayak basar.¹⁴¹

Teodor Kasap'ın İstanbul'a dönüşünden sonraki hayatına dair bilgiler, önce Saray'da seresvâbî muavinliğine atandığı,¹⁴² kısa süre sonra serkâtib-i hazret-i şehriyârî unvanıyla Saray kütüphanesine alındığı¹⁴³ ve ömrünün sonuna kadar burada görev yaptığı ile sınırlıdır. Bazı arşiv belgelerinden, onun geri kalan ömründeki bazı ayrıntılar hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Örneğin Sultan Hamid tarafından kendisine 30 Aralık 1881 tarihinde dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı verilmiştir.¹⁴⁴ Üç yıl sonra nişanı üçüncü dereceye yükseltilmiştir.¹⁴⁵ Teodor Kasap 1891 yılı Mayıs ayında sağlık sorunları yaşamış ve hava değişimi için ailesiyle birlikte Bursa'ya gitmiştir.¹⁴⁶ 1892 yılında yeni bir ev inşaatına başlamış ancak yeterli parası olmadığı için inşaatı tamamlayamadığından Saray'dan yardım istemiştir. Bir mimar kalfasına yaptırılan keşif neticesinde evin tamamlanması için 85.000 kuruş (850 lira) gerektiği tespit edilmiştir. Kasap 18 Eylül 1892 tarihli arzuhalı ile keşif sonucu ortaya çıkan meblağın çok fazla olduğunu kendisine 300 lira kadar bir meblağın yeterli olacağını daha önce de belirttiğini ve şimdiye kadar harcadığı paranın heba olmaması için konunun sonuçlandırılmasını talep etmiştir.¹⁴⁷

Teodor Kasap'a dair literatürde var olan çelişkili bilgilerden biri de ölüm tarihidir. Sicill-i Osmani Zeyli'nde Kasap'ın ölüm tarihi 1905 olarak verilmiştir.¹⁴⁸ Turgut Kut ise Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ölüm kütük defterini kaynak göstererek "Theodoros Serafım Kasapis" in 5 Haziran 1897'de,¹⁴⁹ Tarinas ise 13 Temmuz 1897'de öldüğünü belirtir.¹⁵⁰ Bununla ilgili doğru bilgiyi, onun nefes darlığı sebebiyle 25 Temmuz 1897 günü öldüğünü bildiren *İkdam*'ın haberinden öğrenmekteyiz.¹⁵¹ 1891 Mayıs ayında hava değişimine ihtiyaç duymasını sağlayan sağlık sorununun nefes darlığı olması da ihtimal dahilindedir. Teodor Kasap'ın hastalığının seyrine dair çıkarım yapabilmeyi sağlayan bir diğer kaynak ise maaş defteridir. Rumi 1313 tarihli maaş defterine göre "Kitâbet odası memuru Teodor Efendi"nin Mayıs 1313 (Mayıs-Haziran 1897) ayı maaşını oğlu Aleko Kasap tahsil etmiştir.¹⁵² Buradan hareketle Kasap'ın sağlık sorunlarının vefatından önceki birkaç ayda çalışmasına engel oluşturacak kadar ağırlaştığını söylemek mümkündür.

¹⁴⁰BOA, Y. A. HUS., nr. 163/68.

¹⁴¹*Stamboul*, 27 Ocak 1880, s. 1; *La Turquie*, no. 20, 27 Ocak 1880, s.1. bazı kaynaklar Kasap'ın İstanbul'a geliş tarihini 1881 olarak aktarmaktadır. Bkz. Kut, a.g.m., s. 474; Tarinas, "Kasapoğlu (Kasap), Theodore", s. 531. Bu tarihin tashih edilmesi gerekmektedir. Ayrıca Ebüzziya'nın arzuhalinin de 22 Kasım 1879 ile 19 Ocak 1880 arasında tarihlendirilmesi mümkündür.

¹⁴²Es, a.g.e., s. 687; Til, a.g.e., s. 541.

¹⁴³Es, a.g.e., s.688; Tarinas, "Osmanlı Devri İstanbul ve İzmir Rum Mizah Basını", s. 128; Kut, a.g.m., s. 474.

¹⁴⁴BOA, MB. İ., nr. 89/1. Ayrıca bkz. Tosun Durmuş, a.g.m., s. 168.

¹⁴⁵BOA, İ. DH., nr. 934/73992.

¹⁴⁶BOA, Y. PRK. AZJ, nr. 19/20.

¹⁴⁷BOA, Y. MTV, nr. 66/54.

¹⁴⁸Mehmet Zeki Pakalın, "Teodor Kasap", *Sicill-i Osmani Zeyli*, haz. Ali Aktan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII, Ankara 2009, 46. İhsan Sungu çalışmasında 1905 tarihini zikretmemesine karşın çalışmanın başlığında bu tarih yer almaktadır. Bkz. Sungu, a.g.m., s. 37-40.

¹⁴⁹Kut, a.g.m., s. 474-475.

¹⁵⁰Tarinas, a.g.m., s. 128.

¹⁵¹"Mabeyn-i Hümayun mütercimlerinden ve Kütüphane-i Hümayun memurlarından Teodor Kasap Efendi birkaç seneden beri muzdarip olduğu diyk-ı sadr illetinden müte'essiren altmış üç yaşında olduğu halde geçen Pazar günü vefat edip Beşiktaş kabristanında defnolunmuştur." (*İkdam*, no. 1087, 28 Temmuz 1897, s. 3). Literatürde zikredilen üç tarih içerisinde Tarinas'ın doğru tarihi tespit ettiğini söylemek mümkündür. 25 Temmuz 1897 tarihi Rumi Takvim'de 13 Temmuz 1313 tarihine denk gelmektedir. Tarinas'ın tespit ettiği tarihin Rumi tarih olduğu ve Miladi tarihe çevirmediği söylenebilir.

¹⁵²BOA, HH. d., nr. 6861.

Sonuç

Osmanlı topraklarında 1870 yılında başlayan Türkçe mizah basını serüveni içerisinde Teodor Kasap ayrıcalıklı bir yerde durmaktadır. *Diyojen* ile başlayıp *Çingiraklı Tatar* ile devam eden ve *Hayal* ile son bulan yayıncılık hayatında Kasap, mizah dergiciliği standartlarını belirleyen isimlerden birisi olması hasebiyle Türk Basın Tarihi açısından önemli bir figürdür.

Teodor Kasap'ın 29 Mart 1877 tarihinde cezaevine girmesinden 3 Ekim 1877 tarihinde İstanbul'dan kaçışına kadar geçen süre zarfında hem Kasap hem de Türk Basın Tarihi açısından yaşanan en önemli olay kuşkusuz hem Türkçe hem de Türkçe dışı mizah dergilerinin kapanmasıdır. II. Abdülhamit döneminde Osmanlı coğrafyasında mizah dergisi yayımlanmasına izin verilmemesine karşın yurtdışında önemli bir muhalif basın gelişmiştir. Tam olarak bu sürecin müsebbibi olmasa da Temmuz 1877 tarihinde Osmanlı topraklarında mizah dergilerinin sahneden çekilmesinde Kasap'ın dava sürecinin nispeten etkili olduğu iddia edilebilir ki Ahmet Mithat Efendi'nin konuyla ilgili ifadeleri bu iddiayı desteklemektedir. Cezaevinde geçirdiği altı aylık süreci Kasap'ın hayatı açısından mücadele dönemi olarak tanımlamak mümkündür. İstinaf süreciyle özgürlüğü için savaşıırken bir yandan dergisi *Hayal*'i de yayımlamak için mücadele vermektedir. Önce İstinaf Mahkemesi'nin cezasını onaması ardından da dergisini kapatmayı kabul edişi Kasap'ın iki cephede de mücadeleyi kaybettiğini göstermektedir. Bu dönemin Teodor Kasap'ın kişisel tarihi açısından önemi ise *Hayal*'in 30 Haziran 1877'de son nüshası ile Türkçe mizah dergisi yayıncılığının sona ermesidir. Bu dönemdeki bir diğer gelişme ise Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin askıya alınışıdır.

Paris'e kaçışıyla başlayan Kasap'ın "fırari"lik hayatını Türk Basın Tarihi açısından önemli kılan unsur ise bu dönemde kaleme aldığı kitaptır. Türk Basın Tarihi literatürü tarafından neredeyse hiç ele alınmamış bu kitap II. Abdülhamit yönetimi karşısında yurtdışında gelişen muhalefetin düşünsel iklimini anlama noktasında önemli bir kaynaktır. Kasap'ın kişisel tarihi açısından ise bu eser onun İstanbul'un gözünde "ihtilalci"liğe evrilmesini sağlayan vesikadır. Sabık hükümdar V. Murat taraftarlığını yayımladığı eseri ile net bir şekilde ortaya koyması, İstanbul'da V. Murat taraftarlığını gönül bağlılığından fiiliyata dönüştüren Çırağan Baskını ve Scalieri-Aziz Bey komitesi gibi girişimlerden sonra Kasap'ı bir anlamda siyasi bir karaktere dönüştürmüş ve kalem yerine silah tutabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir. Bu ihtimali güçlendiren bir diğer olgu ise Ali Şefkati ile Napoli'de yayımlamaya başladıkları *İstikbal* gazetesidir. Düzenli bir yayın periyodu yakalayamamasına karşın gazete II. Abdülhamit'e karşı muhalefetin önemli bir parçası haline gelmiştir.

26 Ocak 1880 tarihinde İstanbul'a dönen Teodor Kasap'ın tekrar yayıncılığa başlamaya dair planları olma ihtimali yüksektir. Hatta böyle bir teklif ile yurda dönüş kararı almış dahi olabilir. Ancak ömrünün sonuna kadar Saray kütüphanesinde matbaacılıktan ve gazetecilikten uzak bir hayat geçirmiştir.

25 Temmuz 1897'de vefat eden Teodor Kasap'ın 63 yıllık hayatının neredeyse 20 yılını şekillendiren olgunun II. Abdülhamit ile ilişkisi olduğu söylenebilir. 1873 yılında Pinti Hamit oyunuyla başlayan süreç 1877 yılında dava süreci ve 1880'den sonra da kütüphaneciliğini yapması ile devam etmiştir. Özellikle hayatının son 17 yılı Teodor Kasap'ın hem kişisel tarihi hem de yayıncılık serüveni açısından "suskunluk" dönemidir ki bu dönemde bir anlamda hayatının önemli bir kısmını şekillendiren II. Abdülhamit'in iktidarına ve iradesine teslim olmuştur. Kasap'ın kişisel tarihinin son 17 yılının genel seyrini II. Abdülhamit döneminde muhalefeti pasifize etme siyasetinin bir örneği olarak göstermek mümkündür.

Türk Basın Tarihi açısından Teodor Kasap özelinde söylenebilecek bir diğer husus ise ilgili literatürde olgusal bilgilerin güvenilir olmadığı ve bu bilgilerin soruşturulmadan tekrarlandığıdır. Bu durumun doğurduğu en temel sonuç ise yanlış ve eksik bilgilerin yapılan her çalışma ile kemikleşmesi ve bir anlamda kanona dönüşmesidir. Var olan bilginin birebir tekrarlanması başta güvenilirlik sorunu yaratmasının yanı sıra belli olguların ve kaynakların göz ardı edilmesine de yol açmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Gökhan Demirkol (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Sinema Televizyon Bölümü, Çankırı, Türkiye
	0000-0003-0672-0992 gokhand06@yahoo.com

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.): 1789/9; 1826/8; 1826/13.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 95/21; 134/18.

Hazine-i Hassa Hassa Defterleri (HH. d.): 6861.

İrade Dahiliye (İ. DH.): 752/61399; 934/73992.

İrade Hariciye (İ. HR.): 280/17309.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB. İ.): 51/206; 89/1.

Satın Alınan Evrak Cahit Baysun Evrakı (HSD. CB.): 2/9.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ): 19/20.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.): 79/61; 15/84.

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.): 4/78.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.): 163/107; 163/68.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV): 66/54.

Süreli Yayınlar

Basiret.

Ceride-i Havadis.

Gazette de Lorraine.

Hayal.

İkdam.

İstikbal.

Kölnische Zeitung.

L'indépendant.

La Figaro.

La France.

La Turquie.

Le Charivari.

Le Gaulois.

Le Temps.

Münchener Tagblatt.

Schwäbischer Merkur.

Stamboul.

Takvim-i Vekayi.

The Bradford Daily Telegraph.

The Manchester Courier.

The Western Times.

Vakit.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılap*, Takvim-i Vekayi Matbaası, II, İstanbul 1295.

Anastasiadou, Meropi, *XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Rumlar*, çev. İsmail Yerguz, Alfa Yayınları, İstanbul 2023.

Ayverdi, Samiha, *Arkamızda Dönen Dolaplar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2012.

Balta, Evangelia, *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, çev. Ayşe Nihal Akbulut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Bibliographie de la France, Partie 1, Bibliographie Officelle, Paris 1878.

Bibliotheca Historica oder systematisch geordnete Übersicht der in Deutschland und dem Auslande auf dem Gebiete der gesammten Geschichte neu erschienenen Bücher, Göttingen 1878.

Bir Devrin Tarihi, Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa'nın Hatıraları, Arba Yayınları, İstanbul 1992.

Birinci, Ali, *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

British Museum Catalogue of Printed Books, William Clowes and Sons, London 1885.

Cassape, Theodore, *Lettres a Son Excellence Said Pacha, general de divison, chef de la maison militaire de sa majesté impériale le Sultan Abd-ul-hamid II, ministre de la marine impériale ottomane, directeur des écoles impériales militaires, etc. Premiere lettre*, Imp. Victor Goupy, Paris 1877.

Çapanoğlu, M. Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1970.

Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*, Adam Yayınları, İstanbul 1986.

Demirkol, Gökhan, "Zincirli Hürriyet: Teodor Kasap'ın Kanun-i Esasi ile İmtihanı", *Belgi Dergisi*, sayı 25 (2023), 209-233.

"Dersaadet'te ve Memalik-i Şahanede tab' ve neşr olunan her nev'i gazete ve evrak-ı havadis-i mülkiye ve politikiyye tab' ve neşri hakkında bu kere tanzim olunan nizamnamedir", *Düstur*, Tertip I, II, s. 220-226.

Durmuş, Büşra Tosun, "İstanbul'un İlk Medya Patronları: Filip Şahinyan, Teodor Kasap, Basiretçi Ali ve Ahmet Mithat Efendi", *Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik*, İstanbul Basın Tarihi, haz. Belkıs Ulusoy, Suat Gezgün, İBB Yayınları, I, İstanbul 2023, s. 152-185.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Yakup Öztürk, Kapı Yayınları, İstanbul 2019.

Eldem, Edhem, *V. Murad'ın Oğlu Selahattin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I, İstanbul 2019.

Elfenbein, Madeleine, *No Empire for Old Men: The Young Ottomans and the World, 1856-1878*, The University of Chicago, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago 2017.

Erdem, Yahya, "Basın ve Sansür: Hayal'in Tatilleri", *Müteferrika*, sayı 14 (1998), 3-30.

Es, Hikmet Feridun, *Tanımadığımız Meşhurlar*, haz. Selçuk Karakılıç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Gallage, A., *Two years of the Eastern Question Vol. II*, Samuel Tinsley, London 1877.

Gedeon, Manouil, *Bir Tarihinin Notları 1800-1913*, Atina 1932.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Vakfı Yayınları, II, Ankara 1996.

II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı 1876-1887, haz. Davut Erkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II, Ankara 2022.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005.

İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara 1943.

İz, Fahir, "Teodor Kasap", *Encyclopaedia of Islam*, IV, 681-682.

Jeltjakov, A. D., *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990.

"Kanun-i Esasi", *Düstur*, Tertip I, IV, s. 4-20.

Kısa, Ahmet, "Jön Türk Neşriyatında Öncü Bir Gazete: İstikbal ve Ali Şefkati Bey", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII, sayı 5, (2016), 3-24.

- _____, *Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Koloğlu, Orhan, *Türkiye Karikatür Tarihi*, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kut, Turgut, "Teodor Kasap", *DİA*, XL, 473-475.
- Kutay, Cemal, *Nelere Gülerlerdi?*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Küçük, Cevdet, "Çırağan Vak'ası", *DİA*, VIII, 306-309.
- Mildanoğlu, Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Nalcioğlu, Belkis Ulusoy, *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu 1828-1878*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Namık Kemal'in Husûsi Mektupları II, haz. Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Oymak, Alparslan, *Osmanlı Mizahında Teodor Kasap (Diyojen, Çingiraklı Tatar ve Hayal Gazeteleri Üzerine Bir İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Özdiş, Hamdi, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Teodor Kasap", *Sicill-i Osmani Zeyli*, haz. Ali Aktan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII, Ankara 2009.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Sungu, İhsan, "Teodor Kasap (1835-1905)", *Müteferrika*, sayı 14, (1998), 37-40.
- _____, *Namık Kemal*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Tanör, Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, I, İstanbul 1985, 10-26.
- Tarinas, Stranis, "İstanbul'daki Türk Gazetelerinin Yunanlı Editörleri ve Gazetecileri", *Yunan Basını 1784'ten Günümüze, Tarihsel ve Kuramsal Yaklaşımlar, Uluslararası Konferans Bildirileri*, ed. Loukia Droulia, Atina 2005, s. 126-134.
- _____, "Kasapoğlu (Kasap), Theodore", *Yunan Basın Ansiklopedisi 1784-1974*, II, Atina 2008, 529-531.
- _____, "Osmanlı Devri İstanbul ve İzmir Rum Mizah Basını", *Kebikeç*, sayı 50 (2020), 125-142.
- Til, Enis Tahsil, *Gazeteler ve Gazeteciler*, haz. İbrahim Şahin, Cümle Yayınları, Ankara 2015.
- Uygun, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Va'kası", *Belleten*, VIII, sayı: 29, (1944), 71-118.
- _____, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII, sayı: 30, (1944), 245-328.
- _____, "Beşinci Murad ile Oğlu Salahattin Efendi'yi Kaçırarak için Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten*, VIII, sayı: 32, (1944), 589-597.

Kaynak Kişiler

Zakarya Mildanoğlu, Görüşme tarihi: 02.02.2024.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

İstanbul Fransız Ticaret Odası'na Göre Osmanlı Devleti'nde Yerli İpek Böceği Tohumu Üretimi ve Rekabet (1890-1912)

Indigenous Silkworm Egg Production and Competition in the Ottoman Empire
According to the Istanbul French Chamber of Commerce (1890-1912)

Toroshan Özdamar¹

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Öz

Fransız menşeli ipek böceği tohumları, 1870'lerden itibaren Osmanlı ipek böceği tohumu piyasasına hâkim olmuştur. Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde Düyûn-ı Umûmiyye tarafından yürütülen yerli ipek böceği tohumu üretim çalışmaları, yerli tohumların Fransız tohumları ile olan rekabeti ve ihracatı gibi hususlar, İstanbul Fransız Ticaret Odası raporları temel alınarak incelenmiştir. Sonuç olarak, Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bursa bölgesinde yürüttüğü yerli tohum üretim çalışmaları, Fransız sermayesinin tepkisini çekmiştir. Bağdat beyazı olarak da adlandırılan Bursa üretimi yerli ipek böcekleri, verim olarak çok başarılı olmuştur. Dolayısıyla hem Osmanlı dâhilinde hem de İran, Kafkasya, Türkistan gibi dış pazarlarda Fransız menşeli sarı ipek böceklerinin en büyük rakibi haline gelmiştir.

Abstract

French silkworm eggs dominated the market in Ottoman silkworm cocoon production centers since the mid-nineteenth century. This study examines the indigenous silkworm egg production efforts of the Ottoman Public Debt Administration (OPDA) in the last period of the Ottoman Empire, the competition of indigenous silkworm races with French silkworm races, and their exports based on the reports of the French Chamber of Commerce in Istanbul. As a result, OPDA's efforts to produce indigenous eggs in the Bursa region attracted the reaction of the French capital. Bursa silkworm eggs, also called Baghdad white, achieved great success in terms of yield in a short period of time. Consequently, they became the main competitor of the French yellow silkworm both within the Ottoman Empire and in foreign markets such as the Iran, Caucasus, and Turkestan.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti • Fransa • Bursa • Suriye • İran • İpek Böceği Tohumları.

Keywords

Ottoman Empire • France • Bursa • Syria • Iran • Silkworm Eggs.

“ Atıf | Citation: Özdamar, Toroshan. "İstanbul Fransız ticaret odası'na göre osmanlı devleti'nde yerli ipek böceği tohumu üretimi ve rekabet (1890-1912)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 184-209. <https://doi.org/10.26650/iutd.1601095>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Özdamar, T.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Toroshan Özdamar tozdamar@ksu.edu.tr

Extended Summary

After the silkworm diseases that spread to the Ottoman provinces after the 1860s, the indigenous Baghdad white silkworms began to disappear. Consequently, healthy yellow silkworm eggs were imported to the Ottoman Empire from the Var, Alpes-Maritime, and Corsica regions of France. Due to their compatibility with the prevailing climatic conditions in the Ottoman Empire and their capacity to produce high yields of cocoons, the French yellow silkworm race came to dominate the market for silkworm eggs between the years 1880 and 1890. However, Ottoman Public Debt Administration (OPDA), the Ottoman authority responsible for the collection of silk taxes, initiated initiatives aimed at the reproduction and popularization of the indigenous Baghdad race of silkworm eggs. However, these efforts posed a threat to the interests of French silkworm egg producers and traders, who had secured a significant market share in the Ottoman Empire. Consequently, the French capital, which constituted the most significant actor within the Ottoman silk industry, and OPDA became rivals in the production of silkworm eggs. This rivalry can be observed in the reports published by the French Chamber of Commerce and the Lyon Silk Merchants Association. In particular, the *Revue Commerciale du Levant*, a monthly bulletin of the French Chamber of Commerce in Istanbul, which published reports from its members and French consular staff operating in the major commercial centers of the Ottoman Empire, frequently mentioned this rivalry. This study addresses matters pertaining to the response of French merchants to the OPDA silkworm egg production initiatives and the competition between indigenous and French silkworm eggs in the domestic and foreign markets. It is based on the *Revue Commerciale du Levant* bulletin.

In order to facilitate the development and popularization of indigenous silkworm egg production, the OPDA initially established the Bursa School of Sericulture (Bursa Harîr Dâruttalîmi). Those who received diplomas from the school and the incentives offered by the Ottoman government saw a significant increase in the amount of indigenous silkworm eggs used in Bursa and Izmit, two regions with a high production of cocoons. At the time of the founding of the Bursa School of Sericulture in 1888, the proportion of native Bursa silkworm eggs of the Baghdad white race used in the aforementioned regions was only 20%. However, by 1890, this figure had reached 65%, and by 1896, it had reached 98%. Consequently, the market share of French silkworm eggs in Bursa and Izmit was effectively negligible. In the Aleppo, Beirut, and Damascus provinces, the second largest silk production center and the largest silkworm egg market of the Ottoman Empire, the use of indigenous silkworm eggs never reached the desired levels, remaining at approximately 10-15% of the total. In the aforementioned provinces, which the French merchants designated as the Syrian region, it can be posited that both physical and political factors contributed to the underutilization of indigenous silkworm eggs. One of the main physical reasons is that indigenous silkworms consume more mulberry leaves than French silkworms. In addition, the raw silk factories of the region were very conservative in spinning cocoons produced from French yellow silkworms. Political factors are associated with the influence of France in the region. It is a historical fact that the region, especially around Beirut, was perceived as a natural area of political expansion for the French. It can be surmised that this fact was instrumental in exempting the region from silkworm eggs regulations and practices. As a matter of fact, even though the OPDA was engaged in activities such as the promotion of mulberry cultivation in the region, it is understood that it did not make intensive efforts in the use of indigenous races.

Bursa region became a leading exporter of silkworm eggs during this period. Especially after 1895, more than half of the silkworm eggs produced in the Bursa region were exported to Iran, Caucasus and Turkestan. Before the introduction of Bursa silkworm eggs, one of the most important suppliers of these regions was France. Therefore, Bursa silkworm eggs became the biggest competitor of French silkworm eggs not only in the domestic market but also in Iran, the Caucasus and Turkestan. Bursa producers exported an average of 400.000 boxes of eggs to these regions annually with an estimated value of 2.500.000 francs. It should be noted that these figures do not include possible unregistered exports from eastern Anatolia, where OPDA control was weak. Thus, even with their exports to the Caucasus and Turkestan alone, Bursa producers reduced the volume of trade in French silkworm eggs. On the other hand, it should be noted that French merchants in Bursa acted as intermediaries in exports to these regions.

French merchants, who were the dominant element in the Ottoman silk industry, showed different reactions to indigenous silkworm egg production. The French operating in the Bursa and Izmit regions recognized that indigenous eggs increased cocoon yields and thus raw silk production. They also established companies producing indigenous silkworm eggs in the region and started to earn income from the egg trade. The French operating in Aleppo, Beirut and Damascus provinces, on the other hand, were prejudiced against indigenous silkworms and criticized the work of the Ottoman government and OPDA. They even believed that OPDA was harming French interests in the Ottoman silk sector.

In the end, OPDA's efforts to produce indigenous silkworm eggs, supported by the Ottoman government, were successful and made the Ottoman Empire an important actor on a global scale. Nevertheless, it would not be inaccurate to assert that OPDA, which in our economic history is often discussed with concepts such as imperialism and resource exploitation, created a new resource for the Ottoman finance and farmers, at least in this sector, rather than exploitation.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıldan itibaren önemli bir iş kolu haline gelen ipek sektörü küresel iktisadi gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ticaret sermayesiyle bütünleşmiştir. Bu bütünleşmeyi daha iyi kavramak için Osmanlı Devleti'nin iktisadi dönüşümünden bahsetmek gerekmektedir.

İktisadi faaliyetlerin büyük ölçüde devlet kontrolünde olduğu geleneksel Osmanlı iktisadi anlayışı,¹ XVI. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkıp Sanayi Devrimi öncesinde olgunlaşan kapitalist dünya ekonomik sistemi karşısında aşamalı olarak çözülmüştür.² Sanayi Devrimi'nin hızlandırdığı sermaye birikiminin liberal girişimleri desteklemesi ve İngiltere ile 1838'de imzalanan Baltalimanı Muahedesi'ni takip eden süreçte Osmanlı Devleti, kapitalist dünya ekonomisine ham madde sağlayan çevre bölge halini almıştır.³ Baltalimanı Muahedesi ve sonraki süreçte diğer Batılı devletlerle imzalanan ticaret sözleşmeleriyle yed-i vâhid uygulamasının ipek dâhil olmak üzere zirai ürünleri getirdiği ihracat kısıtlamaları kaldırılmış, Avrupa mamûl mallarının Osmanlı iç piyasasına yayılımı kolaylaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın temel ihracat malları maden ve ipekli kumaşlar gibi mamûl-yarı mamûl ürünler iken XIX. yüzyılda pamuk başta olmak üzere ham madde niteliğindeki zirai ürünler olmaya başlamıştır.⁴

Osmanlı ipek sektörü açısından incelendiğinde bu dönemde el emeğine dayalı ipek dokumacılığının, seri üretim ucuz Avrupa kumaşları karşısında gerilemeye başladığı ve sektörün ham madde üretimine yöneldiği görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak 1800'lerin başında faal ipekli kumaş dokuma tezgâhı 200 civarındayken 1860'a gelindiğinde 42'ye düşmüştür.⁵ Zira Fransa başta olmak üzere Avrupa'daki makineleşmiş ipek sektörü, Bursa ipekli kumaşlarından ziyade ham ipek talep etmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Fransız sermayesi, ipek sektörünün Avrupa'daki önemli merkezlerinden olan Lyon ipek sanayisinin ihtiyaç duyduğu kalitede ipek üretiminin yapılabilmesi için 1840'lardan itibaren Bursa başta olmak üzere Selanik ve Beyrut'ta buhar gücüyle işletilen modern filatürler, yani ipek böceği kozasından iplik eğirme tesisleri kurmuş ve girişimcileri desteklemiştir. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ipek sektörü, kapitalist üretimin en büyük özelliklerinden olan iş bölümü eksenli üretimin bir parçası olarak Lyon dokuma sanayisinin ham ipek tedarikçisi olmuştur.⁶ Osmanlı'nın dış ticaret rakamları incelendiğinde bu durumun bir yansıması olarak ihracatta ham ipeğin ikinci sıraya kadar çıktığı görülmektedir. Ayrıca Fransa'ya yapılan

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 41-46; Rifat Önsoy, *Tazminat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 3.

² Immanuel Wallerstein-Hale Decdeli-Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (1983), s. 41-54. Sermayenin belirli bir bölgede yoğunlaşmasına dayanan kapitalist dünya ekonomisi sistemi, Wallerstein'in modern dünya sistemi analizinin temelini oluşturmaktadır. Buna göre dünya; sermaye ve teknolojiye öncülük eden merkez, merkeze kaynak sağlayan çevre ve hem merkez hem çevre özelliği gösteren yarı-çevre olarak üç ana yapıdan oluşmaktadır. Wallerstein'a göre Osmanlı Devleti, zamanı tam olarak kestirilemese de, çevre özelliği gösteren yani kapitalist dünya ekonomisinin merkezi olan Batı Avrupa'ya ham madde sağlayıp mamûl madde satın alan çevre ülke özelliği göstermektedir. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840s*, University of California Press, California 2011, s. 151. Ayrıca bkz. Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II/3 (1979); Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, VIII/3 (1985).

³ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra 1998, s. 143; B. Ali Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, XXXIV/266 (2010), s. 72, 97; Toroshan Özdamar, "Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi", *Belleten*, LXXXVIII/313 (2024), s. 937; Toroshan Özdamar, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022, s. 1-3.

⁴ Özgür Teoman-Cumali Bozpinar, "Osmanlı İmalat Sanayisinde Sermayenin Kurumsallaşması Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Business and Economics Research Journal*, XI/4 (2020), s. 1021; Derviş Tuğrul Koyuncu-A. Mesud Küçükkalay, "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII/48 (2016), s. 173.

⁵ Özgür Teoman-Cumali Bozpinar, "The Development of the Silk Industry in the Ottoman Bursa: An Analysis of Periodization", *Gazi Akademik Bakış*, XV/30, (2022), s. 170.

⁶ Murat Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2, s. 150-151; Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010, s. 45-48; Ayhan Aktar, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul 1990, s. 160; Cafer Çiftçi, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koz Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/24 (2013), s. 3-4.

ihracatta ham ipek %25'lik hacme sahip olmuştur. Diğer taraftan Fransa'dan yapılan ithalatla ise en önemli kalemler ipekliler dâhil olmak üzere dokuma ürünleri olmuştur.⁷ Binaenaleyh Fransa'ya ham ipek ihraç edip ipekli mensucat ithal edildiğinden Osmanlı Devleti'nin ipek sektörü özelinde çevre bölge konumuna dönüştüğü söylenebilir. Bu dönüşüme paralel olarak İstanbul Fransız Ticaret Odası ile ona bağlı Bursa Komitesi gibi meslek örgütleri, Osmanlı ipek sektöründeki Fransız sermayesinin savunucusu ve yönlendiricisi olarak kurumsallaşmaya başlamışlardı.⁸ Nitekim Fransa'yı kasıp kavuran ipek böceği hastalıkları, ham ipek üretiminin hızla arttığı bir dönemde Bursa başta olmak üzere tüm Osmanlı vilayetlerine sirayet etmeye başlamıştı.

Osmanlı ipekçiliği 1860'lara kadar çoğunlukla, Bağdat cinsi olarak bilinen büyük, soluk beyaz ipek böceği ırkına dayanmakta olup bu cinsin kozalarından eğrilen ham ipek, Avrupa ipekli sanayisinde büyük rağbet görmekteydi.⁹ Fakat XIX. yüzyılın ortalarında Fransa'da ortaya çıkan ve Osmanlı topraklarına kadar yayılan pebrine (karataban) ve flacherie (baygınlık) hastalıkları, ipek böceklerine büyük zarar vermişti. İpekböceklerinin derilerinde siyah lekeler halinde ortaya çıkan ve böceğin ipek üretimini engelleyen bu parazit hastalıkları, böceğin yumurtalarına da sirayet ederek verim kaybını bir sonraki nesle aktarmaktaydı.¹⁰ Öyle ki, Bursa'nın 1855'te 4,5 milyon kilogram olan ipek böceği kozası üretimi 1860'larda 2 milyon, 1870'li yıllarda ise 750 bin kilogram seviyelerine kadar düşmüştü.¹¹ Bu düşüş hem Avrupa pazarı için üretim yapan çoğunluğu Fransız sermayeli filatürleri hem de kozadan aldığı vergi gelirleri azalan Osmanlı hazinesini etkilemekteydi. İpek böceği kozası üretimindeki düşüşü engellemek isteyen Osmanlı Devleti, hastalığın yayılmadığı bölgelerden temiz tohum arayışına girişmiş ve tohum ithalatını desteklemiş ise de başarı sağlanamamıştı.¹² Nitekim 1867'de Fransız Kimyager Louis Pasteur, hastalık taşımayan tohumların çoğaltılması için yeni bir yöntem keşfetmişti. Damızlık olarak kullanılacak ipek böceklerinin enfekte olup olmadığının mikroskopla incelenip hastalıksız böceklerden yumurta alınmasına dayanan yöntem, kısa süre içinde Fransız tohum üreticileri tarafından kullanılmaya başlanılmıştı. Bâbiâli, temiz tohum girişini teşvik etmek amacıyla %8'lik gümrük vergisini askıya alarak Japonya'dan yeşil ipek böceği ırkı tohumları, Fransa'nın Var, Alpes-Maritime ve Korsika bölgelerinden Pasteur tekniğiyle çoğaltılan sarı ipek böceği tohumları getirtmişti.¹³ Var bölgesinden ithal edilen tohumların Osmanlı iklim koşullarına uygunluğu ve koza rekoltesinin yüksek olması sayesinde, 1880-1890 yılları arası tohum ithalatında Fransız sarı ırkı piyasaya nerdeyse hâkim olmuştu.¹⁴ Fransız tohumlarının Osmanlı pazarında tekel haline gelmesinde, Fransa'nın Osmanlı ham ipeğinin en büyük alıcısı olması da etkili olmuştur. Zira sektörü Lyon dokuma sanayisine uygun olarak düzenleyen Fransız sermayesi, hem ipek böceği tohumu satışından hem de ham ipek ticaretinden kâr sağlama olanağı elde etmiş oluyordu. Fakat

⁷Örneğin, 1308 (1 Mart 1892-28 Şubat 1893) mali yılı istatistiklerinde ham ipek 117.454.470 kuruş (yaklaşık 27 milyon frank) ile ikinci, ipek böceği kozası 84.530.581 kuruşla üçüncü büyük ihraç malıdır. 1892 yılına ilişkin Fransız özel ticaret verilerine göre Osmanlı'dan yapılan 116.439.240 franklık ihracatın 26.365.002 frangını (yaklaşık 114 milyon kuruş) ham ipek ve türevleri oluşturmaktaydı. Buna karşın Osmanlı Devleti Fransa'dan 8.025.575 frangı ipekli olmak üzere yaklaşık 23 milyon franklık kumaş ithal etmişti. Rakamlar bu civarda olmak üzere 1914'e kadar Osmanlı Devleti, her ne kadar ticaret fazlası verse de, ham ipek ihraç edip ipekli mensucat ithal etmiş ve Lyon dokuma sanayisinin önemli bir müşterisi haline gelmiştir. "Mouvement commercial de l'Empire Ottoman", *Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, 31 Ocak 1896, s. 28 (Bundan sonra bültenin adı "RCL" olarak kısaltılacaktır); "Échanges effectués entre la France et la Turquie pendant l'année 1892", *Chambre de commerce française de Constantinople: Bulletin mensuel*, 28 Şubat 1894, s. 2-3 (Bundan sonra bültenin adı "CCFC" olarak kısaltılacaktır.).

⁸Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977, s. 507-508; Süleyman Uygun, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Fransız Ticaret Odasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (2020), s. 488-489.

⁹"Graines de vers à soie, soie, déchet", *RCL*, 31 Temmuz 1913, s. 160.

¹⁰Kevork Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Tohumu İstihsal Üretmek Usul ve Kavaidi*, Divan-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Muhassese İdaresi Matbaası, İstanbul 1326, s. 43; Sacit Uğuz, "Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (2021), s. 34.

¹¹"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933.

¹²"Sériciculture", *RCL*, 31 Mart 1896, s. 120.

¹³"Origines des principales industries de la Syrie", *RCL*, 30 Nisan 1905, s. 447.

¹⁴"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933; Thobie, a.g.e., s. 105.

ipek öşürlerinin 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılması, ironik bir şekilde Fransa'nın tohum ticaretindeki tekeline kıracaktır.

Mali yapıdaki bozulmayı dış finansman yani borç yoluyla çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, 1854'ten 1875'e kadar yaklaşık 5,2 milyar frank borçlanmıştı. 1875'e gelindiğinde borç ödemelerinin bütçeye oranı %43,9'a ulaşınca Avrupalı alacaklılarda, tahsilat için bir denetim mekanizma kurulması gerektiği fikri ağırlık kazanmıştı. Bâbiâli, mali bağımsızlığını yitirmemek adına denetim fikrine karşı çıksa da 1881'de yayınlanan Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasını kabul etmişti. Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesi denetimine girmesi anlamına gelen bu kararname ile ipekten öşürlerinin de dâhil olduğu pek çok vergi geliri Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılmıştır.¹⁵ Mezkûr gelirleri toplayıp borçların ödenmesi ile görevlendirilen Düyûn-ı Umûmiyye; Osmanlı'nın alacaklısı konumunda olan İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya-Macaristan, İtalyan ve Osmanlı tahvil sahiplerini temsilen altı üyeden oluşan bir meclis tarafından idare edilecekti. Meclisin başkanlığı, beşer yıllık sürelerde değişmek üzere Fransız ve İngiliz temsilcilerce nöbetleşe olarak yürütülecekti. Dolayısıyla idaredeki etkin sermaye grupları Fransız ve İngilizlerdi. Devlet gelirlerini kontrol eden özel bir şirket niteliğine haiz olan Düyûn-ı Umûmiyye, kâr etmek isteyen her iştirakin yapacağı gibi vergi gelirlerini artırmak amacıyla çalışmalar yürütmeye başlamıştır.¹⁶

Muharrem Kararnamesi'ne göre sadece Bursa, İstanbul, Edirne, İzmit ve Samsun bölgelerinin ipek öşürleri bırakılmış olsa da 1888'den sonra Osmanlı Devleti'ndeki nerdeyse tüm ipek öşürlerinin toplanma yetkisi Düyûn-ı Umûmiyye'ye devredilmişti.¹⁷ Bu doğrultuda ipek üretimini hastalık öncesi dönemlerdeki seviyelere getirmek için Bâbiâli desteğiyle kapsamlı bir program uygulamaya başlayan Düyûn-ı Umûmiyye'nin ilk hedefi hastalısız, yerli Bağdat cinsi ipek böceği tohumlarının geliştirilip yaygınlaştırılması olmuştur. Ancak bu hedef, Pasteur yöntemi sayesinde Osmanlı topraklarında büyük bir pazar payı yakalayan Fransız ipek böceği tohum üreticileri ve tüccarlarının çıkarlarına bir tehdit oluşturmaktaydı. Dolayısıyla ipek böceği tohumu üretimi konusunda, Osmanlı ipek sektörünün en önemli aktörü konumunda olan Fransız sermayesi ile Düyûn-ı Umûmiyye rakip olmuştu. İstanbul'da faaliyet gösteren Fransız Ticaret Odası ile Lyon İpek Tüccarları Birliği gibi Osmanlı ipek sektöründe etkin olan meslek örgütleri, bu rekabetin tarafı konumuna gelmişlerdir. Özellikle İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinde faaliyet gösteren üyelerinden ve Fransız konsolosluk çalışanlarından gelen raporları yayınladığı aylık bir bülten olan *Revue commerciale du Levant*,¹⁸ tohum konusuna sık sık değinerek çıkarlarının zedelendiğini savunmaktaydı. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin desteğiyle hareket eden bu kurumlar, bülten ve diğer yayınlarıyla Düyûn-ı Umûmiyye ile Bâbiâli üzerinde baskı oluşturmaya amaçlamaktaydı.

Her ne kadar bazı yazıları yanılsın da tüm Osmanlı vilayetlerindeki tohum kullanımı, koza, ham ipek üretimi gibi konularda konsolosluk görevlileri ile yerel tüccarlardan gelen raporları sistematik olarak yayınlaması ve Fransız sermayesinin sözcülüğünü yapması hasebiyle, İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın sektörde büyük etkinliğe sahip olduğu gerçeğini yadsımak mümkün değildir.¹⁹ İstanbul Fransız Ticaret Odası'yla yakın ilişkide olan ve sıklıkla odanın bültenlerini referans alan Lyon İpek Tüccarları Birliği'nin yıllık olarak yayın-

¹⁵Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York 1929, s. 92; André Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, Paris 1996, s. 88-89.

¹⁶Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010, s. 76-77; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muhammed Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 113-114; Özdamar, *Osmanlı Madenlerinde Fransız*, s. 7-9.

¹⁷Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 205.

¹⁸Bülten, 1887-1894 yıllarında "*Chambre de commerce française de Constantinople Bulletin Mensuel*", 1895 yılından sonra ise "*Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*" adıyla yayınlanmıştır.

¹⁹Öyle ki Quataert, Osmanlı ipek sektörü hakkında yaptığı çalışmalarda İstanbul Fransız Ticaret Odası bültenlerine sıklıkla başvurmuştur. Örneğin bkz. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*; Quataert, *Manufacturing and Technology*; Donald Quataert, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empires 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.

ladığı istatistikler de Osmanlı ipek sektörünün nabzını tutmaktaydı. Binaenaleyh Osmanlı genelinde ipek böceği tohumu kullanımının niteliği, Düyûn-ı Umûmiyye'nin tohum üretim çabalarına karşı Fransız tüccarların tutumu, iç ve dış piyasada yerli-yabancı tohum rekabeti gibi hususları ele alan bu çalışma, İstanbul Fransız Ticaret Odası bültenlerine dayandırılmıştır. Bültenlere paralel bilgiler sunan ve 1912 yılına kadar düzenli veriler sağlayan Lyon İpek Tüccarları Birliği istatistikleri de tamamlayıcı kaynak olarak kullanılmıştır. Nitekim bu çalışma, mezkûr hususlarla ilgili müstakil bir araştırma olmadığından, son dönem Osmanlı ipek sektörü ve yabancı sermayenin durumuyla ilgili farklı veriler sağlayacaktır.

1. Düyûn-ı Umûmiyye'nin Yerli Tohum Geliştirme ve Yaygınlaştırma Çalışmaları

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, ipek öşürlerini toplama hakkını aldıktan hemen sonra yerli tohum üretimi için birkaç deneme yapmış ama başarı sağlayamamıştı. Sonraki yıllarda, 1883 ve 1885'te, ipek böceği tohum üretimi hakkında eğitim almaları için bir grup öğrenci Montpellier ve Grignon gibi Fransız ziraat okullarına gönderilmişti.²⁰ 1886 yılına gelindiğinde ipek tüccarlığı da yapan Bursa Alman Konsolos Yardımcısı Scholer, temiz tohum kullanımı ve çoğaltılması için Düyûn-ı Umûmiyye yetkililerine bir layiha sunmuştu. Bu layihadan hareketle Düyûn-ı Umûmiyye, doğrudan Louis Pasteur'den yardım istemiş, o da Montpellier Ziraat Okulu Müdürü M. Maillot'ya yönlendirmişti. Maillot, Düyûn-ı Umûmiyye'nin gönderdiği dosyaları incelemiş ve eski mezunlarından Osmanlı vatandaşı Kevork Torkomyan'ı tavsiye etmişti. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile müzakerelerde bulunan Torkomyan Efendi, 1887'de hastalığın ortadan kaldırılması ve yerli tohum üretimin artırılması için çalışmalar yapmayı kabul etmişti.²¹ 1888'de Kevork Torkomyan'ın yönetiminde ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin desteğiyle Bursa Harîr Dâruttalîmi açıldığında Osmanlı ipek sektörü için çok önemli bir adım atılmış oluyordu.²²

Dâruttalîm, Bağdat beyazı olarak da bilinen yerli Bursa ipek böceği tohumunu hastalıklara dayanıklı olacak şekilde melezleme, kalifiye tohumcuları yetiştirip mevcut üreticilerin kalitesini arttırmayı ve bir üretim standardı oluşturmayı amaçlamaktaydı.²³ Bu doğrultuda Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Müdürü Rasim Bey, Vilayet İdare Meclisi Üyesi Hacı Latif Bey, Tarım ve Bayındırlık Danışmanı Cemal Bey ile Torkomyan Efendi'den oluşan özel bir heyet kurulmuştu. Heyetin görevi, Dâruttalîm'in belirlediği standartlara uygun üretim yapan tohumculara diploma vermek ve yurt dışı okullarından alınmış diplomalara denklik sağlamaktır. Öyle ki heyet, 1890 yılında 60 üreticiye diploma vermiş, dört yabancı diplomanın denkliğini kabul etmişti.²⁴ Fakat mezkûr yıllarda tohum üreticilerinin diploma sahibi olması gibi bir zorunluluk bulunmadığını belirtmek gerekir.

İpekböceği tohumu üretimini artırıp yerli tohumun teşvik dilmesi gayesiyle bazı idari düzenlemeler de yapılmıştı. Bunlardan ilki gümrük tarifelerine getirilen düzenleme olmuştur. Bâbiâli, Düyûn-ı Umûmiyye'nin tavsiyesiyle ipek böceği tohumları için askıya alınan gümrük vergisini 1890'da yeniden uygulamaya koymuştur. Kararla birlikte Fransız menşeli tohumların fiyatları yükselmiş, üreticiler sübvansede edilen yerli tohumlara yönelmişti. Bu nedenle gümrük vergisi kararına ilk tepkiyi gösteren Fransız tüccarları olmuştur. Herhangi bir bildirim olmadığı için tohum fiyatlarının vergisiz tarife göre belirlendiğini ve mağdur edildiklerini

²⁰"Droit de douane sur les graines de ver à soie Françaises impôtées en Turquie", *RCL*, 31 Ocak 1899, s. 189; Quataert, *Workers, Peasants and Economic*, s. 103.

²¹Quataert, *Manufacturing and Technology*, s. 50-51; Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Rolü", *Belleten* LXXVI/277 (2012), s. 913; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harîr Dâruttalîmi ve Dârülharîrlerin Açılması", *Turkish Studies*, LXXXV/5 (2013), s. 580.

²²"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933; Thobie, a.g.e., s. 105; Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik (1837-1990)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2017, s. 66.

²³"Sériculture", *CCFC*, 31 Ekim 1894, s. 7; "Soies et soieries", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 1007.

²⁴"Sériculture", *CCFC*, 31 Ekim 1890, s. 3.

iddia etmişlerdir. En çok tepki ise yıllık 200 bin kutu civarında Fransız tohumu kullanan Beyrut ve Şam bölgelerinden gelmiş, bölgedeki Fransız tüccarlar kararın tehir edilmesi için Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği ile İstanbul Fransız Ticaret Odası'ndan yardım istemişlerdir.²⁵ Hatta konu, Fransız parlamentosu gündemine de gelmiş, Basses-Alpes Milletvekili Joseph Reinach, Dışişleri Bakanı Casimir-Perier'ye Fransa'nın Osmanlı ipeklerine gümrük vergisi uygulamadığını buna karşın Osmanlı'nın Fransız tohumlarından %8 oranında vergi aldığını ifade ederek durumu düzeltmenin mümkün olup olmadığını sormuştur. Casimir-Perier, Osmanlı ile yeni bir ticaret anlaşması üzerinde çalıştıklarını, anlaşma yürürlüğe girer girmez ipek böceği tohumlarının gümrüksüz olarak kabul edileceği cevabını vermiştir.²⁶ Tohum tüccarlarının bu çabaları kısmen başarılı olmuş ve Bâbiâli, gümrük vergisinin tehir edilmesini kararlaştırmıştı. Buna göre, 30 Ekim 1890-1 Ocak 1891 arasındaki iki aylık süreçte verginin tehir edildiği, 1890'da yapılan sözleşmeler gereği ithal edilecek tohumların 12 Mart 1891'e kadar vergiden muaf tutulacağı açıklanmıştı. Bu açıklama Fransız tohum tüccarlarını tatmin etmemiş; tohum girişlerinin çoğunun vergi alınan 26 Ağustos-29 Ekim arasında olduğundan tahsil edilen vergilerin iade edilmesini istemişlerdi. Düyûn-ı Umûmiyye, bu talebe cevap vermemiş ve gümrük vergisinin 1891'den itibaren kesintisiz olarak uygulanacağını bir kez daha duyurmuştur.²⁷ Dahası gümrüğe giren ithal tohumlara bandrol uygulaması getirildiğini açıklamıştı. Düyûn-ı Umûmiyye tarafından yürütülen bu uygulama ile bandrolsüz ithal tohumların ülke içinde dolaşımı yasaklanmıştı. Düyûn-ı Umûmiyye tarafından ücretsiz olarak verilen bandrol, yaklaşık dört parmak genişliğinde ve zamkly olmadığından uygulamada sıkıntı çıkardığı iddia edilmekteydi. Fransız tüccarlarına göre bandrollere yapıştırıcı hazırlanması ve bandrollerin tohum kutusundan büyük olması, yüklü miktardaki sevkiyatlarda zaman kaybı yaratıp tohumların bozulmasına neden olmaktaydı.²⁸ Osmanlı ham ipeğinin en büyük müşterisi konumunda olan Fransız tüccarlar, mezkûr tohum düzenlemelerinin üretim üzerinde olumlu etki yapacağını bilincinde olmalarına karşın, kendilerinden gördükleri Düyûn-ı Umûmiyye'nin, çok hızlı adımlar attığı görüşündeydiler. Bu dönemdeki raporlar incelendiğinde, Osmanlı ipek sektörünün Fransız tohumları sayesinde yeniden inkişaf ettiği, gümrük vergisi gibi uygulamalarla kendilerine vefasızlık edildiği, yerli tohumların yeteri kadar başarılı olamayacağı zira cins olarak bozulmaya müsait olduğundan Osmanlı üreticilerinin yeniden Fransız tohumlarına döneceği düşüncelerinin hâkim olduğu görülmektedir.²⁹ Fransız tüccarların görüşü ne olursa olsun Düyûn-ı Umûmiyye, tohum üretimini yerleştirmek ve standart hale getirme konusunda kararlıydı. Yapılan düzenlemeleri sistematik hale getirmek için 13 Ekim 1893'te tohum üretimi, satışı ve ithali hakkında bir nizamname yayınlanmıştı. "Hüdavendigar vilayetiyle İzmir sancağında harir tohumu istihsalı ve fûruhtuna mahsus" adıyla yayınlanan mezkûr nizamnamenin maddelerini şu şekilde özetlemek mümkündür;³⁰

Madde 1: Ticarete yönelik ipek böceği tohumu üretimi yetkisi sadece Bursa Harîr Dâruttalîmi'nde veya Osmanlı Devleti dâhilindeki bir ziraat okulunda eğitim görenler ile diploması Bursa Harîr Dâruttalîmi tarafından onaylanması şartıyla yurt dışında eğitim almış kişilere verilir. Kendi tohumlarını üretenler, Düyûn-ı Umûmiyye memurlarına tohumların mikroskopla incelendiğini belgelemeleri koşuluyla yönetmelikten muaf tutulmuştur.

Madde 2: Tohumculuk sanatında mütehassıs olan kimseler, Bursa Harîr Dâruttalîmi imtihan heyetinin senelik toplantısında imtihana tabi tutulacak, ehliyetli görülenler üretim ve satış ruhsatı alabileceklerdir.

²⁵"Sériciculture", CCFC, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

²⁶"Sériciculture", CCFC, 31 Mart 1894, s. 3.

²⁷"Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1890, s. 3.

²⁸"Sériciculture", CCFC, 31 Aralık 1892, s. 4.

²⁹"Sériciculture", CCFC, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

³⁰BOA, ŞD. 515/12; "Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1893, s. 2-3.

Madde 3: Tohum ticareti yapan tüm yerli ve yabancı kimseler, istisnasız olarak, satış ruhsatına sahip olmak zorundadır. Ayrıca satıcıların, standart olarak 30 gramlık kutular halinde hazırlayacakları tohumlara bandrol yapıştırılacaktır. Satıcılar, tohum kutularını bölgelerindeki Düyûn-ı Umûmiyye şubelerine bırakacak, burada menşelilerine göre bandrol uygulanacaktır. Satış ruhsatı ve bandroller 1 Eylül-28 Şubat arasında ücretsiz olarak dağıtılacaktır.

Madde 4: Yukarıdaki hükümlere aykırı hareket edenlerin malları ellerinden alınacak, mahkemelere müracaat edilmeksizin Düyûn-ı Umûmiyye'nin talebi üzerine 10 liralık para cezasına çarptırılacaklardır. Tekrarı halinde iki katına çıkarılacak olan bu para cezasından elde edilen gelir, Hazine ile Düyûn-ı Umûmiyye arasında eşit olarak paylaşılacaktır. Ele geçirilen tohumlar yerel yetkililer ve Düyûn-ı Umûmiyye memurlarından oluşan bir komite huzurunda yakılacaktır.

Madde 5: Bandrolsüz veya izinsiz imal edilmiş olarak ele geçirilen her bir tohum kutusu için 5 kuruşluk ceza yazılacaktır. Ceza tutarının yarısı bandrolsüz satışı ihbar eden kişiye, diğer yarısı da Düyûn-ı Umûmiyye'ye verilecektir.

Madde 6: Ruhsat sahipleri, yıl içindeki faaliyetlerinin ayrıntılı bir dökümünü her mali yılın başında Düyûn-ı Umûmiyye memurlarına vermekle yükümlüdürler. Beyanların verilmemesi halinde kınama cezası, tekrarlanması halinde ise müteakip 1 yıl müddetle ruhsatın yenilenmemesi cezası uygulanacaktır.

Madde 7: İşbu yönetmeliğin uygulanmasında Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti, Maden ve Orman ve Tarım Nezareti, ilgili oldukları ölçüde, sorumludur.

Nizamname, Hüdevendigar ve İzmid bölgelerine yönelik çıkarılmış olsa da tohum üretimi konusunda Osmanlı genelindeki en yetkili kurum olarak Harîr Dâruttalîmi işaret edilmiştir. Ayrıca tohum üretiminde sürekli kontrol mekanizması kurulmuş, ithal tohumların ülkeye girişine yönelik uygulanmakta olan prosedürler, nizamnameye eklenmiştir. Diğer taraftan nizamnamenin Hüdevendigar ve İzmid'e yönelik çıkarılmasının nedeni Düyûn-ı Umûmiyye'nin tohum üretiminde bu bölgeleri merkez olarak belirlemesidir. Fakat sonraki yıllarda nizamname ve gümrük uygulamalarının tüm Osmanlı coğrafyasında uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nizamname hakkında Fransız tüccarlar arasında iki görüş ağırlık kazanmaktaydı. Bursa ve civarında faaliyet gösteren bir kısım tüccar, Düyûn-ı Umûmiyye'nin yerli tohum yetiştiriciliğini geliştirme çabalarının ve yabancı tohumlara uygulanan sıkı kontrollerin, Fransız tohumları aleyhine olsa da Osmanlı ipek sektörü için memnuniyet verici olduğunu belirtmekteydiler. Fakat bu ifadelerin arka planında, bir süre sonra Fransız tohumlarına dönüleceği düşüncesi yatmaktaydı.³¹ Beyrut ve Şam bölgelerindeki tüccarlar ise nizamnamenin ülkeye yabancı tohum girişini kısıtlayacağını, Osmanlı ipek sektörünün kaderini tek bir ırka bağlamanın geçmişte olduğu gibi sorun teşkil edeceğini ifade etmekteydiler.³² Zira çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılarıyla inceleneceği üzere Düyûn-ı Umûmiyye'nin çabaları neticesinde Fransız tohumlarının Beyrut ve Şam dışındaki Osmanlı vilayetlerindeki pazar payı gittikçe azalmaktaydı. Ayrıca gerek üretici gerek sanayici olarak hâkim oldukları Beyrut, Şam ve Halep bölgeleri ipek sektöründe tohum tekellerini de yitirmek istemiyorlardı. Fransız tohum tüccarlarının eleştirileri ne derece dikkate alındığını bilinmez ise de Düyûn-ı Umûmiyye'nin yaptığı sonraki duyurularda nizamnamenin isminden de anlaşılabileceği üzere Bursa ve İzmit bölgesinde uygulanacağı Selanik, Beyrut, Şam ve İskenderun bölgelerinin muaf tutulacağı ilan edilmiştir.³³ Böylelikle Osmanlı ipek sektörünün ikinci büyük üretim merkezindeki Fransız etkisinin ve özerk durumun bir süre daha korunacağını kabul edilmiş olduğu söylenebilir.

³¹"Assemblée générale du Comité de Brousse", CCFC, 31 Ocak 1894, s. 3.

³²"Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1893, s. 2-3.

³³"Sériciculture", CCFC, 31 Temmuz 1894, s. 5; "Lettre de Salonique", RCL, 31 Mayıs 1900, s. 716.

Düyûn-ı Umûmiyye, mezkûr idari düzenlemelerin yanı sıra tohum üretimini teşvik eden başka çalışmalar da yapmaktaydı. Bu doğrultuda ipek böcekçiliği merkezlerinde her yıl yarışmalar düzenlemekte, başarılı olanlara diploma verip mikroskop ve para ile ödüllendirmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin İstanbul Ticaret Odası bültenine verdiği ilanlarda bu yarışmalara dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 1893 yılında yapılan duyuruya göre; yarışmaya sadece Bursa, Bilecik ve İzmit'teki üreticiler katılabilecekti. Üreticiler ilk olarak tohumlarını inceleme jürisine sunacak, kabul edilen tohumlar Bursa ve İzmit bölgelerinde 20 Nisan'a kadar, Bilecik bölgesinde 27 Nisan'a kadar kuluçkaya yatırılacaktı. Kuluçkaya yatırıldıktan kırk gün sonra, bir kutu yerli Bağdat cinsi başına en az 50 kilo, Avrupa sarı ırkı için en az 40 kilo yaş koza elde eden, en fazla 11 okkadan bir okka yani 1,2 kilo civarı ipek üretilebilen tohumlara sahip üreticiler diploma almaya hak kazanacaktı. Kutu başına, Bağdat cinsi için 85 kilo, sarı ırk için 60 kilo yaş koza üreten yetiştiriciler olağanüstü başarılı olarak kabul edilecekti.³⁴ Katılımın yoğun olduğu yarışmalarda başarı oranı %50 civarında olmaktadır. Öyle ki, 1894 yılında yarışmaya 89 üretici katılmış, 3 kişi birinci derece, 9 kişi ikinci derece ve 28 kişi üçüncü derece olmak üzere 40 kişi sertifika almayı hak kazanmıştı. Bu yarışmalara kadın üreticiler de katılabilmektedir. Zira mezkûr yarışmada üçüncü dereceden sertifika alanların biri genç olmak üzere ikisi kadındı.³⁵ Yarışmanın en başarılı üretici ise 8 kilo yaş kozaya 1 kilo ham ipek verimine sahip 86 kilo yaş koza üretimiyle İzmit'in Akmeşe karyesinden çıkmıştı.³⁶ Düzenli olarak yapılmaya başlanan yarışmalara olan ilgi her geçen yıl artmakta ve Bursa'da geniş katımlı ödül törenleri düzenlenmekteydi. 1900 yılında düzenlenen yarışmanın ödül törenine Düyûn-ı Umûmiyye Meclis Başkanı Berger, Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi Osmanlı Delegeesi Hamdi Bey ve Bursa Valisi Halil Bey bizzat katılıp 12 yarışmacıya onar lira nakit ile 300 frank değerinde mikroskop hediye etmişlerdi. Ayrıca 82 üreticiye de sertifika tevdi edilmişti.³⁷ Yarışmalar, sonraki yıllarda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de yapılmaya başlanmış, sertifikalı tohumcu sayısı hızla artmıştır.³⁸

1902 yılına gelindiğinde Düyûn-ı Umûmiyye, tohum üretimine yeni düzenlemeler getirileceğini duyurmuştu. 1893 nizamnamesinin genişletilmesinin yanı sıra üreticilerin uyması gereken kurallar ve tohumların mikroskopik müşahedesine uygun atölyeler kurulmasına ilişkin iki ayrı talimatname hazırlanmıştı. 1893 nizamnamesinin genişletilmiş hali olan "Harir tohumunun istihsal ve fûruhtuna dair" başlığıyla yayınlanan nizamnamenin getirdiği en önemli yeniliklerden biri, üretimin sürekli kontrol altında tutulmasını sağlamak amacıyla teftiş memurlarının görevlendirilmesiydi. Tohum yetiştiricileri; her yıl Mart ayının 15'ine kadar diplomasını, üretecekleri tohum miktarını, üretim yerini, sorumlu kişiyi ve kullanılacak kerevet sayısını Düyûn-ı Umûmiyye'ye bildireceklerdi. Bildirim karşılığında üreticiye ruhsat verilecek ve üretim sürecinde teftiş memurlarının doğrudan denetimine tabi olacaklardı. Dolayısıyla önceki nizamnamenin aksine satışa kadarki tüm sürecin kontrol edilmesi amaçlanmaktaydı. Bu amaçla ilk etapta 12 teftiş memurunun istihdamı için bir yarışma düzenlenmişti. Ayrıca daha önce ücretsiz olarak verilen bandroller, yeni düzenlemeyle 10 para bedelle dağıtılacaktı.³⁹ Yerel üretim ve ithalatın yılda 1,5 milyon kutu civarında olduğu düşünüldüğünde bandrollerden tahsil edilecek 10 para ücret, Düyûn-ı Umûmiyye için yaklaşık 375 bin kuruşluk ek gelir anlamına gelmekteydi.⁴⁰ Nizamnamenin getirdiği diğer bir yenilik, bazı bölgelerde mikroskopik gözlem atölyelerinin kurulmasıdır. Bu atölyelerin nasıl işletileceğine dair bir talimatname de hazırlanmıştı. Buna göre, tüm masrafları Düyûn-ı Umûmiyye tarafından karşılanacak olan laboratuvar benzeri geçici atölyeler, üreti-

³⁴"Sériciculture", CCFC, 28 Şubat 1893, s. 2.

³⁵"Sériciculture", CCFC, 31 Aralık 1894, s. 3.

³⁶"Sériciculture", RCL, 31 Ocak 1895, s. 89.

³⁷"Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1900, s. 403.

³⁸"Lettre de Samoun", RCL, 30 Haziran 1903, s. 1182; "Lettre de Harpout-Mamouret-ul-Aziz", RCL, 31 Ağustos 1905, s. 231; "Lettre de Smyrne", RCL, 30 Nisan 1906, s. 511.

³⁹"Sériciculture", RCL, 30 Kasım 1902, s. 670.

⁴⁰"Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880.

ciler tarafından ücretsiz olarak kullanılabilecekti. Üreticiler, atölyede bulunan mikroskoplarla tohumlarını inceleyebilecekler ve görevli uzmanlardan tavsiye alabileceklerdi. Üreticilerin uyması gereken hususları belirleyen diğer talimatname ise tohum üretiminin yapılacağı mekânlarla ilgili düzenlemeler içermektedir.⁴¹ Fransız Ticaret Odası bülteninde, yeni nizamname ve talimatnamelerin 1903 yılı ipek üretim sezonunda uygulanacağı duyurulmuş olsa da Osmanlı arşivlerinden tespit ettiğimiz kadarıyla yürürlük tarihi 1906'ya sarkmıştır.⁴² Bültenin sonraki yayınlarında herhangi bir bilgi bulunmasa da erteleme nedeni, geçici mikroskopik kontrol atölyelerinin maliyeti olmalıdır.

Düyûn-ı Umûmiyye'nin bu dönemde yürürlüğe koyduğu bir başka uygulama ise kalitesiz yabancı tohumların ülkeye girişinin engellenmesi için gümrüklerde analiz yapılmaya başlanmasıydı. Zira Selanik gibi yabancı tohum kullanımının yüksek olduğu bölgelerde bazı tüccarlar Fransa'da satılamayan kalitesiz tohumları kilogramı 45 frank gibi son derece düşük fiyatlarla üreticilere satmışlardı. Düyûn-ı Umûmiyye gümrük yetkilileri, bu gibi girişleri engellemek ve kalitesiz yabancı tohumların üretime verdiği hasarı engellemek için Selanik, Edirne ve Bursa başta olmak üzere Anadolu'ya gönderilen yabancı tohumlardan numune alınması ve yapay kuluçka yöntemiyle kontrol edilmesini tavsiye etmişlerdi. Bu doğrultuda bir genelge yayınlanmış, yapay kuluçka ile kalitesi kanıtlanmayan tohumların ülkeye girişinin yasaklanacağı duyurulmuştur. Ayrıca nem ve sıcaktan etkilenmemesi için tohumlar, sadece 14 Kasım-13 Şubat arasında ithal edilebilecekti.⁴³ Fransız tüccarlar, bu uygulamaların Fransız tohumlarının ülkeye girişini engellemenin başka bir yolu olduğunu düşünmekteydiler. İstanbul Fransız Ticaret Odası Başkanı Ernest Giraud da bültende benzer şekilde yazılar kaleme almaktaydı.⁴⁴ Diğer yandan, Osmanlı'ya yapılan Fransız tohum ihracatının merkezi konumunda olan Marsilya'daki Ticaret Odası, gümrük analizlerine karşı Fransız hükûmeti nezdinde girişimlere başlamıştı. Hatta Lyon İpek Tüccarları Birliği'yle ortak hareket ederek, gümrüklerde değil İstanbul'da Fransız yetkililerin de müdahil olacağı uluslararası bir kontrol mekanizması kurulması fikrini ortaya atmışlardı. Osmanlı Devleti, bu öneriyi reddetmişse de baskılara karşı 1908'in Eylül ayından itibaren Fransız Tarım Bakanlığı onaylı kutuların gümrük analizinden muaf tutulmasını kabul etmişti. Fakat Kasım ayında iki Fransız tüccarın Adana Gümrüğü'ne getirdiği 600 kutu tohumdan 157'sinin reddedilmesi yeni bir sorun ortaya çıkarmıştı. Düyûn-ı Umûmiyye, Fransız Büyükelçiliği'nin araya girmesiyle tartışmalı kutuları kabul etmiş ise de sonradan yapılan tahkikatta tohumların gerçekten bozuk olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Fransız Tarım Bakanı, onay bandrollerinin tohum kontrolü yapılmadan verildiğini itiraf etmek zorunda kalmıştı.⁴⁵ Dolayısıyla Düyûn-ı Umûmiyye uygulamalarının Osmanlı ipek sektörü açısından ne derece önemli olduğu bir kez daha kanıtlanmış oluyordu.

Netice itibarıyla Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli desteğiyle yürüttüğü çalışmalar, yerli Bağdat cinsi ipek böceği tohumu üretimini 1890'dan itibaren düzenli olarak arttırmıştır. Dahası yabancı tohum hâkimiyetini kırarak Bursa bölgesini küresel tohum ticaretinde önemli bir ihracatçı konumuna getirmiştir. Dolayısıyla ipek sektöründe yeni bir iş kolu oluşturmuştur.

2. Bursa İpekçilik Bölgesinde Yerli İpek Böceği Tohumu Üretimi ve Kullanımı

Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli'ye tavsiye ettiği idari düzenlemeler ve Bursa Harîr Dâruttalîmi nezdindeki eğitim çabaları kısa sürede sonuç vermiş, Bursa, İzmit ve Bandırma bölgelerinde yerli Bağdat cinsi tohum-

⁴¹"Sériciculture", *RCL*, 30 Kasım 1902, s. 675-676.

⁴²BOA, DH.MKT. 2610/109.

⁴³"Graines de vers à soie", *RCL*, 30 Haziran 1905, s. 880; "Graines de ver à soie", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 889.

⁴⁴"Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1906, s. 436.

⁴⁵Thobie, a.g.e., s. 507.

ların kullanımı kısa sürede artış göstermişti. 1886'da Bursa bölgesinde kuluçka edilen tohumların %95'i yabancı ırklar iken 1889'daki oran %63'e gerilemişti. 1890'da ise bölgede kuluçka edilen, her biri 25 gramlık bir ons tohuma tekabül eden, 104.295 kutunun 36.503 kutusu yabancı menşeli ırklardı.⁴⁶ Dolayısıyla sadece iki yılda yerli tohum kullanımı, büyük çoğunluğu Fransız ve çok az bir kısmı İtalyan olan yabancı tohumların önüne geçmeyi başarmıştı. Ancak Fransızlar bu yıllarda hâlâ, yerli tohumların başarısız olacağına inanıyorlardı. Beyrut'tan gelen bir rapora istinaden bültenin 30 Eylül 1890'daki sayısında yayınlanan bir yazıda, yerli tohumların başarısız olması ve üreticilerin Fransız sarı ırkına dönüş yapması için kötü geçecek tek bir hasat yılının yeterli olacağı zira yerli ırkın hava şartlarına karşı kırılgan olduğu ifade edilmektedir. Hatta Fransız tohumundan vazgeçmeyen Şam ve Beyrutlu yetiştiricilerin aksine Bursa bölgesindeki yetiştiricilerin bu konuda çok zeki olmadıkları gibi hakaretimiz ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁴⁷

Yerli tohumların bu kadar kısa sürede başarılı olması Düyûn-ı Umûmiyye'nin verdiği güvenle ilgili olmalıdır. Düyûn-ı Umûmiyye ile Dâruttalîm'in çalışmaları tohum üreticilerine belirli standartlar oluşturmuş ve böylece yerli tohumların da artık ithal tohumlar gibi hastalıksız olduğuna dair ipek böcekçilerinin güveni sağlanmış olmalıdır. Öyle ki yerli tohum kullanımı ilk önce Dâruttalîm'in merkezi olan Bursa'da yaygınlaşmış, bölgenin kalanında sonraki yıllarda kabul görmüştür. 1892-1893 sezonunda, Bursa bölgesinde 2.686 kutu yabancı tohuma karşılık 83.264 kutu yerli tohum, İzmit bölgesinde 4.621 kutu yabancı tohuma karşılık 21.533 kutu yerli tohum, Bandırma bölgesinde 4.801 kutu yabancı tohuma karşılık 11.609 kutu yerli tohum kullanılmıştır.⁴⁸ 1894-1895 sezonunda ise Bursa'da 281, Bandırma 575, İzmit'te 525 kutu yabancı tohum kullanılırken yerli tohum miktarı 116.137 kutuya çıkmıştır.⁴⁹ Nitekim Bursa, İzmit, Bandırma bölgeleri ve bunların iç bölgesi konumunda olan Pazarköy, Gemlik, Adapazarı, Bilecik, Bandırma, Geyve, Erdek gibi Güney Marmara'daki koza üretim merkezleri rekoltesinin tamamına yakını yerli tohumlardan elde edilmeye başlanmıştı.⁵⁰ Hatta Bursa'da faaliyet gösteren Fransızlar, yerli tohum üreten şirketler kurmaya başlamışlardı. Bunlardan en önemlisi Fransa'nın Bursa'daki eski Konsolos Yardımcısı Lacomme'un, "La Société Française pour l'exploitation de vers à soie de Brousse" adıyla kurduğu şirkettir. İhracata odaklanan şirket, 30 mikroskobu ve 200 civarındaki çalışanıyla yılda ortalama 50 bin kutu tohum üretim kapasitesine sahipti.⁵¹ Dolayısıyla Bursa bölgesindeki Fransız tüccarlar, Bursa tohumu olarak isimlendirdikleri Bağdat cinsinin hâkimiyetini kabul edip pazardan pay almaya yönelmişlerdir. Zira İstanbul Fransız Ticaret Odası'na gönderilen raporlarda, yerli tohumların başarısından söz edilmeye başlanmıştı. Odanın Bursa'daki üyelerince kurulan Bursa Komitesi'nin gönderdiği birçok raporda; yerli tohumun çok verimli olduğu, Fransız tohumlarının bölgedeki eski pazar payına ulaşmasının artık mümkün olmadığı belirtilirken diğer bölgelerin muhafaza edilmesi tavsiye edilmekteydi.⁵²

Bursa Komitesi'nin de değindiği üzere yerli tohum oldukça verimliydi. Mevsimsel etkiler ve üretim tekniğine göre değişiklik gösterebilse de, genel olarak yerli tohumlar Fransız tohumlarına göre daha yüksek yaş koza verimine sahipti. Ayrıca iki ırktan elde edilen yaş kozalar aynı fiyatta olmasına karşın ham ipek veriminde yerli ırk öndeydi. Yerli beyaz Bursa tohumuyla üretilen ortalama 11 ila 11,5 kilo yaş kozadan 1 kilo

⁴⁶Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1886*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1887, s. 27; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1891*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1892, s. 32.

⁴⁷"Sériciculture", *CCFC*, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

⁴⁸"Sériciculture", *CCFC*, 30 Eylül 1894, s. 5.

⁴⁹"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 935.

⁵⁰"Lettre de Brousse", *CCFC*, 31 Mart 1893, s. 13-14.

⁵¹"Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1900, s. 411-412.

⁵²"Assemblée générale du Comité de Brousse", *CCFC*, 31 Ocak 1894, s. 3.

ham ipek üretimi yapılabilirken Fransız sarı ırkının verimi 12 ila 13 kiloya 1 kilo ham ipekti.⁵³ Ayrıca yerli tohumlardan üretilen beyaz ipek, sarı ipeğe göre daha çok talep edilmekteydi. Hatta ipek sektörünün piyasa belirleyicilerinden olan Lyonlu ipek üreticileri, Bursa'nın beyaz ipeğini tercih etmekteydi.⁵⁴ Fransız sarı ırkının yerli beyaz ırka göre tek avantajı, daha az dut yaprağı tüketmesiydi. Dolayısıyla dut yaprağı kıtlığına karşı yerli ipek böcekleri daha kırılgandı.⁵⁵ Fakat Bursa gibi yeterli yağış alan ve zirai donun az olduğu bölgelerde dut yaprağı miktarı genel olarak yeterli seviyelerde olmaktaydı. Ayrıca Bursa bölgesindeki dut ekili alan, 1908'de 300 bin dönüm civarına ulaşmıştı.⁵⁶ Dahası Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa bölgesi başta olmak üzere üreticilere ücretsiz fidan dağıtımı, öşür muafiyeti, örnek çiftliklerde dut ağacı dikimi gibi uygulamalarla dut yetiştiriciliğini sürekli olarak teşvik etmekteydi. Örneğin, 1903-1905 yılları arasında sadece Adapazarı'nda tahminen 50 binden fazla dut fidanı dikilmişti.⁵⁷

Yerli tohumun yaygınlaşmasında bir diğer etken fiyat avantajıydı. Zira 25 gramlık bir kutu yerli tohumun maliyeti 1,75 ila 2,5 frank iken kaliteli yabancı tohumun üretim maliyeti 4 ila 4,5 franga ulaşmaktaydı.⁵⁸ Nakliye ve aracı kârı eklendiğinde yerli tohum 3,15 frank (15 kuruş) civarında, yabancı tohum 5,5 ila 6 frank (27 kuruş) aralığında satılabilmekteydi.⁵⁹ Mezkûr fiyatların taban fiyatlar olduğunu ve arza bağlı olarak daha yüksek fiyatlara da satılabildiğini ayrıca belirtmek gerekir. Bültene göre yerli tohum maliyetinin düşük olması kadın istihdamıyla ilgiliydi. Kas gücü gerektirmediğinden genelde kadınların çalıştığı tohum üretiminde, ortalama 12 saatlik mesai karşılığı verilen ücret 2,5 kuruş ile 5 kuruş arasında değişen düşük rakamlardı.⁶⁰

Bültende belirtildiği üzere işçi ücretleri gibi girdi maliyetlerinin düşüklüğü fiyat rekabetinde yerli tohumları daha ulaşılabilir kıldığından Bursa ve İzmit bölgelerinde yabancı tohum kullanımı nerdeyse sıfırlanmıştı. 1896-1910 yılları arasında mezkûr bölgelerde kuluçka edilen tohum miktarı ile ilgili verilerinin incelenmesi bu vakıayı netleştirecektir.

Tablo 1

Bursa ve İzmit Bölgelerinde 1895-1906 Yılları Arasında Kuluçka Edilen İpek Böceği Tohum Miktarı (25 gramlık bir kutu tohumu eşit olan ons cinsinden).⁶¹

Yıl	Yabancı Tohum (Ons)	Yerli Tohum (Ons)	Toplam Tohum Miktarı (Ons)	Ons Başına Ortalama Yaş Koza Verimi (Kg)	Yaş Koza Kilo Fiyatı (Kuruş)
1896	3.134	115.619	118.753	40,35	10,87
1897	1.629	131.921	133.620	31,38	11,58
1898	8.848	123.301	132.149	37,46	13,51
1899	1.970	154.072	156.042	39,39	14,9
1900	106	195.381	195.488	26,25	13,73

⁵³"Notes de Brousse", CCFC, 31 Mayıs 1894, s. 17; "Lettre de Brousse", RCL, 28 Şubat 1897, s. 95-96.

⁵⁴"Lettre du Comité de Brousse", RCL, 30 Eylül 1908, s. 388.

⁵⁵"Soies et Soieries", RCL, 30 Kasım 1899, s. 1007; "Lettre de Batoum", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 814, 821.

⁵⁶"Lettres du Comité de Brousse", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 802.

⁵⁷"Nouvelles de Turquie", CCFC, 31 Ekim 1894, s. 56; "Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 260; "Lettre d'Ada-Bazar", RCL, 30 Kasım 1905, s. 716.

⁵⁸"Lettre de Beyrouth", CCFC, 31 Temmuz 1894, s. 25.

⁵⁹"Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 260; "Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880.

⁶⁰"Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 878.

⁶¹"La sériciculture en Turquie", RCL, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", RCL, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1906, s. 255-256; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1907, s. 202; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1889*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1900, s. 38; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1912, s. 48; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1913*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1915, s. 51.

Yıl	Yabancı Tohum (Ons)	Yerli Tohum (Ons)	Toplam Tohum Miktarı (Ons)	Ons Başına Ortalama Yaş Koza Verimi (Kg)	Yaş Koza Kilo Fiyatı (Kuruş)
1901	1.003	202.654	203.657	25,9	13,00
1902	1.828	169.696	169.696	30,8	14,40
1903	826	161.744	162.571	45,73	14,05
1904	675	212.994	213.670	28,55	12,98
1905	-	213.224	213.224	34,98	12,87
1906	40	153.753	153.793	43,19	14,14
1907	48	160.744	160.792	44,93	18,16
1908	373	168.076	168.449	44,8	12,75
1909	300	227.856	228.156	33,7	14,32
1910	240	180.755	180.995	31,7	12,61
1911	-	202.177	202.177	32,4	12,13
1912	100	194.410	194.510	21,2	12,24

Mezkûr tabloya göre, Bursa ve İzmit bölgesindeki kuluçka edilen tohum miktarı 1901'e kadar düzenli olarak artmıştır. 1901-1912 arasındaki dönemde ise kuluçka edilen tohum miktarı dalgalı bir seyir izlemektedir. Dalgalanmanın nedeni hakkında ilk akla gelen çıkarım, yaş koza fiyatlarının durumu olmaktadır. Zira mahsul fiyatlarının yükseldiği seneyi müteakiben daha fazla üretim yapılması, çiftçilerin genel bir eğilimidir. Fakat tablo incelediğinde kuluçka edilen tohum miktarı ile yaş koza fiyatları arasında bu bağıntı yoktur. Dolayısıyla mezkûr durumun nedeni tohum fiyatlarıyla ilgili olmalıdır. Örneğin 1900'de tohum arzına bağlı olarak fiyatların düşmesi üzerine üreticiler yaş koza miktarını artırma umuduyla daha fazla tohum kullanmışlardır.⁶² Ancak daha fazla tohum kullanımı üreticilere istenen yararı getirmemektedir. Öyle ki, ons yani kutu başına ortalama yaş koza verimi ile kuluçka edilen tohum miktarı arasında ters orantı vardır. Veriler incelendiğinde kuluçka miktarının büyük artış gösterdiği yıllarda ortalama koza veriminin dramatik şekilde düştüğü, daha fazla maliyete karşın ürün tonajının aynı kaldığı görülmektedir. Her ne kadar 1890'lı yılların sonlarına doğru koza üretiminde büyük adımlar atılmış ise de dut yaprağı miktarı, iş gücü, teknik yeterlilik gibi hususların büyük çaplı üretim için yetersiz kaldığı, bölgedeki tohum kullanma kapasitesinin 160 bin kutu civarında olduğunu ifade etmek mümkündür.

Netice itibarıyla Bursa ve İzmit civarlarındaki yerli tohum kullanımı Düyûn-ı Umûmiyye'nin hedeflediği şekilde gelişmiş, koza üretiminin neredeyse tamamı Bursa tohumu olarak da adlandırılan Bağdat beyazı cinsi yerli tohumlara bağlanmıştı. Mamefih Düyûn-ı Umûmiyye gelirleri de bu duruma paralel olarak artış göstermiştir. Öyle ki 1891 yılında ipek sektöründen 4.472.558 kuruş vergi geliri elde edilirken 1901-1910 arası on yıllık dönemde senelik ortalama gelir yaklaşık 9,7 milyon kuruşa ulaşmıştı.⁶³ Diğer taraftan Osmanlı'nın diğer önemli koza üretim merkezleri olan Edirne ve Selanik vilayetleri ile Halep, Beyrut, Şam, Trablusşam bölgelerindeki yerli tohum kullanımı, üretim ve gelir hedeflenen seviyelere ulaşamamıştır.

⁶²"Lettre d'Antioche", RCL, 31 Temmuz 1900, s. 58.

⁶³Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1900*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1901, s. 40; *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, s. 49.

3. Osmanlı'nın Diğer Bölgelerinde Yerli İpek Böceği Tohumu Kullanımı ve Rekabet

Edirne vilayeti, XIX. yüzyılın sonlarında ipek böceği kozası üretiminin en önemli merkezlerinden biri konumuna gelmişti. Edirne bölgesinin 1887'deki yaş koza rekoltesi, çoğu Fransız, İtalyan ve Japon menşeli tohumlardan olmak üzere 80 bin kilo civarındayken 1893'te 520 bin kiloya ulaşmıştı.⁶⁴ Yerli tohum kullanımının %70 seviyelerine yükselmesi ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmaları koza üretimindeki artışın en önemli faktörleriydi.⁶⁵ Zira küçük ölçekte yapılan koza üretimi, 1890'ların sonuna doğru Sofulu, Mustafa Paşa, Dimetoka, Ortaköy gibi kazalarda önemli bir iş kolu haline gelmişti.⁶⁶ Ayrıca sadece tohum üretimine ve ihracına odaklanan Mürefte, Şarköy gibi merkezler ortaya çıkmaya başlamıştı. Özellikle Mürefte ve Şarköy kazalarındaki koza mahsulünün tamamına yakını tohumluk için ayrılmaktaydı. Mürefte'de kuluçka edilen 750 kutu tohumdan ortalama 35 bin kilo yaş koza elde edilmekte, yumuşak ve şekilsiz kozalar ayıklandıktan sonra kalan 20 bin kilo yaş kozadan 55 bin kutu civarı tohum üretilmekteydi.⁶⁷ Mezkûr iki kazanın toplam tohum üretim kapasitesi ise 100 bin kutu civarına ulaşmıştı.⁶⁸ Buna karşın vilayetteki yerli tohum kullanım oranı, yıllara göre değişiklik gösterse de, %60 ila %80 arasında kalmış, Fransız tohumları pazar paylarını belirli ölçüde korumayı başarmıştır. Örneğin, 1901'de bölgede kuluçka edilen yaklaşık her biri 30 gramlık 20 bin kutu tohumun yaklaşık 15 bini Bursa, 5 bini Fransız tohumlarıydı.⁶⁹ 1912 yılında kullanılan 22 bin kutunun yine yaklaşık 18 bini yerliyken 4 bini ithal tohumlardı.⁷⁰ Yerli tohum kullanımının Bursa bölgesindeki gibi bir seviyeye çıkamaması dut ağacı miktarıyla ilgili olmalıdır. Zira bültende yer alan raporlarda, bölgedeki dut ağacı varlığının yeterli olmadığına dair pek çok bilgi bulunmaktadır.⁷¹ Dolayısıyla Bursa tohumlarına göre çok daha az yaprak tüketen Fransız sarı ırkının bölgede alıcı bulması olağandır.

Osmanlı Avrupası'nın en önemli koza ve ham ipek üretim merkezi konumunda olan Selanik vilayetinin 1893 yılındaki yaş koza rekoltesi 1 milyon kilogram civarındaydı.⁷² Üretim Gevgeli, Vodina, Avrathisar, Kesendire, Ustrumca ve Gümlüce kazalarında yoğunlaşmıştı.⁷³ Yerli tohum kullanımı ise Edirne vilayetine göre oldukça düşüktü. Fransız tohumlarının hâkim olduğu bölgede, İtalyan tohumlarının kullanımı da diğer Osmanlı vilayetlerine göre yaygındı. Öyle ki, 1893 yılında kuluçkaya yatırılan 50 bin kutu civarındaki tohumun 35 bininin Fransız, 10 bininin yerli, 5 bininin İtalyan menşeli olduğu tahmin edilmekteydi.⁷⁴ Fakat bölgedeki yerli tohumların kullanımı ilerleyen yıllarda azalmış, 1897'deki pazar payı %5-10 civarlarına inmiştir.⁷⁵ Sonraki yıllarda Düyûn-ı Umûmiyye teşvikleri ve yerli tohum üreticilerinin çoğalmasıyla fiyatların düşmesi, Bursa tohumlarının pazar payını yeniden %20-25 civarlarına kadar çıkarmıştır.⁷⁶ Örneğin, 1902 yılında kuluçkaya

⁶⁴Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1894, s.38; "Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2.

⁶⁵"Ilme Lettre d'Andrinople", RCL, 31 Mart 1897, s. 191.

⁶⁶*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, s. 43; "Lettre d'Andrinople", RCL, 31 Ağustos 1900, s. 318.

⁶⁷"Soies et Soieries", RCL, 30 Kasım 1899, s. 1007; "Lettre de Rodosto", RCL, 31 Mart 1902, s. 490.

⁶⁸"Lettre de Gallipoli", RCL, 31 Ağustos 1899, s. 264.

⁶⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1902, s. 49.

⁷⁰"Notes d'Andrinople", RCL, 31 Temmuz 1913, s. 149.

⁷¹"Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2; "Lettres d'Andrinople", RCL, 31 Mayıs 1899, s. 1057;

⁷²*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, s. 37.

⁷³"Récolte soyeuse", RCL, 30 Haziran 1899, s. 1189.

⁷⁴"Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2.

⁷⁵"Lettre de Salonique", RCL, 31 Mart 1897, s. 97.

⁷⁶"Lettre de Salonique", RCL, 31 Mayıs 1900, s. 716.

yatırılan 47 bin kutu tohumun 13 bini Bursa tohumlarıydı.⁷⁷ Vilayetin Serez gibi bölgelerinde ise üretim tamamen Bursa tohumlarına bağlanmıştı.⁷⁸ Artışta Bursa tohumlarının fiyat avantajı ve ithal tohumlara göre veriminin yüksek olması etkili olmuştu. İlk yıllarda, Fransız tohumlarından %25-30 daha az verime sahip olan yerli tohumlar, ıslah çalışmaları sayesinde yabancı tohumların önüne geçmiştir. Ayrıca yerli tohum fiyatlarıyla rekabet etmek isteyen bazı tüccarların verimi oldukça düşük olan ucuz Fransız tohumlarını piyasaya sürmesi, Fransız tohumlarının halk nezdindeki güvenilirliğini zedelemekteydi.⁷⁹ Bu durum sadece kaliteli Fransız tohum üreticilerini değil bölgenin koza rekoltesini de etkilemişti. Düyûn-ı Umûmiyye, bu gibi girişlerin engellenmesi için tohumların gümrüklerde yapay kuluçka yöntemiyle analiz edilmesini kararlaştırmıştı.⁸⁰ Karar her ne kadar kaliteli yabancı tohumların yararına olsa da bölgedeki Fransız sermayesi yine muhalefet etmekteydi. Selanik'te faaliyet gösteren Fransız tüccarlara göre; Selanik gümrüğündeki memurlar keyfi davranarak işlemleri geciktirmekte ve Fransız tohumlarına kasten zorluk çıkarmaktaydılar. İstanbul Fransız Ticaret Odası Başkanı Ernest Giraud, kontrolü yapan memurların, ne kadar yabancı tohumu reddedilirse o kadar yerli tohum satılır, fıkıyla hareket ettiklerini ve bu nedenle sağlam tohumlarda bile hastalık belirtileri görebileceklerini alaycı şekilde ifade etmekteydi.⁸¹ Bu ifadelerin, Bursa ve Edirne vilayetlerinde olduğu gibi, Fransız tohumlarının Selanik'te de pazar kaybetme endişesinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Çünkü sonraki süreçte, sıkı tohum kontrolleri sayesinde Selanik koza üretiminin nerdeyse iki kat arttığı, yapay kuluçka merkezinin çalışmaya ara verdiği dönemlerde, özellikle Yahudi tüccarların, kötü tohumları piyasaya sürmeye yeltendiklerini yine Fransız Ticaret Odası bülteni yazmaktaydı.⁸² Öte yandan Fransızların, Selanik piyasasında başka bir rakibi daha vardı. Zira İtalyan tohumları Selanik'te, diğer Osmanlı vilayetlerinin aksine, alıcı bulmaktaydı. Bunun temel nedeni İtalya'nın bölgeden önemli miktarda koza ithal etmesidir. O dönemlerde koza tüccarları, mahsulün bir kısmı ya da sabit bir fiyattan alım garantisi karşılığında üreticilere ücretsiz tohum ve avans verebilmekteydi. İtalyan koza tüccarları da bu yöntemi kullanarak anlaştıkları koza üreticilerine kendi tohumlarını dağıtabilmekteydiler. Bu gibi durumlara sıkça değinen bülten, İtalyan tohumlarının üreticilere büyük zararlar verdiğini iddia etmekteydi.⁸³ Hatta İtalyan tohumlarının kendini kanıtlamış Fransız tohum markalarıyla etiketlenerek piyasaya sokulduğu, verimlerinin çok düşük olduğu ve üreticilerin mağdur edildiği de yazılmaktaydı.⁸⁴ Bu gibi olaylara karşın 1912 yılına kadar Selanik vilayetinde kuluçka edilen ipek böceği tohumlarının ortalama olarak %65'nin Fransız, %10'nun İtalyan, %25'nin Bursa menşeli olduğu söylenebilir.

Osmanlı Avrupa'sındaki diğer vilayetlerde ise düşük ölçekli koza üretimi yapılmaktaydı. Örneğin Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinin 1908'deki yaş koza rekoltesi sadece 8.726 kilogramdı.⁸⁵ İpekböceği yetiştiriciliğinin bu bölgelerde yaygın olmamasının nedeni halen eski usullerle üretim yapılıyor olmasıyla ilgilidir. Öyle ki Fransız tüccarlar, dut ağacı bakımından son derece zengin bir bölge olan İşkodra'da ipek sektörünün geliştirilmesi için Düyûn-ı Umûmiyye'nin sorumluluk alması gerektiği düşüncesindeydiler. Zira bölgede halen eski tekniklerle çoğaltılan Japon ırkı tohumlar kullanıldığından verim son derece düşük kalmaktaydı.⁸⁶

⁷⁷"Lettre de Salonique", RCL, 31 Mart 1903, s. 576.

⁷⁸"Lettre de Serres", RCL, 31 Mayıs 1907, s. 997.

⁷⁹"Soies et soieries", RCL, 30 Kasım 1899, s. 1007.

⁸⁰"Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880; "Graines de ver à soie", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 889.

⁸¹"Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1906, s. 436.

⁸²"Chronique agricole", RCL, 31 Temmuz 1913, s. 73-74.

⁸³"Lettre de Salonique", CCFC, 31 Temmuz 1892, s. 14; "Chronique agricole", RCL, 31 Temmuz 1913, s. 73-74; "Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880.

⁸⁴"Sériciculture", CCFC, 31 Temmuz 1892, s. 4; "Lettre de Salonique", CCFC, 31 Temmuz 1892, s. 14.

⁸⁵Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908, s. 52.

⁸⁶"Lettre de Scutari d'Albania", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 875.

Ege'deki Osmanlı adaları arasında en önemli koza üretim bölgesi olan Rodos'ta, 1890'ların başlarında sadece Fransız tohumları kullanılmaktaydı. 1894'te adada kuluçka edilen her biri 25 gramlık yaklaşık 1.100 kutu tohum Fransa'nın Var ve Korsika bölgelerinden tedarik edilmekteydi.⁸⁷ Fransız Ticaret Odası raporlarına göre sonraki süreçte bölgeye gönderilen Fransız tohumlarının düşük kalitede olması, Rodoslu ipek böceği kozası üreticilerini Bursa tohumlarına yönlendirmişti.⁸⁸

Fransız tohumlarının piyasaya tamamen hâkim olduğu bölgeler ise Halep, Beyrut ve Şam vilayetleridir. Bu vilayetler, özellikle Beyrut, bölgedeki Fransız iktisadi nüfuzunun etkisiyle Osmanlı ipek sektöründe özerk bir konuma haiz olup tohum üretimi gibi yönetmeliklerin fiili olarak uygulama sahası dışında bırakılmaktaydı. Fransızların, ipek sektörüyle ilgili olarak yayımladığı istatistik ve raporlarda "Syrie" adıyla tanımlanan bölge, genel olarak kuzeyde Payas'tan başlamak üzere, Antakya, İskenderun, Reyhanlı, Trablusşam, Beyrut, Şam kırsallarında yoğunlaşan koza üretim alanlarını kapsamaktaydı. Ancak Fransızların esas etkin olduğu ve bölge üretiminin tamamına yakınına karşılıyan üç ana merkez vardı. Bunlar; kuzeyde Trablus'tan başlayıp güneyde Sayda'ya kadar uzanan kıyı şeridi bölgesi, Beka Vadisi ve Şam kırsallarını kapsayan bölge ve Cebel-i Lübnan bölgeleriydi.⁸⁹ Mezkûr bölgeler, koza üretimi miktarı açısından Bursa ve İzmit'in gerisinde olsa da tohum kullanımı açısından Osmanlı'daki en büyük pazar konumundaydı. İzmit ve Bandırma'nın dâhil olduğu Bursa ipekçilik bölgesinde 1896 yılında 118.753 kutu tohum kuluçka edilirken Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde, %90'ına yakını Fransa'dan ithal edilen, yaklaşık 1,4 milyon frank değerinde 230 bin kutu tohum kullanılmaktaydı.⁹⁰ 1896 yılında Fransa'da 713.544 kutu tohum üretildiği, 200 bin kutu civarındaki tohumun iç piyasada kuluçka edildiği dikkate alındığında ihracat edilen yaklaşık 500 bin kutunun nerdeyse yarısı mezkûr bölgelere gönderildiği anlaşılmaktadır.⁹¹ Bu veri ışığında Fransız tohumları için en büyük pazarın Suriye bölgesi olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. Binaenaleyh gümrük vergisi ve tohum yönetmeliklerine karşı en ciddi muhalefetin Beyrut, Halep ve Şam bölgelerindeki tüccarlardan gelmesi anlaşılır bir durumdur.

Fransız sermayesinin Şam, Halep ve Beyrut vilayetleri ipek sektörüne yerleşimi, Bursa bölgesine göre daha geç olmuştur. Zira Fransız sermayesinin Bursa ipek sektörüne girişinde iktisadi nedenler etkiliyken Suriye'deki saikler biraz daha farklıdır. Şöyle ki, 1860-1861 Şam olayları olarak tarihe geçen bölgesel iç savaştan sonra mezkûr vilayetlerde nüfuzunu artırmak isteyen Fransa, ilk olarak Fransız ticari sermayesini kullanmıştı.⁹² Bu dönemde Fransız ticari sermayesinin en önemli araçlarından olan Lyonlu tüccarlar ve Marsilya Ticaret Odası, bölge ipek sektörüne tohum ticaretiyle girmeye başlamışlardı. Suriye ipeğini meşhur eden tohumların hastalıklar nedeniyle 1853-1873 yılları arasında kaybolmasından sonra bölgeye Marsilya yoluyla Uzak Doğu'dan Japon tohumları ithal edilmekteydi. Albert Fine et Compagnie gibi bir dizi Fransız tohum şirketi de, Beyrutlu üreticilerle temasa geçerek tohumlarını bölgeye ihraç etmeye başlamıştı. Ucuz Japon tohumları bir süre kullanılmışsa da lif kalitesi daha yüksek olan Fransız tohumları bölgeye yayılmıştı. Lyonlu ipek tüccarları da yatırım ve krediler yoluyla Fransız tohumlarına destek verince kısa sürede bölgede tekel haline gelmişti. Böylece ipek üreticilerinin bankerleri haline gelen Lyonlu tüccarlar flâtür yatırım-

⁸⁷Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1895*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1896, s. 40.

⁸⁸"Notes de Rhodes", CCFC, 31 Mayıs 1894, s. 28; "Récolte séricicole d'île de Rhodes", RCL, 31 Mart 1911, s. 348.

⁸⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1894*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1895, s. 35.

⁹⁰"Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1897, s. 132.

⁹¹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1897, s. 11. Lyon İpek Tüccarları Birliği koza, ham ipek üretimi gibi hususlarda oldukça ayrıntılı istatistikler vermekle birlikte Fransa ve diğer ülkelerdeki ipek böceği tohum üretimi ile ilgili verileri düzensizdir. Dolayısıyla bu çalışmada, Osmanlı ile diğer ülkelerin ipek böceği tohumu üretimi karşılaştırmalı olarak analiz edilememiştir.

⁹²1860-1861 Şam olayları ve Fransız nüfuzu ile ilgili olarak bkz: Haluk Ulman, *1860-61 Suriye Buhurani/Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, A.Ü SBF Yayınları, Ankara 1966; Şevket Kamil Akar-Hüseyin Al, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması", *Tarih Dergisi*, 45 (2012), s. 77-122; Jacques Thobie, *Les intérêts culturels français dans l'empire ottoman finissant L'enseignement congréganiste*, I, Les Éditions Isis, İstanbul 2022.

larıyla ipek sektörünü kontrol etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bölgede Fransız sarı ırk tohumlarından üretim yapan ipek sanayisi oluşturulmuştu.⁹³

Her biri 25 gramlık yani bir onsluk kutularda ithal edilen Fransız tohumlarının çoğu Var, Vaucluse, Pirene ve Korsika üretimi idi.⁹⁴ Fiyatlar; kalite ve verilen garantiye bağlı olarak 3 ila 6 frank arasında değişmekteydi. Bölgenin tohum ithalatı Beyrut, İskenderun ve Trablus limanları üzerinden yapıp iç bölgelere dağıtılmaktaydı.⁹⁵ Tohum ithalatında iki usul takip edilmekteydi. Birinci usulde, aracılara ödeme yapmak istemeyen yerel üreticiler ve tacirler Mayıs ayında bizzat Fransa'ya giderler, kendi anlaşmalarını yapıp Temmuz ayında tohumları getirirlerdi. Genelde orta kalite tohumların getirildiği bu ithalat yöntemi, fiyat açısından daha uygun olduğundan üreticiler arasında yaygındı. İkinci usul ise Beyrut'ta mukim şirketler ve iplikçiler tarafından benimsenmişti. Bu alıcılar yüksek miktardaki kaliteli tohumu Ağustos ayının ikinci haftasında Fransız komisyoncular aracılığıyla ithal etmekte, koza üretiminin anlaşılan kısmı karşılığında üreticilere dağıtmaktaydı.⁹⁶ Böylece hem tohum satışı yapmakta hem de koza alımlarını garanti altına almaktaydılar. Düyûn-ı Umûmiyye bölgede Bursa tohumlarının kullanımı için bir takım çalışmalar yapmış ise de Selanik'te olduğu kadar başarı sağlayamamıştır.⁹⁷ Fransız üreticilere göre Bursa tohumlarının bölgede tercih edilmemesinin birçok nedeni vardı. Öncelikle dut ağacı bakımından zengin olmayan bölgede Bursa cinsi, Fransız cinsi ipek böceklerine göre daha fazla yaprak tüketip daha az koza üretmekteydi. Renk ve boyut olarak aynı standartta koza alınmadığından Suriye filatürüne de uygun değildi. Ayrıca ırk olarak bozulmaya müsait olduğundan ikinci yıl için çoğaltılması zordu.⁹⁸ Bu görüşün altında yatan temel olgunun Fransız tohumlarının üstünlüğünü vurgulamak ve muhafaza etmek olduğu aşîkârdır. Zira diğer bölgelerden gelen ve bültende yayınlanan raporlarda, daha fazla yaprak tüketmesi dışında Bursa tohumlarının dezavantajından bahsedilmediği görülmektedir. Dahası Fransızların kendi yayınladıkları istatistikler karşılaştırıldığında kutu başına yaş koza verimi açısından Bursa tohumlarının son derece üstün olduğu görülmektedir. Örneğin, Lyon İpek Tüccarları Birliği'nin 1905 yılı istatistiklerinde Bursa ve İzmit bölgesinde kuluçka edilen 213.224 kutu tohumdan 7.549.990 kilogram yaş koza üretilirken Suriye olarak nitelendirdikleri Lübnan, Halep ve Şam vilayetlerinin tamamında kuluçka edilen yaklaşık 230 bin kutu Fransız tohumundan yaklaşık 5,5 milyon kilogram yaş koza elde edilebilmişti.⁹⁹ Elbette ki bu sonuçlarda iklim, üretim tekniği ve şartları gibi hususların etkili olduğu, Düyûn-ı Umûmiyye'nin koza üretim süreçlerine ilişkin kontrol mekanizmalarının Suriye'de pek işletilemediğini de belirtmek gerekir.

Bursa tohumlarının verimine ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmalarına rağmen Fransız tohumlarının bölge genelindeki pazar payı, 1895-1912 yılları arasında %85-90 civarında kalmaya devam etmiştir. 1900'de Bursa ve İzmit'ten diğer vilayetlere satılan 38.371 kutu yerli tohumun sadece 1.740 kutusu Halep ve Beyrut ipek böcekçileri tarafından alınmıştır.¹⁰⁰ Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa'da üretilen tohumların bölgede kullanımında başarılı olamasa da yerel üreticilerin tohumları piyasada görünür hale gelmeye başlamıştı.¹⁰¹ Örneğin; Payas, İskenderun, Reyhanlı ve Arsuz'da 1908'de kuluçkaya yatırılan tahmini 34 bin kutu tohumun yaklaşık 27.500'ü

⁹³Gaston Ducousso, *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban*, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1913, s. 63-70; Michel Seurat, *Lyon et la Syrie (1915-1925): intérêts économiques et opinion publique*, Université Jean Moulin, Unpublished master's thesis, Lyon 1971, s. 48-53.

⁹⁴"Lettre de Damas", *RCL*, 28 Şubat 1900, s. 265.

⁹⁵"Notes de Damas", *RCL*, 30 Nisan 1897, s. 50.

⁹⁶"Lettre de Beyrouth", *CCFC*, 30 Eylül 1890, s. 12.

⁹⁷*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, s. 40.

⁹⁸"Lettre de Damas", *RCL*, 28 Şubat 1900, s. 266.

⁹⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1906, s. 47-48, 50-51.

¹⁰⁰"Production des graines de vers à soie", *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71.

¹⁰¹"Lettre d'Alep", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 804.

Fransız kökenliyen 6.500 kutusu yerel üretimdi.¹⁰² Dolayısıyla Halep vilayeti tohum piyasasında yerel üreticilerin payı %25 dolaylarına ulaşabilmişti. Yerel üreticilerin en büyük avantajı, gümrük vergisi ve nakliye masraflarından azade olunduğu için Fransız tohumlarına göre fiyatları daha düşük tutulabilmeleriydi.¹⁰³

4. Yerli İpek Böceği Tohumu Arzı, İhracat ve Krizler

Osmanlı Devleti'nden yapılan tohum ihracatının tamamına yakını Bursa, İzmit ve Bandırma bölgelerinden yapılmaktaydı. Bölgeden yapılan ihracat, Dâruttalîm'in kurulmasından hemen sonra iç piyasada yerli ipek böceği tohumu kullanımının hızlı yükselişine benzer bir seyir izlemiştir. İstatistiklere yansıyan ilk ihracat, 1891'de 998 kutu olarak gerçekleşmiştir. 1892'deki ihracat 20.317'ye, 1893'te 41.947'ye çıkmıştır.¹⁰⁴ Yerli tohumların bu dönemdeki en büyük alıcısı İranlı ipek böceği yetiştiricileri ve Kafkasya'da Rusya'ya bağlı bir bölge olan Dağıstan olmuştur.¹⁰⁵

Yeni nesil Osmanlı tohumcuları, kalite açısından kendilerini kanıtlamış olsalar da arzadaki artış 1895 yılında bir fiyat krizine neden olmuştu. 1894 yılında, Osmanlı tohumlarının ana alıcılarından olan İran'da, tohum fiyatları o kadar yükselmişti ki bölgeye sadece birkaç bin kutu tohum gönderen üretici, küçük çaplı bir servet edinmişti. Bu beklenmedik kâr, tohumcuları cezbetmiş ve ertesi yıl tohum arzında patlama yaşanmıştı. 1894'te 44.179 kutu olan tohum ihracı, 1895'te 189.239 kutuya çıkmış dolayısıyla fiyatlar çakılmıştı.¹⁰⁶ Tohumcular ve aracılar krizden ders almış olmalı ki sonraki yıllarda Türkistan'daki Buhara ve Hokand gibi pazarlara tohum ihraç edilmeye başlanmış, böylece arz-talep dengesi sağlanmaya çalışılmıştı.¹⁰⁷ Fakat Osmanlı ipek böceği tohumu üretiminin genel istatistikleri incelendiğinde tohum arzının belirli bir dengede tutulamadığı görülmektedir. Zira Dâruttalîm ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin ipek böcekçiliğini teşvik çalışmaları sektör geneli için olumlu olsa da tohum arzını büyütme devam etmiş, ihracatta yeni krizler yaşanmıştır.

Tablo 2

Bursa ve İzmit Bölgelerinin Tohum Üretim Miktarları (25 gramlık bir kutu tohuma eşit olan ons cinsinden).¹⁰⁸

Yıl	Kuluçka Edilen Tohum	Diğer Osmanlı Vilayetlerine Gönderilen	İhraç Edilen	Toplam
1899	154.072	42.400	402.412	598.884
1900	195.381	28.371	419.226	652.978
1901	202.654	21.092	457.520	681.266
1902	169.696	15.323	359.862	543.053
1903	161.744	23.807	304.989	490.541
1904	212.994	24.892	569.521	807.408
1905	213.224	18.386	382.300	613.910
1906	153.793	12.493	306.836	473.122
1907	160.792	-	222.953	383.745
1908	168.449	-	455.909	624.358

¹⁰²"Lettre d'Alexandrette", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 789.

¹⁰³"Lettre d'Alep", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 804.

¹⁰⁴Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901, s. 44.

¹⁰⁵Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893, s. 34.

¹⁰⁶"Lettre de Brousse", RCL, 31 Mart 1901, s. 447.

¹⁰⁷"Lettre de Brousse", RCL, 30 Kasım 1899, s. 933.

¹⁰⁸"Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1896, s. 91; "Production des graines de vers à soie", RCL, 31 Ocak 1901, s. 71; "La sériciculture en Turquie", RCL, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", RCL, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1906, s. 255-256; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1907, s. 202; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1909, s. 48.

Tablo 2'de görüldüğü üzere toplam tohum üretim miktarında belirli standart bulunmamaktadır. Tohum üretim miktarını belirleyen ana unsurlar tohum fiyatları, yaş koza fiyatlarının düşük seyretmesi nedeniyle satılmayıp tohumluğa ayrılması ve ihraç bölgelerinden gelen taleptir. Dolayısıyla üretim miktarını piyasa koşulları ve talep belirlemektedir. Örneğin, 1899'dan itibaren koza fiyatlarının yükselmesi İranlı üreticilerin sonraki sezon için daha fazla tohum siparişi vermesine neden olmuştu. 1898'de Bursa ve civarından 183.251 kutu tohum ihraç edilirken 1900'deki rakam, 399.266 kutusu Rusya ve İran olmak üzere 419.226 kutuya çıkmıştı.¹⁰⁹ 1901'de bölgeye ihraç edilen tohum miktarı 451.459 kutu olunca, İran'daki dağıtıcılar siparişleri iptal etmeye ve sözleşmelerinden caymaya başlamışlardı. Bu durum tohum ticaretinde paniğe yol açmış, fiyatlar çok düşmüştü. Tohumun hemen elden çıkarılması gereken bir emtia olması, maliyet fiyatı altında satış yapılmasına yol açmış, dolayısıyla tohum üreticileri yine zarar etmişti.¹¹⁰

1900'lerin başına gelindiğinde tohum fazlasını iç piyasada eritme olanağı da azalmaktaydı. Diplomalı tohumcu sayısının artması, tohumun üretiminin bir kısmını diğer Osmanlı vilayetlerine kaydırmıştı. Örneğin Mamûretülaziz vilayetinde, yerel ihtiyacı karşılayacak kadar tohum üretiminin yanı sıra 30 gramlık 14 bin kutu tohum ihraç edilebilecek seviyeye gelinmişti. 1905'ten sonra Gelibolu'da da aynı şekilde yerel tohumcular ihtiyacı tamamen karşılayacak üretim kapasitesine ulaşmışlar, hatta üretilen tüm kozanın kendilerine satılması karşılığında tohumları ücretsiz olarak vermeye başlamışlardı.¹¹¹ Diyarbakırlı tohumcular da 1908'de Urfa, Harput ve Bağdat gibi bölgelere tohum satar duruma gelmişti.¹¹² Bunun bir yansıması olarak, 1899'da Bursa ve çevresinden diğer Osmanlı vilayetlerine 42.400 kutu tohum gönderilirken sonraki yıllarda miktarın azaldığı görülmektedir.¹¹³ Hatta 1907'den sonra diğer Osmanlı vilayetlerine yapılan sevkiyat neredeyse sıfırlanmıştır.¹¹⁴ Dolayısıyla yerel ipek böceği kozası üreticileri, Bursa bölgesi yerine mahallerindeki tohumcuları tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

İhracat rakamları ülkelere göre incelendiğinde Rusya, İran, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan Prensliği'nin ön plana çıktığı görülmektedir. İç piyasada olduğu gibi bahse konu pazarlarda da Bursa tohumlarının en büyük rakibi Fransız tohumlarıdır. Şöyle ki, 1890'ların ortalarına doğru Bursa tohumları Kafkasya ve İran'da hâkim konuma geçerken, Türkistan'da Fransız tohumlarının pazar payını önemli ölçüde daraltmıştır.

Osmanlı tohumlarının en büyük alıcıları Rusya ve İran'dır. Osmanlı Devleti'nin 1899-1905 yılları arasındaki yedi yıllık dönemde ihraç ettiği toplam 2.895.830 kutu tohumun 2.850.138 kutusu yani %98,42'si Rusya ve İran tarafından satın alınmıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla Balkan ülkelerine yapılan ihracat kısıtlı ve sabit olduğundan Rusya ile İran'ın alımları Osmanlı tohum ihracat miktarını doğrudan etkilemekteydi. Tüccarlar ipek sezonu sona erdiğinde ihraç bölgelerinden talep toplayıp sözleşmeler yapmaktaydı. Talepler doğrultusunda sonraki yıl için tohum üreticilerine sipariş vererek ne kadar üretim yapılması gerektiği aşağı yukarı belirlenmekteydi. Bu nedenle 1903'te 299.318 kutusu Rusya ve İran'a olmak üzere toplamda 304.989 kutu tohum ihraç edilmişti. 1904'te Rusya ve İran 565.950 kutu tohum alımı yapınca Osmanlı'nın toplam ihracatı 569.521 kutuya

¹⁰⁹“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71.

¹¹⁰“Lettre de Brousse”, *RCL*, 31 Mart 1901, s. 447.

¹¹¹“Lettre de Harpouth-Mamouret-ul-aziz”, *RCL*, 30 Haziran 1903, s. 1126; “Lettre de Gallipoli”, *RCL*, 31 Mart 1908, s. 436.

¹¹²“Lettre de Diarbekir”, *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 834.

¹¹³“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020.

¹¹⁴“Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908”, s. 41.

¹¹⁵“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020; “Sériciculture”, *RCL*, 30 Eylül 1904, s. 346; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Ekim 1905, s. 614-615; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Ağustos 1906, s. 255-256.

¹¹⁶“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020.

çıkıyordu.¹¹⁶ Yani iki ülke çok alım yaparsa Osmanlı ihracatı artmakta az alım yaptıklarında ise dramatik denilebilecek düşüşler yaşanmaktaydı.

Rusya'ya yapılan ihracat Kafkasya ile Türkistan'ın Hokand ve Buhara bölgelerine yoğunlaşmaktaydı. 1896'da, Kafkasya'nın önemli koza üretim merkezleri Suşa, Şeki, Bakü, Erivan, Kutaisi, Kuban ve Stavropol bölgelerinin ithal ettiği 30 gramlık 87.100 kutu tohumun 85 bini Bursa üretimiydi.¹¹⁷ 1897 yılında ise bölgeye ithal edilen 80 bin kutu tohumun 48 bini Fransız, 42 bini Bursa tohumuydu. Bursa tohumu kullanımının 1897'deki düşüşü, verimden kaynaklanmaktaydı.¹¹⁸ Sonraki yıllarda Osmanlı tohumlarına olan güven artmış, fiyat avantajının da yardımıyla, Fransız tohumlarının bölgedeki kullanımı çok azalmıştır. Türkistan'daki Bursa-Fransız tohum rekabeti ise Kafkasya'ya göre biraz daha farklıdır. Bursa tohumlarının Türkistan'ın iklim yapısına ve yerli melezlemeye daha uygun olduğu kabul edilse de Fransız tohumları revaçta olmaya devam etmiştir.¹¹⁹ Nitekim Buhara'da her yıl kullanılan 300 bin ila 350 bin kutu tohumun %25'i Osmanlı üreticilerinden tedarik edilirken %75'i Fransızlar ağırlıkta olmak üzere Avrupa menşeliydi.¹²⁰ Hokand bölgesinde ise 1900'de kuluçka edilen çoğu 20 ila 22 gramlık 250 bin kutu tohumun %40'ı Bursa tohumlarıydı.¹²¹ Türkistan'ın diğer bölgeleri de hesaba katıldığında Bursa tohumlarının ortalama pazar payının %25 olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan Bursa'da mukim Fransız tüccarlar, Türkistan'da kuluçka edilen Bursa tohumlarından elde edilen beyaz kozaların yakın gelecekte kendileri için sorun teşkil edebileceğini düşünmekteydiler. Tacirlere göre bölgede işlenemeyen iyi kalitedeki Bursa beyazı kozalar, çoğunlukla İtalya'da eğrilmekte ve Bursa ipeğine rakip olarak fiyatları düşürebilmekteydi. Bu nedenle gümrük vergilerinin kaldırılarak bölgeden koza ithal edilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. İstanbul Fransız Ticaret Odası ve Bursa Komitesi'nin sıklıkla dile getirdiği bu talebin asıl dayanak noktası ise Bursa filatürlerinin atıl kapasite sorunudur. Zira 1901 yılında, Bursa ve hinterlandında 6.146.620 kilo koza üretilirken Bursa filatürlerinin 8,4 milyon kilo koza eğirme kapasitesine sahip olduğunu hesaplamaktaydılar. Ortaya çıkan atıl kapasite nedeniyle filatürlerin yılın altı ayı çalışmadığını dolayısıyla hem ipek üreticilerinin hem de Osmanlı Hazinesi'nin büyük bir gelirden mahrum edildiğini ifade etmekteydiler.¹²²

İran'a yapılan tohum ihracatının ana bölgeleri Gilan eyaletinin Reşt, Lahijan, Lengerud bölgeleriyle Mazenderan eyaletiydi. Osmanlı Devleti'ne benzer şekilde 1880'lerde İran'daki ipek böcekçiliği durma noktasına gelmişti. 1890'da Bursa'dan Gilan'a yapılan ilk tohum ihracatıyla koza üretimi büyük bir gelişim göstermişti.¹²³ Zira önceden Fransız sarı ırkıyla denemeler yapılmış olsa da bölgenin nemli iklimine uyum sağlayamamıştı. Yine de Fransız tohumları piyasada görünür haldeydi. Bir Osmanlı vatandaşı olan M. Bezanos, bölgeye Pasteur tekniğiyle üretilmiş Bursa tohumlarını ithal etmeye başlamış ve denemelerde bölge iklimine en uygun tohumun Bağdat ırkı olduğu anlaşılmıştı. Böylece İran'ın ana tohum tedarikçisi Bursa bölgesi haline gelmişti.¹²⁴ 1900'lerin ortalarında bölgeye Bursa'dan yapılan ihracat, yıllara göre değişiklik gösterebilmekle birlikte, 25 gramlık 300 bin kutu seviyelerine ulaşmıştı. 1893-1894 sezonunda bölgeden Avrupa'ya sadece 34.549 kilo kuru koza ihraç edilirken Bursa tohumları sayesinde 1906-1907 sezo-

¹¹⁷ *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, s. 45.

¹¹⁸ Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1897*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1898, s. 42.

¹¹⁹ "Marche soyeux de Brousse", *RCL*, 31 Mart 1901, s. 488.

¹²⁰ "Lettre de Boukhara", *RCL*, 30 Haziran 1902, s. 1101; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1903, s. 68.

¹²¹ "Lettre de Khokand", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 872.

¹²² "Marche soyeux de Brousse", *RCL*, 31 Mart 1901, s. 489-490; "Notes de Brousse", *Revue commerciale du Levant*, 31 Ağustos 1901, s. 353; "Les filatures de soies a Brousse", *RCL*, 31 Ekim 1901, s. 643.

¹²³ *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, s. 69.

¹²⁴ Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1904*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1905, s. 75.

nunda 1 milyon kiloyu aşkın ihracat yapılmıştı.¹²⁵ Bölgedeki koza üretiminin gelişimine bağlı olarak tohum talebinin artması kalitesiz ve Bursa tohumu taklitlerinin çoğalmasına neden olmaktaydı. Bu nedenle İran makamları, sadece Düyûn-ı Umûmiyye bandrollü tohumların kuluçka edilmesi kararı almıştı.¹²⁶ Ayrıca İran hükûmeti, Bursa tohumlarından gümrük vergisi almayı tasarlamışsa da tüccarlar ve Tahran'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nin itirazları neticesinde karardan vazgeçilmiştir.¹²⁷ Netice itibarıyla Bursa tohumlarının bölge üzerindeki etkisini, 1880-1890 arası dönemde Fransız tohumlarının Osmanlı ipek böcekçiliğine yaptığı etkiye benzetmek mümkündür.

Bursa tohumlarının ihraç edildiği başka bir bölge olan Balkanlar'daki durum Rusya ve İran'dan daha farklıdır. Bulgaristan Prensliği ve Yunanistan başta olmak üzere Balkan ülkelerinin tohum ithalatında en büyük tedarikçisi Fransa'dır. Çünkü 1895'ten sonra Bursa pazarını kaybettiklerini gören Fransız tohum üreticileri, Balkan ülkelerine yoğunlaşmışlardı.¹²⁸ Bursa tohumları ise bölgede %10 civarında bir pazar payına sahipti. Niceliksel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da en çok tohum ihracı yaptığı ülke Yunanistan'dır. XX. yüzyılın başlarında ortalama olarak yılda 15 bin kutu civarında yabancı tohumun kuluçka edildiği Yunanistan'a yaklaşık 3.350 kutuluk ihracat yapılmaktaydı.¹²⁹ Balkanlar'daki en büyük tohum pazarı ise 1908'e kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı vasal devlet statüsünde olan Bulgaristan Prensliği'ydı. 1896'da Bulgaristan'da kuluçka edilen 30 gramlık 20 bin kutu tohumun 12 bini Fransa'dan, 4 bini İtalya'dan, 4 bini Osmanlı'dan ithal edilmişti.¹³⁰ 1890'ların sonundan itibaren yerli tohum üretimine yoğunlaşan Bulgaristan'ın 1899-1907 arasındaki dönemde ithal ettiği toplam 220.494 kutu tohumun sadece 26.197'si Bursa üretimi idi. Dolayısıyla bölgede her yıl ortalama olarak kuluçka edilen 24.500 kutu yabancı tohumun 2.900'ü Bursa tohumuydu.¹³¹ Sırbistan, Romanya ve Karadağ'da da koza üretimi yapılsa da Osmanlı Devleti'nden yapılan tohum ithalatı oldukça kısıtlıdır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küçülmeye başlayan Osmanlı ipek sektörü, 1890'dan yeniden büyümeye başlamış ve ham ipek en önemli ihraç mallarından biri haline gelmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, bu gelişimde büyük bir paya sahiptir. Fakat Düyûn-ı Umûmiyye'nin koza ve ham ipek üretimini önceleyen çalışmalarının restoratif nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Zira zaten faal olan çoğu Fransız sermayeli ham ipek üretim filatürlerinin bozulan koza tedarik zincirini istikrarlı hale getirip Avrupa dokuma sanayisinin ham madde ihtiyacının düzenlenmesi temelinde çalışmalar yapılmıştır. Elbette ki buradaki asıl gaye koza ve ipek öşürlerini arttırmak olmuştur. Dolayısıyla dokuma tezgâhlarının modernleştirilmesi gibi mamûl üretime yönelik, gelişim ya da değişim olarak nitelendirilebilecek çalışmalardan söz etmek pek mümkün değildir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin restorasyondan öteye geçen tek faaliyeti ise geleneksel Bağdat cinsine dayanan yerli ipek böceği tohumunun melezlenmesi ve üretimidir. İlk hedef yerli ırkların canlandırılması ve koza üreticilerinin tohum ihtiyacının karşılanması olsa da sonraki süreçte tohum üretimi büyük bir gelişim göstermiş, hastalık öncesi dönemlerde yalnızca iç piyasaya çalışan edilgen bir iş kolunu,

¹²⁵Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1907, s. 65.

¹²⁶*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, s. 71.

¹²⁷*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, s. 65.

¹²⁸"Graines de ver à soie", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 889.

¹²⁹*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, s. 64; "La sériciculture en Turquie", *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", *RCL*, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", *RCL*, 31 Ağustos 1906, s. 255-256.

¹³⁰*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, s. 42.

¹³¹*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908*, s. 53.

değişime zorlayıp uluslararası piyasada karar verici konumuna yükseltmiştir. Bu süreç, Pasteur sistemi olarak bilinen modern tohum üretim tekniğini müfredatının temeline alan Bursa Harîr Dâruttalîmi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Dâruttalîm'in şahadetname alan tohumcular ve Bâbiâli'nin sunduğu teşvikler, Osmanlı Devleti'nin en önemli koza üretim bölgeleri olan Bursa ve İzmit'te kullanılan yerli tohum miktarını büyük oranda arttırmıştır. Dâruttalîm'in kurulduğu 1888'de mezkûr bölgelerde kullanılan Bağdat beyazı ırkı yerli Bursa tohumlarının oranı sadece %20 iken 1890'da %65'e, 1896'da %98 seviyelerine ulaşmıştır. Dolayısıyla Bursa ve İzmit bölgesinde, Fransız tohumlarının pazar payı neredeyse sıfırlanmıştır.

Osmanlı'nın ikinci büyük ipek üretim merkezi ve ipek böceği tohumu açısından en büyük pazarı konumunda olan Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde ise Bursa tohumlarının kullanımı hiçbir zaman istenen seviyelere gelmemiş, %10-15 civarında kalmıştır. Fransız tüccarların, Suriye bölgesi olarak adlandırdıkları mezkûr vilayetlerde, yerli tohum kullanımının düşük kalmasında fiziki ve siyasi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Fiziki nedenlerin başında yerli ırk ipek böceklerinin Fransız sarı ırkına göre daha fazla dut yaprağı tüketmesi gelmektedir. Ayrıca bölgenin ham ipek filatürleri, Fransız sarı ırkından elde edilen kozaların eğrilmesi konusunda oldukça tutucudur. Siyasi nedenler ise bölgedeki Fransız nüfuzuyla ilgilidir. Bölgenin, özellikle Beyrut çevrelerinin, Fransızlar açısından doğal siyasi yayılım alanı olarak görüldüğü tarihi bir vakıdır. Bölgenin, tohum nizamnameleri ve uygulamalarından muaf tutulmasında bu vakının etkili olduğu yorumu yapılabilir. Nitekim Düyûn-ı Umûmiyye, bölgede dut ekimi teşviki gibi çalışmalar yapsa da yerli tohum kullanımında yoğun çaba göstermediği anlaşılmaktadır.

Bursa bölgesi bu dönemde önde gelen bir tohum ihracatçısı konumuna gelmiştir. Özellikle 1895 yılından sonra Bursa bölgesinde üretilen tohumların yarısından fazlası İran, Kafkasya ve Türkistan'a ihraç edilmiştir. Bursa tohumlarının piyasaya girişinden önce bu bölgelerin en önemli tedarikçilerinden biri ise Fransa'ydı. Dolayısıyla Bursa tohumları yalnızca iç piyasada değil İran, Kafkasya ve Türkistan'da da Fransız tohumlarının en büyük rakibi olmuştur. Bursa bölgesi tohum üreticileri mezkûr bölgelere yılda tahmini değeri 2,5 milyon frank olan ortalama 400 bin kutu tohum ihraç etmişlerdir. Düyûn-ı Umûmiyye kontrolünün zayıf olduğu Anadolu'nun doğu bölgelerinden yapılan muhtemel kayıt dışı ihracatın bu rakamlara dâhil olmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla Bursa tohumcuları sadece Kafkasya ve Türkistan'a yaptıkları ihracatla bile, Fransız tohumlarının ticaret hacmini azaltmışlardır. Diğer taraftan bu bölgelere yapılan ihracatta Bursa'daki Fransız tüccarlarının aracılık yaptığını da ifade etmek gerekir.

Osmanlı ipek sektöründe başat unsur olan Fransız sermayesi yerli tohum üretimine karşı farklı tepkiler göstermiştir. Bursa ve İzmit bölgelerinde faaliyet gösteren Fransızlar, yerli tohumların koza verimini, dolayısıyla ham ipek üretimini artırdığını kabul etmişlerdi. Ayrıca bölgede yerli tohum üreten şirketler kurmuşlar ve bahsedildiği üzere tohum ihracı noktasında gelir elde etmeye başlamışlardı. Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde faaliyet gösteren Fransızlar ise yerli tohumlara karşı ön yargılı bir tutum takınmışlar, Bâbiâli'nin ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmalarını eleştirmişlerdir. Hatta kendilerinden gördükleri Düyûn-ı Umûmiyye'nin Osmanlı ipek sektöründeki Fransız çıkarlarına zarar verdiğine inanmaktaydılar.

Netice itibarıyla Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli tarafından desteklenen yerli ipek böceği tohumu üretimi çalışmaları başarıya ulaşmış, Osmanlı Devleti'ni küresel ölçekte önemli bir aktör konumuna getirmiştir. Mamafih iktisadi tarihimize çoğunlukla emperyalizm, kaynak sömürüsü gibi kavramlarla ele alınan Düyûn-ı Umûmiyye'nin, Osmanlı maliyesi ve çiftçisi için, hiç değilse bu sektör özelinde, sömürüden ziyade yeni bir kaynak oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Toroshan Özdamar (Dr. Öğr. Üyesi)
Author Details	¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye
	 0000-0002-6600-5256 tozdamar@ksu.edu.tr

Kaynakça | References

Süreli Yayınlar

Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople (RCL)

Chambre de commerce française de Constantinople: Bulletin mensuel (CCFC)

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1886*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1887.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1891*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1892.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1894.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1894*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1895.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1895*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1896.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1897.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1897*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1898.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1900*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1901

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1900.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1902.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1903.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1904*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1905.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1906.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1907.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1909.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1912.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1913*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1915.

Kitap ve Makaleler

- Akar Şevket Kamil, - Al, Hüseyin, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması", *Tarih Dergisi*, 45 (2012), s. 77-122
- Aktar, Ayhan, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul 1990.
- Autheman, André, *La Banque impériale ottomane*, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, Paris 1996.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra 1998.
- Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York 1929.
- Çiftçi, Cafer, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/24 (2013), s. 1-18
- _____, "Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umumiyye İdâresi'nin Rolü", *Belleten* LXXVI/277 (2012), s. 905-950.
- _____, *Bursa'da İpekçilik (1837-1990)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2017.
- Çizakça, Murat, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2, s. 142-152.
- _____, "Incorporation of the Middle East into the European WorldEconomy", *Review*, VIII/3 (1985), s. 353-377.
- Ducouso, Gaston, *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban*, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1913.
- Eşiyok, B. Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, XXXIV/266 (2010), s. 67-108.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Koyuncu, Derviş Tuğrul-Küçükkalay, A. Mesud, "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, LXVIII/48 (2016), s. 171-228.
- Önsoy, Rifat, *Tazminat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- Özdamar, Toroshan, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022.
- _____, "Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi", *Belleten*, LXXXVIII/313 (2024), s. 935-968.
- Özdemir, Bültekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010.
- Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muhammed Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.
- _____, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empires 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.
- Seurat, Michel, *Lyon et la Syrie (1915-1925): intérêts économiques et opinion publique*, Université Jean Moulin, Unpublished master's thesis, Lyon 1971.
- Teoman, Özgür-Bozpinar, Cumali, "Osmanlı İmalat Sanayisinde Sermayenin Kurumsallaşması Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Business and Economics Research Journal*, XI/4 (2020), s. 1013-1033.
- _____, "The Development of the Silk Industry in the Ottoman Bursa: An Analysis of Periodization", *Gazi Akademik Bakış*, XV/30, (2022), s. 157-176.
- Thobie, Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977.
- _____, *Les intérêts culturels français dans l'empire ottoman finissant L'enseignerment congréganiste*, v. 1, Les Éditions Isis, İstanbul 2022.
- Torkomyan, Kevork, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Tohumu İstihsal Üretmek Usul ve Kavaidi*, Divan-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Muhassese İdaresi Matbaası, İstanbul 1326.
- Uğuz, Sacit, "Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (2021), s. 31-47.
- Ulman, Haluk, *1860-61 Suriye Buhranı/Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay*, A.Ü SBF Yayınları, Ankara 1966.
- Uygun, Süleyman, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Fransız Ticaret Odasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (2020), s. 485-512.
- Wallerstein, Immanuel-Decdeli, Hale-Kasaba, Reşat, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (1983), s. 41-54.
- _____, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II/3 (1979), s. 389-398.

_____, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840s*, University of California Press, California 2011.

Yıldırım, Mehmet Ali, "Osmanlı'da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harir Dârüttalimi ve Dârülharirlerin Açılması", *Turkish Studies*, LXXXV/5 (2013), s. 577-594.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Bulgaristan'ı Savaşa Zorlamak: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuzey Makedonya Harekâtı (1914-1915)

Forcing Bulgaria Into War: North Macedonia Operation of the Ottoman Special Organization (Teşkilât-ı Mahsusa) (1914-1915)

Murat Aydoğdu¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Öz

Bu makale Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında meydana gelen yakınlaşmanın bir yansıması olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın İç Makedon Devrimci Örgütü ile Kuzey Makedonya'da Sırp yönetimine karşı giriştiği ortak harekâtın zeminini, amaçlarını, safhalarını ve neticelerini açıklığa kavuşturmayı hedeflemektedir. Araştırma neticesinde şu sonuçlara varılmıştır: 1- İlk inittihat ve Terakki erkânı için Bulgarlarla iş birliğinin temel amacı Makedonya'nın muhtariyetini ve Batı Trakya'nın Türkiye'ye iadesini sağlamaktır. 2- Türk-Alman ittifakının ardından Harbiye Nazırı Enver Paşa harekâtın kontrolünü ele almış ve ona Bulgaristan'ı acilen Avusturya ile savaş hâlindeki Sırbistan'a karşı savaşa zorlama ve bölgeye yönelik müstakbel Türk-Bulgar işgaline zemin hazırlama işlevlerini yüklemiştir. 3- Harekâtın ilk safhasında Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin bölge Müslümanlarını Sırp yönetimine karşı kışkırtmaya yönelik propaganda faaliyetleri başarılı olmuş ama bu durum Sırpların Müslüman ahaliye yönelik şiddet kampanyasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca politik tereddütler yaşayan Bulgarlardan beklenen desteği alamayan Türk çeteler Sırp kuvvetlerince kısa sürede etkisiz hâle getirilmiştir. 4- Ortaya çıkan tabloya rağmen Enver Paşa geri adım atmamış, sahaya yeni ve daha kalabalık çeteler sürmüş, Bulgarların daha yakın bir iş birliği tavrı geliştirmesiyle de İç Makedon Devrimci Örgütü ile birlikte son derece etkili operasyonlar yapılabilmektedir. 5- Bu operasyonlar İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'dan daha da uzaklaşmasında önemli rol oynasa da Enver Paşa'nın Bulgaristan'ı acilen savaşa sokma amacının gerçekleşmesine yetmemiştir.

Abstract

This article aims to clarify the grounds, aims, phases and results of the joint operation of Ottoman Special Organisation (OSO) (Teşkilat-ı Mahsusa) with the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) against the Serbian administration in North Macedonia as a reflection of the rapprochement between the Ottoman Empire and Bulgaria after the Balkan Wars. The article basically draws the following conclusions: 1- At the beginning, the main purpose of cooperation with the Bulgarians for the Committee of Union and Progress was to ensure the autonomy of Macedonia and the return of Western Thrace to Turkey. 2- Following the Turkish-German alliance, Enver Pasha, the Minister of War, took control of the operation and assigned it the functions of urgently forcing Bulgaria into war against Serbia, which was at war with Austria, and preparing the ground for a future Turkish-Bulgarian invasion of the region. 3- In the first phase of the operation, the propaganda activities of the OSO gangs to incite the Muslims of the region against the Serbian rule were successful, but this brought about a campaign of violence by the Serbs against the Muslim population. In addition, the Turkish gangs, which did not receive the expected support from the Bulgarians, who were experiencing political hesitations, were neutralized by the Serbian forces in a short time. 4- Despite the situation, Enver Pasha did not back down, he deployed new and larger gangs to the field, and with the Bulgarians developing a closer cooperation attitude, highly effective operations could be carried out together with the IMRO. 5- Although these operations played an important role in further distancing the Entente from Bulgaria, they were not enough to achieve Enver Pasha's goal of bringing Bulgaria into the war urgently.

“ Atıf | Citation: Aydoğdu, Murat. "Bulgaristan'ı savaşa zorlamak: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuzey Makedonya harekâtı (1914-1915)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 210-245. <https://doi.org/10.26650/iutd.1570670>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Aydoğdu, M.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Murat Aydoğdu murat.aydogdu@istanbul.edu.tr

Anahtar Kelimeler

Teşkilat-ı Mahsusa · İç Makedon Devrimci Örgütü · Bulgaristan · Makedonya · Birinci Dünya Savaşı · Türk-Bulgar İttifakı

Keywords

Ottoman Special Organisation · Internal Macedonian Revolutionary Organisation · Bulgaria · Macedonia · First World War · Turkish-Bulgarian Alliance

Extended Summary

The First Balkan War resulted in the loss of the last lands of the Ottoman Empire in the Balkans (Albania, Macedonia). But not only that, the whole of Western Thrace and a very important part of Eastern Thrace had also fallen into the hands of Bulgaria. Especially the loss of Edirne and Kırklareli was seen as a disaster among the Muslim subjects of the Empire. However, the fact that Bulgaria, which could not achieve the expected gains from the First Balkan War, entered into a conflict with its former allies Serbia and Greece in order to force a new partition in the Balkans and was additionally attacked by Romania, was perceived as an opportunity by the Ottoman-Islamic public opinion to at least take back Edirne and Kırklareli from the Bulgarians. The Ottoman army, mobilised especially with the efforts of Enver Bey, recaptured Edirne, Kırklareli and Dimetoka from the Bulgarians on 21-23 July 1913 almost without encountering any resistance.

Signed on 10 August 1913, the Treaty of Bucharest ended the war between Bulgaria and the other Balkan states. With this treaty, the Bulgarians had to say goodbye, at least for the time being, to their dream of possessing Macedonia, while they had to cede Dobrudja to Romania. The most unacceptable loss for the Bulgarians was North Macedonia. According to the compromise they had reached with the Serbs before the Balkan Wars and under the guarantee of the Russians, most of North Macedonia would belong to Bulgaria if the war was won. However, the Serbs, who actually fought the Ottoman armies in North Macedonia during the war and occupied the region step by step, did not comply with this agreement and annexed the region, while Russia did not react to this. For the Bulgarians, who had been fighting for the autonomy of North Macedonia or its annexation to Bulgaria for a very long time, especially through the Internal Macedonian Revolutionary Organisation (IMRO), by resorting to terrorist methods against the Ottoman administration and the Muslim population, this was a real devastation. In the words of British Foreign Secretary Edward Grey, the Bulgaria was 'sore, injured and despoiled of what she believed belonged to her' and 'any future Balkan peace was impossible as long as the Treaty of Bucharest remained'.

However, the Bulgarians, realising that it would not be possible even in the distant future to fight against the Serbs, Greeks and Romanians at the same time, considered it necessary to achieve their ambitions gradually and in stages. In order to achieve these ambitions, they also found it necessary to form an alliance with the Ottomans and to obtain at least the neutrality of the Romanians.

The Bulgarian government was initially very keen and in a hurry to establish an alliance with the Ottoman Empire. So much so that the Sublime Porte was encouraged to conduct the alliance negotiations in parallel with the peace negotiations. As a result, peace was achieved with the Treaty of Constantinople dated 29 September 1913. Eastern Thrace remained with the Turks and Western Thrace with the Bulgarians. In the meantime, the 'Provisional Government of Western Thrace', which had been formed in Western Thrace with the efforts of an irregular force that could be considered as the nucleus of Ottoman Special Organisation (OSO) (Teşkilat-ı Mahsusa) under the leadership of Süleyman Askerî Bey, was to be disbanded. Following the treaty, diplomatic relations between the two countries were re-established.

However, the issue of alliance could not be concluded so quickly. The initial eager attitude of the Bulgarians gave way to a more cautious and procrastinating approach. They stalled the Turkish side by constantly amending their territorial demands. Moreover, despite the Treaty of Constantinople, they displayed an attitude towards the Western Thrace Turks that caused the reaction of the Porte. As a result, they were not in a position to start a war immediately, and the Bulgarian government avoided actions that might arouse suspicion in the Serbian, Greek and Romanian governments.

On the other hand, the leaders of IMRO thought differently from the Bulgarian Government and wanted immediate action, especially for Macedonia. In this direction, they were working to create a ground where they could carry out activities in Macedonia. If the Macedonian Turks, along with the Serbs and Greeks who dominated the region, were to turn against them, their ability to act would be greatly restricted. In this direction, the leaders of IMRO made contact

with the leaders of the Committee of Union and Progress and negotiations were held in Istanbul in October and November 1913. As a result, a compromise was reached on the basis of the autonomy of Macedonia and a protocol was signed. According to the agreement, Western Thrace would be left to the Ottoman Empire if Bulgaria gained an exit to the Aegean Sea via Kavala. The parties confirmed that the Turkish and Bulgarian Macedonian committees were ready to work together for the autonomy of Macedonia by resorting to all legal and illegal methods.

However, it took time for this compromise to be reflected on the field. The reason for this was the cautious and indecisive attitude of the Radoslavov Government. However, Austria's declaration of war against Serbia was seen as an opportunity for IMRO and it was thought that the time for the Macedonian operation had come. Meanwhile, the Turkish side, which had concluded a secret alliance agreement with Germany on 2 August 1914, wanted this operation to be launched immediately in order to bring Bulgaria into the war and thus support the Central Powers. OSO, to which the armed groups that would participate in the operation on behalf of the Turkish side would be affiliated, was officially formed on 4 August 1914. After that, the necessary instructions were given to the Turkish gangs that would participate in the Macedonia operation and their dispatch to Bulgaria began. Turkish and Bulgarian gangs gathered in Ustrumca in August and September and started to enter Serbian Macedonia. The aim was to incite the Muslim and Bulgarian population there to revolt against the Serbian rule in North Macedonia and to sabotage the bridges over the Vardar River in order to break the communication between the Serbs and the Entente states. The propaganda-oriented activities of the Turkish gangs during this period were quite effective. The propaganda in question was supported by the narrative that the Turkish and Bulgarian armies would enter the region in a short time and expel the Serbs from the region. During this period, many Muslims living in Serbian Macedonia were recruited into the organisation. However, the indecisive attitude of the Bulgarian government prevented the IMRO from giving strong support to the Turkish gangs in the region. In the face of the activities of the Turkish gangs, the Serbian administration started to use violent methods against the Muslim population of the region and also neutralised the Turkish gangs in a short period of time. During this period, many Muslim peasants were forced to leave their lands and seek refuge in Bulgaria. Although the Turkish embassy in Sofia objected to the continuation of the operation in the face of this outcome, the Minister of War Enver Pasha, on the contrary, wanted the activities of the Turkish gangs to gain momentum and the Bulgarians to be encouraged. He believed that joint gang activities would encourage the Bulgarian government to enter the war on the side of the Central Powers.

In 1915, new gangs affiliated to OSO were sent to the region. Some of the Muslims who had taken refuge in Bulgarian lands also joined these gangs. The leadership of the IMRO also decided to take a more active stance. The number and intensity of joint actions gradually increased and especially effective acts of sabotage were carried out against railway bridges. The Serbs gradually began to lose the initiative in the region. On 2 April 1915, a mixed Turkish-Bulgarian force of 1000-1500 men, supported by the Austrian Intelligence Service, carried out a large-scale action. In this action, known as the "Valandovo incident", a battalion of Serbian soldiers in Valandovo suffered heavy casualties and the railway bridge near Udovo was blown up. After the incident, the gangs retreated back to Bulgaria.

After the Valandovo incident, the Entente Powers accused the Bulgarian government of supporting the aggressors. The Bulgarian government denied this, but Bulgarian public opinion reacted strongly against the centres that were trying to drag the country into the war. Turkish gangs withdrew from Bulgaria to Turkey. Then the Serbs started a new wave of violence against Muslims in the region. In the following months, the failures of the Entente on the fronts, especially at Gallipoli, were important data for Bulgaria's final decision. The Entente's promises to Bulgaria of gains in Macedonia, Greece and Romania if it joined the war on their side were also more miserly than those of the Central Powers'. Finally, on 6 September 1915, Bulgaria signed treaties of alliance and friendship with Germany and Austria-Hungary, as well as secret military agreements that envisaged Bulgaria's immediate action against Serbia. One of the incentives for the Bulgarians to enter into these treaties was that the Ottoman Empire had agreed to cede to the Bulgarians a piece of territory on the banks of the Maritsa river, including Dimetoka and Karaagac, in a treaty signed on the same day. In October, Bulgaria finally declared war on Serbia, ending its neutral position and taking its place on the side of the Central Powers.

Giriş

Teşkilat-ı Mahsusa'nın (TM) kökenleri ve doğası üzerine uzun zaman önce başlayan tartışmalar devam etmekle birlikte pek çok meselenin az çok açıklığa kavuştuğu söylenebilir. Elimizdeki verilerden biri de şudur: TM ne salt istihbarat odaklı bir örgüt ve ne de Ermenileri katletmek üzere organize edilmiş bir çeteler topluluğuydu. Philip Stoddard öncü çalışmasında TM'nin Batılı tarzda örgütlenmiş, II. Abdülhamit'in kişisel istihbarat sistemiyle (hafiye teşkilatı) çete faaliyetlerini birleştiren yapısına dikkat çekmişti¹. Polat Safi ise konuya yeni pencereler açan doktora tezinde “istihbarat” ve “çete” kavramlarının yanıltıcı çağrışımlarından kurtulup, TM'nin tanımı söz konusu olduğunda bu iki kavrama hangi anlamların yüklenmesi gerektiğine dair kritik değerlendirmelerde bulundu ve teşkilatın, onu ortaya çıkartan tarihsel koşullardan ve üzerine yüklenen işlevlerden kaynaklanan (istihbarattan ziyade) gayrinizami harbe odaklı yapısını belirginleştirdi². Geline nokta TM'nin kökenleri, yapısı ve işlevine dair kısa ama açıklayıcı bir tanım yapmak gerekirse Yücel Yiğit'in değerlendirmelerine müracaat etmek en kestirme yollardan biri olabilir: TM Balkan komitacılarının devlete karşı mücadele yöntemlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından alınıp, devleti kurtarmanın bir aracına dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştı. İç isyanlar ve dış müdahaleler sarmalına girmiş zayıf bir devleti kurtarma refleksi, örgütün ikili doğasını da şekillendirmişti. TM “devletin resmî bir organı” olarak istihbarat toplama işlevine sahipken, “İTC'nin en güçlü aparatı” olarak ise kanunlarla kayıtlı olmaksızın gayrinizami harp yürütme işlevine sahipti. TM tipik bir istihbarat servisinden çok bir “özel kuvvetler” birimi gibi çalışmış ve işlevleri de Balkanlar ve Kafkasya'da değişen dinamiklere ve devletin ihtiyaçlarına göre değişiklik göstermişti³.

TM'ye bağlı çeteler, örgüt tarafından toplanmış ve eğitilmiş düzensiz güçlerle baskın, sabotaj, düşmanı şaşırtma, düşmanın iletişim ağlarını tahrip, casusluk ve takviye gereken yerlere gönderilebilecek mobil müfreze birliklerinin oluşturulması gibi faaliyetlerde bulunmuştu⁴. Bu çetelerin önemli bir işlevi de Osmanlı ordularının düşman topraklarında daha kolay manevralar yapmasına zemin hazırlamaktı⁵. Kuzey Makedonya harekâtında özellikle bu sonuncu işlev ön plandadır. Ayrıca Enver Paşa, Kasım 1914'teki cihat çağrısından çok önce, cihat beyannamesindeki prensiplerin mümkün olan her yerde uygulanması konusunda TM'ye emir vermişti⁶. Nitekim Bulgarlarla müştereken yürütülmüş olmasına rağmen, Kuzey Makedonya harekâtının Eylül-Ekim 1914'te gerçekleşen ilk safhası Türk çetelerin yoğun İttihad-ı İslam propagandasına sahne olmuştur.

Öte yandan genel olarak TM'nin 30 Kasım 1913 tarihinde kurulduğu kabul edilir. Ancak Trablusgarp ve Balkan savaşlarında yürütülen gayrinizami harp faaliyetleri ve özellikle de Batı Trakya'da başında Süleyman Askerî Bey'in bulunduğu milis kuvvetlerin çabasıyla “Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyyesi”nin

¹ Philip Hendrick Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Hediye Lale Birsaygılı, Yarın, İstanbul 2014, s. 13-14.

² Polat Safi, *The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry Into Its Operational and Administrative Characteristics*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2012; Birinci Dünya Savaşı sırasında istihbarat konusunda merkezi rol Başkumandanlık Karargâhı Askerî İstihbarat Şubesi'ne (2. Şube) aitti. TM'nin istihbarat faaliyetleri ise bir yandan kendi operasyonları için gerekli bilgileri toplamaya, diğer yandan da 2. Şube'nin, diğer pek çok kurumun da katkı sağladığı istihbarat havuzunu beslemeye yönelikti. Polat Safi 2. Şube'nin istihbarat konusundaki merkezi rolünü vurgulamakta öncülük etti. Bkz. Safi, a.g.t., s. 34-63; Mustafa Yeni Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin istihbarat ihtiyacını karşılamak üzere çalışan, merkezinde 2. Şube'nin bulunduğu ve çok çeşitli kurumların dâhil olduğu yapının bir resmini sundu. Bkz. Mustafa Yeni, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbarat Topluluğu”, *Türk İstihbarat Tarihi*, ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çeçen, Yücel Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2024 (birinci basım 2021), s. 637-710; Somer Alp Şimşeker 2. Şube'nin faaliyetlerini detaylandırdı. Bkz. Somer Alp Şimşeker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbaratı: İlkinci Şube Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

³ Yücel Yiğit, “The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I”, *Middle East Critique*, XXIII, sayı 2 (2014), s. 159-162.

⁴ Stoddard, a.g.e., s. 75.

⁵ Yiğit, a.g.m., s. 161.

⁶ Stoddard, a.g.e., s. 79.

kurulması⁷ öncül faaliyetler olarak görülür. TM 4 (bazılarına göre 5) Ağustos 1914 tarihinde ise resmî bir birim olarak Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Ancak bu son tarihi TM'nin ilk teşekkül ettiği tarih olarak görenler de vardır⁸. Vahdet Keleşyılmaz ise II. Balkan Savaşı sonrasında varılan Türk-Bulgar mutabakatına bağlı olarak "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyyesi"nin dağıtılmasından sonra Makedonya'nın muhtariyeti için çalışmak üzere İTC ileri gelenleri tarafından 30 Kasım 1913 tarihinde kurdurulan "Türk İhtilal Komitesi"nin (TİK) "TM'nin öncülü, çekirdeği hatta ta kendisi" olduğunu ileri sürmektedir. Keleşyılmaz'a göre "özelde Batı Trakya genelinde ise Balkanlarla ilgili olarak kurulan örgüt, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifakının ardından daha geniş ölçekli faaliyetler için Teşkilat-ı Mahsusa adıyla Harbiye Nezareti bünyesine alınmıştır. Yeni baştan kurulmuş herhangi bir örgüt söz konusu değildir"⁹. Doğrudan bu makalenin konusuyla ilgili olduğundan Keleşyılmaz'ın yaklaşımıyla ilgili birkaç şey söylememiz gerekecektir; TİK'in kuruluşu Makedonya'da Sırlara ve Yunanlılara karşı müşterek bir harekât yürütmek üzere İTC ileri gelenlerinin İç Makedon Devrimci Örgütü (İMDÖ) yetkilileriyle 1913 yılı Eylül-Kasım aylarında İstanbul'da yürüttükleri müzakereler sırasında gerçekleşmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla TİK sahada İMDÖ ile iş birliği yapmak üzere onun müteakibli olarak kurulmuştur. Ancak iş birliğinin sahaya yansımaları TM'nin Harbiye Nezareti'ne bağlanıp tamamen resmî bir hüviyete sahip olduğu 4 Ağustos 1914 tarihinden sonraya kalacaktır ve TM Makedonya'da TİK'in yürütmesi planlanan harekâtı üstlenecektir. Aslında Keleşyılmaz'ın da ifade ettiği gibi bölgesel hedeflere sahip TİK'in yerini artık Türk-Alman ittifakının küresel amaçları doğrultusunda faaliyet yürütmek üzere tasarlanan TM almıştır ve başına da Balkanlar'daki gayrinizami harp faaliyetlerinin başındaki isim olan Süleyman Askerî Bey getirilmiştir. Stoddard'ın ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu Dünya Savaşı'na girdiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa'nın mizacı da değişti. Enver Paşa'ya bizzat bağlı küçük kapalı bir grup olmak yerine yeniden örgütlenerek, Enver'in doğrudan kontrolü altında kalmakla birlikte Harbiye Nezareti içinde yarı kapalı, resmî bir statüye sahip oldu"¹⁰. Sonuç olarak TM fikri ile Trablusgarp savaşı kadar götürülebilecek kimi gayrinizami harp faaliyetleri arasında bağ kurmak olası ise de 4 Ağustos 1914'te resmen Harbiye Nezareti'ne bağlanan örgüt ile gerçek bir organik bağa sahip yapının TİK olduğuna dair yaklaşım oldukça mantıklı gibidir. Ancak bu makalenin bu konuda bundan fazlasını söylemesi mümkün değildir zira odak noktası farklıdır. Öte yandan belirtmek gerekir ki TİK ileride görüleceği üzere (30 Kasım değil) muhtemelen 30 Ekim 1913'te kurulmuştur.

Bu arka plan ışığında şunlar söylenebilir; Balkan Savaşları sonrasında zemin bulan Türk-Bulgar iş birliğinin hedefi Makedonya'nın muhtariyeti olarak belirlenmişti ancak Türk tarafının özel beklentisi Bulgarların Ege denizine alternatif bir çıkış elde etmesi halinde Batı Trakya'yı Türkiye'ye iade etmeleriydi. Kuzey Makedonya özelinde Türk ve Bulgar çetelerinin yapması gereken şey bölgedeki Müslüman ve Bulgar ahaliyi Sırp yönetimine karşı kışkırtmak ve Sırları yıpratmaktır. Ancak harekât Türk-Alman ittifakı sonrasına sarktığından Türk tarafı harekâta daha kapsamlı hedefler doğrultusunda iki yeni amaç ekledi: 1- Bulgaristan'ı derhâl Sırbistan'a karşı savaş açmaya, yani siyasal pozisyonunu belirginleştirmeye zorlamak, 2- Birinci hedefe ulaşıldığı takdirde Türk ve Bulgar ordularınca gerçekleştirilmesi tasarlanan bölgeye yönelik askerî harekât için zemin hazırlamak. Kısacası bu operasyon bir bütün olarak Osmanlı otoritelerinin dış politik hedeflerinin

⁷ Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatı ve Süleyman Askerî Bey'in bu meseledeki rolü için bkz. Tefik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele, I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 62-93; H. Bülent Demirbaş, *Batı Trakya Sorunu*, Arba Yayınları, İstanbul 1996, s. 24-57; Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey: Hayatı, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 62-114; Yücel Yiğit, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı Süleyman Askerî Bey'in Portresi", *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, sayı 22 (2015), s. 71-73; Yücel Yiğit, "II. Balkan Savaşı'nda Süleyman Askerî Bey", *Balkan Tarihi I*, ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2016, s. 366-374; Süleyman Tekir, *Süleyman Askerî Bey: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 147-189.

⁸ Mesela 31 Ağustos 1913'te Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyyesi'nin kurulmasıyla sonuçlanan Batı Trakya harekâtının TM tarafından yapıldığına dair Cemal Paşa'nın ifadeleri Tefik Bıyıklıoğlu tarafından TM'de görev almış isimlerden Fuat Balkan ve Teğmen Lütfi Süman'ın beyanlarına dayanılarak reddedilmiş ve Bıyıklıoğlu TM'nin kuruluş tarihini 5 Ağustos 1914 olarak kabul etmiştir. Bkz. Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁹ Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, 316-320.

¹⁰ Stoddard, *a.g.e.*, s. 75.

bir aracıydı. Öte yandan belki de bu operasyonun teşkilat tarihindeki özel yeri yabancı bir gayrinizami harp örgütüyle (İMDÖ) müştereken yürütülmüş olmasıdır. İlginçtir ki söz konusu örgüt kısa zaman önce Balkanlarda Osmanlı otoritesine karşı verdiği mücadelede benimsediği eylem biçimleriyle TM'nin kurulmasına ve şekillenmesine de büyük ölçüde ilham vermişti.

Makalenin konusu olan harekât bugüne dek (bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla) hiçbir akademik çalışmada doğrudan ele alınmamıştır. TM'yi bir bütün olarak ele alan çalışmalar ise genel olarak teşkilatın Arap coğrafyasında ya da sömürge durumundaki İslam topraklarında yürüttüğü faaliyetlere odaklanmış, Makedonya harekâtını ya tamamen göz ardı etmiş ya da sadece böyle bir harekâtın mevcudiyetine değinmekle yetinmiştir. Tevfik Bıyıklıoğlu bir istisna olarak az da olsa bu harekâttan bahsetmiştir;

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun ele aldığı geniş kapsamlı çalışmasında Standford J. Shaw TM'nin kuruluşu ve ilk faaliyetlerinden bahsettiği bölümde teşkilatın Güneydoğu Avrupa'daki faaliyetlerine sadece bir sayfa ayırmış ve Makedonya harekâtından hiç bahsetmemiştir¹¹. Philip H. Stoddard, 1914 yılı Ağustos ve Ekim ayları arasında teşkilatın eylemlerinin büyük oranda Mısır, Hindistan, Suriye ve Irak'a yönlendiğini söylerken¹² örnek faaliyet incelemelerinde de Makedonya harekâtına hiç değinmemiştir¹³. Hâlbuki Makedonya harekâtının ilk safhası tam da bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Polat Safi tezinde İTC-İMDÖ mutabakatına yer vererek bunu TM'nin barış dönemi aktiviteleri ile savaş dönemi aktivitelerini birbirine bağlayan olayların son zinciri olarak tanımlamıştır. Makedonya harekâtına katılacak TM çete reislerine Süleyman Askerî Bey tarafından verilen talimatı Dünya Savaşı sırasında değişik coğrafyalarda faaliyet yürütecek TM mensuplarına verilen görevlerin küçük bir örneği olarak nitelendirmiş¹⁴ ama bizzat operasyonu söz konusu etmemiştir. Ahmet Tetik'in çok büyük oranda ATASE arşivi belgelerinden faydalananak kaleme aldığı *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-i Şarkıyye Dairesi) Tarihi* adlı hacimli eserin 1914-1916 yıllarının incelendiği birinci cildinin "Ek Bilgiler" kısmında Makedonya harekâtının Yunanistan ayağından sorumlu Fuat Balkan'ın raporu aktarılmakla beraber özgün metinde Makedonya harekâtının ne Yunanistan ne de Sırbistan ayağından hiç bahsedilmemiş olması ilginçtir¹⁵. Gönül Güneş de "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri" başlıklı makalesinde örgütün Tarblusgarp, Bingazi, Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Hindistan ve Rusya'daki faaliyetlerinden bahsetmiş ama Makedonya harekâtını göz ardı etmiştir¹⁶. Bir istisna olarak Tevfik Bıyıklıoğlu *Trakya'da Milli Mücadele* isimli eserinin birinci cildinde Kuzey Makedonya harekâtına toplamda bir sayfa kadar değinir. Ancak bu değini çok yüzeysel olması bir yana pek çok hata da barındırır¹⁷.

Bu girişten sonra özellikle belirtmek gerekir ki makale bir örgüt olarak TM'yi merkeze alan ya da örgüte dair herhangi teorik bir soruya cevap arayan bir çalışma olarak tasarlanmamıştır. Makalenin amacı Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında meydana gelen yakınlaşmanın bir yansıması

¹¹Standford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu I: Savaşa Giriş*, çev. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 334.

¹²Stoddard, a.g.e., s. 80-81.

¹³Stoddard, a.g.e., s. 97-152.

¹⁴Safi, a.g.t., s. 157-158.

¹⁵Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi I: 1914-1916*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁶Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIX, sayı 85 (2013), s. 101-130.

¹⁷Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 90-92; Bıyıklıoğlu Bulgar Makedon Komitesi olarak adlandırdığı İMDÖ temsilcileriyle harekâtın esaslarına dair müzakereleri Süleyman Askerî Bey'in yürüttüğünü söyler. Ancak bizzat Talat ve Cemal Beyler tarafından yürütülen İTC-İMDÖ ittifak müzakerelerinden bahsetmez. Operasyonu yürütmek üzere kurulan örgütün Türk Batı Trakya Komitesi olduğunu söylerken Türk İhtilal Komitesi'ni anmaz. Harekâtın eylem kısmıyla ilgili olarak ise sadece bu harekâtın son eylemi olan Valondovo hadisesinden bahseder. Ancak bu hadisenin Bulgar komitecilerinden Filipov ile birlikte Çolak İbrahim Bey tarafından Nevrekop'tan hareketle 500 kişiyle gerçekleştirildiği ve Valondovo köprüsünün yıkıldığına dair verdiği bilgiler doğru değildir. Bu makalenin ilgili kısımlarında görüleceği üzere Ustrumca'dan hareket eden 1000-1200 kadar Türk ve Bulgar gerillanın gerçekleştirdiği operasyonda Valondovo köprüsünü imha etme hedefi gerçekleştirilememiştir. Bıyıklıoğlu'nun bu operasyonun Bulgarları İtilaf kuvvetlerinden daha da uzaklaştırdığına dair tespiti ise doğrudur ancak Bulgarların Merkez devletler yanında savaşa girmesine yol açan hadiseler arasında sayılabileceğine dair ifadeleri tartışmaya açıktır. Zira tereddütlü tavrını sürdüren Bulgar Hükümeti bu olaydan ancak altı ay sonra savaşa girme kararı almıştır ve bu kararda başlıca amil tarafların savaş sonrası için Bulgaristan'a vaatlerinin karşılaştırılması olmuştur.

olarak TM'nin İMDÖ ile Kuzey Makedonya'da Sırp yönetimine karşı giriştiği ortak harekâtın zeminini, amaçlarını, safhalarını ve neticelerini açıklığa kavuşturmaktadır.

Makalenin temel kaynaklarına gelince; Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde Hariciye Nezareti Sofya Sefareti ve Siyasi fonlarında yer alan yayımlanmamış belgeler ve yine Ahmet Tetik tarafından yayına hazırlanan *Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914)* isimli eserde yer alan arşiv belgeleri harekâtın siyasi boyutu ve sonuçları hakkında başlıca kaynaklardır. Talat Paşa'nın en yakınındaki isimlerden sayılan Arif Cemil (Denker)'in *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa* başlığıyla yayımlanmış olan anılarında harekâta dair bir hayli detay mevcuttur. Fethi Alikoç tarafından yayımlanan *Balkan Komitacılarından Behçet Ziya Vardar'ın 1914 Makedonya Hatıratı (Hatıratın Hatırlattıkları-2014)* adlı eser makalenin en önemli kaynaklarından birisidir. Bugüne dek çok fazla rağbet görmemiş olan eser Kuzey Makedonya harekâtında katılan çete reislerinden Yahya Kaptan'ın yakın arkadaşı olan ve yaşamını Kuzey Makedonya'da sürdürürken harekâta içeriden destek veren Behçet Ziya Vardar'ın o günlere dair notlarını ve Yahya Kaptan ile yazışmalarını içermektedir. Kuzey Makedonya harekâtına katılan tüm çete reislerinin amiri durumunda bulunan ve Sırp kuvvetleri tarafından 1914 Ekim ayında pusuya düşürüldüğünde intiharı seçen Mehmet Ali Bey'in üzerinde Sırplarca bulunan o zamanki Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey'e hitaben yazılmış mektubun İngilizce tercümelerinin yanı sıra konuya dair başkaca detayları da içeren ve propaganda amaçlı yazıldıkları belli olan R.A. Reiss'in *The Comitadji Question in Southern Serbia* ve Stojan M. Protic'in Sırpça'dan İngilizce'ye tercüme edilmiş *The Aspirations of Bulgaria* adlı eserleri son derece önemlidir. İMDÖ'nün harekât sırasında Türklerle iş birliğini koordine etmek üzere görevlendirdiği isimlerden olan Kotse Tsipuşev'in *19 Години въ Сръбските Затвори-Спомени* [Sırp Cezaevlerinde 19 Yıl – Anılar] isimli eserinde de önemli detayla mevcuttur. Bulgar Meclisi'nde milletvekili olan ve Makedonya harekâtına katılan TM çetelerinin Bulgaristan'daki ihtiyaçlarından sorumlu bulunan Celal Perin'e ait *Nevrekoplu Celal Bey'in Hatıraları: Batı Trakya'nın Bitmeyen Çilesi* başlığıyla yayımlanmış hatıralarda harekâta dair az da olsa önemli değiniler bulunmaktadır. Yahya Kaptan'ın eniştesi Şükrü Uras'ın *Yahya Kaptan* başlığıyla yayımladığı biyografik eser önemli hatalar barındırmasına ve tarihsel arka plan zaafına rağmen Yahya Kaptan'ın harekât sırasındaki aktiviteleri konusunda karşılaştırma yapma imkânı sağlamaktadır. Makedonya'da müşterek harekât için İTC-İMDÖ arasında yürütülen müzakereler ve alınan kararlar konusunda büyük oranda Mehmet Hacısalıhoğlu'nun *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu* adlı eserinden ve Tetsuya Sahara'nın "The Bulgaro-Ottoman Anti-Serbian Activities After The Balkan Wars, With Documents Recently Found At The Turkish Military Archive" başlıklı makalesinden faydalanılmıştır. Dragişa İ. Ketzoyeviç'in "Рушење" мостова на Вардару — једна дипломатска превара 1914 ["Vardar'daki Köprülerin 'Yıkılması'- 1914'te Diplomatik Bir Sahtekarlık"], Dimitar Minchev'in "The Gallipoli Operation and Bulgarians' Entry Into the War", Dmitar Tasić'in "Gallipoli Campaign of 1915 and Serbia- Correlations, Significance and Implications" adlı makaleleri de konumuza dair önemli veriler içermektedir.

1. İkinci Balkan Savaşı Sonrasında Osmanlı ve Bulgaristan

Birinci Balkan Savaşı Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da sahip olduğu son toprakların da elinden çıkmasıyla sonuçlandı. Arnavutluk, Makedonya ve Ege adaları terk edilirken Batı Trakya da Bulgarlara bırakılıyordu. Ancak Kâmil Paşa Hükümeti'nin Midye-Enez hattına kadar Doğu Trakya'nın terkinde kabullenmesi İttihatçıları harekete geçirdi ve 23 Ocak 1913'te Enver Paşa'nın öncülüğünde Babıali'yi basarak hükümeti devirdiler. Edirne ve Kırklareli'yi kurtarma fikriyle motive olan İttihatçılar sadarete kendileriyle iş birliği yapacağını düşündükleri Mahmut Şevket Paşa'yı getirdiler. Ne var ki yeni hükümetin çabaları da durumu değiştirmeye yetmedi ve 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'yla Edirne ve Kırklareli Bulgarlara bırakıldı. Ancak Birinci Balkan Savaşı'ndan beklediği kazanımları elde edemeyen Bulgaristan'ın Balkanlarda yeni bir

paylaşımı zorlamak için dünkü müttefikleri Sırbistan ve Yunanistanla çatışmaya girmesi, bunlara ilave olarak Romanya'nın da saldırısına uğraması Osmanlı-İslam kamuoyunda en azından bu iki şehrin geri alınması için bir fırsat olarak algılandı. Bu arada Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucu öldürüldü ve yerine İttihatçı sadrazam Sait Halim Paşa geçti. Böylece İttihatçılar büyük bir hareket serbestisi kazanmış oluyordu. Bulgarların diğer Balkan devletleriyle mücadeleye odaklanmasından yararlanan Osmanlı ordusu 21-23 Temmuz'da neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Edirne, Kırklareli ve Dimetoka'yı geri aldı.

Öte yandan resmen Bulgaristan'a bırakılmış olan Batı Trakya'da Süleyman Askerî Bey'in liderliğindeki gayrinizami kuvvetlerin çabasıyla "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyyesi" tesis edildi. Bu, savunucuları arasında başta Enver Bey'in geldiği "gayrinizami kuvvetlerle özel harekât" yaklaşımını teyit eden bir gelişmeydi.

10 Ağustos 1913 tarihinde imzalanan Bükreş Antlaşması Bulgaristan ile diğer Balkan devletleri arasında savaşı sona erdirdi. Bu antlaşma ile Bulgarlar Makedonya'ya sahip olma hayallerine en azından o an için veda ederlerken Dobruca'yı da Romanya'ya bırakmak zorunda kaldılar. Bulgarlar açısından en kabul edilemez kayıp Kuzey Makedonya idi. Balkan Savaşları öncesi Sırlarla vardıkları ve Rusların garantisi altında bulunan uzlaşya göre Kuzey Makedonya'nın büyük bölümü savaş kazanıldığı takdirde Bulgaristan'ın olacaktı. Ancak savaş sırasında Kuzey Makedonya'da Osmanlı ordularıyla bilfiil savaşan ve bölgeyi adım adım işgal eden Sırlar bu mutabakata uymayarak bölgeyi ilhak etmişler, Rusya ise buna karşı herhangi bir tepki vermemişti. Çok uzun zamandan beri Kuzey Makedonya'nın özerkliği ya da Bulgaristan'a bağlanması için özellikle İMDÖ vasıtasıyla Osmanlı yönetimine ve Müslüman halka karşı terör yöntemlerine de başvurarak mücadele eden Bulgarlar için bu gerçek bir yıkımdı. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in ifadesiyle Bulgarlar "*öfkeli, yaralı ve kendilerine ait olduğuna inandıklarından mahrum kalmış*" durumdaydılar ve Bükreş Antlaşması var olduğu sürece gelecekte bir Balkan barışı imkânsızdı¹⁸. Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey'in göreve başladıktan kısa süre sonra kaleme aldığı bir rapor da Bulgarların yarasının ancak söz konusu topraklara sahip olmakla kapanabileceğini vurguluyor ve bu emellerine ulaşabilmek için izleyecekleri yol haritasına dair önemli veriler sunuyordu. Rapora göre aynı anda hem Sırlara ve Yunanlara, hem de Romenlere karşı mücadeleye girişmeyi olanaksız gören Bulgarlar, öncelikle Osmanlılarla ittifak kurmayı ve Romenlerin de en azından tarafsızlığını elde etmeyi gerekli buluyorlardı. Diğer taraftan Sırlar ve Yunanlar gelecekteki bir Bulgar saldırısı karşısında ve Bükreş Antlaşması'nın ayakta kalabilmesi için birbirlerine destek olmaları gerektiğinin farkındaydılar. Bu dengeler içerisinde mevcut Bulgar Hükümeti Avusturya'ya yakın durma eğilimindeyken Sırlar da Ruslardan uzaklaşmama niyetindeydiler¹⁹.

Bulgar Hükümeti Osmanlı Devleti ile bir ittifak kurma konusunda başlangıçta oldukça istekli ve aceleciydi. Öyle ki ittifak görüşmelerinin barış görüşmeleriyle paralel yürütülmesi için Babıali teşvik edildi²⁰. Neticede 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması ile barış sağlandı; Doğu Trakya Türklerde, Batı Trakya ise Bulgarlarda kalıyordu. Bu arada "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyyesi" de dağıtılacaktı. Antlaşmanın akabinde iki ülke arasında diplomatik münasebetler yeniden tesis edildi. İstanbul Hükümeti iki ülke arasındaki ilişkilerin hassasiyetine uygun bir isim olarak İTC Genel Sekreteri Ali Fethi (Okyar) Bey'i 13 Ekim 1913 tarihinde Sofya'ya sefir tayin ederken²¹ askerî ateşe olarak da Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'i görevlendirdi.

¹⁸David Sheperd, *Relations Between Yugoslavia and Bulgaria, 1918-1941*, Durham University, Master of Arts Thesis in History, Durham 1968, s. 21. (<http://etheses.dur.ac.uk/9932>, Erişim: 27.08.2024)

¹⁹Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914), yay. haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 242-244.

²⁰Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 65.

²¹Ali Fethi (Okyar) Bey'in 1913-1917 yılları arasında yürüttüğü Sofya Sefirliği görevi sırasındaki faaliyetleri için bkz. Fatih Mehmet Sancaktar, "Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1913-Aralık 1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII, sayı 81 (2011), s. 577-602.

Ne var ki ittifak konusu bu denli hızlı sonuca ulaşamadı. Bulgarların başlangıçtaki istekli tutumları yerini zamanla daha temkinli ve ağırdan alan bir yaklaşıma bıraktı. Toprak konusundaki taleplerini sürekli tadil ederek Türk tarafını oyaladılar. Üstelik İstanbul Antlaşması'na rağmen Batı Trakya Türklerine karşı Babıali'nin tepkisine sebep olan bir tutum sergilediler²². Sofya Hükümeti kısa vadede Balkanlarda yeni savaşa girişmenin risklerini göz önüne alarak Sırp, Yunan ve Romen hükümetlerinde şüphe uyandırabilecek hareketlerden kaçınılmaktaydı. Mesela Bulgar çeteleri Makedonya'dan tamamen geri çekilmişti ve sadece bazı propaganda faaliyetleriyle iktifa ediliyordu²³.

Diğer yandan İMDÖ ileri gelenleri Bulgar Hükümeti'nin aksine, özellikle Makedonya için hemen harekete geçme taraftarıydılar. Bu doğrultuda Makedonya'da faaliyet yürütebilecekleri bir zemin oluşturabilmek adına kendi bağımsız çalışmalarını yürütmekteydiler²⁴. Bölgeye hâkim olan Sırpların ve Yunanların yanı sıra Makedonya Türklerinin de kendi aleyhlerinde olması hareket kabiliyetlerini büyük ölçüde sekteye uğrattığından, Türklerle iş birliği yapmanın yollarını ararlarken²⁵ Arnavutları da yanlarına çekmeye çalıştılar²⁶. Zamanla Radoslavov Hükümeti, resmi bir anlaşma yapmaksızın Türkleri ittifak konusunda tatmin etmenin bir yolu olarak İMDÖ'yü kullanabileceğini fark etti ve Tetsuya Sahara'ya bakılırsa İMDÖ ile iş birliğini Bulgaristan ile fiili bir askeri ittifak olarak algılayan İTC bu oltaya geldi. Ne var ki Bulgar Hükümeti de bu oyunda başrol verdiği İMDÖ'ye askerî ve diplomatik faaliyetlerinde geniş serbesti tanımak durumunda kaldı²⁷.

2. Muhtar Makedonya İçin İMDÖ-İTC Uzlaşısı

Öte taraftan İttihatçı liderler de Balkan Savaşları'ndaki kayıpları kısmen de olsa telafi etme peşindeydiler. Özellikle Batı Trakya'nın ve Ege adalarının bir kısmının geri alınması gündemdeki yerini koruyordu. Bu noktada, Türk-Bulgar diplomatik münasebetleri henüz tesis edilmemişken, İMDÖ'nün ileri gelen iki ismi Aleksandır Protogerov ve Todor Aleksandrov, hazırladıkları bir ittifak projesini İTC erkânına iletmek üzere eski Osmanlı yargıçlarından Anton Dimitrov'un aracılığına başvurdular²⁸. Teklif, Makedonya'nın Sırp ve Yunan idaresinden kurtarılacak muhtar hale getirilmesi konusunda verecekleri destek karşılığında ve eğer Bulgaristan Kavala bölgesinden Ege denizine alternatif bir çıkış elde edebilirse, Batı Trakya'nın Türklere iadesini içeriyordu²⁹. Dimitrov İstanbul'a gelerek 15 Eylül 1913'te Talat Bey'le bağlantı kurdu ve müzakere için

²²Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 66-69.

²³*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 226.

²⁴Dimitar Minchev, "The Gallipoli Operation and Bulgarians' Entry Into the War", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, XIV, 2015/1-2, sayı 27-28 (2016), s. 23-24.

²⁵Fuat Balkan, *Komitacı: BJK'nın Kurucusu Fuat Balkan'ın Anıları*, haz. Turgut Güner, Güner Yayınları, İstanbul 2008, s. 25.

²⁶Minchev, *a.g.m.*, s. 24.

²⁷Tetsuya Sahara, "The Bulgaro-Ottoman Anti-Serbian Activities After The Balkan Wars, With Documents Recently Found At The Turkish Military Archive", *The Balkan Wars 1912/1913: New Views And Interpretations*, ed. Srdjan Rudic, Miljan Milkic, The Institute of History, Belgrad 2013, s. 394.

²⁸Sahara, *a.g.m.*, s. 396.

²⁹Balkan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁰Sahara, *a.g.m.*, s. 396; Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s. 417; Fuat Balkan ise anlaşmaya giden süreçte ilk temasın eski Bulgar mebuslarından ve İMDÖ temsilcisi Dimitir Açkov ile Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey arasında gerçekleştiğini ileri sürer. Buna göre Mustafa Kemal Bey'e müracaat eden Açkov Sırp Kara El ve Yunan Etniki Eterya komitelerine karşı bir Bulgar-Türk ortak teşkilatıyla mücadeleye girişmeyi önerir. Mustafa Kemal Bey'in Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ilettiği bu öneri müzakereye değer bulunur. Komitacı Pavel Şatev, İstanbul Bulgar Hastanesi doktorlarından (Georgi) Nikolov ve Makedonyalı subaylardan Miralay (Nikola Todorov) Jekov İstanbul'a gelerek Süleyman Askerî Bey, Erkân-ı Harbiye İstihbarat Dairesi Müdürü Binbaşı Seyfi Bey, Emniyet Genel Müdür Yardımcısı Aziz (Akyürek) Bey, İttihat Terakki Genel Merkezi üyelerinden Bahattin Şakir, Mithat Şükrü ve Küçük Talat (Muşkara) Beylerle konuyu müzakere ederler. Sonuçta uzlaşya varılır. Buna göre Türkler Bulgar-Makedonya Komitesi ile birlikte çalışarak Sırbistan ve Yunanistan'a karşı Bulgar davasına destek verirken Bulgarlar da Yunanistan'a karşı Türk davasına destek verecek, Mesta-Struma arasındaki Kavala Yunanlılardan kurtarılıp Bulgarlarca elde edilirse Batı Trakya da Bulgarlar tarafından Türklere teslim edilecektir. İttihat ve Terakki Genel Merkezi anlaşmayı onaylar ve Süleyman Askerî Bey de Muhacirin Müdür-i Umumiyesi'nden alınarak kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirilir. Bkz. Balkan, *a.g.e.*, s. 25-26; Ancak Tetsuya Sahara'nın da ortaya koyduğu gibi bu anlatı sorunlu gözükmemektedir zira iki örgüt arasındaki ilişkinin Mustafa Kemal Bey'in Sofya'ya atanmasından önce başladığı ortadadır. Dahası Mustafa Kemal Bey'in yazışmalarında bu konuya dair hiçbir iz

olumlu yanıt aldı³⁰. İMDÖ Boris Minçev ve Dionisiy Kandilarov'u müzakereci olarak İstanbul'a gönderdi³¹. Müzakerelere Türk tarafı adına katılan isimler ise Talat, Cemal, Mehmet Ali ve Bekir Beyler olacaktı³².

Bugarların projeyi Makedonya'nın muhtariyeti temeline oturtmaları, muhtemelen bölgenin doğrudan Bulgaristan'a bağlanmasını o an için olanaksız görmelerindendi. Zaten bölgedeki yoğun Müslüman-Türk nüfus da göz önüne alındığında, ilk aşamada Sırlara ve Yunanlara karşı Türk iş birliğini elde edebilmenin tek yolu herhâlde buydu. İttihatçılar açısından bakıldığında da, Batı Trakya üzerine yaptıkları hesapların yanı sıra Makedonya Müslümanlarının şu veya bu Balkan devletinin idaresi altında değil, Muhtar Makedonya'nın eşit vatandaşları olarak yaşamalarını sağlamak şüphesiz önemliydi.

Talat Bey'in başkanlığında 12 Ekim'de İMDÖ temsilcileriyle yapılan ilk toplantıda gelecekteki sınırlar ve Makedonya'nın yönetim şekli ele alındı. Ertesi gün Cemal Bey'in başkanlık ettiği toplantıda ise gelecekte Makedonya'da Türk-Bulgar ilişkileri ile Ohri, Debre, Kırçova ve Tikveş'te Sırp yönetimine karşı başlatılacak isyanlar üzerinde anlaşma sağlandı. 18 Ekim'de Protogerov'un da iştirak etmesiyle müzakereler ivme kazandı ve neticede 30 Ekim 1913'te taraflar arasında bir protokol imzalandı³³. Hacısalihioğlu, Bulgar arşiv belgelerine atıfla protokolün Osmanlıca kaleme alındığını ve mühründe "Makedonya Muhtariyeti"/"Türk İhtilal Komitesi"/"Dâhili Merkez-i Umumisi"/"Ya Muhtariyet Ya Ölüm" ibareleri bulunduğunu, altında da Bulgarlar adına Protogerov, Dimitrov ve Minçev'in, Türk tarafı adına da Bekir ve Mehmet Ali Beylerin imzaları bulunduğunu söylüyor. Ayrıca bu protokolün Bulgarca ve Fransızca metinleri için de Bulgar arşivine atıf yapıyor³⁴. Anlaşılan Türk tarafı "Bulgar Makedonya Komitesi" (ya da İMDÖ) ile yapılması kararlaştırılan iş birliğini sahada yürütmesi için söz konusu komitenin müteakabili olarak bir "Türk Makedonya Komitesi" ya da "Türk İhtilal Komitesi" teşkil etmişti.

Protokolün içeriğine gelecek olursak; 30 Ekim protokolü Makedonya'da yapılacak müşterek gerilla faaliyetlerini düzenlemekte, Türk ve Bulgar Makedonya komitelerinin legal ve illegal tüm yöntemlere başvuru olarak Makedonya'nın muhtariyeti için beraber çalışmaya hazır olduklarını ilan etmekteydi³⁵. Ayrıca Arnavut ve Ulah komiteleri de bu birliğe kazandırılmaya çalışılacaktı³⁶. Muhtar Makedonya'da her milliyet nüfus oranına göre temsil edilecek ve her din tam bir özgürlüğe sahip olacaktı³⁷. Silahlı faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamak üzere İstanbul'da komiteleri temsilen karma bir "Dış Temsilciler Heyeti" vazife yapacaktı³⁸. Bu heyette iki Türk, iki Bulgar ve bir de Arnavut temsilci bulunacak, Arnavutları ve Ulahları iş birliğine ikna etmek de bu heyetin görevi olacaktı. Bu iş birliği temin edildikten sonra heyete bir Arnavut ve bir Ulah temsilci daha alınacaktı. Protokolde komitelerin yurt dışı ve yurt içi merkezleri ve faaliyet alanları da belirlendi³⁹.

yoktur. Ayrıca Bulgarlar adına müzakere yürütenler arasında Protogerov yerine Jekov isminin verilmesi yanlıştır. Sahara'ya göre Fuat Balkan daha geç tarihlerde gerçekleşecek olan Türk-Bulgar ittifak görüşmelerini İttihat ve Terakki erkânı ile İMDÖ arasında yapılan görüşmelerle karıştırıyor gibidir. Bkz. Sahara, a.g.m., s. 396.

³¹Sahara, a.g.m., s. 396.

³²Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

³³Sahara, a.g.m., s. 396; Hacısalihioğlu ana metinde protokolün imza tarihini 17 Kasım 1913 olarak vermiş. Ancak aynı sayfadaki 32 numaralı dipnotta aynı protokol için bu sefer de 17 Ekim 1913 tarihini veriyor. Bu durumda akla ana metinde sehven 17 Kasım 1913 yazıldığı, doğrusunun 17 Ekim 1913 olması gerektiği ama bunun da o zaman Bulgarların kullandığı takvime göre olup Miladi 30 Ekim 1913'e, yani Sahara'nın verdiği tarihe takabül ettiği geliyor. Bkz. Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

³⁴Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

³⁵Sahara, a.g.m., s. 396.

³⁶Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

³⁷Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

³⁸Sahara, a.g.m., s. 396.

³⁹Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 417.

Bundan sonra sıra Makedonya'da yapılacak gerek silahlı ve gerek propagandaya yönelik faaliyetlerin ayrıntılarını tespit etmeye gelmişti⁴⁰. Bu doğrultuda henüz resmen teşekkül etmemiş “Dış Temsilciler Heyeti”nin ilk toplantısı 17 Kasım 1913'te Cemal Bey başkanlığında gerçekleştirildi. Türk tarafını Doktor Nazım ve Atıf Bey, Bulgar tarafını ise Aleksandır Protogerov ve Georgi Nikolov temsil etti. Ertesi gün Süleyman Askerî Bey genel bir faaliyet planı ortaya koydu. Buna göre organizasyon tüm komite ve reislerin yukarıdan aşağıya atandığı askerî hiyerarşi temelinde gerçekleştirilecekti⁴¹. 19 Kasım'da muhtemelen Türk ve Bulgar Komitelerinin iş birliğini temsilen bir “Makedonya Muhtariyeti İhtilal Komitesi” kuruldu ve buna bağlı “Dış Temsilciler Heyeti” resmen teşekkül etti. Buna dair protokol Doktor Nazım, Atıf Bey ve Bulgar tarafını temsilen Protogerov tarafından imzalandı. Protokolün mührüne “Makedonya Muhtariyeti İhtilal Komiteleri/Heyet-i Murahhasa-i Hariciye/Ya Muhtariyet Ya Ölüm” ibareleri kazınmıştı. Ayrıca bu yeni heyet 30 Ekim protokolünü de onayladı. 20 Kasım'da işlevi kamuoyunu Makedonya sorunu konusunda etkilemek olan bir “Haber Bürosu” da kuruldu. Diğer yandan Türk Hükümeti faaliyetlerini finanse etmek üzere Türk Makedonya Komitesi'ne 39.000 Lira teslim etti⁴². Ayrıca bu süreçte İMDÖ, “İç Makedon-Edirne Devrimci Örgütü” olarak da bilinen ismindeki “Edirne” kısmını artık tamamen kaldırmıştı⁴³.

Bu noktada İTC-İMDÖ müzakerelerinde Talat ve Cemal Beylerin Türk tarafı adına oynadığı başat rol dikkat çekicidir. Ancak TM'nin 4 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti'ne bağlanmasının ardından başlatılacak harekâta ipler tamamen Enver Paşa'nın elinde olacaktır.

3. Sofya Sefareti'nin Bulgarlarla İşbirliği'ne Muhalefeti

Tekrar vurgulamak gerekir ki İMDÖ Bulgar Hükümeti'ni temsil etmiyordu ve ortaya konan planın uygulanabilmesi Sofya tarafından da benimsenmesine bağlıydı. Ne var ki özellikle ülkedeki Rus yanlılarının etkin muhalefeti sebebiyle Radoslavov Hükümeti konjonktürün daha müsait bir hâle gelmesini bekleme eğilimindeydi. Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey'in 1914 Şubat ve Mart aylarındaki izlenimleri de Bulgarların harekete geçmek için aceleci davranmayacakları yönündeydi. Ancak nisan ayının ortalarında durumun biraz farklılaşmış olduğu anlaşılıyor. 14 Nisan 1914'te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (EHUR) gönderdiği yazıda Bulgarların Sırbistan ve Yunanistan'da karışıklık çıkarmak üzere el altından çeteler hazırladıklarını, ayrıca yeni Arnavutluk Hükümeti'ne yaklaştırmaya çalıştıklarını bildiriyordu⁴⁴.

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tahtının veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Avusturya vatandaşı olan Sırp milliyetçisi Gavrilo Princip tarafından öldürülmesi ve olayda Sırp Karael örgütünün bağlantısının tespit edilmesi üzerine Avusturya'nın 23 Temmuz 1914'te Sırp Hükümeti'ne verdiği ağır şartlar içeren nota Bulgarlar açısından son derece heyecan vericiydi. Muhtemel bir Avusturya-Sırbistan savaşı, emellerine ulaşmak için kendilerine beklediklerinden de erken bir fırsat sunabilirdi⁴⁵.

Ancak Mustafa Kemal Bey'in değerlendirmesi Bulgarların aceleci davranmayacakları yönündeydi. Muhtemel bir Avusturya-Sırbistan savaşında ilk anda tarafsız kalacaklar ama savaşın gidişatı onlara bir

⁴⁰Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 417-418.

⁴¹Sahara, *a.g.m.*, s. 396

⁴²Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 418; O dönemde İMDÖ'nün etkin isimlerinden Tsipuşev de anılarında Jön Türk Komitesi'nin kendileriyle girdiği iş birliği doğrultusunda Atıf ve Nazım Bey başkanlığında yeni bir komite kurduğunu söylüyor. Bkz. Kotse Tsipuşev, *19 Години въ Сръбските Затвору-Спомени*, Св. Климентъ, София 1943 [Sırp Cezaevlerinde 19 Yıl – Anılar, St. Clement, Sofya 1943], s. 47.

⁴³Sahara, *a.g.m.*, s. 396.

⁴⁴*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 285

⁴⁵Sheperd, *a.g.t.*, s. 22.

fırsat sunarsa bundan faydalanmaya da hazır olacaktı⁴⁶. Sofya Sefareti'nin mevcut durumda Osmanlı Hükümeti'nin Bulgaristan'a karşı alması gereken pozisyon konusundaki değerlendirmesi ise oldukça temkinliydi. Bulgaristan'ın Sırbistan'a karşı harekete geçebilmesi ancak Osmanlı Hükümeti'nin buna göz yummasıyla mümkün olabilecekti ki sefaretin buna açıkça karşı olduğu görülüyor. İstanbul Antlaşması'nı asla dikkate almamış olan ve güven telkin etmeyen Bulgarların ileride hıyanet etmeleri çok muhtemeldi ve Edirne'yi geri alıp Büyük Bulgaristan'ı kurma fikrinden de vazgeçmiş değillerdi. Bulgaristan'ın büyümesinin Osmanlı menfaatine ne derece uygun olacağı enine boyuna düşünülmeliydi⁴⁷.

Diğer yandan Sırbistan'a karşı savaşa girişmesi an meselesi olan Avusturya, Bulgarları da harekete geçirmeye çalışıyordu. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont von Berchtold Sofya elçisine şu talimatı göndermişti:

“Bulgaristan'daki Makedonya komiteleri Sırbistan'ın güneyde Selanik'e ve doğuda Bulgaristan'a erişimini ortadan kaldıracak şekilde iletişim vasıtalarını (köprüler, demiryolları, telgraf) eşzamanlı olarak imha etmek ana gayesiyle hemen yoğun faaliyete başlamalıdır. Bulgar Hükümeti bu faaliyetleri elbette kesin olarak kınayıp reddedebilir. Seferberliğimiz ilan edilir edilmez dikkatlice, gizlice ve para da sarf etmek suretiyle bu faaliyetleri teşvik etmenin yollarını ve vasıtalarını bulmakla yetkilisiniz”⁴⁸.

28 Temmuz'da Avusturyalılar Belgrad'ı bombalamaya başladılar ve Sırbistan'a savaş ilan ettiler. Ertesi gün Mustafa Kemal Bey Harbiye Nezareti ve EHUR'a 'anladığı kadarıyla bir hafta evvel gelip Avusturya Sefareti'nde gizli çalışmalar yürüten iki Avusturyalı subayın askerî ateşe vasıtasıyla Bulgar Erkân-ı Harbiyesi ile temas hâlinde olduklarını' bildiriyordu.⁴⁹ Ayrıca bombardımanın başladığı 28 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda da önemli sayıda Makedonya İhtilal Komitesi mensubunun Sırp ordusunun gerilerinde faaliyet yürüterek Makedonya'da ihtilal yapmak maksadıyla Sırp sınırını geçmek üzere Ustrumca ve civarında toplanmaya başladıklarına dair aldığı istihbaratı iletti⁵⁰. Aslında bu artık bir sır değildi. Sınırın Sırbistan tarafında herkesin ağzında Bulgar komitelerinin Bulgar sırtlarında toplanmakta oldukları vardı⁵¹.

Bulgar çeteleri kısa süre sonra sabotaj eylemleri için Sırp topraklarına sızmaya başladı. Köprülü-Gradsko arasında bir noktada demiryolunu ve bir lokomotif havaya uçurmayı planlayan yedi kişilik grup Sırp larca etkisiz hâle getirildi⁵².

Aynı gün (savaşın başladığı 28 Temmuz) Mustafa Kemal Bey Harbiye Nezareti'ne Bulgaristan'da seferberliğe dair bir işaret görülmediğini ve yetkililerin şimdilik tarafsız kalacaklarını beyan ettiklerini bildirdi⁵³. Ertesi gün Harbiye Nezareti ve EHUR'a gönderdiği ve doğrudan Enver Paşa'yı muhatap alan “özel ve gizli” yazı ise onun gelişmeler karşısındaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktaydı. Mustafa Kemal Bey'e göre Avusturya Sırbistan'ı ezdiğinde Bulgarların Romanya'ya karşı harekete geçmesine Türkiye izin vermemeli ve böyle bir durumda Bulgaristan'ı çiğnemeliydi. Bu hamle Ege Adaları konusunda Türkiye'nin elini güçlendirecekti. Ama dahası Mustafa Kemal Bey bu hamlenin Türkiye'nin Rusya'ya yaklaşmasına vesile olacağını da

⁴⁶Sofya Askerî Ataşesi..., s. 401.

⁴⁷Sofya Askerî Ataşesi..., s. 403.

⁴⁸Sheperd, a.g.t., s. 22.

⁴⁹Sofya Askerî Ataşesi..., s. 414.

⁵⁰Sofya Askerî Ataşesi..., s. 405.

⁵¹Fethi Alikoç, *Balkan Komitacılarından Behçet Ziya Vardar'ın 1914 Makedonya Hatıratı (Hatıratın Hatırlattıkları-2014)*, Buhara Yayınları, İstanbul 2015, s. 65.

⁵²R.A. Reiss, *The Comitadji Question in Southern Serbia*, Hazell, Watson & Viney, London 1924, s. 9.

⁵³Sofya Askerî Ataşesi..., s. 405.

⁵⁴Sofya Askerî Ataşesi..., s. 414-415.

ima ederek, yayıldığı takdirde dâhil olmaktan kaçınamayacağını düşündüğü savaşta⁵⁴ Türkiye'nin yerinin Almanya ve Avusturya değil Rusya ve müttefikleri olması gerektiğini de örtük bir şekilde ifade etmiş oluyordu.

Ancak İtilaf Devletleri ile ittifak yapma girişimleri sonuçsuz kalmış olan İttihat ve Terakki Hükümeti, o sırada birkaç gün içerisinde imzalanacak Türk-Alman İttifak Antlaşması'nın son rötuşlarıyla meşguldü. Antlaşma 2 Ağustos 1914'te imzalandı.

4. Türk-Bulgar İttifak-Dostluk Antlaşması

Almanya ile akdedilen ittifak, özellikle Merkez Devletler ve Osmanlı arasında coğrafi açıdan sağlam bir iletişim kurmak ve savaş çabalarının Bulgarlar tarafından baltalanma ihtimalini ortadan kaldırmak açısından Bulgarlarla da bir ittifakı gerekli hâle getirmişti. Berlin'in Türklerden talebi, Bulgarların Merkez Devletlerin yanında savaşa girmeleri için teşvik edilmeleriydi. İlk adım olarak bir Bulgar-Türk ittifak antlaşması planlanmaktaydı. Öte yandan Bulgaristan'daki Avusturya sefareti 12 Ağustos'ta Türk sefaretine Türkiye'nin sınıra yaptığı yığının Bulgarlarda endişeye ve Sırbistan'a karşı taarruza geçmekten çekinmelerine yol açtığını ve dolayısıyla Bulgaristan'la anlaşmanın şart olduğunu bildirmişti⁵⁵.

Taraflar arasındaki müzakereler sonucunda nihayet 19 Ağustos 1914'te Sofya'da Talat Bey ve Bulgar Başbakan Radoslavov arasında bir ittifak ve dostluk antlaşması imzalandı. Buna göre taraflardan biri bir veya daha fazla Balkan devletinin saldırısına uğrarsa diğeri bütün gücüyle ona yardım edecekti. Taraflardan biri diğerrinin onayını almaksızın bir Balkan devletine saldırırsa diğeri yardım etmediği takdirde en azından tarafsız kalacaktı. Türk ve Bulgar ordularının müşterek hareketlerine dair esaslar ayrı bir askerî antlaşma ile tespit edilecekti. Bulgar Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile ortak bir taarruz savaşına girişebilmesi için önceden Romanya'nın tarafsızlığı sağlanacaktı. Bulgar ordusunun seferberliği Bulgar Hükümeti tarafından tayin edilen zamanda yapılacaktı. Antlaşma Avrupa Savaşı bitene kadar geçerli olacak, savaş sonunda her iki ordunun terhisini takip eden üç ay içerisinde taraflardan biri fesih talebinde bulunmazsa beş yıl daha geçerli olacaktı⁵⁶.

İttifak imzalanır imzalanmaz Enver Paşa Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey'den Bulgar askerî erkânını Bulgaristan'ın Sırbistan'a karşı hemen harekete geçmesinin önemine ve lüzumuna mümkün olan her yolu deneyerek ikna etmeye çalışmasını istedi. Bulgarların Türkiye'ye karşı duyduğu şüpheler giderilmeli ve Türklerin icabında beraber hareket etmeye hazır oldukları da anlatılmalıydı⁵⁷.

Ancak ertesi gün Mustafa Kemal Bey Enver Paşa'ya durumdan ümitvar olmadığını ifade ettiği bir yanıt gönderdi. Gerçekleştirdiği temaslarda Bulgarların Alman-Fransız muharebesinin sonuçları ortaya çıkmadan tarafsız pozisyonlarını terk etmek gibi bir niyetleri olmadığı sonucuna varmıştı. Öyle ki çetelerin bile Makedonya'ya geçmesine müsaade etmiyorlardı. Avusturya askerî ataşesini de Bulgaristan'ın bir an evvel Sırbistan'a karşı harekete geçmesi için Bulgar askerî erkânı nezdinde girişimde bulunmaya teşvik etmiş, Bulgarların ataşeye verdikleri cevap Sırbistan'a saldırdıklarında Rus, Yunan ve Romenlerin harekete geçmesinden korktukları olmuştu. Ayrıca Bulgar kamuoyu ve bir kısım subaylar Rusya aleyhine harekete geçmeye isteksizdi ve öte yandan Türk ordusunun destek için Bulgaristan'a girmesi hâlinde bir daha çıkmayacağından endişe ediliyordu. Mustafa Kemal Bey bunları aktardıktan sonra sivil ve askerî ricalden kendi işittiği sözlerin de bu tarzda olduğunu söylüyor ve telgrafın bu maddesini şu cümleyle bitiriyordu: "Bugün hâsıl olan kanaat şudur ki Bulgarlar Avusturyalıları aldatıyorlar"⁵⁸.

⁵⁵ Sofya Askerî Ataşesi..., s.426.

⁵⁶ Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 100-102.

⁵⁷ Sofya Askerî Ataşesi..., s. 430.

⁵⁸ Sofya Askerî Ataşesi..., s. 434,435.

Enver Paşa'nın gerek Fethi ve gerek Mustafa Kemal Bey'in Bulgarları teşvik hususunda ellerinden gelenin en iyisini yaptıklarından şüphe duyduğu anlaşıyor. Hüsamettin Ertürk'ün anlatısına göre her iki isme bu konuda hükümetin ısrarlı arzusunu tekrarlaması için Süleyman Askerî Bey'i defalarca Sofya'ya göndermişti. Ancak yine Ertürk'ün "Süleyman Askerî Bey bu kati karar karşısında hiçbir şey söyleyemedi"⁵⁹ demesine bakılırsa Askerî Bey'in de bu işi gönülsüz yaptığı gibi bir sonuç çıkıyor.

5. Türk Çetelerin Bulgaristan'a Sevki ve Vazifeleri

Dimitir Gotsev'in İTC-İMDÖ mutabakatı doğrultusunda 1914 yılı başlarında 4-5 Türk çetenin Sırp Makedonyası'na gönderilip faaliyete başladıkları yolunda verdiği bilgi⁶⁰ başka yazarlar tarafından da tekrar edilmiştir⁶¹. Ancak aşağıda görüleceği üzere tüm kuvvetli deliller, detaylar ve olayların akışı Türk çetelerin Bulgaristan'a (ve oradan da Sırp Makedonyası'na) 1914 yılı Ağustos ayının ortalarından itibaren sevk edilmeye başlandığını göstermektedir. Almanya ile imzalanan ittifakın planlanan Makedonya harekâtına yeni bir işlev ve aciliyet kazandırdığı söylenebilir. Çetelerin harekete geçmesinin Bulgaristan'ı Sırbistan'la savaşa sürükleyeceği ümit edilmekteydi⁶². Bu durumu yukarıdaki siyasal gelişmelerle bir arada düşündüğümüzde hâlâ tereddüt içerisindeki Radoslavov Hükümeti'nin savaş girme noktasında değilse de Kuzey Makedonya çete harekâtı konusunda İMDÖ'nün ve Enver Paşa'nın enerjisine direnemediği ve operasyona kerhen yeşil ışık yaktığı öne sürülebilir.

Harekâtı Türk tarafı adına yürütecek olan TM'nin tam da bu noktada Süleyman Askerî Bey'in başkanlığında ve Harbiye Nezâreti'ne bağlı olarak 5 (ya da 4) Ağustos 1914'te resmen teşekkül etmesi⁶³ dikkat çekicidir. Bu noktadan sonra harekâtı TM üstlenecektir. Operasyon İMDÖ çeteleriyle beraber yürütüleceği için Türk tarafı uyum açısından Bulgar çeteler için hazırlanmış talimatnameyi aynen kabul etmişti. Düşman arazisine geçen bir çetenin ne kadar baskı altında kalırsa kalsın dost araziye dönmesini yasaklayan ve dönenlerin idam edileceğine hükmeden madde ise talimatnamenin en dikkat çekici taraflarından biriydi. Çeteler faaliyette bulundukları mıntika reisinin kumandası altında olacaklardı. İMDÖ temsilcileriyle birlikte iş birliğinin detaylarının tespit edilmesinin ardından TM Başkanı Süleyman Askerî Bey harekâta katılacak olan ve hemen hepsi Makedonyalı ve Trakyalı Türklerden oluşan çete reislerini TM merkezine çağırarak talimatları ilettiler⁶⁴.

Harekâta katılacak çete resilerine Süleyman Askerî Bey tarafından şu açıklama yapılmıştı:

*"Orada kurulacak olan çeteler Sırp ve Yunan arazisinde çalışacaklar. Almanların müttefiki olan ve hâlihazırda Sırlara karşı harbeden Avusturya ordusuna yardım edeceklerdir. Bu yardım şu suretle olabilir: İtilaf devletleri Selanik yoluyla Sırp ordusuna yardım ediyor, cephane, silah vesaire gönderiyor. Gizli surette asker de sevk ediliyor. Çeteler Bulgaristan-Sırbistan hududunda veyahut Bulgar-Yunan hududundan Sırp ve Yunan arazisine geçecekler, bu nakliyatı sekteye uğratacaklar, bu maksatla mühim demiryolu köprülerini havaya uçuracaklardır. Bundan başka çeteler hudutlarda kargaşalık yaratarak Sırp karakollarına telaşa düşürecekler, cepheden asker çekip hududu dövmeye Sırları mecbur edecekler, velhasıl bir çetenin müttefik bir devlete yardım etmek için ne yapması mümkünse hepsini yapacaklardır"*⁶⁵.

⁵⁹Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 118.

⁶⁰Dimitir Gotsev, *Национално-освободителната борба в Македония 1912-1915*, Издателство на Българската академия на науките, София 1981 [Makedonya'da Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi 1912-1915, Bulgaristan Bilimler Akademisi Basımevi, Sofya 1981], s. 134.

⁶¹Gotsev'e dayanarak aynı bilgiyi veren iki çalışma için bkz. Sahara, a.g.m., s. 398; Hacısalihioğlu, a.g.e., s. 418.

⁶²Arif Cemil Denker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, yay. haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 272.

⁶³Çağdaş Yüksel, *Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki Faaliyetleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 38.

⁶⁴Denker, a.g.e., s. 271-272.

⁶⁵Safi, a.g.t., s. 158; Denker, a.g.e., s. 272.

Ayrıca Süleyman Askerî Bey çetelerin faaliyete geçmesiyle Bulgarların tereddütlerinden sıyrılarak harbe sürükleneceklerinin ümit edildiğini belirtmiş, Kuzey Makedonya'ya geçmeden önce ilkin Sofya'ya gidecek olan Türk çetelerine lazım olan silah ve cephanenin orada Protogerov ve Aleksandrov tarafından temin edileceğini söylemişti⁶⁶. Bundan sonra çete reisleri tamamen Makedonyalılar arasından seçtikleri adamlardan çetelerini oluşturdular⁶⁷.

Arif Cemil (Denker)'e bakılırsa Türk ve Bulgar çetelerin Makedonya ve Trakya'da hangi bölgelerde faaliyet yürütecekleri Sofya'da Makedonya Otelinde heyetler arası görüşmeler sonucunda tespit edildi. Buna göre Makedonya'da faaliyet gösterecek çeteler Ustrumca'dan, Trakya'da faaliyet gösterecek çeteler ise Nevreko'ya bağlı Fistana köyünden idare edilecekti. Bütün Türk çetelerin nezaretinden müfettiş sıfatıyla Çolak İbrahim Bey sorumlu olacak ve Ustrumca'da bulunacaktı. Makedonya'da faaliyet gösterecek çetelerden Yüzbaşı Mehmet Ali Bey'in çetesi Doyran bölgesine, Ali Bey'in çetesi Cuma-i Bala bölgesine ve Yahya Kaptan çetesi de Radoviş ve Tikveş bölgelerine tayin edilmişlerdi. Bu üç çetenin kaptanına refakat etmek üzere Bulgarlar Tsipuşev'i tayin etmişlerdi ve onun da ana ikâmetgâhı Ustrumca'da olacaktı⁶⁸.

Makedonya'ya geçecek Türk çetelerin giyimlerinden, iaşelerinden, hareket tarzlarından ve istihbari konulardan sorumlu olan Bulgar Meclisi'nin Türk üyesi Celal (Perin) Bey kendisine Sofya'da ilk olarak 18 kişilik çetesiyle Mülazım-ı Evvel Mehmet Ali Beyle yakın arkadaşı Manastırlı Halit'in geldiğini söylüyor. Onu 24 adamıyla Yahya Kaptan takip etmiş ama onun Sofya'da boy göstermesi kısa süreli bir krize de yol açmıştır⁶⁹. Milli Mücadele'nin ilk dönemlerinde Gebze-Tavşancıl'da Kuva-yı Milliye kumandanlığını üstlenecek ve 1920 Ocak ayında Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin düzenleyeceği bir operasyonla katledilecek olan Yahya Kaptan İkinci Balkan Savaşı sırasında Kuzey Makedonya'da Bulgarlara karşı Sırp larla iş birliği yapmış ve çetesiyle birlikte pek çok İMDÖ militanının ve destekçisinin ortadan kaldırılmasında büyük rol oynamıştı⁷⁰. Dolayısıyla şimdi onun adamlarıyla birlikte Sofya'da boy göstermesi, hükümet karşıtlarının Türk-Bulgar iş birliği aleyhinde bir rüzgâr estirmelerine yol açabilirdi. Yahya Kaptan adamlarıyla birlikte Sofya'ya geldiğinde Celal Bey şehirde bulunmuyordu ve anlaşılan o ki çete mensupları Sofya'nın en güzel otellerinden birine yerleşmekte beis görmemişlerdi. Fakat İMDÖ üst kadrosu durumdan haberdar olmuş ve paniğe kapılmıştı. Celal Bey Sofya'ya döner dönmez Todor Aleksandrov kendisini bularak Yahya'nın şehirde olduğunu öğrenen Bulgarların galeyana geldiklerini ve "*başındaki saç kadar Bulgar imha etmiş*" Yahya'nın hâlen Sırbistan'da aynı şekilde çalışan amcası Malik ile birlikte bu işe devam edeceğinden şüphe duymadıklarını söyledi. Celal Bey ise Yahya'nın plana uyacağı konusunda Aleksandrov'u ikna etmeye çalıştı ama neticede Yahya Kaptan ve adamlarının şehir merkezine 8-10 kilometre uzaklıkta Vitoşa dağı eteklerinde metruk bir çiftliğe nakledilmelerine karar verildi⁷¹. 28 Ağustos'ta İMDÖ'nün diğer önemli isimlerinden Protogerov ve Dr. Nikolov Mustafa Kemal Bey'le görüşerek Yahya Kaptan'ın üç güne kadar yola çıkarılacağını söylediler. İkisinin ayrıca bir talepleri vardı: Kendilerinden malumat alınmadan Eyüp Sabri ve adamlarından başka kimsenin gönderilmemesini istiyorlardı⁷². Muhtemelen bu talep Bulgar kamuoyunu daha fazla galeyana getirmemek için gerekli görülmüştü. Neticede Yahya Kaptan ve adamları çiftlikteki bir haftalık ikametlerinin ardından kendilerine verilen bir kılavuz eşliğinde, bir gece yürüyüşüyle Sırp topraklarına sızmadan önceki son

⁶⁶Denker, a.g.e., s. 272.

⁶⁷Denker, a.g.e., s. 272.

⁶⁸Denker, a.g.e., s. 273.

⁶⁹Celal Perin, *Nevreko'lu Celal Bey'in Hatıraları: Batı Trakya'nın Bitmeyen Çilesi*, Arma Yayınları, İstanbul 2000, s. 40.

⁷⁰Murat Aydoğdu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye Yahya Kaptan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s. 58-92.

⁷¹Yahya Kaptan ve adamlarının Sofya'da geçirdiği bir haftalık sürede yaşananlar Şükrü Uras ve Celal Perin tarafından farklı şekilde anlatılmıştır. Her iki anlatıyı uzlaştırmaya çalışan ve konuya dair bu makaledeki anlatıya esas oluşturan yorum için bkz. Aydoğdu, a.g.e., s. 114-119.

⁷²Sofya Askerî Ataşesi..., s. 441

durakları olacak Ustrumca'ya geçtiler⁷³. Belirtmek gerekir ki Ertürk'e göre Türk çetelerin Bulgaristan'da boy göstermesinden ne Fethi ne de Mustafa Kemal Bey hoşlanmıştı⁷⁴.

6. Sırbistan'a Girmeden Önce Son Durak: Ustrumca

İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra Sırp'ların eline geçen Kuzey Makedonya topraklarına bir kama gibi giren Ustrumca bölgesi, İkinci Balkan Savaşı'nın ardından Bulgarların Birinci Balkan Savaşı sırasında kazanıp da ellerinde tutabildikleri bölgelerden biriydi ve şimdi Sırp kontrolündeki topraklara sızan çetelerin toplanma merkezine dönüşmüş durumdaydı.

Kuzey Makedonya'ya girmek için hazırlanan Türk ve Bulgar çeteler için Ustrumca'da üs olarak seçilen yer Sırp sınırına yaklaşık 3 kilometre mesafedeki Çepelli köyüydü. 1914 Eylül başlarında çeteler burada toplanmış durumdaydı. Yahya Kaptan, Hakkı Bey ve bölgedeki tüm Türk çetelerin üst kumandasını elinde tutan Mehmet Ali Bey ve adamları Ali Ağa'nın evine yerleşirken, Zeynel Ağa'nın evi de Bulgar komiteciler tarafından mesken tutulmuştu. Milan Kaptan, Georgi Vandev ve Petar Ovçarov bunlar arasındaydı⁷⁵.

Plana göre Türk çetelerinin 9/10 Eylül gibi Sırp toprakları dâhilinde bulunan Gevgili bölgesinde olmaları gerekiyordu⁷⁶. Bu noktada Yahya Kaptan muhtemelen Sırp topraklarında barınma, istihbarat vs. konularda destek almak üzere Doyran'da Udovo (metinde Hadve) istasyonunda üzüm ticaretiyle uğraşan eski dostu Behçet Ziya ile bir aracı vasıtasıyla temasa geçti ve onu yanına davet etti. Behçet Ziya ilkin bunun Sırp'ların ya da Bulgarların bir tuzağı olabileceğini düşündü⁷⁷. Durum ikili arasında yapılan bir dizi mektup teatisi sonucu netleşti. Bu mektupların içeriği konjonktüre dair çarpıcı bazı veriler sunduğundan kısmen alıntılanmakta fayda görüyoruz. İlk mektup Behçet Ziya'nın imzasını taşıyordu:

Yahya Kaptan Kardeşime

Bugün hamil-i mektup Hafız Salih Hadve istasyonuna gelerek senin Bulgaristan içinde ve izleş ormanlarında olduğunu ve orada Türk-Bulgar çeteleriyle birlikte olduğunuzu söylemektedir. Bunun ne derece doğru olduğunu tafsilatlı bir mektupla bildir. Çünkü senin Bulgarlarla iş birliği yapmana ben hiç inanmadığım gibi kendim de Bulgar hududu içerisine girmeye korkuyorum. Zira ben burada Makedonya Bulgarlarından hiç geceleri evimden çıkamıyorum. Sırp'larla aram çok iyidir. Sakın Bulgarlar hepimizi birden tuzağa düşürmüş olmasın. Beni ne zamandan beri tanıdığını ve nerelerde görüşüp tanıştığımızı uzun boylu yazarsanız ancak beni kandırılmış olursunuz.

Başka yazacağım yoktur. Selam ile hasretle ellerinden sıkarak ve işinize hayırlı muvaffakiyetler dilerim. Sevgili kardeşim.

23 Ağustos 330⁷⁸

*Hadve İstasyonu'nda Arkadaşınız Behçet Ziya*⁷⁹

⁷³Şükrü Uras, *Yahya Kaptan*, Akba Yayınevi, İstanbul 1968, s. 27-28.

⁷⁴Ertürk, *a.g.e.*, s. 119.

⁷⁵Alikoç, *a.g.e.*, s. 64-69.

⁷⁶Alikoç, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁷⁷Alikoç, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁷⁸Alikoç'un kitabındaki çeviride "12 Ağustos 330" olarak verilmiş. Hâlbuki orijinal Osmanlıca metinde "23 Ağustos 330" olduğu görülüyor ki miladi olarak "5 Eylül 1914"e tekabül etmektedir. Orijinal Osmanlıca metin ve Alikoç'un çevirisi için bkz. Alikoç, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁷⁹Alikoç, *a.g.e.*, s. 42-43.

Buna karşılık Yahya Kaptan'ın İkinci Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında Behçet Ziya ile birlikte yaşadıkları olayları ayrıntılarıyla anlatan bir mektup hazırlandı. Yahya Kaptan anlatmış ve Mehmet Ali Bey de yazmıştı. Mektup şu satırlarla nihayet buluyordu:

"...Ve şimdi de Almanya-Avusturya-Macaristan-Bulgaristan ittifakı var. İşte biz de Türk-Bulgar-Makedonya çeteleri şimdi hududun Çepelli ve İzleş Ormanları ve hudut boyunda seni sabırsızlıkla beklemekteyiz. Gelir gelmez sizin tarafa gideceğiz. Mutlak ve mutlak katiyen hatırına bir şey gelmesin. Vatana yine hizmet etmek zamanı gelmiştir. Makedonya muhtariyet idare olacağına artık inanmak lazımdır..."

26 Ağustos 330

Ustrumca Kazası'nın İzleş Ormanlarında

Çete Arkadaşınız Yahya"⁸⁰

Bu son satırlardaki "vatana hizmet etmek zamanı gelmiştir" ifadesi Türk çetelerin neden hep Makedonya kökenlilerden seçildiğini de gösteriyor. Öte yandan Behçet Ziya'nın Sırplarla arasında hiçbir problem olmadığı bir sırada Osmanlı Hükümeti'nin politikası çerçevesinde Sırp aleyhtarı faaliyetlere girişecek olması hâlâ Osmanlı Devleti'ne duyulan güvene işaret eder.

Bu arada Behçet Ziya, Yahya Kaptan ile arasında vasıta olan Hafız Salih'in köyü olan ve nüfusu tamamen Müslümanlardan oluşan Plavuş'a giderek zemin yokladı ve Türk çetelelerinin Sırp kontrolündeki topraklara geçmesinden duyulan memnuniyeti müşahade etti⁸¹. Mehmet Ali Bey ve maiyeti Sırp topraklarına geçildiğinde kısa bir süreliğine bu köyde konaklayacaktı.

Ancak Behçet Ziya sonraki mektubunda sınırdan sorunsuzca geçme konusundaki endişelerini bildirdi zira Plavuşlular Sırpların sınır karakollarını her gün teftiş ve takviye ettiklerini söylemekteydiler⁸². Yahya Kaptan'ın 27/28 Ağustos 1330 (9/10 Eylül 1914) tarihli cevabi mektubu bu endişeleri gidermeye ve artık kaybedecek zamanları olmadığını bildirmeye yönelikti:

Sevgili Kardeşim Behçet Efendi

Sofya'daki teşkilatımızdan aldığımız talimat üzerine bugün Gevgili kazasına ulaşmamız lazım gelirken biz senin gelmemen yüzünden hâlen Bulgar topraklarında bulunmaktayız ve hududu geçmeyince merkeze hiçbir şey yazamıyoruz. Mektubu alır almaz hemen yola çık. Biz İsmail ile sizin geleceğiniz yerleri ve bizim bekleyeceğimiz mahalleri intihap ettik. Sakın 'Yollarda tehlike var' diye hatırına gelmesin. Çünkü geçeceğiniz yer her iki Sırp karakoluna uzaktır ve aynı zamanda hem bizim çeteler ve beraberimize bir de Bulgar çetesi alacağız. Zaten Bulgar hududun karakolları bizi korumak için şiddetli emir almışlardır. Binaenaleyh korku hatırına gelmesin. İşte İsmail ile sana bir de el bombası gönderiyorum. Cümlemiz toptan selam ve sevgilerimizi yollarız sevgili kardeşim. 27/28

Sırp ve Bulgar Hudutları Boyunda Sizi Bekleyen Arkadaşlarından
Yahya⁸³

Nihayet Behçet Ziya yanında Plavuşlu iki köylü olduğu hâlde 11/12 Eylül gecesi kararlaştırılan mevkinden Bulgar sınırını aşıp Yahya Kaptan ve aralarında Bulgarlar da olmak üzere diğer çete reisleriyle buluştu ve sonra hep beraber Çepelli'ye gidildi. Ali Ağa'nın evinde sohbet sabaha dek sürdü. O gün sınırı geçerek Sırp

⁸⁰ Alikoç, a.g.e., s. 50-57.

⁸¹ Alikoç, a.g.e., s. 56-57.

⁸² Alikoç, a.g.e., s. 58-59.

⁸³ Alikoç, a.g.e., s. 60-61.

kontrolündeki Makedonya topraklarının güneyindeki görevine gidecek olan Bulgar kaptanlarından Georgi Vandev'in sorusu üzerine Behçet Ziya Sırpların bölgedeki kuvvetleri hakkında bildiklerini aktardı⁸⁴.

Burada konuşulanlara dair Behçet Ziya'nın aktardıkları Türk-Bulgar iş birliğinin nasıl bir zemine ve motivasyona sahip olduğunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Mecliste bulunan herkes, kendilerine sakladıkları başkaca düşünceleri bir yana, kurulan ittifakın tutkalının “Muhtar Makedonya” söylemi olduğunun farkındaydı. Ancak her şeyden önce iki taraf da yakın zamana kadar asla ihtimal vermeyecekleri bu iş birliğinin şaşkınlık ve heyecanını yaşamaktaydı. Behçet Ziya'nın, Yahya Kaptan'la birlikte Sırp saflarında Bulgarlara karşı mücadele ettiği günleri hatırlattıktan sonra söylediği şu sözlerde bu açıkça görülür: “...Fakat siyasi icaplar bakınız ne kadar orospudur. Bizim bir araya ne kadar çabuk toplanmamıza imkân verdi. Bunu ben on gün önceye kadar hiç tasavvur etmezdim. Hâl şu ki şimdi Bulgar topraklarında ve hâlen aranızda bulunmaktayım...”⁸⁵.

Georgi Vandev Türkler ve Bulgarlar arasında yaşananların geçmişte kaldığını, artık herkesin aklının başına geldiğini, Türkiye ve Bulgaristan'ın artık Makedonya'da kendi namlarına bir beklenti içerisinde olmayıp sırf Makedonyalılar yararına bu iş birliğini geliştirdiklerini ve bu fıkre muhalefet eden Türk ya da Bulgar kim olursa olsun imha etmeleri gerektiğini söyledi⁸⁶.

Bir başka toplantıda “Pek değerli ve gayretli Makedonyalı vatandaşlar!” hitabıyla söze başlayan Bulgar çete resilerinden Kolarov, İMDÖ'nin Makedonya için bir asırdır verdiği mücadelenin yanlış temellere oturduğu için başarılı olamadığını ve nüfusun çok büyük kısmını oluşturan Türklerle Bulgarların bir araya gelmesi gerektiğinin artık anlaşıldığını ifade etti. Bunu ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Bulgaristan Krallığı'nın mümkün kılabileceğini söylediğinde ise Türk çetecilerin “Yaşasın Türk Ordusu” diye bağışmaları üzerine Türkçe bilen Bulgar çeteciler aynı sloganı üç kez tekrar etmişlerdi. Türkçe bilmeyen Bulgarlar da Bulgarca “Yaşasın Türk Askeri” diye bağışmışlardı⁸⁷.

Öğle yemeğinden sonra ise bu sefer Mehmet Ali Bey ayağa kalkarak Behçet Ziya'nın aktardığına göre şu konuşmayı yapmıştı:

“Muhterem Türk ve Bulgar Makedonyalı arkadaşlarımız. Ana lisanım Türkçedir. Tahsilim Almanya'dadır. Yalnız iki lisan bilirim. İçinizde Almanca bilen olsa bile pek azdır. İçinizde en çok Türkçe bilen vardır.

Şunu arz etmek isterim ki; insanlar doğduğu yer, o toprak için her zaman ölmeyi tercih eder. Ben aslen Manastırlıyım. Bu teşkilat kurulurken beni çağırdılar. İstanbul Harbiye Sarayı'nda toplandık. Ve bu teşkilata kimlerin girmesi ve kimlerin kabul edileceğini araştırmakta idiler. Ve teşkilatın esaslarını yazılmış olarak herkese verdiler. Ve yazılan yazının başlığı Makedonya'da bir muhtariyet idare kurmaktır. Artık bu yazıyı görünce İstanbul'a binlerce kilometre uzak olan güzel Manastır ta⁸⁸ sakalımın ucuna kadar yakın gelmişti. Demek oluyor ki insanın doğduğu yer vatani imiş. Ve kendi vatani için insan her zaman ölümü tercih edermiş. Anam, karım ve iki çocuğum İstanbul'dadır.

Vatan hesabına onların mahrumiyetlerini ve kendi hayatımı memleketimiz namı hesabına vakfetmiş bulunuyorum. Vaktimiz pek daraldı. Almanya, Avusturya ve Macaristan ordularına Sırplar mukavemet etmek üzeredir. Fakat yaptıkları mukavemet boşunadır. Bu muazzam kuvvetlerin karşısında Sırp gibi ufak bir hükümet yaranamaz. Bocalamaktaki ümitleri Fransızların Selanik tarikiyle asker çıkarmaları ve bu ümitlerin yerine getirilmesi mümkündür. Ve bu emeline Sırplar muvaffak olurlarsa bizim de bütün ümitlerimiz suya düşer.

⁸⁴ Alikoç, a.g.e., s. 62-69.

⁸⁵ Alikoç, a.g.e., s. 66-67.

⁸⁶ Alikoç, a.g.e., s. 66-67.

⁸⁷ Alikoç, a.g.e., s. 72-73.

⁸⁸ Alikoç'un kitabında çeviri “Manastır'da” şeklinde. Orijinal metinde ise “Manastır ta” şeklinde okunması gerektiği ve bunun cümlelerin akışına uygun olduğu görülüyor. Orijinal Osmanlıca metin ve Alikoç'un çevirisi için bkz. Alikoç, a.g.e., s. 74-75.

Vakit daraldı demekteki maksadım şudur: Makedonya'ya girmek orda Makedonyalılardan Sırlara asker verdirmemek ve Fransızlar Selanik'e asker çıkardıkları takdirde Selanik-Üsküp şimendifer hattını tahrip etmek ve Sırlara karşı Makedonya halkını kıyam ettirmekten ibarettir.

Daha doğrusu bizim yapabileceğimiz iş, Sırlar ile harp edecek değildir. Bu suretle bir siyasi manevra çevirmekten ibarettir.

Zira Avrupalılar Makedonya'ya ayak bastıkları takdirde Makedonya'daki haklarımızı bize değil belki Sırlara bile vermek istemeyecekler. Binaenaleyh canla başla çalışıp bu aziz vatanımızı düşman ellerinden kurtaracağız. Çünkü zamanı gelmiştir”⁸⁹

Mehmet Ali Bey'in konuşmasından çıkan sonuca göre Sırp topraklarına gönderilen çetelerin iki temel vazifesi vardır: 1- Makedonya'nın Müslüman ve Bulgar ahalisinin Sırp ordusu tarafından askere alınması önlemek ve bu kitleyi Sırlara karşı isyana teşvik etmek, 2- İtilaf Devletleri Selanik üzerinden bölgeye girmek istediklerinde Üsküp-Selanik demiryolunu tahrip ederek Sırlarla bağlantı kurmalarını engellemek. Ayrıca Mehmet Ali Bey'in çetelerin Sırlarla savaşmak gibi bir vazifeleri bulunmadığına dair ifadelerinden anlaşılması gereken şey de herhâlde çetelerin misyonunun Bulgar ve Türk orduları nizami bir harp için bölgeye girdiklerinde nispeten avantajlı bir konumda olmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla çetelerin faaliyetleri ancak bir ön hazırlıktır ve Bulgar-Türk orduları bölgeye girdiğinde anlamını bulacaktır.

Mehmet Ali Bey'in konuşmasına Türkçe bilen Bulgarların “bravo” nidaları ve alkışları eşlik etmişti. Türkçe bilmeyen Bulgarlar için de Tsipuşev konuşmayı kısmen Bulgarcaya tercüme etmiş, tercümesini “*Makedonya Makedonyalılarındır*”⁹⁰ sözleriyle tamamladığında alkışları “*Yaşasın Türk ve Bulgar orduları ve yaşasın Makedonyalıları*” sloganları takip etmişti. Konuşulan meselelerden biri de her köyde gizli postaların kurularak hududa günlük raporların gelmesinin sağlanması olmuştur⁹¹.

Aynı gün Yahya ve Mehmet Ali Bey adamlarıyla ve yanlarında Behçet Ziya olduğu hâlde Vardar nehrinin batısına gitmek üzere Sırp topraklarına geçiş yapacak olan Vandev çetesine sınıra kadar refakat ettiler. Burada konuşulan meselelerden biri de Türk ve Bulgar çetelerin Müslüman olsun Hristiyan olsun herhangi bir köye yolları düştüğünde aynı şekilde iyi karşılanmalarını temin etme meselesiydi. Bu bilinci ve ortamı sağlamanın gerek Bulgar ve gerek Türk komitacıların ilk vazifesi olduğunda her iki taraf da mutabıktı⁹².

Bulgar çeteler tamamen sınırı geçtiği ve Yahya Kaptan çetesi tam sınır üzerinde bulunduğu bir sırada Vandev'in bulunduğu en öndeki mevkinden silah ve arada sırada da el bombası sesleri gelmeye başladı. Vandev Sırp müfrezesinin pususuna düşmüştü. Bir ölü iki yaralı veren Vandev çetesi pusuyu yarmayı ve Sırları bozguna uğratmayı başardı⁹³.

Çepelli'ye dönen Türk komitacılar sınırı geçmek için Ustrumca'dan haber beklemekteydiler. Beklenen haber Ustrumca'dan dönen Hakkı Bey tarafından getirildi. Türk çeteler hazırlıklarını tamamlayarak 14 Eylül 1914 akşamı Plavuşlu Ahmet Pehlivan'ın kılavuzluğunda sınırı geçmek üzere Babin deresi mevkiine geldiler. Geçiş iki Bulgar çete tarafından desteklenecekti. Gece olduğunda önce Yahya Kaptan ve Behçet Ziya, onları takiben de Mehmet Ali Bey ve Hakkı Bey sınırı geçtiler. Gün boyu yol alındı ve akşam vakti Yahya Kaptan ve Behçet Ziya Udovo köyüne (ki Udovo Behçet Ziya'nın köyüdür), Mehmet Ali Bey ve Hakkı Bey de Plavuş köyüne gelerek yerleştiler. Behçet Ziya hiçbir şey olmamış gibi gündüzleri dükkânının bulunduğu

⁸⁹ Alikoç, a.g.e., s. 74-77.

⁹⁰ Alikoç'un kitabındaki çeviri “Makedonya Makedonyalılarından” şeklinde. Orijinal metne bakıldığında “Makedonya Makedonyalılarındır” yazıldığı görülüyor. Orijinal Osmanlıca metin ve Alikoç'un çevirisi için bkz. Alikoç, a.g.e., s. 76-77.

⁹¹ Alikoç, a.g.e., s. 76-77.

⁹² Alikoç, a.g.e., s. 76-79.

⁹³ Alikoç, a.g.e., s. 78-81.

Udovo istasyonunda Sırplarla vakit geçirirken geceleri de çete işleriyle meşgul oluyordu⁹⁴. Talimata göre takım takım ayrılan çeteleri beslemek İslam ahalinin vazifesiydi ama fakir köylülerin rencide edilmemesi isteniyordu⁹⁵.

Türk çetelerin Sırp Makedonya'sına girmeye hazırlandığı dönemde Makedonya içindeki bazı Bulgar çeteler eylemlere başlamış durumdaydı. Sofya Sefiri Fethi Bey 28 Ağustos'ta Sait Halim Paşa'ya Köprülü'nün güneyindeki köprünün cephaneye yüklü bir tren geçtiği sırada havaya uçurulduğunu ve yine Gradaç (Gradets) köprüsünün tamamen tahrip edildiğini bildiriyordu. Tamirleri uzun zaman alacaktı. Ayrıca Demirkapı tünelinin tahrip edilmesi de beklenmekteydi. Fethi Bey ayrıca İMDÖ reislerinden aldığı önemli bir bilgiyi de aktarıyor, Bulgaristan tarafındaki çetelerin beklendiği gibi Makedonya'ya geçip daha etkin faaliyete başlamak için Bulgar ordusundan yardım alabilecekleri zamanı beklediklerini bildiriyordu⁹⁶.

TM'ya bağlı çetelere gelince; Makedonya'ya geçtikten kısa bir süre sonra Bulgaristan'dan getirilen iki katır yükü silah ve cephaneye (muhtemelen Yahya Kaptan'ın eski dostu Behçet Ziya Bey'den ve belki yerli Müslümanlardan başka çok güvenilir isimlerden alınan bilgi doğrultusunda) güvenilir adamlara dağıtıldı⁹⁷. Ancak ulaşabildiğimiz kaynaklar bize Türk çetelerin bölgedeki faaliyetlerinin silahlı eylemlerden çok propagandaya yönelik olduğunu göstermektedir⁹⁸.

7. TM Çetelerinin Sırp Makedonyası'ndaki Faaliyetleri

Behçet Ziya'nın ifadesiyle çeteler köylerde şu faaliyetleri yürüteceklerdi: Sırplar tarafından askere alınmak istenen gençleri mukavemete sevk etmek, bunlara Sırp topraklarını terk etmeleri ama icap ederse de isyan etmeleri yönünde telkinde bulunmak, Bulgar ve Türk askerinin gelip kendilerini kurtaracaklarını vaat etmek veya duruma göre beraberlerinde götürmek⁹⁹ üzere çeteye adam kaydetmek¹⁰⁰.

Behçet Ziya çetelere verilen talimattaki silahlı eylemlerden bahsetmiyor. Aşağıda görüleceği üzere gerçekten de TM çetelerinin Kuzey Makedonya'daki faaliyetleri ilkin silahlı eylemlere değil büyük ölçüde propagandaya ve çetelere adam kaydetmeye odaklanacaktır. Muhtemelen bunun başlıca sebebi Bulgarların tavrında gözlemlenen muğlaklıktır. Zira Bulgar çeteler uzunca bir süre bölgede eylemlerini istenen düzeye taşımayacaktır. Durum buyken Türk çetelerin bölgede silahlı eylemlere girişmesi kendilerini Sırplar karşısında Bulgar desteğinden yoksun zayıf hedeflere dönüştürdü ve üstelik işler kötüye gittiğinde Bulgarlara İtilaf Devletleri ve Sırplar nezdinde Türkleri itham edip işin içinden sıyrılma imkânı da verebilirdi. Bulgar desteğinin yetersizliğinin Türk çeteleri ne denli zor duruma soktuğunu ileride göreceğiz.

Doğal olarak çetelerin Sırp topraklarındaki faaliyetleri son derece gizli yürütülmek durumundaydı. Bulgaristan'daki teşkilât merkeziyle Sırp topraklarındaki çeteler arasındaki iletişimi temin etmek ve icabında silâh ve cephaneye taşımak için köylerdeki Müslüman ahali arasından ketum ve güvenilir adamlar seçilecekti. Gerek Mehmet Ali Bey ve gerek Yahya Kaptan çeteleri (ki ifade edildiği gibi takımlara ayrılmış durumdaydılar) gittikleri bölgelerde güvenilir haberciler ve mutemetler tayin ederek ilerlediler. Diğer yandan gerçekleşen

⁹⁴ Alikoç, a.g.e., s. 80-81.

⁹⁵ Denker, a.g.e., s. 274.

⁹⁶ BOA. HR. SFR. 04.. 418-19.

⁹⁷ Alikoç, a.g.e., s. 80-81.

⁹⁸ Yahya Kaptan'ın eniştesi Şükrü Uras'ın Yahya Kaptan'ın bu dönemde Makedonya'da gerçekleştirdiğini ileri sürdüğü silahlı eylemlerin gerçekliğine dair bir kritik için bkz. Aydoğdu, a.g.e., s. 132-141.

⁹⁹ Alikoç'un kitabında "getirmek" olarak çevrilmiş ancak orijinal metne ve metnin akışına bakıldığında "götürmek" olduğu anlaşıyor. Orijinal Osmanlıca metin ve Alikoç'un çevirisi için bkz. Alikoç, a.g.e., s. 80-81.

¹⁰⁰ Alikoç, a.g.e., s. 80-81.

katılımlarla çetelerin mevcudu da artmaktaydı. Denker'e göre mevcutlar nihayet 100-120'yi bulacaktı¹⁰¹.

Kuzey Makedonya Sırp Kuvvetleri Kumandanlığı'nın 29 Eylül 1914 tarihli tebliğinde Yahya Kaptan'ın (metinde Yaya-Aga) kumanda ettiği yaklaşık 18 komitacıdan oluşan bir çetenin Koreşnika köyü civarında tespit edildiği bildiriliyor ve yürüttüğü propaganda faaliyetlerinden bahsediliyordu. Tebliğe göre çetenin gayesi Doyran ve Krivolak bölgelerindeki köylülerden çeteye adam kaydetmek ve Bulgar komitacılarıyla irtibat sağlamaktır. Ayrıca yeni kaydedilen köylülere kendileri için silah temin etmeleri ama beklenen işaret gelene kadar barışçıl görüntülerini muhafaza etmeleri söyleniyor, işaret geldiğinde ise Ustrumca civarında toplanan kuvvetli çetelerin Sırbistan topraklarını istilaya başlayacakları propaganda ediliyordu. Yine Türk komitacılara eşlik eden Bulgar ajanlarının da halka Bulgaristan ve Türkiye'nin Sırbistan'a karşı savaşa girişeceklerini propaganda ettikleri ifade ediliyordu. Ayrıca bu ajanlar Türk Komitesi adına İstanbul'dan Hüseyin Bey ve Bulgar Komitesi adına da Todor Aleksandrov tarafından imzalanmış bir bildiriye halka dağıtıyorlardı¹⁰². Sırp 70 adet silahsız komite üyesini yakalamışlardı ve ele geçirdikleri belgelere bakılırsa Doyran, Gevgili, Radoviş ve Köprülü ilçelerinde örgütlerle ilişkili toplam 450 kişi bulunuyordu¹⁰³. Başka raporlar Yahya Kaptan'ın çok çevik ve girişimci olduğundan, Doyran ve Negotin bölgelerinde Müslüman köylerde 20-50 kişilik çeteler ve bombalı eylemler için 4-5 kişilik sabotaj grupları örgütlediğinden, bu köylerde çok yakında başlatılacak bir ayaklanmanın ve Türk-Bulgar ortak komite harekâtının propagandasının yapıldığından ve bundan sonra halka cihat fetvası ile İttihad-ı İslam Komitesi bildirisi okunduğundan bahsetmektedir. Fetva ve bildiri camilerde imamlar tarafından düzenli şekilde tekrarlanıyordu¹⁰⁴. Tetsuya Sahara'nın Celal Perin'in anlatısına dayanarak verdiği Yahya Kaptan'ın Sırp 70 adet silahsız komite üyesini yakalamışlardı ve ele geçirdikleri belgelere bakılırsa Doyran, Gevgili, Radoviş ve Köprülü ilçelerinde örgütlerle ilişkili toplam 450 kişi bulunuyordu¹⁰⁵ ise doğru değildir¹⁰⁶.

Sırp 70 adet silahsız komite üyesini yakalamışlardı ve ele geçirdikleri belgelere bakılırsa Doyran, Gevgili, Radoviş ve Köprülü ilçelerinde örgütlerle ilişkili toplam 450 kişi bulunuyordu¹⁰⁵ ise doğru değildir¹⁰⁶.

8. İlk TM Çetelerinin Akıbeti: “Karanlıkta Başiboş”

Bu operasyonun en can sıkıcı taraflarından birisi Sırp Makedonya'sına giren TM'ye bağlı çete reislerine üstleri tarafından en fazla yirmi güne kadar Türk ve Bulgar ordularının bölgeye gireceği bilgisinin verilmiş olmasıdır. Gittikleri köylerde propaganda faaliyeti yürütürken ellerini son derece güçlendiren bu bilgiyi Müslüman köylülerle paylaşan çete reisleri, verilen süre gelip geçmesine rağmen bu yönde hiçbir gelişme olmayınca madden ve manen son derece zor durumda kalacaklardır. Sırp yönetimine karşı kıskırttıkları Müslüman ahaliyi aldatmış durumuna düşmenin ezikliği bir yana bu insanları Sırp 70 adet silahsız komite üyesini yakalamışlardı ve ele geçirdikleri belgelere bakılırsa Doyran, Gevgili, Radoviş ve Köprülü ilçelerinde örgütlerle ilişkili toplam 450 kişi bulunuyordu¹⁰⁵ ise doğru değildir¹⁰⁶.

¹⁰¹Denker, a.g.e., s. 274.

¹⁰²Reiss, a.g.e., s. 14.

¹⁰³Dragiça İ. Ketzoğlu, “”Рушење” мостова на Вардару — једна дипломатска превара 1914”, *Вардарски Зборник*, V, (2006), [“Vardar'daki Köprülerin ‘Yıkılması’ - 1914'te Diplomatik Bir Sahtekarlık”, *Vardarski Zbornik*, V, (2006)], s. 111.

¹⁰⁴Ketzoğlu, a.g.m., s. 120.

¹⁰⁵Sahara, a.g.m., s. 398.

¹⁰⁶Yahya Kaptan 1920 yılı Ocak ayında Tavşancıl'da katledilmiştir. Jovan Babunski'nin ölümü ise bundan bir ay kadar sonra 1920 Şubat ayında gerçekleşecektir. Bkz. Aydoğdu, a.g.e., s. 135.

¹⁰⁷Reiss, a.g.e., s. 15.

ve köylülere tavsiye edebilecekleri tek şey topraklarını, evlerini, hayvanlarını geride bırakıp Bulgaristan'a iltica etmeleri olacaktı. Öte yandan bu durum kendi pozisyonlarını da belirsizleştirmişti. Nihayet onların görevi en fazla yirmi gün sonra Makedonya'ya gireceği vaat edilen Türk ve Bulgar ordularının işini kolaylaştırmak için zemin hazırlamaktan ibaretti. Faaliyet bölgeleri sınırlıydı ve başı sonu belli bu topraklarda bir başlarına aylarca Sırp ordusundan kaçmaları da mümkün değildi. Çete reislerinden Mehmet Ali Bey'in ifadesiyle bir süre sonra Sırp Makedonya'sında "karanlıkta başıboş" dolaşan adamlara dönüşeceklerdi.

Anlaşılan Enver Paşa bu operasyonun düğmesine basarken çoğu zaman olduğu gibi kervanı yolda düzebileceğine ve kısa süre içinde Bulgarların savaşa girmeye ikna olacıklarına inanmıştı. Ustrumca'da toplanan Türk çetelerin Sırp topraklarına girmesine günler kala, 1914 yılı Eylül ayı başlarında Enver Paşa tarafından Sofya'ya gönderilen Hakkı Bey'in (çete reisi Hakkı Bey'le karıştırılmamalıdır) vazifesi Bulgar askerî yetkilileri derhâl Sırbistan'a karşı savaşa girmeye ikna etmektir. Şüphesiz Enver Paşa Sofya Sefareti'nin bu konuda gösterdiği çabaya güvenmemekte ya da yetersiz bulmaktaydı. 6 Eylül sabahı Sofya'ya ulaşan Hakkı Bey aynı gün Fethi Bey tarafından Başbakan Radoslavov'a takdim edildi ve sonra da Bulgar Harbiye Nazırı ve diğer yetkili askerlerle günlerce sürecek müzakerelere girişti. Edindiği intiba Mustafa Kemal Bey'in daha önce Enver Paşa'ya ilettiğinden farklı değildi ve kısa süre içerisinde umutsuzluğa kapıldı. Ancak Enver Paşa hâlâ Bulgarlara sağlam bir askerî destek verilirse fikir değiştirebileceklerini düşünüyordu. Hakkı Bey Enver Paşa'dan gelen direktifler doğrultusunda Sırbistan'a savaş ilan etmeleri karşılığında Bulgarlara bonkörce askerî destek vaatlerinde bulundu¹⁰⁸.

Sonuç olarak Enver Paşa'nın girişimleri başarıya ulaşmadı ve Bulgarlar savaş dışı pozisyonlarını korumaya devam ettiler. Ama Hakkı Bey'in Bulgarlarla yürüttüğü müzakerelerin çıkmaza girdiği günlerde, eylül ayı ortalarında TM'ya bağlı çeteler İMDÖ ile varılan mutabakata uygun olarak yukarıda da ifade edildiği gibi Sırp Makedonya'sına girmiş durumdaydı. Her ne kadar bu çete harekâtı Bulgaristan'ın savaşa gireceği varsayımıyla Sırbistan'a yönelik bir Türk-Bulgar ortak askerî taarruzuna zemin hazırlamak amacını taşıyor idiyse de Enver Paşa açısından bu varsayımın gerçekleşmemiş olması çete harekâtını durdurmak için yeterli bir gerekçe teşkil etmiyordu. Çünkü Bulgaristan'ın savaşa zorlanması için her yolu denemeye kararlıydı ve bu noktada söz konusu çetelerin Sırp topraklarındaki eylemlerinin Sırp-Bulgar ilişkilerini iyice tahrip ederek tarafları savaşa sürükleyecek bir atmosfer üreteceğini umuyordu. Ancak Kuzey Makedonya'ya sızmış bulunan Türk çeteler bu sırada Sırp ları radarına takılmış durumdaydı.

Mehmet Ali Bey'in grubu 24 Ekim 1914 günü Sırp-Bulgar sınırına bir saat mesafedeki Bayrambos köyü yakınlarındaki ormanlık alanda Sırp ların 14. Piyade Alayı'na bağlı Velizar Antiç kumandasındaki 120 kişilik bir müfrezenin saldırısına uğradı. Sabah saat sekizden akşam beşe kadar devam eden çatışmada Sırp ları bakılırsa 86 Türk ve 4 Bulgar öldürülmüştü. Yaralılardan kaçmayı başaran 30 kişi tedavileri için Bulgar sınırındaki tıbbi yardım istasyonuna ulaşabilmişlerdi. Mehmet Ali Bey kaçma imkânı kalmadığını anladığında bir el bombası patlatarak kendisini havaya uçurmuştu¹⁰⁹.

Sırp lar Mehmet Ali Bey'in üzerinde bir mektup buldular¹¹⁰. Mektup Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'a hitaben kaleme alınmıştı. Mektup hem Mehmet Ali Bey'in hem de Hakkı Bey'in imzasını taşıyordu. Elimizde mektubun orijinali bulunmadığından İngilizceye tercüme edilmiş metni tekrar Türkçeye çevirmek durumundayız. Mektup şöyleydi¹¹¹:

¹⁰⁸BOA. HR. SFR. 04.. 879-31, lef 1-9; 879-40; 879-46.

¹⁰⁹Reiss, a.g.e., s. 15. Celal Perin Makedonya Komitesi'nin Mehmet Ali Bey'in şehit düştüğü yere adına bir abide kurduğunu ve o tarihte hâlen (Celal Perin'in bu notu hangi tarihte aldığını tespit etmek imkânsız ama ifadelerine bakılırsa en geç 1923 gibi düşünülebilir) durduğunu söylüyor. Bkz. Perin, a.g.e., s. 11,40.

¹¹⁰Reiss, a.g.e., s. 15.

¹¹¹Bu mektubun iki farklı kaynaktan iki farklı İngilizce çevirisi ile karşılaştık. Bunlardan biri Stojan M. Protic'in *The Aspirations of Bulgaria* kitabında, diğeri ise Rodolphe Archibald Reiss'in *The Comitadji Question in Southern Serbia* kitabında yer alıyordu. Protic'in kitabındaki çevirinin Reiss'in

Doyran, Sırp toprakları, 18 Eylül 1330 (1914) Cuma¹¹²

Muhterem İsmail Bey

Makedonya muhtariyetini sağlamak amacıyla tam bir aydır burada, Doyran kazasında bulunmamıza rağmen, şimdiye kadar ne ordunun fikirlerine dair ne de Merkez Komite'den herhangi bir malumat alamadık. Merkez Komite mektubumuza cevap vermedi ve sonuç olarak şimdi sadece karanlıkta başıboş dolaşıyoruz.

Doyran bölgesinde Sırbistan'a bağlı köylerde teşkilatımız tamamlandı. Sivil kuvvetler 900 Müslüman ve 1500 gayrimüslim, toplamda 2400 adamdan oluşmakta.

Buraya ilk geldiğimizde Merkezi Komite bize ordumuzun Yunanistan ve Sırbistan'a savaş ilan ederek en fazla 20 gün içerisinde bu toprakları özgürleştireceğini söylemişti. Ancak günler gelip geçti ve köylüler doğal olarak eylemimizdeki gecikmeye dair bir açıklama bekliyorlar.

Binlerce adamımızın kanını akıtmaktaki büyük sorumluluk size ve bize aittir.

Bulgar Hükümeti'nin politik tavrı hakkında hiçbir bilgimiz yok, ama sessizler, ve bu sessizlik bizi nahoş düşüncelere sürüklüyor; ilginç olan ve bizi en çok şaşırtan da ihtilalci faaliyetleri yürütmek üzere Manastır bölgesine gönderilen adamların geri gelmesi.

Bunun sebebinin korku olması mümkündür ama bazı politik gelişmelerle de ilgisi olabilir.

Durumu kişisel olarak Talat Bey'e izah ediniz. Genel kafa karışıklığının giderilmesi adına insanlara açıklama yapabilmek için daha ne kadar beklememiz gerektiğini bize kesin olarak bidirmenizi buradaki Müslümanlar namına rica ediyoruz. Zira daha önce de söylediğim gibi, insanların güvenini kaybedecek olursak yapabileceğimiz en iyi şey İstanbul'a dönmek olacaktır. Silah ve mühimmat için birçok kez Bulgar Komitesine başvuramama rağmen şu ana kadar sadece ancak yüzde birini alabildik.

İhtilaller ve savaşlar silahlarla yapılır! Yarın bir isyan başlatıp Yunan ordusunu tehdit ettiğimizde insanları makineli tüfeklerin ve seri atışlıların karşısına nasıl süreceğiz? Bunu sopalarla yapabilir miyiz? Bu yüzden Bulgar Hükümetiyle kesin anlaşmalar yapılmalı. Lütfen Talat Bey'in dikkatini bu noktaya yöneltin. Yahya Kaptan şu anda Gevgili bölgesinde faaliyet yürütüyor. Bulgarların o bölgede yirmi kişilik bir çetesi var! Makedonya'nın tüm diğer bölgelerinde hemen hemen hiçbir milli kuvvetleri yoktur.

Lütfen bana en kısa zamanda bir cevap gönderin. Kanallar Atıf, Mithat ve Şükrü Beyler tarafından bilinmektedir.

Ordumuzun nerede olduğunu bilmiyorum (?). Bütün arkadaşlar Talat Beyin ellerinden öpüyor size selam ediyorlar.

Allah bu millet ve devlet işinde yardımcımız olsun.

Not: Yunanistan'daki bazı köylerde kısmen bir teşkilat kuruldu. Doyran gölünden kuzeydoğu istikametinde sekiz mil mesafede, Yunanlıların dördü kuşatma topu olmak üzere on iki toplarının bulunduğu - Ham-Dova(?) İlete(?) Nanishe(?) dolaylarında - savunmamızı güçlendirmeye başlayalı üç ay oluyor.

Diğer detaylar hakkında bilgi aldık ancak askerî makamlardan aldığımız talimat doğrultusunda Dr. Nazım ve delege Atıf'a ilettik.

kitabındakine göre çok daha yetkin ve anlam bütünlüğüne sahip olduğunu düşündüğümüzden Protic'i tercih ettik. Ayrıca Protic'in kitabındaki metin Reiss'in kitabındaki metinde yer almayan bazı kısımları da içeriyordu. Ancak mesela imza kısmında Protic'in "Hakkı Bey" yerine "Akif Bey" ismini vermesi gibi sahadaki duruma uygun olmayan birkaç yerde Reiss'in kitabındaki çeviriyi kullandık. Her iki çeviri için bkz. Stojan M. Protic, *The Aspirations of Bulgaria*, (Sırpça'dan çeviri), Simpkin-Marshall-Hamilton-Kent & Co., Ltd., London 1915, s. 173-175 ve bkz. Reiss, a.g.e., s. 16-18.

¹¹²Bu tarih sorunludur. Mehmet Ali Bey ve Yahya Kaptan 14/15 Eylül'de Sırp topraklarına girmişlerdi. Mehmet Ali Bey'in Sırp topraklarına girdikten üç gün sonra bu içerikte bir mektup kaleme almış olması mantıklı değildir. Zaten mektupta bir aydır Doyran'da bulunduklarını ifade etmektedir. Mehmet Ali Bey 24 Ekim'de Sırp larca pusuya düşürülüp intihar ettiğine göre mektubu da bundan 5-10 gün önce kaleme almış ve göndermeye henüz fırsat bulamamış olması gerekir. Dolayısıyla mektubun tarihi konusunda net şeyler söylemek için mektubun orijinalini görmeye ihtiyaç vardır.

Not : Cevabınızı lütfen Sefarethane kanlıyla şifreli olarak gönderiniz, Merkez Komite bunu oradan Ustrumca'daki delegeye iletecek. Bu cevabı üç gün içinde alacağımız şekilde yapılmalı. Aksi taktirde bir mektup şeklinde olursa bir ay beklemek zorunda kalırız.

*Doyran Bölgesi Reisi
Harp Akademisi Muallimi
Mehmet Ali*

*Siyasi Kısım Eski İdarecisi
Hakkı Bey¹¹³*

Bu mektuptaki dikkat çekici hususlardan biri de Enver Paşa'nın kontrolündeki TM'nin ordu mensubu çete reisi Mehmet Ali Bey'in Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat ve Dâhiliye Nazırı Talat Beylere yakınlığı ve onlardan medet beklemesidir. Teşkilat içerisinde Enver Paşa'nın hareket tarzının bütünüyle benimsenmediği açık olduğu gibi, en azından bazı tepki ve şikâyetlerin adresinin Enver Paşa'nın rakibi Talat Bey olması dikkate değerdir.

Öte yandan Yahya Kaptan grubu da beraberinde kendisine iltihak etmiş olan bir grup Makedonya Müslümanı olduğu hâlde takriben 1914 Eylül sonları veya Ekim başlarında Pavle Blazariç kumandasındaki bir Sırp taburuyla Gevgili ovası civarında bir yerde çatışmaya girdi. Ölü ve yaralı toplam 25 civarında zayıat veren grubun geri kalanı mümkün mertebe yaralıları da yanına alarak Bulgar topraklarına geçti. Yaralıları Sofya'da bir hastaneye nakledildi. Yahya Kaptan da bu çatışmada sol omuz bölgesi civarından yaralanmıştı. Bulgarlara güvenmediğinden tedavi için önce Edirne'ye sonra da İstanbul'a nakledildi¹¹⁴ ve bir daha bölgeye dönmedi¹¹⁵. Böylece operasyonun ilk safhası sönmülmüş oluyordu.

9. Kuzey Makedonya Müslümanlarının Ödediği Bedel

TM'ye bağlı çetelerin Sırp Makedonyası'ndaki faaliyetlerinin kısa bir süre içinde çıkmaza girmesi bir yana bölgenin Müslüman ahalisine de büyük bedeller ödetmeye başlamıştır. Hâlâ büyük tereddütler yaşayan Bulgarlar savaşa girmedikleri sürece Türk ordusunun da Makedonya'ya geçmesi imkânsızdı. Ayrıca Bulgar Hükümeti İMDÖ'ye bağlı çetelerin Makedonya'daki faaliyetlerine kerhen göz yumuyor ama bizzat desteklemiyordu. Devlet memurlarının komitelere katılımı yasaklanmış ve çetelerin adam sayısına da sınırlama getirilmişti. 1914 Eylül ve Ekim ayları boyunca İMDÖ çetelerinin bölgedeki faaliyetleri sınırlı kaldı¹¹⁶ ki Mehmet Ali Bey de mektubunda zaten bundan yakınıyordu.

16 Ekim'de Sofya Sefiri Fethi Bey Hariciye Nazırı Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gönderdiği telgrafta son zamanlarda Sırp Makedonya'sının Doyran bölgesinde olup bitenlere dair aldığı duyumları aktarıyordu. Buna göre Yahya Kaptan ve Mehmet Ali Bey kumandası altındaki Türk çeteler söz konusu bölgeye girdiğinden beri Sırp bölge Müslümanlarını katletmeye ve meskenlerini yakmaya başlamışlar, bu durum karşısında Bulgar sınırına yakın Müslüman köyler ahalisi de çareyi ya sefil ve çıplak hâlde dağlara çıkmakta ya da Bulgaristan'a iltica etmekte bulmuştu. Fethi Bey bu noktada Türk çeteler Makedonya'da faaliyete devam ederlerse Sırbistan'daki tüm Müslümanların tamamıyla katledileceği uyarısında bulunup söz konusu çetelerin Makedonya'ya girmelerinin engellenmesi gerektiğini yazmış ama sonra bu kısmın üzerini çizmişti. Bunun yerine telgrafını Müslümanların vaziyetinin tahammül edilemez bir renk aldığını ve bu durumun Türk çetelerin bölgeye girişiyle başladığını tekrar vurgulayarak bitiriyordu¹¹⁷. Görüldüğü gibi Fethi Bey

¹¹³Hakkı Bey'in Ekim 1914'te Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey'e verdiği bir rapordaki imzası "İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Umur-i Siyasiye Şubesi Müdür Muavin-i Sabıkı Hakkı" şeklindedir. Bkz. *Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 490.

¹¹⁴Aydoğdu, a.g.e., s. 141-146.

¹¹⁵Denker, a.g.e., s. 275.

¹¹⁶Ketzoyevic, a.g.m., s. 110.

¹¹⁷BOA. HR. SFR. 04.. 881-54, lef 2.

Türk çetelerin Makedonya'ya sokulmasının ortaya çıkardığı sonuçlar karşısında herhâlde işgüzarlık olarak gördüğü bu operasyona isyan ediyor ama yine de kendisini frenleyerek hükümetin yetki alanına müdahale olarak algılanabilecek ifadelerden kaçınmayı tercih ediyordu. Ancak zaten yazdığı şeyler vaziyeti ve yapılması gerekeni bütün açıklığıyla ortaya koymaktaydı.

Fethi Bey 30 Ekim 1914'te Hariciye Nezareti'ne aynı içerikte bir telgraf daha göndererek Kuzey Makedonya Müslümanlarının başına gelenlerin bölgede Türk çetelerin faaliyete geçmelerinden sonra gerçekleştiğinin altını bir kez daha çizdi¹¹⁸. Ertesi gün Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gönderdiği telgrafta, olanları bu kez daha detaylı ve duygusal bir tarzda tasvir etmekte ve adeta Sait Halim Paşa'yı Türk çetelerin Makedonya'ya geçişini engellemek için inisiyatif almaya zorlamaktaydı. Mehmet Ali Bey grubunun akıbeti hakkındaki bilgileri de paylaşan Fethi Bey Sırp şiddetinden dehşete kapılıp Bulgaristan'a sığınan mültecilerin ifadelerine de yer veriyordu: Buna göre Balkan Savaşları sonrası Sırlar Makedonya Müslümanlarına bölgenin Hristiyan ahalisine nazaran mümkün olduğunca iyi davranmışlar ancak ne zaman ki Türk çeteler Makedonya'da faaliyete başlamış o zaman Sırbistan'ın her yerinde Müslümanlara karşı güvensizlik baş göstermiş ve Sırlar Müslümanları tedhiş için türlü zulmü icra etmeye başlamışlardı¹¹⁹.

Diğer yandan Niş Sefareti'nin Hariciye'ye gönderdiği mütalaa da Fethi Bey'i teyit ediyordu¹²⁰. Belgrad Sefareti de aynı konuda Hariciye Nezareti'ni uyarılmış, söz konusu çetelerin mevcudiyetinin Sırların Müslüman ahalie şiddet uygulaması sonucunu doğuracağını yazmıştı. Hariciye Nezareti bu durumu Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine birer yazıyla bildirdi¹²¹.

Bu noktada ortaya çıkan tablo konusunda Hariciye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasında yaklaşım farkı olduğu söylenebilir. Ne var ki Enver Paşa'ya hata yaptığını söylemek herhâlde o kadar kolay değildi.

6 Kasım 1914'te bu sefer de Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey Başkumandanlık Vekâleti Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam İsmail Hakkı Bey'e "gizli ve özel" ibareli bir yazı gönderdi. "*Kardeşim*" hitabıyla başlayan ve gayet samimi bir dille kaleme aldığı yazısında Sırp ve Yunan işgali altında bulunan Makedonya'da Türk çetelerinin yürüttüğü harekâtın neticesi olarak bölgedeki Müslümanların "*mahv u perişan*" edilmekte olduğunu bildiriyordu. Ustrumca'ya sığınan 800'den fazla Müslüman aç ve perişan hâldeydi. Çete reisleri de şaşkın durumdaydı. Bunlardan bazıları Sofya'ya gelerek sefarete başvurmakta ve ne yapmak lazım geldiğini sormaktaydılar. Onların anlattıklarına göre Bulgar komitesi birçok noktada verdikleri sözlere uymamaktaydı. Bulgar Harbiye Nezareti sınır memurlarına Müslümanların Bulgaristan'a girişine izin verilmesini tebliğ etmiş durumdaydı. Türk çete reisleri sığınmacı Müslümanların iaşesi için yardım talep etmekteydiler. Ayrıca Mustafa Kemal Bey Bulgar komite reislerinin o günlerde Sofya'da toplanarak harekete geçip geçmeme konusunu görüştükleri bilgisini vererek Bulgar komite reis ve mensuplarının muhtelif fikirlerde olup aralarında azımsanamayacak oranda Rus yanlıları bulunduğuna dikkat çekiyordu. Bulgar-Makedonya Komitesi'nin Protogerov dâhil ileri gelen isimleriyle yaptığı görüşmelerde yakında harekete hazırlanmakta olduklarını söylediklerini ama bunu destekleyecek somut bir işaret görmediğini ifade etmekteydi¹²².

Bu arada daha önce Mehmet Ali Bey'le birlikte hareket eden Hakkı Bey de Sırların baskısı sebebiyle Ustrumca'ya çekilmeye mecbur kalmış ve bazı hususları bizzat anlatmak için de Sofya'ya gelmişti. Mustafa Kemal Bey onu Bulgar çete reislerinin yaptıkları toplantılarda alınan kararlar hakkında bilgi edinmekle

¹¹⁸BOA. HR. SYS. 2404-25, lef 2.

¹¹⁹BOA. HR. SFR. 04.. 881-54, lef 1.

¹²⁰BOA. HR. SYS. 2404-25, lef 2. (Belgenin arkasına düşülen not)

¹²¹BOA. HR. SYS. 2404-25, lef 2.

¹²²Sofya Askerî Ataşesi..., s. 483-484.

görevlendirdi. Bulgar Komitesi reisleri Aleksandrov¹²³ ve Protogerov'un hareketlerini incelemek için ayrıca bir memur görevlendirmişti. Mustafa Kemal Bey'in beklentisi bu isimlerin umulan harekete başlamasıyla Bulgarların Sırp ve Yunanlılarla ilişkilerinin bir derece daha kötüleşmesiydi¹²⁴. Harekâta karşı olan Mustafa Kemal Bey'in kendi düşüncesinin zıddı olan bu tür faaliyetlerde bulunması Enver Paşa'nın İMDÖ'nün pasif tutumundan ve Sofya Sefareti'nin uyarılarından etkilenmediğini göstermektedir. Çete faaliyetlerinin durdurulması bir yana Bulgarları çete faaliyetlerine hız vermeye teşvik etmek üzerinde duruluyordu. İleride görüleceği gibi bunun için de daha fazla sayıda Türk çete Bulgarları desteklemek üzere bölgede faaliyete başlayacaktı.

Diğer yandan Hakkı Bey Bulgar çete reisleriyle yaptığı görüşmeler sonucu edindiği bilgileri Mustafa Kemal Bey'e rapor hâlinde sundu. Bu rapordaki ifadeler Türk çetelerin ve Makedonya'nın Müslüman ahalisinin içine girdiği cenderenin boyutunu ilk ağızdan açıkça ortaya koymaktaydı. Rapor Bulgar komitelerinin nihayet harekete geçeceğine dair bilgilerle başlıyordu: Komitelerin aldığı karara göre Gradets ve Demirkapı arasında Vardar nehri üzerinde bulunan demiryolu köprüleri tahrip edilerek Sırpların Selanik ile olan askerî bağlantısı kesilmeye çalışılacaktı. Bu operasyonu bir kısmı Bulgar ordusu istihkâm efradından bir kısmı da Bulgar ve Türk çetelerinden oluşan ve Aleksandrov ya da Protogerov tarafından kumanda edilecek olan 120-150 kişilik ve iki el mitralyözle donatılacak bir müfreze gerçekleştirecekti. Mitralyözler Ustrumca'ya gönderilmiş durumdaydı. Harekâta katılacak Türk çete reisleri (raporu kaleme alan) Hakkı Bey ve Hüseyin Bey'di. Bu noktada Hakkı Bey raporda köprüye yakın İslam köyü olmadığından harekâtın Müslüman ahaliye zararı dokunmayacağını umulduğunu ifade ediyordu. Ayrıca Üsküp'e de bir saatli bomba gönderilerek ikinci bir sabotaja teşebbüs edilecekti. Hakkı Bey'in harekâta katılıp katılmama konusunda tereddüt yaşadığı görülmektedir. Ancak neticede İstanbul'dan Türk çete reislerinin faaliyetlerini durdurmaları yönünde kesin bir talimat gelmediği sürece iştirak etmeye karar vermişti ve raporu verdiği gün de hareket edecekti. Aksi yönde bir talimat gelinceye kadar Bulgarlarla birlikte hareket etmeye devam kararı almasında Müslüman ahalinin korunması için bunun gerekli olduğu düşüncesi etkendi¹²⁵. Hakkı Bey herhâlde yanlarında Türk çeteler olmaksızın sırf Bulgarlarca yürütülecek harekâtın bölge Müslümanlarına zarar verebileceği yönündeki endişesini ifade etmeye çalışıyordu. Bundan sonra Hakkı Bey en kritik noktalara değinmeye başlıyordu; Bulgarların genel tavırlarının, Türklerle yaptıkları anlaşmaya ve Makedonya meselesine yönelik tutumlarının ve sahip oldukları gizli niyetlerin Mustafa Kemal Bey tarafından gayriresmî surette İstanbul'a bildirilmesini istiyordu ve bu isteğinin altında yatan endişeyi de açıkça ifade ediyordu: "... bildiriniz ki fedakarlığa matuf olan harekâtımız netice itibarıyla Makedonya'daki Türk ve Müslümanların izmihlali esbabını hazırlamasın"¹²⁶. Bu noktada vurgulamak gerekir ki Mustafa Kemal Bey raporu Başkumandanlık Vekâleti Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderirken Hakkı Bey'in İstanbul'a iletilmesini rica ettiği hususları aynen yazmış ve bunların daha önce kendisi (Mustafa Kemal) tarafından da gerek "zâtı alilerine" (yani Başkumandanlık Vekâleti Erkân-ı Harbiye Reisi Bronzart Von Schlefendorff'a) gerek Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya arz edildiğini belirtmiştir¹²⁷. Hakkı Bey'in böyle bir talepte bulunması Mustafa Kemal Bey tarafından ayrıca teşvik edilmiş olabilir. İhtimal ki Mustafa Kemal Bey daha önce durumu İstanbul'a izah ettiği ama bir netice alamadığı için bir de sahadaki bir çete liderinin dilinden aktarılmasını faydalı bulmuştur. Diğer yandan kendi

¹²³Belgede "Teodor Alek Nedrov" şeklinde yazılmış ancak "Todor Aleksandrov" olduğunda şüphe yoktur. Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. *Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 487, 489.

¹²⁴*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 489.

¹²⁵*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 489-490.

¹²⁶*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 490; Ayrıca Hakkı Bey'e bakılırsa Aleksandrov kendisine Vardar ve Bregalnica nehirlerine kadar olan Makedonya topraklarının kendilerine bırakılması karşılığında tarafsızlıklarını korumalarına yönelik gizli Sırp teklifinin Bulgarlarca reddedildiğini söylemişti. Türk çetelerin Ustrumca'daki haberleşme vasıtaları da eşraftan Eşref Bey ve Hafız Şakir Efendi'yd. Bulgarlarca bilinmesinde sakınca olmayan hususlar ise Konstantin Sipochef (Tsipuşev) vasıtasıyla bildirilebilecekti. Bkz. *Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 489-490.

¹²⁷*Sofya Askerî Ataşesi...*, s. 490.

görüşünün sahada olup bitenler tarafından doğrulandığını (ve tabii Enver Paşa'nınkinin ise yanlışlandığını) Enver Paşa'ya göstermekten de ayrı bir tatmin duyduğu muhakkaktır.

Sonuç olarak Hakkı Bey de Mustafa Kemal Bey'le aynı görüşteydi ve Makedonya harekâtının bölge Müslümanlarına getirdiği ve maalesef getirmeye de devam edeceği felaketin sorumluluğu artık taşınması her geçen gün daha da zorlaşan bir yüke dönüşmüş durumdaydı.

10. Operasyonun Artan İvmesi ve Elde Edilen Sonuçlar

Almanların ve Avusturyalıların bu noktada etkisi ayrıca tartışılabilir ama neticede Enver Paşa aynı fikirde değildi. Cevaben Mustafa Kemal Bey'e gönderdiği kısa talimatta 'Türk çetelerin Sırp arazisinde gösterdikleri faaliyetin arzu edilen maksadı bir dereceye kadar temin ettiğini ve mevcut durumda bu çetelerin Bulgarlarla birlikte faaliyetlerine hız vererek maksadın tamamen hâsıl olmasına çalışmasının bir kat daha ehemmiyet kazandığını' ileri sürmekte ve 'icap edenlerin buna göre yönlendirilmesini' istemekteydi¹²⁸.

Zaten Mehmet Ali Bey ve Yahya Kaptan çetelerinin bozguna uğradığı haberinin gelmesiyle Makedonya'daki çetelerin genel sorumlusu (Çolak) İbrahim Bey derhâl Ustrumca'ya geçmiş, talimatnamedeki aksi yöndeki hükmü bir kenara bırakarak henüz hayattaki çete mensuplarının Bulgar topraklarına çekilmesini sağlamış ve bunları yeniden tanzim etmeye çalışmıştı. Yukarıda belirtildiği üzere Ustrumca'ya çekilen isimlerden biri Hakkı Bey'di ve yeni düzenlemede Kuzey Makedonya'da faal çetelerin genel kumandanı olan Mehmet Ali Bey'in yerini almıştı. Hakkı Bey kısa sürede Mehmet Ali Bey çetesini tekrar eski hâline getirmeyi başaracaktı. İbrahim Bey'in yaptığı yeni düzenlemeye göre Doyran mıntıkasına merkezi Çepelli köyü olmak üzere Hafız Recep, Tikveş mıntıkasına merkezi Banisa olmak üzere Hüseyin Kaptan, İştîp mıntıkasına da merkezi Cuma-i Bala olmak üzere Ali Bey Sarov yeni tanzim edilmiş çeteleriyle beraber getirilmişlerdi. Bu yeni çetelerin teçhizat ve silahları mükemmeldi¹²⁹.

Bulgar komitelerince planlanan ve Hakkı Bey'in Mustafa Kemal Bey'e haber verdiği saldırı 15 Kasım 1914'te gerçekleştirildi. Bu TM çeteleriyle İMDÖ'nün imza attığı büyük çaplı ilk girişimdi. Planlandığı gibi operasyonda Türk çetelerin başında Hakkı ve Hüseyin Beyler bulunmaktaydı. Hedef Vardar nehri üzerinde bulunan ve Udovo köyü yakınlarındaki demiryolu köprüleriydi. Sırp köprü muhafızları hemen tamamen imha edilirken köprülerde de çok büyük hasar oluştu¹³⁰. Sırplar bu saldırının Koljo Lefterov ve Dimitir Nedkov tarafından idare edildiğini ve arkasında Bulgar Hükümeti'nin bulunduğunu tahmin ediyorlardı. Ayrıca saldırganların o güne dek bilinmeyen yeni tip makineli tüfekler kullandığını ve silahların Osmanlı tarafından temin edildiğini ileri sürmekteydiler¹³¹.

Bu olayın ardından ortak eylemler hız kazandı. Sırp otoriteleri komitacıların faaliyetleriyle bunaldı ve kırsal alanda kontrolü yavaş yavaş kaybettiler. Makedonya bölgesinden sorumlu Sırp kumandan Damyan Popoviç'in Vardar boyundaki durumu tasvir ettiği raporunda 1915 yılı Ocak ayında ve Şubat ayı başlarında kırsal alanda dolaşan pek çok çetenin tespit edildiği ifade ediliyordu. Rapora göre bölgede altı Bulgar ve dört Türk çete faaliyet hâlindeydi. Tikveş bölgesindeki çetecilerin tamamı Türk'tü. Negotin ve Radoviş cihetlerinde ise Yahya Kaptan (metinde Jaja-aga) faaliyet yürütüyordu. (Popoviç yanılıyor. Daha önce yaralanan Yahya Kaptan bu tarihte artık Makedonya'da değildi). Hakkı Bey'in çetesini ise Yörük bölgesindeydi. (Yörüklerin yerleşim bölgeleri dikkate alındığında Doyran, Radoviş, İştîp hattında bir yerlerde olduğu söylenebilir). Mart

¹²⁸Sofya Askerî Ataşesi..., s. 486.

¹²⁹Denker, a.g.e., s. 281.

¹³⁰Sahara, a.g.m., s. 399.

¹³¹Sahara, a.g.m., s. 400.

ayı itibarıyla Vardar bölgesinde toplamda 160 Bulgar çetecinin mevcut olduğu düşünülüyordu¹³².

Çeteler bölgeyi karıştırmakta ve Müslüman ahaliyi Sırp ordusunda askerlik hizmeti yapmaktan alıkoymakta oldukça başarılıydılar. Sırp 12. Sınır Muhafız Müfrezesi kumandanının 15 Ocak 1915 tarihli raporunda Müslümanların, özellikle de Vardar Nehri'nin doğu kesimindeki Negotin bölgesi köylerinin büyük oranda askerlikten kaçtıkları bildiriliyordu. On gün sonra Tikveş valisi de benzer bir şikâyeti dile getiriyordu: Negotin'den 79, Doyran'dan 65, Gevgili'den 56 olmak üzere celp zamanı gelen askerlik çağındaki toplamda 200 Müslüman firar etmiş, onlarla birlikte çok sayıda akrabaları da bölgeyi terk etmişlerdi¹³³. Bunların Bulgaristan'a sığındıklarını söylemeye gerek yok.

Bu noktada bir tespit yapmak gerekir. İşin başında Müslüman köylülerin Sırp ordusuna katılmasına mani olmak, Sırlara karşı isyankâr bir tavır takınmaya teşvik etmek ve sıkıştıklarında da Bulgaristan'a iltica edebileceklerini söylemek gibi esaslar tespit edilmişti. Mustafa Kemal Bey Müslümanların yerlerini yurtlarını terk ederek perişan hâlde Ustrumca'ya sığınmalarından şikâyetçiydi ama herhâlde bu durumun Türk çetelerin propagandasının bir sonucu ve planın bir parçası olduğunu ya bilmiyordu ya da bilse bile kendince bir itiraz geliştirmeye çalışıyordu. Burada Türk çete reislerinin içini acıtan esas meselenin Bulgaristan'a sığınan Türk köylüler değil, sığınamayanların Sırların hışmına maruz kalmış olması olduğunu ifade etmek gerekir.

Bulgar komitacı Tsipuşev de kendi bakış açısından Türk çetelerin Makedonya'daki faaliyetlerinin ulaştığı başarıdan bahseder. Her şeyden önce Türk çetelerin faaliyette bulunduğu bölgelerde Türkler Sırp davasına hizmet etmeyi reddetmiş, Bulgar çetecileri kabulte karşılaşmış ve dahası çok sayıda Türk Bulgar topraklarına iltica ederek Sırp karşıtı organizasyona katılmışlardır. Böylece Bulgarlar Türklerin düşman olarak karşılarına dikilmesi riskini bertaraf ettikleri gibi onları ortak olarak yanlarına almış oluyorlardı¹³⁴.

11. Valandovo Hadisesi ve Sonrası

1914 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı Devleti İttifak Devletleri safında savaşa resmen dâhil olmuştu. Böylece müttefikleri Almanya ve Avusturya ile karadan irtibat tesis etmek için Bulgaristan'ın ittifaka dâhil edilmesi çok daha acil bir zarurete dönüşmüş durumdaydı.

İtilaf Devletleri'nin Bulgarları kazanmak için sundukları teklifler Sofya için tatmin edici olmaktan uzaktı. Doğu'da Midye-Enez hattı öneriliyordu ama Bulgarların esas hedefi olan Makedonya konusunda, o da savaş sonunda Sırbistan ve Yunanistan'ın başka cihetlerde genişlemesi şartıyla cüzi kazanımlar vaat ediliyordu. Zaten Sırp ve Yunan hükümetleri bu cüzi tavizleri bile vermeyi reddetmekteydi. Bulgar Hükümeti diplomatik sahada çabalamaya devam ederken İMDÖ Makedonya'da Türklerle ve Arnavutlarla iş birliği hâlinde Sırlara karşı yürüttüğü mücadeleye devam etmekte¹³⁵ ve yoğunluğunu da giderek arttırmaktaydı. 1915 Mart ayı içerisinde Türk ve Bulgar çetelerin oluşturduğu karma bir kuvvet Valandovo-Udovo-Meletkovo üçgeninde Sırp kuvvetlerine saldırdı. Yaşanan çatışmada 50-60 Sırp öldürülürken Sırların silahları alındı, bölge işgal edildi ve Selanik'e giden demiryolu kesildi. Burası Selanik ve Sırbistan için müttefikler ile tek bağlantı yoluydu. Sırp hükümeti bu olayda Bulgar parmağı olduğunu düşündüğü için Bulgaristan'ı protesto etti ve bölgeye yeni askerî kuvvetler gönderdi¹³⁶.

¹³²Sahara, a.g.m., s. 400.

¹³³Sahara, a.g.m., s. 400.

¹³⁴Tsipuşev, a.g.e., s. 47.

¹³⁵Minchev, a.g.m., s. 23-24.

¹³⁶Ökkeş Narinç, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s.123.

Ancak İMDÖ ve TM Sırlara çok daha büyük bir darbe indirmenin peşindeydi. Avusturya-Macaristan Askerî İstihbarat Servisi'nin desteklediği büyük bir eylemin hazırlıkları yapılmaktaydı. Çanakkale'deki Türk direnişinin heyecan verici haberleriyle motive olan çetelerin amacı Sırların İtilaf kuvvetleriyle bağlantı hattını, yani Selanik-Üsküp demiryolunu tamamen devre dışı bırakmaktı¹³⁷. Hedef Udovo istasyonu yakınlarında ve Vardar nehri üzerinde bulunan demiryolu köprüsüydü¹³⁸. Bu hedefi gerçekleştirmek için köprüyü ve istasyonu korumakla görevli Sırp taburunu etkisiz hâle getirmek gerekecekti¹³⁹.

Denker bu operasyon için İbrahim Bey'in motivasyon kaynaklarından birinin Mehmet Ali Bey'in intikamını almak olduğunu söylüyor. Operasyon öncesinde İbrahim Bey Makedonya Müslümanlarına yönelik bir beyanname yayımladı ve eli silah tutanları kendisine katılmaya davet etti. Denker'e bakılırsa çağrı sonrası ailece ya da bireysel olarak Ustrumca'ya sığınanların adedi 20.000'i aşmıştı. Operasyon için Sofya'dan getirilen silahların adedi ise sınırlıydı. Mültecilerden 600 kişi seçilerek silahlandırıldı ve çetelerin emrine verildi. Böylece eldeki mevcutlarla birlikte 750 kişilik bir kuvvet oluşturuldu. Çetelerin mevcudunun bu seviyeye yükselmesi İbrahim Bey'in TM merkezinden bu çetelerin sevk ve idaresi için mevcut çete reislerine eşlik edecek zabıtlar talep etmesine yol açtı. Gönderilen zabıtlardan Yüzbaşı Yusuf Bey Tikveşli Hüseyin Kaptan çetesine, Yüzbaşı Nuri Bey Tikveşli Ali çetesine, Yüzbaşı Rıdvan Bey de diğer Ali Bey çetesine memur edildiler. Bu üç çeteye Zeki Kaptan çetesine ve bizzat Hakkı Bey'in kumanda ettiği çete eşlik edecekti. Ayrıca İstanbul'dan Arif Kaptan, Üsküp eşrafından İdris Beyzade Kahraman ve Kazım Vlassa Beyler de operasyon için bölgeye gelmişlerdi¹⁴⁰.

22 Mart 1915 tarihli bir Sırp istihbarat raporuna göre 300 Türk ve 40 Bulgar gerilla Ustrumca kasaba merkezinde toplanırken, 795 gerilla da civardaki 16 köye dağıtılmış durumdaydı. Gerillaların genel komutanı Hakkı Bey idi. Operasyonun mali kısmından sorumlu Cepeskov adlı bir Bulgar Binbaşı da onunla birlikteydi¹⁴¹. Gerillalar bol malzemeye sahipti ve iyi silahlanmıştı. Sırp istihbaratı 1 Nisan'da Ustrumca'ya arabalarla bir grup subayın geldiğini de tespit etmişti. İsimlerini belirleyebildikleri subaylar şunlardı: İbrahim Efendi (Bey), Yüzbaşı Hüseyin Efendi (Bey), Mehmet Ali Bey (daha önce intihar eden Mehmet Ali Bey ile karıştırılmamalıdır), Teğmen Nuri Efendi (Bey) (Yüzbaşı olmalı), Ömer Efendi, Yüzbaşı Temolkonov, Teğmen Aleksandır Kozakov, Teğmen Nikolov. Bunların yanı sıra beş Bulgar çete reisi de gelenler arasındaydı (İçko, Stojçe, Sermeninac, Donçe, Argir). Bu isimler aynı gün çetelerin evvelden beri üssü durumundaki sınıra yakın Çepelli'ye hareket etmişler ve adamlarını da civar mevkilere yerleştirmişlerdi¹⁴². Denker de İbrahim Bey'in bu operasyon için önce Ustrumca'ya sonra da sınırdaki Çepelli'ye geldiğini, otuz kişilik bir Türk çetesine Sırp topraklarına girerek Vardar nehri yakınlarındaki tepelere çıkıp bölgenin krokisini çıkarttığını ve tekrar Çepelli'ye geri döndüğünü söylüyor. Ayrıca köprüleri patlatmak için kullanılacak dinamitlerin de Bulgar topraklarındaki Sidoviçe köyünde denemesi yapılmıştı. Tüm bu hazırlıkların yanı sıra Sırp toprakları ile Ustrumca arasında mekik dokuyan adamlar sayesinde sürekli taze istihbarat elde ediliyordu¹⁴³.

Denker'in hesabına göre 750 Türk ve 400 Bulgardan oluşan kuvvetlerden 200 Türk ve 200 Bulgar ihtiyat olarak ayrıldıktan sonra harekete geçildi. Bir gün önce gelen raporlardan Vardar üzerindeki hedef köprüyü müdafaa eden Sırp kuvvetlerinin bir tabur kadar olduğu teyit edilmiş ve 750 kişilik bir kuvvetin operasyon

¹³⁷Minchev, a.g.m., s. 24.

¹³⁸Tsipuşev, a.g.e., s. 47.

¹³⁹Dmitar Tasić, "Gallipoli Campaign of 1915 and Serbia- Correlations, Significance and Implications", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2016-I, sayı 29 (2019), s. 22.

¹⁴⁰Denker, a.g.e., s. 290.

¹⁴¹Cepeskov olarak adlandırılan bu kişi daha önce bahsi geçen Tsipuşev olabilir.

¹⁴²Sahara, a.g.m., 401.

¹⁴³Denker, a.g.e., s. 290-293.

için yeterli olacağı sonucuna varılmıştı¹⁴⁴.

Gerillaların 2 Nisan gecesı Sırp topraklarına sızmaya başlamasından sonra yaşananlar oldukça karmaşıktır ve anlatılar muhtelifdir. Denker'e göre İbrahim Bey Bulgar destekli Türk kuvvetlerini dört kola ayırarak Sırp kuvvetlerinin bulunduğu bölgelere yönlendirmişti. Kollardan biri Valandovo'yu hedef alırken bir diğeri Kalisve'yi, üçüncü bir kol (ki başında Hakkı Bey bulunuyordu) Vardar üzerindeki hedef köprüye en yakın konumda bulunup Sırp'ların topçu mevkiı olan Udovo'yu (metinde Hodova) ve nihayet dördüncü kol da Graveç'i hedef alacaktı. Hedef bölgeler farklı uzaklıklarda olduğundan eş zamanlı bir saldırı başlatabilmek için kollar fasılalarla yola çıkartılmıştı ve tabii herşeyden önce sınıra yakın Sırp nöbetçiler etkisiz hâle getirilmişti. Sırp'ların kolların hedefindeki mevkiilerde birlikleri bulunmakla birlikte aslında esas kuvvetleri Vardar nehrinin karşı sahilindeydi¹⁴⁵. (Sahara'nın Kecojeviç'ten aktardığına göre ise bütün kuvvet iki ana kol ve beş destek ünitesinden oluşmaktaydı)¹⁴⁶.

3 Nisan sabahı şafak sökmeden çatışmalar başladı. Sırp'ların topçu mevkiı iki top ve cephaneyle birlikte kısa sürede ele geçirilirken bu eş zamanlı saldırılar karşısında paniğe kapılan Sırp kuvvetleri tüm mevkiilerden geri çekilmeye başladı. Anlaşılan Vardar'ın karşı sahiline geçme güdüsüyle hareket ediyorlardı. Ancak bu onların saf dışı kalması anlamına gelmiyordu. Oradaki ana Sırp kuvvetleriyle beraber şiddetli ateş ile köprüyü savunmaya devam edebilirlerdi. Valandovo Hafız Recep Efendi kuvvetlerince zaptedilmiş, kasabadan çekilmeye çalışan Sırp kuvvetlerinin başındaki dört subay yolda pusuya düşürülerek öldürülmüştü. Denker bu subaylardan bir binbaşının üniformasının İstanbul'da askerî müzeye gönderildiğini söylüyor¹⁴⁷. Tsipuşev de yalnızca Valandovo'da 150 Sırp astsubayın ve askerın, bir binbaşının ve birkaç başka subayın öldürüldüğünü teyit ediyor¹⁴⁸. Çok geçmeden köprüye muhtelif uzaklıklardaki hedef bölgeler kontrol altına alındı. Ancak esas hedef konumundaki köprüyü savunan Vardar karşı sahilindeki Sırp kuvvetleri tahmin edilenden fazlaydı. Denker Bulgarların operasyon öncesi Sırlara haber uçurmuş olabileceğini öne sürüyor. Ayrıca Bulgar çetecilerin çatışmaya girmekten kaçındıklarını ve nihayet geri çekilmeye başladıklarını da ekliyor. Bu iddiaları teyit etmek zor. Ancak anlaşılan başlangıçta etkili bir şekilde gelişen operasyon aynı şekilde devam etmedi ve Sırp'lar bölgedeki kuvvetlerini takviye edecek imkân bulabildiler. Takviye kuvvet taşıyan ilk tren köprü mevkiine yaklaştığında Sırlardan ele geçirilen toplarla yapılan atışlar sonucu isabet alarak geldiği istikamete geri dönmüş ancak çok geçmeden bu sefer top menzili dışında duran bir başka trenden inen iki tabur asker Vardar'ın karşı sahilinde köprüyü savunan Sırp kuvvetlerine katılmıştı ki bu yeni gelenler yanlarında top da getirmişti. İbrahim Bey bu durumda köprüyü havaya uçurma planından vazgeçti ve tamamen yeni bir hedefe odaklandı; Türk çeteler Bulgaristan'a döndüklerinde bölgede kalan Müslüman ahalinin Sırp'ların hışmına uğrayacağı kesindi ve bunların mutlaka Bulgar topraklarına tahliyesi gerekiyordu. Ama bu saatler içinde yapılabilecek bir iş değildi. Bu yüzden Sırp'ları bir süre daha bulundukları mevkiide tutmak için sınırlı sayıdaki kuvvetle çatışmaya devam edilecekti ki İbrahim Bey'in kendisi de çatışma bölgesinde kalacaktı¹⁴⁹. Çatışmalar ertesi gün ve gece de sürerken¹⁵⁰, köylülerin Bulgaristan'a sevkine de devam edilmiş, nihayet çeteler de kademeli olarak çekilmiştir. Bulgar topraklarına son çekilenler İbrahim Bey ve yanındakilerdi. Denker çatışmalar sonucunda Türk çetelerin 31 şehit ve 30 yaralı verdiğini, Sırp'ların

¹⁴⁴Denker, a.g.e., s. 293.

¹⁴⁵Denker, a.g.e., s. 293-294.

¹⁴⁶Sahara, a.g.m., s. 401.

¹⁴⁷Denker, a.g.e., s. 294-296.

¹⁴⁸Tsipuşev, a.g.e., s. s. 47.

¹⁴⁹Denker, a.g.e., s. 294-296.

¹⁵⁰Tsipuşev, a.g.e., s. s. 47.

zayıyatının ise 700'den fazla olduğunu söylüyor¹⁵¹. Gotsev Sırpların 470 asker ve 7 subay kaybettiğini ifade ediyor¹⁵². Tam sayıyı tespit etmek zor olsa da Sırplarının kaybının çok edici düzeyde olduğu ortadadır.

Bütün olarak Valandova hadisesi/saldırısı, ya da Sırplara göre “katliamı” olarak anılan saldırıyı gerçekleştiren kuvvetin miktarına dair verilen rakamlar değişkenlik göstermektedir. Sırp otoriteler 3000 gibi abartılı bir sayı ileri sürmüşlerdir¹⁵³. Dimitir Gotsev 600 milis 400 Sırp çeteci ve bir Türk müfrezeden bahsediyor¹⁵⁴ ki Türk unsurunun arka plana atıldığı anlaşılabılır. Operasyonun bizzat içinde yer alan Tsipuşev Türk-Bulgar 1500 kişilik kuvvetten bahsederken¹⁵⁵ Dimitir Tasić de aynı sayıyı veriyor¹⁵⁶. Denker 750'si Türk (200'ü ihtiyat) ve 400'ü Bulgar (200'ü ihtiyat) olmak üzere toplam sayıyı 1150 olarak veriyor¹⁵⁷. Sırp istihbarat raporlarındaki veriler ve Denker'in verdiği rakamlar birbiriyle uyumlu. Bu durumda operasyona 750 civarında Türk ve 400 civarında Bulgar gerillanın iştirak ettiği söylenebilir. Dolayısıyla esasen Bulgaristan'ın savaşa girme konusundaki tereddütlerini gidermek için tasarlanmış bu saldırının Enver Paşa'nın iradesinin bir ürünü olduğunu kabul etmek gerekir.

Dışarıdan bakıldığında saldırı Bulgaristan'ın tavrını ve savaşa İttifak Devletleri yanında girme konusundaki nihai kararını resmen olmasa da fiilen ortaya koyar gibiydi. En azından o dönemde İtilaf devletleri bunu böyle değerlendirmişlerdi. İtilaf cephesi saldırıyı gerçekleştirenlerin Bulgar-Sırp sınırını Bulgar ordusunun yardımıyla geçtiğine inanıyordu ama Sofya Hükümeti herhangi bir Bulgar yetkilinin olayla ilintisini ısrarla reddetti¹⁵⁸. Aslında Bulgar Hükümeti hâlâ kararsızdı ve savaş dışı pozisyonunu koruma niyetindeydi. Denker'e inanacak olursak bu durum Bulgar çetelerin tavrına da yansımıştı.

Valandovo saldırısına iştirak eden Türk çete mensupları 6 Nisan 1915 tarihi itibarıyla Bulgar sınırları içinde Ustrumca'da toplanmışlardı. Hadisenin olağanüstü yankısı ve gelen tepkiler karşısında İMDÖ ileri gelenleri kesinlikle herhangi bir Türklerle bir araya gelmek istemiyor hatta Türk çetelerden sorumlu Bulgar Meclisi üyesi Celal (Perin) Bey'in görüşme taleplerini bile geri çeviriyorlardı. Ayrıca Ustrumca'daki Türk çete mensuplarının derhâl Bulgaristan'ı terk ederek Türkiye'ye dönmeleri istenmişti¹⁵⁹. İbrahim Bey bundan sonra harekâta katılan köylüler dışındaki 150 Türk çete mensubunun Sırp topraklarında faaliyet yürütmeye devam etmesine izin verilmesi için Bulgarlar nezdinde girişimlerde bulundu. Ancak Bulgarların olumsuz tavrının yanısıra TM'deki üstlerinden aldığı emir de faaliyetlerini tatil ederek Sofya'da beklemesi oldu¹⁶⁰. Kısa bir süre sonra da harekât iptal edilecek, çeteler Türkiye'ye dönecekti¹⁶¹.

Valandovo hadisesi Bulgar basınında geniş yer buldu ve Sofya Sefareti Maslahatgüzarlığı bu konuda Hacıye Nezaret'i'ne bir rapor gönderdi. Rapora göre özellikle yarı resmî gazeteler olayı Sırpların Makedonya'daki zalim idaresinin doğal bir sonucu olarak değerlendirirken muhalif basının Ruslara yakın kanadı ise bu gelişmeyi yabancı kuvvetlerin, özellikle Avusturyalıların ve Türklerin, sonuçları itibarıyla Bulgaristan'a büyük zarar verecek bir tertibi olarak kabul etmekteydiler. Bu ikincilerden *Mir* gazetesi 7 Nisan 1915 tarihli nüshasında olayın Makedonya'daki Bulgar ve Türk unsuru mahvetmek isteyen Sırplara bunu daha kolay

¹⁵¹Denker, a.g.e., s. 296-297.

¹⁵²Gotsev, a.g.e., s. 147.

¹⁵³Sahara, a.g.m., s. 401.

¹⁵⁴Gotsev, a.g.e., s. 147.

¹⁵⁵Tsipuşev, a.g.e., s. 47.

¹⁵⁶Tasić, a.g.m., s. 22-23.

¹⁵⁷Denker, a.g.e., s. 293.

¹⁵⁸Tasić, a.g.m., s. 22,23.

¹⁵⁹BOA. HR. SFR. 04.. 281-76.

¹⁶⁰Denker, a.g.e., s. 298-301.

¹⁶¹Denker, a.g.e., s. 344.

yapabilmeleri için bir vesile sunduğunu ifade etmekte, olayın arkasında Sırbistan'ı ve Bulgaristan'ı karşı karşıya getirmek amacındaki ve bunun için harekâta katılanlara istedikleri kadar para vermeye hazır olan Avusturyalıların ve Türklerin bulunduğunu ileri sürmekteydi. Gazete bu maksat için Türklerin 500.000 Frank tahsis ettiklerini daha önce haber verdiklerini hatırlatıyor ve düşmanların Bulgar davasına çok büyük zarar verecek bu olayı Bulgar Hükümeti'nin üzerine yıkıp Londra, Paris ve Petersburg hükümetleri nezdindeki itibarını sarsmaya çalışacaklarını ifade ediyordu. Bu durumda Bulgar Hükümeti'nin yapması gereken şey Makedonya muhacirlerinin Sırbistan sınırında toplanmasına izin vermemek ve onları ülkenin iç bölgelerine sevk ve iskân etmekte.

Demokrat Fırkası'nın sözcüsü konumundaki *Preporeç* gazetesi ise 6 Nisan 1915 tarihli başmakalesinde Valandovo hadisesinin Bulgar Hükümeti'nin iştiraki ve hatta bilgisi dışında meydana geldiğini ileri sürerek olayın garipliğine dikkat çekiyor ve Makedonya'da çete teşkil edenlerin kimler olduğu sorusunu ortaya atıyordu. Bulgaristan'ın Makedonya davasından hiçbir zaman vazgeçmeyeceğinin altını çizen makale, bununla birlikte Makedonya'ya sahip olmanın zamanının gelip gelmediğini sadece Bulgar Hükümeti'nin tayin edeceğini vurguluyordu. Bulgaristan'a karşı sevgileri Bulgar Hükümeti'nden fazla olması mümkün olmayan herhangi bir yabancı devletin, özel şahısların ya da organizasyonun Bulgar Hükümeti'ne baskı uygulamaya ve onu savaşa katılmaya zorlamaya hakkı yoktu. Bulgaristan'ı bir alet gibi kullanmaya ve böylesi eylemlerle onu savaşa sokmaya çalışmak da boşunaydı. Herhangi bir vatansever kendi hayatıyla oynayabilirdi ama Bulgaristan'ın mukadderatıyla oynayamazdı. Kendilerini partilerinin ve hükümetin üstünde görme hevesindeki birkaç sivri akıllının eylemleri yüzünden vatani tehlikeye maruz bırakmaya kimsenin hakkı yoktu. Kendileri ancak hükümetin elinde bir alet olabilecekken bilakis hükümeti kendi ellerindeki bir alet gibi telakki eden bu adamların yakasına, kendileri için çizilmiş çerçevenin dışına çıktıkları anda hükümet tarafından yapılmalıydı. Makale bu noktada Bulgar Hükümeti'nin Valandovo hadisesiyle ilgisi olmadığına herkesin kani olduğunu tekrar vurguluyor ve o hâlde Bulgaristan'la oyun oynamak isteyenlerin kimler olduğu sorusunu tekrar soruyordu. Eğer hükümet failleri biliyorsa derhâl hepsini âleme ilan etmeli, bilmiyorsa da arayıp bulmalıydı. Makale daha sonra 1913'te azimsiz bir hükümetin idaresinde olduğu gibi (herhâlde II. Balkan Savaşı dönemine ait olaylardan bahsediliyor) 1915 senesinde de mesuliyeti haiz olmayanların ülkeyi bir felakete sürüklemesinden bütün ahalinin korktuğunu ifade ediyordu. Valandovo'da faaliyette bulunan çetenin iyi silahlandırılıp hazırlanmış birkaç yüz Türkten meydana geldiğine dair kuvvetli rivayete dikkat çeken makale bu çetenin bölgede ne aradığı, Makedonya uğrunda savaşmak için kimin tarafından hazırlandığı sorusunu soruyordu. Eğer ortada Bulgaristan'ın geleceği için Bulgarlardan daha fazla gayret gösterdiğini ve Makedonseverlikte Makedonyalılardan daha ileride olduğunu iddia eden yabancı bir nüfuz varsa ona hitaben yüksek sesle şöyle denmeliydi: *"Bizi bize bırakınız. Zira Makedonya ile biz et ile tırnak gibi birbirimize merbut olduğumuz için onu sizin sevdiğinizden daha çok severiz. Eğer başka türlü mümkün olmazsa biz Makedonya için Sırbistan ile çarpışırız. Fakat müsadememiz sizin istediğiniz zamanda değil menfaatinizin bize emrettiği zamanda olacaktır. Ne vakit muharebeye başlayacaklarını ve kimin aleyhine harp edeceklerini Türklere gösterin ve onları o hususa mecbur edin"*. Valandovo hadisesinin rolünü Türkiye'nin savaşa çekilmesinde Goben zırhlısının oynadığı role benzeten ve Bulgaristan'ın buna ihtiyacı olmadığını ifade eden yazı nihayet Makedonya'nın Sırbistan'da kalan kısmının kendileri için önemli olduğunu ama Alman Kayzeri'nin damadı Yunan Kralı Kostantin'e bir telgraf emriyle verilen Makedonya'nın diğer kısmından da Bulgarların vazgeçmiş olmadıklarını hatırlatarak (ki burada Kuzey Makedonya'yı göstererek Bulgarları kazanma çabasının anlamsızlığına bir işaret vardır) sona eriyordu¹⁶².

Ama diğer taraftan saldırı Türk-Bulgar iş birliğinin gücünü ortaya koymuş, Sırp savunmasının zaafını göstermekte başarılı olmuştu. Sırp karşıtı yerel halk bundan cesaret alarak daha isyankâr bir hareket tarzı

¹⁶²BOA. HR. SYS. 2408-14, lef 1-3.

benimsedi¹⁶³. Ne var ki Sırlar kısa süre içerisinde Kuzey Makedonya'daki Bulgar ve Türk nüfusu üzerinde yeniden sistematik bir terör başlattılar. Bunun bir sonucu olarak bölgeden Bulgaristan'a 6.000'den fazla mülteci daha geldi¹⁶⁴.

Bundan sonraki aylarda Bulgarlar nihai bir karara varabilmek adına bir taraftan savaşın gidişatını dikkatle takip ederlerken diğer taraftan da her iki ittifak bloğunun Bulgaristan'a savaş sonu vaatlerini tartıya koydular. Bu noktada İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'deki başarısızlıkları önemli bir veriydi. Ayrıca Makedonya, Yunanistan ve Romanya toprakları üzerindeki emellerinin İtilaf devletleri tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı da açıklığa kavuştu¹⁶⁵. Nihayet 6 Eylül 1915 tarihinde Bulgaristan ile Almanya ve Avusturya-Macaristan arasında ittifak ve dostluk antlaşmaları ve Bulgaristan'ın kısa süre içerisinde Sırbistan'a karşı harekete geçmesini de öngören gizli askerî antlaşmalar imzalandı¹⁶⁶. Bulgarları bu antlaşmalara teşvik eden unsurlardan biri de Osmanlı Devleti'nin aynı gün imzalanan bir antlaşmayla Dimetoka ve Karaağaç'ı içeren Meriç kıyısındaki bir toprak parçasını Bulgarlara vermeyi kabul etmiş olmasıydı¹⁶⁷. Ekim ayında Bulgaristan nihayet Sırbistan'a savaş ilan ederek tarafsız pozisyonunun sonlandırdı ve İttifak cephesinde yerini aldı.

Sonuç

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Makedonya harekâtı Balkan Savaşları'nın hemen ardından planlandı. Bu dönemde İTC'nin Bulgarlarla, Makedonya'nın muhtariyeti temelinde bir işbirliği geliştirmekteki amacı Batı Trakya'nın Türkiye'ye iadesi için zemin oluşturmaktı. Ancak harekâtın uygulama safhasına Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzalanan ittifak antlaşması sonrasında geçilebildi. Bu durum, söz konusu ittifakın küresel hedefleri doğrultusunda, harekâta Türk tarafınca iki yeni işlev yüklenmesi sonucunu doğurdu. Bunlardan ilki Bulgaristan'ı İtilaf devletlerinden iyice uzaklaştırarak Sırbistan'a savaş açmaya ve Merkez devletlere katılmaya zorlamak iken, ikincisi de bu ilk hedef gerçekleştiği takdirde Kuzey Makedonya'ya yönelik öngörülen Türk-Bulgar ortak askerî harekâtına zemin hazırlamaktı. Almanya ve Avusturya'ya verilecek kuvvetli bir askerî desteğin Osmanlı Devleti'nin geleceği için çok kritik olduğunu düşünen Harbiye Nazırı Enver Paşa, bunun ön şartı olarak Bulgaristan'ın müttefik olarak savaşa çekilmesine büyük önem veriyordu.

1914 yılı Eylül ortalarında başlatılan harekâtın ilk safhasında, 19 Ağustos 1914'te imzalanmış olan Türk-Bulgar ittifakına rağmen, Bulgar iş birliği Sofya Hükümeti'nin politik tereddütleri sebebiyle ancak kısmen sağlanabilmiş ve bu da TM çetelerinin ekim sonu itibarıyla Sırlar tarafından etkisiz hâle getirilmesini kolaylaştırmıştır. Bu ilk safhada TM çetelerinin bölgedeki propagandası Kuzey Makedonya Müslümanları üzerinde yine de etkili olmuş ve özellikle kısa süre içerisinde bölgeye yönelik Türk-Bulgar müşterek harekâtının gerçekleşeceğine dair vaat ahali arasında Sırp yönetimine karşı olumsuz bir tavır geliştirilmesini kolaylaştırmıştır. Ancak söz konusu vadin gerçeğe dönüşmemesi kışkırtılan kalabalıkların Sırp yönetiminin yoğun şiddet kampanyasına maruz kalması ve Bulgar topraklarına kitlesel göçü sonucunu doğurmuştur.

Ortaya çıkan olumsuz tabloya karşın Enver Paşa harekâtı sonlandırmak yerine bilakis Bulgaristan'ın savaşa çekilmesi hedefi doğrultusunda ivmesini yükseltmeye odaklanmış, İMDÖ'nün daha fazla iş birliğine

¹⁶³Sahara, a.g.m., s. 402.

¹⁶⁴Minchev, a.g.m., s. 24.

¹⁶⁵Bülent Yıldırım, "Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", 20. Yüzyılda Türkiye-Batı İlişkileri, ed. Osman Okumuş, Fatih Tuğluoğlu, Cihat Yıldırım, Eğitim Yayınevi, Konya 2022, s. 200-202.

¹⁶⁶Besna Önler, *Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı İlişkileri (29 Eylül 1913-12 Ekim 1915)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 176.

¹⁶⁷Ali Ata Yiğit, "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması", *Bilig*, sayı 63 (2012), s. 279.

yeşil ışık yakmasıyla da daha etkili Türk-Bulgar çete operasyonları gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1915 Nisan ayı başlarında Türk ağırlıklı yaklaşık 1200 kişilik Türk-Bulgar karma çete kuvveti tarafından gerçekleştirilen Valandovo hadisesi Kuzey Makedonya harekâtının hem zirve hem de son noktasını oluşturmuştur. Sırların büyük bir darbe aldığı bu hadisenin ardından Bulgaristan İtilaf devletlerinden daha da uzaklaşmıştır. Ne var ki Bulgaristan'ın savaşa ancak 1915 Ekim ayında girdiği düşünülürse Enver Paşa'nın söz konusu harekât vasıtasıyla Bulgaristan'ı savaşa çekme hedefinin gerçekleşmediği söylenebilir. Bulgaristan'ı Merkez devletler yanında savaşa girmeye teşvik eden esas amil İtilaf devletlerinin Sofya'ya savaş sonrası için verdiği vaatlerin Merkez devletlerin vaatleriyle kıyaslandığında yetersiz kalmış olmasıdır.

Öte yandan Eylül-Kasım 1913'te İstanbul'da yürütülen İTC-İMDÖ müzakerelerinde Talat ve Cemal Beylerin oynadığı başat rol dikkat çekicidir. Ancak TM'nin 4 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti'ne bağlanmasının ardından başlatılan Makedonya harekâtı tamamen Enver Paşa tarafından kontrol edilmiştir ve bu da teşkilata onun hâkim olduğunu teyit etmektedir.

Bir diğer önemli nokta Türk tarafının 1913 Sonbaharı'ndaki müzakereler sırasında harekâtı yürütmek üzere İMDÖ'nün mütekabili olarak kurduğu Türk İhtilâl Cemiyeti'nin TM'nin öncülü olduğu yolunda Vahdet Keleşyılmaz'ın öne sürdüğü görüştür. Bu makalenin ortaya koyduğu gibi Makedonya harekâtına Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra girilmiştir ve TİK'in rolünü Harbiye Nezareti'ne bağlanan TM üstlenmiştir. Keleşyılmaz'ın da ifade ettiği gibi bölgesel hedeflere sahip TİK'in yerini artık Türk-Alman ittifakının küresel amaçları doğrultusunda faaliyet yürütmek üzere tasarlanan TM almış gibidir. TM'nin başına Balkanlar'daki gayrinizami harp faaliyetlerinin başındaki isim olan Süleyman Askerî Bey getirilmiş olması ve yine Polat Safi'nin belirttiği üzere Makedonya harekâtına katılacak TM çete reislerine Süleyman Askerî Bey tarafından verilen talimatın Dünya Savaşı sırasında değişik coğrafyalarda faaliyet yürütecek TM mensuplarına verilen görevlerin küçük bir örneğini teşkil etmesi bu noktada dikkat çekicidir.

Makedonya harekâtı sırasında yaşananlar Enver Paşa ile Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal Bey arasındaki yaklaşım farklılığını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Bir tarafta Almanya ile ittifak kurma ve savaşa girme noktasında son derece kararlı bir Enver Paşa durmakta ve bunun karşısında da ne Bulgaristan'la ne de Almanya ile ittifaka sıcak bakmayan Mustafa Kemal Bey bulunmaktadır. Enver Paşa'nın harekâtın bölgenin Müslüman ahalisine getirdiği felaketlere pek kulak asmaması da meseleye benimsediği üst politika açısından bakarak ahalinin çektiği acıları olağanüstü durumların olağan sonuçları olarak görme eğilimiyle açıklanabilir. (Bunun çağrıştırdığı bir olay askerlerin yetersiz donanımla gönderildiği Sarıkamış harekâtıdır).

Makedonya harekâtı sırasında Enver Paşa'nın sergilediği tutum, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzalanan ittifak antlaşmasının ardından Enver Paşa'nın Rusya ile bir ittifak kurmak için yaptığı girişimin tamamen dikkat dağıtma ve zaman kazanma amaçlı olduğuna dair kuvvetli bir kanıttır. Her şey Enver Paşa'nın Almanya ile ittifak konusunda son derece kararlı olduğunu göstermektedir.

Dikkat çekilmesi gereken bir husus da şudur: Balkan Savaşları esnasında Makedonya Müslümanlarının çektikleri acılar üzerinde epeyce durulmuştur. Ancak Makedonya Müslümanlarının Balkan Savaşları ve sonrasında içinde bulundukları hâletiruhiye, sergiledikleri tutum, Sırp ve Yunan yönetimleriyle ve diğer etnik-dini unsurlarla ilişkileri, toprağa ya da Osmanlı Devleti'ne bağlılık söz konusu olduğunda sergiledikleri tavır (ki bu noktada Sırlardan iyi muamele gördükleri hâlde büyük riskler alarak Türk çetelere katılan insanların durumunu tartışmak ilginç olacaktır) gibi konular hâlen araştırmaya değer konular olarak durmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Murat Aydoğdu (Dr. Öğr. Üyesi)
Author Details	¹ İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
	0000-0001-6857-1211 ✉ murat.aydogdu@istanbul.edu.tr

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti/Sofya Sefareti (HR. SFR. 04..) 281-76, 418-19, 879-31, 879-40, 879-46, 881-54.

Hariciye Nezareti/Siyasi (HR. SYS.) 2404-25, 2408-14.

Kitap ve Makaleler

Alikoç, Fethi, *Balkan Komitacılarından Behçet Ziya Vardar'ın 1914 Makedonya Hatıratı (Hatıratın Hatırlattıkları-2014)*, Buhara Yayınları, İstanbul 2015.

Aydoğdu, Murat, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye Yahya Kaptan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

Balkan, Fuat, *Komitacı: BJK'nın Kurucusu Fuat Balkan'ın Anıları*, haz. Turgut Güner, Güner Yayınları, İstanbul 2008.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele, I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Demirbaş, H. Bülent, *Batı Trakya Sorunu*, Arba Yayınları, İstanbul 1996.

Denker, Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, yay. haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.

Gotsev, Dimitir, *Национално-освободителната борба в Македония 1912-1915*, Издателство на Българската академия на науките, София 1981 [Makedonya'da Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi 1912-1915, Bulgaristan Bilimler Akademisi Basımevi, Sofya 1981].

Güneş, Gönül, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIX, sayı 85 (2013), s. 101-130.

Hacısalihioğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.

Keleşyılmaz, Vahdet, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, 316-320.

Ketzoyevic, Dragiša İ., "„Рушење” мостова на Вардару — една дипломатска превара 1914", *Вардарски Зборник*, V, (2006) ["Vardar'daki Köprülerin 'Yıkılması'- 1914'te Diplomatik Bir Sahtekarlık", *Vardarski Zbornik*, V, (2006)], s. 105-125.

Minchev, Dimitar, "The Gallipoli Operation and Bulgarians' Entry Into the War", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, XIV, 2015/1-2, sayı 27-28 (2016), s. 23-26.

Narınç, Ökkeş, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

Önler, Besna, *Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı İlişkileri (29 Eylül 1913-12 Ekim 1915)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

Perin, Celal, *Nevrekoplu Celal Bey'in Hatıraları: Batı Trakya'nın Bitmeyen Çilesi*, Arma Yayınları, İstanbul 2000.

Protic, Stojan M., *The Aspirations of Bulgaria*, (Sırpça'dan çeviri), Simpkin-Marshall-Hamilton-Kent & Co., Ltd., London 1915.

Reiss, R.A., *The Comitadji Question in Southern Serbia*, Hazell, Watson & Viney, London 1924.

Safi, Polat, *The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry Into Its Operational and Administrative Characteristics*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2012.

Sahara, Tetsuya, "The Bulgaro-Ottoman Anti-Serbian Activities After The Balkan Wars, With Documents Recently Found At The Turkish Military Archive", *The Balkan Wars 1912/1913: New Views And Interpretations*, ed. Srdjan Rudic, Miljan Milkic, The Institute of History, Belgrad 2013, s. 393-406.

Sancaktar, Fatih Mehmet, "Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1913-Aralık 1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII, sayı 81 (2011), s. 577-602.

- Shaw, Standford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu I: Savaşa Giriş*, çev. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Sheperd, David, *Relations Between Yugoslavia and Bulgaria, 1918-1941*, Durham University, Master of Arts Thesis in History, Durham 1968.
- Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal'in Raporları (Kasım 1913-Kasım 1914), yay. haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Stoddard, Philip Hendrick, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Hediye Lale Birsaygılı, Yarın, İstanbul 2014.
- Şimşek, Nurettin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey: Hayatı, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Şimşeker, Somer Alp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbaratı: İkinci Şube Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Tasić, Dmitar, "Gallipoli Campaign of 1915 and Serbia- Correlations, Significance and Implications", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2016-I, sayı 29 (2019), s. 19-30.
- Tekir, Süleyman, *Süleyman Askerî Bey: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi I: 1914-1916*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Tsipuşev, Kotse, *19 Година въ Сръбските Затвори-Спомени*, Св. Климентъ, София 1943 [Sırp Cezaevlerinde 19 Yıl – Anılar, St. Clement, Sofya 1943].
- Uras, Şükrü, *Yahya Kaptan*, Akba Yayınevi, İstanbul 1968.
- Yeni, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbarat Topluluğu", *Türk İstihbarat Tarihi*, ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çeçen, Yücel Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2024, s. 637-710.
- Yıldırım, Bülent, "Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", *20. Yüzyılda Türkiye-Batı İlişkileri*, ed. Osman Okumuş, Fatih Tuğluoğlu, Cihat Yıldırım, Eğitim Yayınevi, Konya 2022, s. 189-223.
- Yiğit, Ali Ata, "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması", *Bilig*, sayı 63 (2012), s. 271-288.
- Yiğit, Yücel, "The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I", *Middle East Critique*, XXIII, sayı 2 (2014), s. 157-174.
- _____, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı Süleyman Askerî Bey'in Portresi", *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, sayı 22 (2015), s. 65-83.
- _____, "II. Balkan Savaşı'nda Süleyman Askerî Bey", *Balkan Tarihi I*, ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2016, s. 355-380.
- Yüksel, Çağdaş, *Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki Faaliyetleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Yunan Meclisi Araştırma Komisyonu Raporlarına Göre Yunanistan'ın 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki Hataları: “Fakelos Kiprou (Kıbrıs Dosyası)”

Greece's Mistakes in the 1974 Cyprus Peace Operation According to the Reports of the Investigative Committee of the Greek Parliament: “Fakelos Kyprou (Cyprus File)”

Ünsal Başak¹

¹ Milli Savunma Üniversitesi, Kıbrıs, Yunanistan ve Ege-Doğu Akdeniz Araştırma Merkezi, İstanbul-Türkiye

Öz Yunanistan kurulduğu andan itibaren milli güç unsurlarını aşan şekilde yayılcı bir politika izlemiş, bu genişleme çabaları tarihte iki kez durdurulmuştur, bunlardan birincisi Kurtuluş Savaşı, ikincisi ise Kıbrıs Barış Harekâtı'dır. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın 20-22 Temmuz 1974 tarihlerinde icra edilen ilk safhası, Yunanistan'da siyasi krize neden olmuş ve bu kriz neticesinde 24 Temmuz 1974 tarihinde yönetim askerlerden Konstantinos Karamanlis'in başkanlığında oluşturulan sivil idareye devredilmiştir. Bu süreç sonrasında Yunanistan Meclisi tarafından kurulan soruşturma komisyonu, Yunanistan'ın Kıbrıs'taki hataları ve bir Türk harekâtının niçin öngörülemediği/engellenemediği sorularına cevap aramak için yoğun çalışmalar yürütmüş, 2018 yılında bu çalışmaların kamuoyuyla paylaşılmasına karar verilmiştir. Çalışmada ağırlıklı olarak Yunan Parlamentosu'nun “Φακελος Κυπρου-Fakelos Kiprou” “Kıbrıs Dosyası” ismiyle yayımladığı bu çalışmalardan ve Yunanca konuya ilişkin literatürden faydalanılarak Yunanistan'ın, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki askeri hatalarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Abstract Since its establishment, Greece has pursued an expansionist policy that exceeded the elements of national power, and these expansion efforts have been stopped twice in history: the first of which was the Turkish War of Independence, and the second was the Cyprus Peace Operation. As a result of the political crisis in Greece after the first phase of Cyprus Peace Operation, the government was transferred from military to civilian administration which led by Konstantinos Karamanlis.. Subsequent to this transition, an investigative commission, established by the Greek Parliament, embarked on a comprehensive study to ascertain the reasons behind Greece's missteps in Cyprus and the reasons behind the failure to anticipate or prevent a Turkish operation. The findings of this study were subsequently made available to the public in 2018. The present study aims to examine Greece's military missteps during the Peace Operation by leveraging the studies published by the Greek Parliament under the title “Φακελος κυπρου-Fakelos Kiprou” (“Cyprus File”) and relevant literature in Greek.

Anahtar Kelimeler Yunanistan • Kıbrıs • EOKA • Türkiye • Kıbrıs Dosyası

Keywords Greece • Cyprus • EOKA • Türkiye • Cyprus File

Atıf | Citation: Başak, Ünsal. “Yunan meclisi araştırma komisyonu raporlarına göre Yunanistan'ın 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki hataları: “Fakelos kiprou (Kıbrıs dosyası).” *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 246-269. <https://doi.org/10.26650/iutd.1636866>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Başak, Ü.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ünsal Başak unsal1538@gmail.com

Extended Summary

The primary focus of this study is the investigations which conducted by the Greek Parliament's commission of inquiry following the Cyprus Peace Operation. In the aftermath of this operation, which proved to be a significant setback for Greece, the question that Greek officials are attempting to address is as follows: What factors did Greece fail to anticipate in Türkiye's intervention in Cyprus in 1974, and what were the underlying reasons for its inability to prevent the Turkish operation?

In 1975, Greece initiated a preliminary investigation in an attempt to address this question; however, due to the prevailing political circumstances of the era, this endeavour remained unfinished. Subsequently, in 1986, a parliamentary investigation committee was established with the objective of ascertaining the errors that had occurred. The committee's comprehensive investigations spanned a duration of two and a half years, concluding on 31 October 1988. The committee held a total of 154 sessions to investigate the mistakes made in Cyprus from the coup attempt against Makarios on July 15, 1974 until Turkey's intervention in the island. In addition, the committee conducted face-to-face interviews with 86 people, mostly high-ranking military officers, who played a role in the political, military and diplomatic events of the period.

The results of the Committee's investigations were disseminated to the public in Greek in 2018. The study's primary focus is on the deficiencies in the decisions made by Greece's senior state and military officials prior to and during the peace operation. In this context, the committee reports emphasise the lack of initiative on the part of senior military officers due to the presence of inaccurate intelligence data.

In the Committee reports, it is stated that an effective counter-intervention could not be carried out due to Turkey's geographical proximity to Cyprus and the range problems of the armed forces of Greece at that time. Furthermore, it was emphasised that the Greek National Guard army units lacked preparation due to the internal conflict on the island. Additionally, although a possible Turkish intervention had been expected since 1964, the plans developed in this direction were incomplete and unrealistic.

Whilst examining the committee reports as part of the study, it became evident that there were notable discrepancies in opinion amongst Greece's senior military leaders, in addition to deficiencies within the crisis management apparatus. It was noted that substantial deliberations took place between the commanders of the Greek Naval and Air Forces and the Greek Chief of General Staff concerning intervention on the island. Furthermore, there was a recurring emphasis on discordant directives, particularly with regard to the deployment of submarines and fighter jets to the region.

A further issue that emerged from the Committee's investigation pertains to the fact that, since the night of July 18, 1974, Greek intelligence officers, particularly those stationed in Cyprus who were proficient in Turkish, reported heightened Turkish activity to their superiors in Nicosia and to the Greek General Staff in Athens. However, the leaders of the Greek junta in power in Athens disregarded these warnings and concluded that Turkey was preparing a routine exercise, that it was merely bluffing Greece, and that the Western powers would never permit the Turks to intervene on the island.

Despite the efforts of the committee reports to maintain objectivity in their treatment of military missteps, a discernible bias and a certain degree of historical inaccuracy were evident in their accounts. For instance, EOKA, a terrorist organisation that sought to massacre the Turkish population on the island, was presented in the committee reports as an organisation operating for independence. Similarly, Colonel Grivas, a founder of EOKA and responsible for the massacre of many Turks, is unilaterally described in the report as an important freedom fighter of the Greek nation.

In the context of this study, the analysis will encompass the examination of committee reports on the subject, a novel approach in the context of Turkish academia. The study will draw upon a range of sources to enrich its analysis, including committee reports, the memoirs of Greek senior officials from the period, and Greek literature on the subject. The objective of this study is to provide a comprehensive analysis of the errors committed by Greece in relation to Cyprus, a matter that continues to be a significant point of contention between Turkey and Greece despite the passage of over five decades since the Peace Operation. A thorough examination of the committee reports reveals that Greece has learned from past missteps and has since 1993 developed a military strategy focused on providing support to Southern Cyprus.

Giriş

Bu çalışmanın ana eksenini, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Yunanistan'da yaşanan travmanın sonucu olarak, Yunan Parlamentosu'nun araştırma komisyonunun yaptığı soruşturmalar oluşturmaktadır. Yunanistan için önemli bir yenilgi olan Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Yunan yetkililerce cevabı bulunmaya çalışılan soru şudur: Yunanistan 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinde neyi ön görememiş ve Türk harekâtını niye engelleyememiştir?

Bu sorulara cevap olacak şekilde çalışma kapsamında 2018 yılında erişime açılan ve Yunan arşivlerinde yer alan parlamentonun araştırma komisyonu raporunun önemli kısımları Türk akademik camiasında ilk kez gündeme getirilecektir.

Tarihsel süreç incelendiğinde Yunanistan için “Megali İdea”¹ fikri ve bu fikrin temel hedeflerinden biri olan Kıbrıs adasının Yunanistan'la birleşmesi düşüncesi yani “ENOSİS” Yunan dış politikasının temel amaçlarından biri olarak görülmektedir. Bu kapsamda 1821 Yunan İsyanı'ndan² itibaren adadaki Rumların yoğun çabaları gözlemlenmiş³, Padişah II. Abdülhamid ile İngiltere yönetimi arasında imzalanan “Kıbrıs Konvansiyonu” gereğince İngiltere'nin adayı işgal ettiği 1878 yılından (ve sonrasında da ilhak ettiği 1914) itibaren Rumlar Yedi Ada gibi,⁴ Kıbrıs'ın da gelecekte İngiltere tarafından Yunanistan'a verileceği düşüncesini canlı tutmuşlardır.

Adadaki Türkleri azınlık olarak gören ve asıl amacı olan ENOSİS'i asla gizlemeyen Makarios yönetiminde Rumlar, ilk önce kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ni işlemez hale getirmeye sonrasında da terör yöntemleri kullanarak adayı Yunanistan'a bağlamayı hedeflemişlerdir. Bu kapsamda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960 yılında kurulmasından itibaren⁵ Makarios ve yanındaki Rum yönetim kademesinin ana fikri cumhuriyetin yanlış temeller üzerine kurulduğu, azınlıkta bulunan Türklere çok fazla yetki verildiği ve veto hakkı gibi bazı yetkilerin devletin işlemlerini engellediği temeli üzerinedir. Makarios'un talebi, Türklere verilen eşit statünün geri alınması, Başkan ve Başkan yardımcısının veto hakkının kaldırılması, ayrı belediyelerin merkezleştirilmesi

¹Yunanistan'ın yayılmacı hedeflerinin en önemli sloganlarından biri olan Megali İdea (büyük fikir/ülkü) ilk kez resmen 14 Ocak 1844 tarihinde Yunan Başbakanı Kolettis tarafından Yunan Meclisi'nde yapılan bir konuşmada ifade edilmiştir. Bahse konu konuşmanın tam metnini ve Yunan ulusal kimliğinin inşasında siyasi kullanımının ayrıntılı bir incelemesi için bakınız: Vasili Kremmidas, *İ Megali İdea: Metamorfosis Enos Ethniku Ideologimatos*, Ekdosi Tipotita, Atina 2010. Megali İdea konusunda Türkçe ayrıntılı bir inceleme için bkz.: Nilüfer Erdem, “Megali İdea Hayali”, *Yunan Algısında Türk İmgesi*, ed. Mustafa Kaymakçı-Nilüfer Erdem, Eğitim Yayınevi, Konya 2021, s.241-272.

²Türk tarih yazımında Yunan İsyanı olarak adlandırılan olay, Mart 1821'de eş zamanlı olarak Mora'da birçok bölgede başlamıştır. 15 Mart 1833 tarihinde çıkarılan bir Yunan krallık kararnamesiyle isyanın başlangıç tarihi olarak 25 Mart günü seçilmiştir. Yunan resmi tarih yazımında isyanın aynı zamanda dini bir gün olan 25 Mart 1821 tarihinde Kalavrita'da Patrik Germanos'un önderliğinde başladığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Germanos anılarında o tarihte Kalavrita'dan uzaktaki bir köyde bulunduğunu söylerken, isyancı elebaşlarından Kolokotronis'te 22 Mart 1821'de Patra ve Kalamata'da aynı anda isyanın başladığından bahsetmektedir. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Esra Özsüer, *Türkokratia-Avrupa'da Türk İmaji*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019, s.259-265

³1821 yılında başlayan Yunan İsyanı'nda Kıbrıs adasında kilise liderliğinde kalkışmalar görülmüş, özellikle Yunan korsanlar ada Rumlarından erzak ve lojistik destek sağlamış, kilise öncülüğünde gönüllü Rumlar isyana katılmak üzere Atina'ya gönderilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin hızla aldığı tedbirler nedeniyle isyan girişimi bastırılmıştır. Kıbrıs Rumlarının Yunan isyanına katkısını inceleyen ayrıntılı bir eser için bkz.: Mihalıs Makris, *200 Hronia Apo Tin Eliniki Epanastasi: İ Simvoli Ton ElinonTis Kipru*, İpurgio Aminas Tis Kipru, Lefkoşa 2021.

⁴Yunanistan'ın batısında bulunan ve en büyükleri Kefalonya olan Yedi Ada tarih boyunca değişik devletlerin egemenliği altında kaldıktan sonra Campo Formio anlaşmasıyla Fransız egemenliği, daha sonrasında ise Rus ve İngiliz egemenliği altında kalmış, bu dönemde Yunan asiller için bir sığınak görevi görmüştür. Yunan isyanının önemli asi liderleri bu adalarda İngiliz ve Fransızlardan batı tarzı askeri eğitim alarak Mora'da isyanda faaliyet göstermiştir 1864 yılında İngiltere tarafından Yunanistan'a bırakılan bu adalar Yunanistan'ın ilk toprak genişlemesini sağlamıştır. Yedi Adanın Yunan isyanındaki rolü için bkz: Eveline Durie, *O Eptanisiakos Mistikos Eterismos Prin Ke Kata Ton Agona Tis Aneksartasias*, Doktora Tezi, Pantion Üniversitesi, Atina 1999.

⁵1 Nisan 1955 tarihinde EOKA'nın terör eylemlerine başlamasından sonra gittikçe uluslararası bir bunalıma dönüşen Kıbrıs sorununda 1958 yılından itibaren bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulması konusunda görüşmeler yapılmış, Londra ve Zürih antlaşmalarını müteakiben 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Ayrıca 11 Şubat 1959 tarihinde imzalanan Garanti Anlaşmasıyla, yeni kurulan cumhuriyetin herhangi bir ülkeyle siyasi ve ekonomik bütünleşmeyi gitmeyeceği, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantör oldukları, bu kapsamda Kıbrıs'ın bağımsızlığı veya kurulan düzen tehlikeye düştüğünde tek başlarına veya birlikte müdahalede bulunabilecekleri belirlenmiştir. Burada dikkat çekici husus cumhuriyetin kurulma görüşmeleri yapılırken, Yunan Dışişleri Bakanı Averof'un ifadelerine göre Türkiye'nin askeri üs isteğine karşı Yunanistan'ın dengeyi sağlamak için garanti ve ittifak hususunu gündeme getirmesidir. Soyalp Tamçelik, “Kıbrıs'ta Kurulan Askeri İttifaklar ve Özellikleri”, *Folklor/Edebiyat*, XVIII/70, (2012), 205.

ve kamudaki yüzde 70'e yüzde 30 oranının kaldırılmasıydı.⁶ Makarios bu kapsamda açık bir şekilde Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yıkmak için faaliyetlerine hız verirken sürekli bu tezleri işlemiştir.⁷

21 Aralık 1963 tarihinde yaşanan Kanlı Noel sonrası Yunan hükümeti bir karar alarak adaya ittifak anlaşmasının öngördüğünden daha fazla sayıda Yunan askeri gücünün gizlice gönderilmesini onaylamıştır.⁸ 13 Ağustos 1964'te Bakanlar kurulunda konuşan dönemin başbakanı Papandreu'ya göre bu sayede adanın savunması güçlenecek ve Türklerin olası bir işgal hareketi caydırılabilecekti.⁹ Bununla birlikte adaya hava savunma gücü olmayan ve hava desteğinden mahrum böyle bir birliğin konuşlandırılmasının Yunan çıkarlarına aslında aykırı olduğunu savunan Yunan yazarlarda bulunmaktaydı. Örneğin Angelos Sirigos bu birliğe ilişkin makalesinde Başbakan Papandreu'nun hava desteği olmadan birliği gönderme kararının bir intihar girişiminden farksız olduğunu vurgulamaktaydı.¹⁰

Aslında Papandreu'nun bu birliği göndermeden hemen önce Atina'daki ABD (Amerika Birleşik Devletleri) yetkilileri ile yaptığı görüşme onun asıl fikrini açığa çıkarıyordu. Papandreu'ya göre Kıbrıs bir Türk-Yunan sorunuydu. Bu sorunun çözülmesinin iki yolu vardı. İlk yol adanın NATO (North Atlantic Treaty Organization) bünyesinde bir üsse dönüştürülmesi ve Türk askeri personelinin de bu üslerde görev almasıydı. Böylece adada komünizm engellenebilir ve Girit'ten sonra Kıbrıs gibi önemli bir ada daha NATO için kullanılabilir. Papandreu'ya göre bu yapılmazsa ikinci yol olarak ada komünist bir yönetime geçecek ve Akdeniz'in Küba'sı olacaktı.¹¹

1967 yılından itibaren iktidarı gasp eden ve ekonomik zorluklar nedeniyle halk desteği gittikçe azalan Albaylar Cuntası ise bir dış başarı kazanarak Yunan halkının dikkatini iç sorunlardan dış politikaya kaydırmak için 15 Temmuz 1974 tarihinde bir darbe yaptırarak kendilerince bu dış politika sorununu çözmek istemişlerdir. Ne var ki Türkiye'nin müdahalesi sonucu bu isteklerine ulaşamamış ve en sonunda halk desteğini tamamen kaybederek yönetimden çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu kapsamda Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Yunanistan'da bir yandan travma yaratırken diğer taraftan ülkede demokrasinin yeniden teşkilinde de önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Yunanistan'da demokrasi tekrar tesis edildikten sonra cunta yönetiminde görev alanların yargılamaları yapılmasına rağmen¹², Kıbrıs konusunda yaşanan hatalar konusunda 1975 yılına kadar herhangi bir işlem yapılmamıştır. Bunda o dönemki siyasi ortam, demokrasinin yeniden tesisi ve Türkiye ile bir savaş korkusu-

⁶Gürhan Yellice, "Enosis mi Tam Bağımsızlık mı? Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulmasından "İlk Bölünmeye" Atina Lefkoşa İlişkileri (1960-1964), *Tarihin Peşinde*, XII/24 (2018),322

⁷Polibios Poliviou, *Makarios: Ta Tria Lathi*, Ekdosis Katanioti, Atina 2009, s.19-22.

⁸Yeni kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne veya bağımsızlığına yönelik bir saldırganlığa karşı imzalanan ittifak anlaşması ile Ada da üçlü bir komuta merkezi oluşturulması, bu kapsamda 650 Türk ve 950 Yunan askerinden oluşan bir gücün adada konuşlanması, bu üçlü karargâhın komutanlığını dönüşümlü olarak birer yıl süreyle Türk, Yunan ve Kıbrıslı bir generalin üslenmesi karara bağlanmıştı. Soyalp, a.g.m. s. 208.

⁹S.Papayergiou, *Ta Krisima Dokumento Tu Kipriakou 1959-1967*, II (2000), 207.

¹⁰Angelos Syrigos, "İ Eliniki Merarhia Stin Kipru 1964-1968", *Stratigikon*, II (2018), 3.

¹¹<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d68>. "erişim tarihi: 13.11.2024" 1963-1964 Kıbrıs Krizi sırasında Amerika'nın meseleye Türk-Yunan uzlaşmasına dayalı çözüm bulma girişimleri ve Yunanistan'ın tepkisi konusunda detaylı bilgi için bkz. Gürhan Yellice, "The American Intervention in the 1964 Cyprus Crisis and The Greek Political Reaction (February-August 1964)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017), 367-401. ABD sadece 1963 krizinde değil 1967 Kıbrıs krizinde de benzer bir tutum izleyecekti 1967 Krizinde ABD'nin tutumunu ayrıntılı inceleyen iki çalışma için bkz.: Bülent Şener, "1967 Kıbrıs Krizi'nde Siyasi, Askerî ve Hukukî Boyutlarıyla Türkiye'nin Zorlayıcı Diploması Uygulaması", CTAD, Sayı 31 (Bahar 2020). Bülent Şener, "1963-1964 Kıbrıs Krizi: Türk Dış Politikası Tarihinde Askerî, Siyasal ve Hukuksal Boyutlarıyla Bir Zorlayıcı Diploması Uygulaması" Türk Dünyası Araştırmaları, 2013.

¹²21 Nisan 1967 tarihinde Yunan siyasi yaşamındaki kaosu engellemek amacıyla darbe yapan Albaylar Cuntası, toplumu yeniden dizayn etmek için sıkı kurallar getirmiş, Batı Trakya Türk azınlığı üzerindeki baskıyı arttırmış, bununla birlikte ekonomik açıdan başarılı olamayınca hak desteğini kaybetmiştir. 17 Kasım 1973 tarihinde Atina'da Politeknik Üniversitesi öğrencilerinin cuntaya karşı ayaklanması üzerine tanklar üniversite içine girerek birçok öğrencinin ölümüne neden olmuştur. Halk desteğini iyice kaybeden cunta bir dış zafer için Enosis planını yürürlüğe koymuş, ne var ki Türkiye'nin müdahalesi sonucu başarısız olunca yönetimi sivillere devretmek zorunda kalmıştır. Albaylar Cuntası'nın Türkiye'ye yönelik politikası hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Modern Yunanistan'ın Karanlık Çağı: Albaylar Cuntası 1967-1974" *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı-37 (Aralık 2016).

nun etkisi olduğu kadar Yunan ordusundaki moral bozukluğunun etkisi de yadsınamaz. Özellikle Kara Kuvvetlerindeki darbeci subayların tasfiye edilmesinden sonra 7 Mart 1975 tarihinde Yunan Adalet Bakanlığı ve Yunan Savunma Bakanlığı tarafından Kıbrıs'ta yaşananlar konusunda ihmali olanların ortaya çıkartılması ve cezalandırılması için ortak bir komisyon kurulması kararı alınmıştır.¹³

Ne var ki ordunun iç dengeleri, bu arada ordu içinde yürütülen soruşturmadaki bazı sorunlar nedeniyle 16 Ekim 1975 tarihinde dönemin başbakanı Konstantinos Karamanlis¹⁴ mecliste yaptığı konuşmada Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974 tarihinde yaşanan darbe ve sonrasına ilişkin yapılan hatalara yönelik çalışmanın belirsizlikte olduğunu ve bazı açıklanamayacak nedenlerle bu dosyanın şimdilik kapatılması kararı alındığını açıklamıştı.¹⁵ Karamanlis'in bu açıklamalarına mecliste çok sert tepki gösterilmişti.

Özellikle ana muhalefet PASOK (Panhelenik Sosyalist Hareket) ve Yunan Komünist Partisi milletvekilleri hükümetin bazı gerçekleri ört bas etmeye çalıştığını, bunun amacının da Kıbrıs'ta yaşananların gerçek sorumlularını gizlemek olduğunu ileri sürüyorlardı. Örneğin milletvekili Yasmina Yannu 9 Aralık 1975 tarihli konuşmasında ve ardından verdiği soru önergesinde, Karamanlis hükümetinin Kıbrıs trajedisinde suçluları gizlemeye çalıştığını, konunun politik bir konu değil milli çıkarlar olduğunu, hükümetin Yunan dış politikasının batı yanlısı tutumunu değiştirmede müddetçe gerçek suçluların açığa çıkmayacağını belirtmişti. Ona göre, Kıbrıs'ta yaşanan trajedide emperyalistler Türkleri kullanarak Yunan çıkarlarına büyük bir zarar vermişti ve bunun nedeni NATO'ydu. Karamanlis hükümeti Batı yanlısı politika izledikçe Yunan halkı Kıbrıs trajedisinin gerçek sorumlularını asla öğrenemeyecekti.¹⁶

1981 yılında iktidara gelen PASOK¹⁷ seçim vaatlerinde Kıbrıs sorunu konusunda yaşananları tekrar araştırma sözü vermiş olmasına rağmen, 1986 yılına kadar bunu gerçekleştiremedi. 1986 yılında Yunan Meclisi'nde kurulan komisyonda dönemin adalet bakanı A. Mangaki bu gecikmeyi şöyle açıklıyordu:

“Maalesef Kıbrıs dosyasını istediğimiz zaman da açamadık, çünkü bu milli güvenliğimiz açısından bazı sorunlara yol açabilirdi. Ama şimdi bunun uygun zaman olduğunu düşünüyoruz ve bunun için bir araştırma komitesi kurulacaktır.”¹⁸

Komitenin araştırmaları iki buçuk yıl sürdü ve 31 Ekim 1988 tarihinde tamamlandı. Komite Kıbrıs'ta darbe girişiminden (sözde) Türk işgal hareketine kadar geçen süreçte yapılan hataları araştırmak için toplam 154 oturum yaptı ve burada dönemin siyasi, askeri ve diplomatik olaylarında rol oynayan çoğunluğu subay 86 kişi ile yüz yüze görüşme gerçekleştirdi. Komitenin karşılaştığı en büyük sorun Kıbrıs konusundaki sorumluluğun çeşitli bakanlıklar arasında dağıtılması idi. Yunan Savunma Bakanlığı, Dışişleri ve Adalet Bakanlığı

¹³Fakelos Kipru, (Kıbrıs Dosyası) Vuli Ton Elinon (Yunan Parlamentosu Yayımı), Atina 2018, s.11-12.

¹⁴20.yüzyılın ikinci döneminde Yunan siyasi yaşamında önemli bir rol oynayan Konstantin Karamanlis (1907-1998); 1956-1963 ve 1974-1980 yılları arasında başbakanlık, 1980-1985 yılları arasında ise cumhurbaşkanlığı yapmıştı. 1974 yılında Albaylar Cuntası'nın yıkılmasından sonra ülkede işleyen bir demokratik sistemin oluşturulmasında ve Yunanistan'ın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılımında büyük payı bulunan Karamanlis konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: ed: Tanos Veremis, *Megali Elines*, III, SKAI Yayınları, Atina 2009.

¹⁵Karamanlis bu konuşmasında ayrıntılı bir şekilde cunta yönetiminin Makarios'un düşürülmesi kararının hatalı olduğunu, bu kararın sonunda Türklerin müdahalesine yol açıldığını, Yunanistan olarak birinci müdahaleden sonra Türklerin adadan geri çekilmesi ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yaşaması konusunda çok uğraştıklarını fakat batılı güçlerden beklenen desteği alamadıklarını, Türklerin de adadan çıkmayacaklarını belli olduğunu belirtmekte, bu kapsamda cunta dönemindeki hataların yargılandığını, gerekli cezalandırmaların yapılacağını fakat Yunan ordusunun milli birliğini ve ülkenin iç güvenliğini tehlikeye atmamak açısından araştırmanın daha ileriye götürülmesinde fayda görmediğini belirten uzun bir açıklamada bulunmuştur. Efandis Hacivasileu, *Anasitilosi Tis Dimokratias 1974-1977*, IX, Atina 1996, s.75-81.

¹⁶Triandafilis Yerozisi, *To Kiprikao Sti Vuli Ton Elinon*, IV, 1974-1989, Vuli Ton Elinono Dieftinsi Epistimoniki Meleton, Atina 1994, s.18-19

¹⁷3 Eylül 1974 tarihinde Yunanistan'ın köklü ailelerinden Andreas Papandreu tarafından merkez sol bir parti olarak kurulan PASOK, halkta cunta döneminde ABD ve NATO'ya karşı oluşmuş nefretin etkilerinden faydalanmaya çalışmış, bu kapsamda oyunu arttırmak için bir yandan da ekonomik vaatlerde bulunmaktan geri durmamıştı. PASOK'un kuruluş açıklamasında en önemli hususlardan biri de Karamanlis'in "Yunanistan Avrupa'ya aittir" tezine karşılık PASOK'un tam bağımsızlığı ve ülkenin herhangi bir yere ait olmadığını vurgulamasıydı. Bu söylem Papandreu'nun ABD ile yapılan askeri iş birliği faaliyetlerini sonlandırmak ve Avrupa'nın ekonomik entegrasyonuna karşı çıkma politikası ile uyumlu bir söylemdi ve Yunan halkında karşılık bulacağı düşünülmüştü. PASOK kuruluş süreci ve dış politikası hakkında bkz: Constantine Melokopides, "The Logic of Papandreu's Foreign Policy" *International Journal*, XLII/3 (1987).

¹⁸Fakelos Kipru (Kıbrıs Dosyası), Vuli Ton Elinon (Yunan Parlamentosu Yayımı), Atina 2018, s.12-13.

arasında yapılan yazışmalardan komite sorunun özünün kaybolduğunu anlıyor ve özellikle üst düzey bazı komutanların ifade vermesi konusunda üst düzey siyasi zorlama gerekiyordu.¹⁹

Komite ilk başta sadece “Atilla 1” (Birinci Barış Harekâtı kastedilmektedir) gerçekleşene kadar olan dönemi incelemeyi düşünürken, tanıkların verdiği ifadeler doğrultusunda incelemenin Atilla 2 yani İkinci Barış Harekâtı'na kadar genişletilmesi kararı aldı. Bu kararın alınmasında o dönem iktidarda bulunan PASOK ve lideri Papandreu'nun etkisi büyüktü. Papandreu'ya göre 1974 yılında Kıbrıs'ta yaşananlar milli bir ihanetti ve Yeni Demokrasi Partisi'nin de bu ihanetin bir kısmından dolayı suçlanması gerekiyordu. Ayrıca 1987 yılında Türkiye ile yaşanan kıta sahanlığı krizi Papandreu'nun istediği gibi gelişmemiş ve krizde Yunanistan geri adım atmak zorunda kalmıştı.²⁰ Bu kapsamda Papandreu'nun bir anlamda kamuoyu dikkatini dağıtmak için soruşturmalara Ağustos 1974'te yönetimde olan Karamanlis hükümetinin sorumlularını da dahil etme kararı aldığını söylemek hatalı olmayacaktır. Buna karşılık Atilla 2 (İkinci Barış Harekâtı) Yeni Demokrasi partisinin iktidarı döneminde gerçekleştiği için Yeni Demokrasi milletvekilleri buna karşı çıkıyor ve olayın bir komite incelemesinden çıkarak Yeni Demokrasi yöneticilerini soruşturma ve yargılamaya doğru gittiğini belirtiyordu.²¹

1997 yılında komitenin hazırladığı ilk taslak raporun bazı kısımlarının basına sızmasından sonra Güney Kıbrıs Meclisi Yunanistan'a resmi bir yazı yazarak taslak raporun tam içeriğini ve soruşturma dosyalarını talep etmiş, Yunan tarafı ise taslağın içerisinde Yunanistan'ın milli güvenliği için gizlilik dereceli hassas bilgiler bulunduğunu belirterek bu isteği reddetmişti. Güney Kıbrıs Meclisi'nin 2006 ve 2010 yılındaki teklifleri de aynı nedenlerle reddedildi. 21 Ocak 2016 tarihinde ise, Yunan Meclisi ile GKRY Meclisi arasında, inceleme sonuçlarının Güney Kıbrıs'a gönderilmesine ve bu konuda iki ülkenin meclislerinin iş birliği yapmasına yönelik bir anlaşma imzalandı. Yaklaşık iki yıl süresince iki ülke meclislerinin ortak komisyonları, Kıbrıs dosyası üzerinde bilgi alışverişinde bulundu, bu süreçte dosya tekrar düzenlendi ve 2018 yılında son haliyle Güney Kıbrıs'la paylaşılarak bulguların halka açıklanmasına karar verildi.²²

Çalışmada da belirtileceği üzere rapor tek taraflı hazırlanmış ve tarihsel gerçeklerin çarpıtılması raporda açıkça yer almıştır. Bu kapsamda raporda bir terör örgütü olan EOKA²³ (Ethniki Organosis Kiprion Agoniston-Kıbrıslı Savaşçıların Milli Örgütü) özgürlük savaşçısı olarak nitelendirirken, adadaki olayların aslında İngilizlere karşı bağımsızlık hisleriyle ayaklanan Rumların faaliyetlerinden kaynaklanmadığı, tam aksine adadaki Türk askeri birliğinin Türklere gizlice silah sağlaması ve Türklerin kışkırtıcı hareketlerinin adada kaosa neden olduğu gibi tarihsel gerçeklerle hiçbir şekilde örtüşmeyen ifadeler sıklıkla tekrarlanmaktadır.

1. Fakelos Kipru: Tarihsel Süreç

Raporun giriş kısmında Kıbrıs tarihine ayrıntılı yer verilmiştir. Bu kapsamda komisyon raporunda Süveyş Kanalı açıldıktan çok kısa bir süre sonra Kıbrıs'ın Türkler tarafından İngiltere'ye devrinin Kıbrıs'ın bölgedeki önemini gösterdiği ve bunun aynı zamanda Rumların adada Türklerin işgal yönetiminden kurtuluşu için yeni

¹⁹A.g.e., s.14.

²⁰1976 kıta sahanlığı krizinden sonra imzalanan Bern Mutabakatıyla her iki ülkede Ege'de tartışmalı alanlarda petrol araştırması yapmama konusunda anlaşmışken, Yunanistan'ın yaşadığı ekonomik kriz nedeniyle kamuoyu dikkatini dışa döndürmek isteyen Papandreu 1987 yılında Bern Mutabakatı'nın Yunanistan'ı bağlamadığını ilan etmiş ve Taşoz adası açıklarında yeniden petrol araştırması yapılacağını belirtmişti. Papandreu'nun bu kararı Yunan savunma ve dışişleri bakanlarını dahi şaşırtmış ve gereksiz bir kriz çıkartıldığını düşüncelerine neden olmuştu. Aleksis Iraklidis, *Aspondi Yitonas, Elada-Turkia I Dieneksi Tu Aigeu*, Ekdosi Sideris, Atina 2007, s.149.

²¹Fakelos Kipru, s.15.

²²A.g.e., s.17.

²³Kıbrıs Rumu Yorgos Grivas önderliğinde Atina'da kurulan ve adayı Yunanistan'a ilhakı amaçlayan kanlı terör örgütü EOKA, 1 Nisan 1955 tarihinde eylemlerine başlamıştır. Sadece İngilizleri ve Türkleri değil, kendi fikirlerine karşı çıkan Rumları da kateden EOKA terör örgütünün kuruluş süreci hakkında bkz: Charles Foley, *General Grivas Hayatım*, Kalkedon Yayınları, 2012. EOKA'nın sadece Türk ve İngilizlere değil, Rumlara yönelik yaptığı katliamları inceleyen bir eser için bkz: Makarios Dorusotis, *Karanlık Yön EOKA*, Galerî Yayınları, Lefkoşa 2005.

bir sayfa açtığı belirtilmektedir. Rapora göre 17 Ekim 1915 tarihinde İngiltere resmi olarak Yunanistan'a Birinci Dünya Savaşı'na girmesi karşılığında Kıbrıs'ı teklif etmiştir²⁴, o dönem Aleksandros Zaimis yönetimindeki Yunan hükümeti Alman dostluğu politikası izlediği için bu teklifi reddetmiştir. Kıbrıs'ta 1925 yılından itibaren Kilise öncülüğünde Adadaki Rumlar Yunanistan'la birleşme isteğini dile getirmiş, İngiltere ise bu isteği reddetmiştir. 17 Ekim 1931 tarihinde Kıbrıs'ta halk İngiliz yönetimine karşı ayaklanmış 21 Ekim 1931 tarihinde Lefkoşa ve Kıbrıs'ın değişik bölgelerinde Yunan bayrağı göndere çekilerek bağımsızlık ilanları yapılmıştır.²⁵

Raporda bir terör örgütü olan EOKA özellikle övülmekte ve kendisinden adanın bağımsızlığını isteyen özgürlükçü bir oluşum olarak bahsedilmektedir. Bu kapsamda rapora göre 1954 yılında bağımsızlık için başlayan EOKA hareketi giderek daha aktif bir rol oynamış²⁶, İngilizlerin bu hareketi şiddetle bastırma yöntemleri sonuç vermemiş²⁷ ve halk aktif bir şekilde bağımsızlık mücadelesine katılmıştır. 1955 yılında EOKA'nın eylemleri İngiliz askeri birliklerle ciddi zarar vermiş ve Kıbrıslı Rumların bağımsızlık mücadelesi hem Kıbrıs'ta hem Yunanistan'da büyük bir hayranlıkla izlenmiştir.²⁸ (Yunanistan'da bu hayranlık o boyut-tadır ki Londra ve Zürih anlaşmalarından sonra Yunanistan'ın emriyle Atina'ya dönen Grivas, kıdemli albay rütbesinde olmasına rağmen Yunan hükümeti tarafından fahri korgenerallik rütbesi ile ödüllendirilmiştir.)²⁹

Rapora göre 1958 yılında Kıbrıslı Türklerin eylemleri sonucunda Rumların daveti ile o dönemki Yunan hükümeti NATO'nun olağanüstü toplanmasını istemiş, ayrıca Yunan Meclisi de oybirliği ile yabancı meclislere bu konuda Türk direnişinin durdurulması için çağrıda bulunmuştur. Raporda taraflı bir şekilde bahsedilen olaylar, EOKA teröristlerinin Türk köylerini ve Türk mülklerine saldırılarına karşı mukavemet teşkilatının kendisini savunması eylemleridir.³⁰ Yine rapora göre 1963 yılı Aralık ayından itibaren silahlı çatışmaların başlaması üzerine adadaki 650 kişilik Türk Birliği ada Türklerini silahlı çatışma için eğitmeye başlamış, Türkiye'den silahlar gizlice getirilmiş, ayrıca Türk subaylar gizli kimliklerde 1968 yılı içerisinde adaya yoğun bir sızma gerçekleştirmiştir.³¹

Raporun oldukça yanlı ve tarihi gerçeklerle bağdaşmayan kısımlarından birisi de 1963 olaylarının başlangıç nedeni olan Akritas Planı ve bu plan doğrultusunda ada da Türkleri yok etmeyi amaçlayan Rum saldırılarından bahsedilmemesidir.³² Raporda birçok yerde Türklerin kendilerini korumak için oluşturdukları Türk Mukavemet Teşkilatı'ndan³³ suçlayıcı bir dille bahsedilirken EOKA'dan normal bir yapıymış gibi bahsedilmesi de raporun tek taraflı bakış açısını yansıtmaya bakımdan dikkat çekicidir.

²⁴Dionisos Çirigotis, *Neoteri Kai Singhroni Eliniki İstoria*, Piyotita Yayınevi, Atina 2010., s.308.

²⁵Fakelos Kipru, s.40-41, 1931 yılında Kıbrıs'ta gerçekleşen Rum İsyanı'nı ayrıntılı inceleyen bir eser için bkz.: İzzet Öztoprak, "Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları", *Belleten*, 1998.

²⁶EOKA'nın ilk dönem hareketlerini ayrıntılı inceleyen bir çalışma için bkz.: Mehmet Balyemez, "İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs'ta Çıkarılan İkinci Rum İsyanı (18-19 Aralık 1954)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXVII/103(2021).

²⁷İngilizlerin EOKA ile mücadelesindeki istihbarat eksiklerine ve hatalı analizlerin örgütün daha da büyümesine yol açmasını inceleyen bir çalışma için bkz.: Nihal Erkan, *British Intelligence Against EOKA in Cyprus 1945-1960*.Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2019.

²⁸Fakelos Kipru, s.43.

²⁹Praktika Tis Vulis, (Yunan Meclisi Görüşme Zabıtları) 18 Mart 1959, s.153.

³⁰EOKA'nın saldırılarına karşı koyma eylemleri için bkz.: Sibel Akgün, *Kıbrıs'ta Türk Varlığı'nın Koruyucusu Türk Mukavemet Teşkilatı*, Kronik Yayınları, 2024, s. 203-211. Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT)'nin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Mehmet Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasal Örgütlenmeleri (1923-1960)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024.

³¹Fakelos Kipru, s.44-48.

³²Dönemin Rum içişleri bakanı Yorcakis ve Yunan subaylarınca hazırlanan Akritas planı çok kısa süre içerisinde Kıbrıs arasında bulunan Türkleri yok etmeyi ve arkasından adanın Yunanistan'la birleşmesini öngörüyordu. Bu kapsamda 21 Aralık 1963 tarihinde başlayan Rum saldırılarında 364 Türk hayatını kaybetmiş, fakat Türk Mukavemet Teşkilatı'nın kararlı direnişi nedeniyle Rumlar adadaki Türkleri yok etme amacına ulaşamamıştı. Bu konuyu inceleyen ayrıntılı bir eser için bakınız: Ulvi Keser, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2011.

³³Kıbrıs Türklerinin varoluş ve EOKA'ya karşı direniş mücadelesinde önemli bir aşama olan Türk Mukavemet Teşkilatı'nın kuruluşu ve EOKA'ya karşı mücadelesini arşivlerden inceleyen ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Soyalp Tamçelik, *Kıbrıs'ta Sessiz ve Gizli Savaş, Arşiv Belgelerine Göre Türk Mukavemet Teşkilatı ve Gizli Tarihi*, Nobel Yayıncılık, Ankara Ocak 2024.

Rapora göre, Türklerin verdiği bu eğitimler sayesinde 1968 yılı başında adadaki Türk askeri gücünün dışında 12.000 kadar silahlı ve eğitim almış Kıbrıs Türkü ortaya çıkmış, ada 6 askeri bölgeye bölünerek, silah eğitimi almış ada Türklerinin bu bölgelerinin savunmasından sorumlu oldukları kabul edilmiştir. Bu dönemde adada 950 Yunan askeri bulunurken, yaklaşık 15.000 Kıbrıslı Rum da askeri eğitim almış ve milli muhafız gücüne oluşturmuştur.³⁴

Bu dönemde muhtemel bir Türk saldırısına karşı Kıbrıs savunması için Rum ve Yunan subayların ortak çalışmasıyla "Kalipso" adlı plan geliştirilmişti. Planın ana hatları Kıbrıslı Türklerin isyanının bastırılması ve bununla eş zamanlı bir Türk çıkarma harekâtının engellenmesidir. Plan kapsamında Kıbrıs beş askeri bölgeye bölünmüş ve her bölgenin başına yüksek düzeyli bir subay atanmıştır. Bu bölgeler Magosa, Girne, Lefkoşa, Limasol ve Larnaka'dır. Plan kapsamında Türk çıkarma harekâtına karşı muhtemel plajlara mayın döşenmesi, çıkarma gemilerini durduracak maniaların yapılması ve kıyıların tahkimatı konusunda faaliyetlere ağırlık verilmiş ve 1967 krizinden sonra bu faaliyetler hızlandırılmıştır. Ne var ki seçilen bölgelerdeki yoğun turistik faaliyetler, mali sorunlar ve bölgedeki Rum askeri gücünün az olması nedeniyle plan tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.³⁵

Rapora göre 1967 olaylarında Grivas tarafından Türklere karşı ağır silahların kullanılması, Türkiye'nin siyasi liderlerinde ve Türk halkında yoğun bir tepkiye sebep olmuş, bu kapsamda Türkiye açıkça Yunanistan'ı Kıbrıs konusunda hedef almaya başlamıştı. 1967 olaylarında Türklerin müdahaleye hazır olduğunun anlaşılması üzerine ABD'nin arabuluculuğu ile Yunan hükümeti adadaki Yunan askerlerinin bir kısmını tahliye etmeyi kabul etmişti.³⁶ Aslında Yunanistan ilk başta sadece Grivas'ın geri çekilmesi ve bölgedeki Yunan askerlerinin çok az bir kısmını tahliye edilmesiyle Türkiye'nin yatıştırılabileceğini düşünmüş, fakat Türkiye'nin kararlı tavrı karşısında bütün askerlerini geri çekmek zorunda kalmıştı.³⁷ Dönemin Yunan Dışişleri yetkilileri ile yapılan mülakatta; Amerikalıların askerleri adadan geri çekmesi konusunda Yunanistan'ı ağır bir şekilde uyardıkları ifade edilmektedir. Yunan askerlerinin adadan geri çekilmesinin Rumlarda Yunanistan'a duyulan güven konusunda derin bir hayal kırıklığı yarattığı da raporda belirtilmektedir.³⁸

Raporda adadaki Yunan askerlerinin çekilmesinin ABD baskısıyla olduğu ifadeleri yer alsada, 1964 yılında Yunan askerlerinin adaya gizlice gidişinden hem ABD hem de İngiliz istihbarat teşkilatının haberi olduğunu bizzat Rum lider Kleridis anılarında ifade etmektedir. Kleridis'e göre adaya Yunan askerlerinin gizlice gitmesi Türkleri kızdırmamak için yapılmış bir hareketti ve hem NATO, hem de ABD ve İngiltere'deki yetkililer adaya giden Yunan birliklerinden haberdardı.³⁹ 1964 yılından itibaren Makarios'un bir Türk tehdidine karşı Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmesi ve adada komünist partisi AKEL (Anortotiko Komma Ergazomenou Laou) liderliğindeki sol siyasetin gücü ABD ve İngilizleri adaya NATO'ya sadık Yunan askerleri göndererek istenmeyen gelişmeleri engellemeye itmişti.⁴⁰

Dönemin yetkililerinden Korgeneral Ioannis Davos⁴¹ 5 Mart 1987 yılında komite önünde verdiği ifadeye göre, 1967 yılında Türkiye'nin baskısı sonucu yaklaşık 12 bin Yunanlı asker ve eğitilmiş Kıbrıslı Rum asker

³⁴Fakelos Kipru, s. 48-49.

³⁵A.g.e. s. 49.

³⁶Yunan yazar Papahelas'a göre, aslında Amerikalılar, Türk güçlerinin adaya çıkarma yapabilmek için yeterli amfibi araca sahip olmadığını ve en azından planlama ve harekete geçme için dört haftalık bir süreye ihtiyacı olduklarını biliyorlardı, bununla beraber Yunanistan üzerinde Türk amfibi harekâtının her an olabileceği gibi bir algı yaratmışlardı. A. Papahelas, *O Viasmos Tis Elinikis Dimokratias, O Amerikanos Paragon 1947-1967*, Ekdosi Estia, Atina 1997, s.400-401.

³⁷Syrgios, a.g.m. s. 21.

³⁸Fakelos Kipru, s.52.

³⁹G.Kliridis, *İ Katatesi Mou*, II, Ekdosi Alithia, Lefkoşa 1989, s.115-116.

⁴⁰Syrgios, a.g.m. s. 5

⁴¹1974 yılında Yunan Üçüncü Kolordusu Komutanı olan ve demokrasi yanlısı olarak bilinen Korgeneral Davos, cuntanın yıkılmasından sonra önce Kara Kuvvetleri, sonrasında ise 1976 yılına kadar Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır.

görevlerini bırakmak zorunda kalmıştır. Bu da kışlalarda derin bir moral bozukluğuna yol açmıştı, çünkü bu askerler savaşa hazırı. Rapora göre 1967 yılında bu askerlerin adadan uzaklaştırılması daha sonraki süreçte Türk işgaline yol açan en önemli olaylardan biriydi.⁴²

Yunan Meclisi Araştırma Komisyonunun yaptığı bu analizler sonucunda vardığı sonuç, tartışmasız bir şekilde Kıbrıs'taki Yunan Kontenjan Alayı ve gizlice adaya gönderilen askerlerin geri çekilmesinin Türklerin elini kuvvetlendirdiğiydi. Bu, adanın savunmasında Türkler karşısında büyük bir zafiyete neden olmuştu. Eğer bu askeri birlikler geri çekilmeseydi Türkiye 1974'te harekâta girişemezdi. Aynı şekilde komiteye göre dönemin askeri liderlerinin “Bu askerleri geri çekmezsek Türkiye açık bir şekilde savaş ilan eder” şeklindeki değerlendirmeleri de gerçeklikten yoksundu. Burada esas önemli nokta ABD'nin bu askerlerin geri çekilmesi konusunda yaptığı baskının, Türkleri Kıbrıs'a daha fazla el atma konusunda cesaretlendirmesi idi.⁴³

Her ne kadar rapora göre bu hareket Rumlarda Yunanistan'a yönelik bir güvensizlik oluştursa da, Rumlarda temel hedeflerinden sapmamıştı. Adada yaşayan Türklere yönelik Rum baskısı bu dönemde artarak devam etmiş, Türkler çevrelenmiş kantonlarda en temel erzak-gıda stoklarından ve tıbbi destekten mahrum bir şekilde hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardı.⁴⁴

Araştırma Komisyonu raporlarına göre 1968 yılından 1974 yılına kadar geçen süre içerisinde Türkler, Kıbrıslı Türkleri hem silahlarla donatmış hem de onlara savaş taktikleri konusunda önemli bir eğitim vermişlerdi. Bu kapsamda manga, bölük, tabur ve alay düzeyinde örgütlenmiş bu ada Türklerin sayısı 1974 yılı başındaki Rum Milli Muhafız Ordusunun tahminine göre 11.000 ile 13.500 kişi arasındaydı.⁴⁵

Bu gelişmeler üzerine Rum Milli Muhafız Ordusu “Afrodit” ismi ile bilinen ikinci bir savunma planı hazırlamıştı. Planın ana hattı birinci öncelikle Magosa'ya yönelik muhtemel bir Türk amfibi harekâtının engellenmesi, ikinci olarak ta Lefkoşa ve Girne'nin savunulmasıydı.⁴⁶ Kalipso planında olduğu gibi bu planda da ada beş savunma bölgesine ayrılmıştı, planda yer alan önemli bir husus ise Türk amfibi harekâtı ile eş zamanlı olarak adada başlayabilecek bir kalkışmanın bastırılmasıydı. Bu amaçla hızla silahlanan Makarios, 1964 yılında SSCB'den tank ve zırhlı personel taşıyıcı, 1972 yılında ise Çekoslovakya'dan çok sayıda silah ve mühimmat satın alacaktı.⁴⁷ Planı desteklemek maksadıyla Yunan Genelkurmayı da bir destek planı hazırlamıştı. Bu kapsamında 1968 yılı Nisan ayında onaylanan plana göre adadaki Yunan Kontenjan Alayı, Rum Milli Muhafız Ordusu emrinde muharip bir güç olarak kullanılacak, çıkarmaya yönelik emareler belli olduğunda bir denizaltı Türk amfibi gücünü engellemek için görevlendirilecek, ayrıca muharip ve bombardıman uçakları da amfibi gücü engellemek için kullanılacaktı. Kıbrıs'ta görevlendirilecek denizaltı için özellikle adanın kuzeyinde ve doğusunda 7 adet karakol sahası belirlenmişti. Bunun yanı sıra Girit'te iki savaş gemisi lojistik bütünlemesini yapmış bir şekilde her an adaya intikal için hazır bekletilecekti. Ada açıklarında görevlendirilecek denizaltının harp torpidoları ile seyir kalkacağı ve bölgeye Girit'ten 40 ile 56 saat arasında

⁴²Fakelos Kipru, s.53.

⁴³A.g.e, s.54.

⁴⁴Türkiye adadaki soydaşlarına Kızılay aracılığıyla hem gıda yardımında bulunuyor, hem de özellikle tedavileri engellenen soydaşlarını gemilerle Türkiye'ye nakledilerek tedavi edilmelerini sağlıyor ve masraflar Kızılay tarafından karşılanıyordu. Bu konuyu inceleyen bir çalışma için bakınız. Sadık Sarısan, “Türk Halkının Kıbrıs'a Yaptığı Yardımlar, 1950-1974”, *Uluslararası Boyutuyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2014, s. 159-203.

⁴⁵Fakelos Kipru, s.55.

⁴⁶Raporda çok sık şekilde Türk amfibi harekâtının Magosa'dan beklendiği ve bu yüzden bütün planlamaların buna göre yapıldığından bahsedilmektedir. Türkiye'de Rumlarda ve Yunanlıların Magosa'ya yönelik bir amfibi harekât beklediği düşüncesiyle, barış harekâtında bir aldatma konvoyunu Magosa'ya göndermiş, gece denizden karadaki mücahitlere bilinçli bir şekilde çıkarma olacağına yönelik işaretler gönderilmiştir. Bu muhabere aldatmasına katan Rum güçleri Girne bölgesine gönderilecek alayın sevkini iptal etmiş ve bölgedeki Rum ve Yunan güçlerinin Girne tarafındaki çatışma sahasına erişmesini böylece engellemiştir. Gökhan Atmaca-Oğuzhan Eraslan, *Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türk Deniz Kuvvetleri*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, İstanbul 2024, s.28.

⁴⁷Mesut Uyar- Edward J.Ericson, *Phase Line Attila, The Amphibious Campaign For Cyprus 1974*, Marine Corps University Press 2020, s.66

ulaşması hedeflenecekti.⁴⁸

Hava Kuvvetleri ise bölgede olası bir harekâtı destekleme maksadıyla Girit'te 18 savaş uçağı bulunduracaktı. Savaş uçaklarının esas görevi Türk amfibi gücü adaya ulaşmadan önce onlara mümkün olan en fazla zararı verdimektir. Böylece yardımcı kuvvetler gelene kadar adadaki Yunan birliklerine zaman kazandırılacaktı. Uçaklar Girit'teki Suda ve Kastellion üslerinde silah yükleri hazır vaziyette konuşlanacaktı. Bununla beraber Yunan savaş uçaklarını esas engelleyen unsur yakıtlarının yeterli olmamasıydı. Bu nedenle ilk önce Girit'ten Kıbrıs'a alçak irtifada seyredecek, Türk çıkarma unsurları bombalanacak, müteakiben Kıbrıs'ın güneyindeki üslere veya Rodos'a iniş gerçekleştirilecekti. Zorunlu durumlarda ise Beyrut veya Tel Aviv'e iniş seçenekleri için diplomatik girişimde bulunulacaktı.⁴⁹

2. Makarios'a Darbe Süreci

Askeri alanda bu hazırlıklar sürerken siyasi alanda ise Rumlar ve Yunanlılar arasında bir kargaşa sürmekteydi. Bu kargaşanın en belirgin tarafları ise Makarios ve Grivas'tı. Her ikisi de ENOSİS istemesine rağmen Makarios Türkiye'nin askeri gücü nedeniyle Enosisin zamana dayalı gerçekleştirilmesini ve ada Türklerinin ekonomik güçsüzlüğe mahkum edilmesini öneriyordu, Grivas ise bir an önce ENOSİS'in gerçekleşmesini istemekteydi.⁵⁰ Özellikle 1968 yılından sonra Cunta yönetiminin Makarios'u öldürme girişimleri açıklık kazandı, bu kapsamda 1970 yılı Mart ayı içerisinde Makarios'u taşıyan helikoptere ateş açılmış fakat Makarios bundan sağ kurtulmayı başarmıştı. Bu dönemde Makarios'un uzun süreli politikasının Enosis için yeterli olmadığını düşünen Rumlar ve Yunan subayları EOKA-B adlı yeni bir örgüt kurmuşlardı, 28 Ağustos 1971 tarihinde ise Grivas adaya gizlice gelerek EOKA-B'nin başına geçmişti.⁵¹ 1972 yılından itibaren Makarios'u öldürmek için cuntanın da desteğiyle EOKA-B'nin faaliyetleri hızlanmıştı, bundan Makarios'un özellikle Çekoslovakya'dan silah alması da etkili bir rol oynamıştı çünkü Cunta komünist bir ülkenin Kıbrıs konusuna karışmasına karşı çıkıyordu. Ekim 1973'te Makarios'un bulunduğu Aya Sergio bölgesinde bir suikast girişimi daha olmuş ama Makarios bundan da kurtulmuştu.⁵² Grivas'ın adaya dönüşü ve EOKA-B liderliğini üstlenmesi sonrası iç çatışma daha da yoğunlaşmıştı. Mayıs 1974'te de Rum Milli Muhafızları'nın cephaneliklerinden silahlar çalınıyor ve bunlar EOKA-B'ye aktarılıyordu.⁵³ EOKA-B'nin kendisine karşı gittikçe güçlenmesinden rahatsız olan Makarios ise, 26 Haziran 1974 tarihinde yaptığı açıklamada EOKA-B'nin tamamen Yunanistan tarafından verilen direktiflerle yönetildiğini ve Yunan İstihbarat Teşkilatı'nın da bu işin içinde olduğunu belirtmişti.⁵⁴

Suikast girişimlerinin boşa çıkması sonucu Cunta yönetimi Makarios'u bir darbe ile devirmek için 1974 yılı Mayıs başında karar vermişti. Bu kapsamda gerekli hazırlıkları yapıp planlama aşamasına geçmişlerdi, dönemin ABD Dışişleri Bakanı Kissinger da 23 veya 24 Haziran 1974 tarihinde Yunan cuntasının Kıbrıs'ta bir darbeye girişeceğini biliyordu,⁵⁵ çünkü cunta ile çok yakın bağlantıları vardı.⁵⁶

⁴⁸Fakelos Kipru, s.56-57.

⁴⁹A.g.e., s.57.

⁵⁰Vehbi Zeki Serter, "Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974'te Düzenlenen Rum-Yunan Askeri Darbesi ve Mutlu Türk Barış Harekâtı'nın Başlaması (20 Temmuz 1974)", *Türk-Yunan İlişkileri Bildirileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 347.

⁵¹Ergenekon Savrun, "Kıbrıs'ta Yunan Cunta Darbesine Karşı Türk Barış Harekâtı'nın Belgelerle Tarihi", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 2018, s. 261.

⁵²Bizzat Atina'da Cunta yönetimi tarafından verilen emirle gerçekleştirilen ve EOKA'lı Rumların da içinde olduğu bu iki suikast girişimini Rum arşivleri üzerinden inceleyen bir çalışma için bakınız: Makarios Drusiotis, *Dio Apopiras Ke Mia Dolofoia: İ Hunta Ke Kiprus 1967-1970*, Ekdosi Alfadi, 2009.

⁵³Fakelos Kipru, s.60-61.

⁵⁴Savrun, a.g.m. s.264.

⁵⁵Rum ve Yunan tarih yazımında, Yunanistan'daki cuntanın ABD ile iş birliği içerisinde olduğu, bu kapsamda bir yandan ABD'den maddi destek alırken diğer yandan iç kamuoyu desteği sağlamak için Kıbrıs'ta harekete girişeceğini ABD'nin bildiği ifadeleri sıklıkla yer almaktadır. Ayrıca Makarios'un gittikçe Sovyetlere yaklaşan tavrı ABD'nin kendisini kızıl papaz olarak nitelemesine yol açmıştır. Cuntanın ABD Dışişleri Bakanı

Atina'dan verilen emirlerden sonra 9 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'ta Rum Milli Muhafız Ordusu karargahında yapılan son toplantıda darbenin ayrıntıları kesinleştirilmiş, Yunan Kontenjan Alayı'nın da darbedeki rolü belirlenmişti. Bununla beraber adadaki Yunan Kontenjan Alay Komutanı Yunan alayının darbeye katılmaması fikrini ileri sürmüştü, çünkü ona göre bu Rumlar arası iç karışıklıkla taraf olmak anlamına gelecekti ve adadaki savunma gücünü zayıflatabilirdi. Ayrıca toplantıda Türkiye'nin müdahil olma konusu da gündeme gelmişti. Bu kapsamda Rum Milli Muhafız Ordusu komutanı ve adadaki üst düzey Yunanlı subaylar 12 Temmuz 1974 tarihinde Atina'ya gelmiş, 13 Temmuz 1974 tarihinde Yunan Genelkurmay karargahında darbeye ilişkin son hazırlıklar ve planlamalar yapılmıştı.⁵⁷

Darbe hazırlıkları kapsamında tarih olarak 15 Temmuz 1974 seçilir ve harekâta başlama kodu "Makarios hastaneye girdi" mesajıdır. Darbeye katılmak için 14 Temmuz 1974 gecesi sivil elbise giymiş yüzden fazla Yunan subay Olimpik Hava Yolları'nın özel uçağı ile Lefkoşa'ya gelir, hemen arkasından tekrar bir askeri grup sivil kıyafetlerle adaya intikal etmiştir.⁵⁸

Rapora göre 15 Temmuz 1974 tarihinde Makarios'a düzenlenen darbede, Makarios taraftarları beklenenden daha sert bir direniş göstermiş, ayrıca fırsatçı bazı Yunan subayları yağma olaylarına girişmişti. Yapılan darbe Makarios'a karşı olmakla birlikte Yunan Cuntası içindeki ayrımı da ortaya çıkarmıştı. 1986 yılında alınan ifadelerle göre dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Petros Arapakis ve Hava Kuvvetleri Komutanı General Papanikolaou olaylardan haberdar edilmemişti. Bundaki sebep ise her ikisinin de Amerikalı meslektaşlarıyla yakın iş birliğinde bulunmaları ve olayları Amerika'ya önceden bildirip engelleyebilme olasılığıydı. Makarios'u devirme girişimi cuntanın yaptığı en yanlış hareketlerden biriydi, cunta Makarios'u devirdikten sonra Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşeceği hayalini görüyordu. Halbuki bu düşünce gerçekten çok uzaktı, ayrıca ABD'nin böyle bir şeye izin verip vermeyeceğı şüpheliydi.

Rapora göre bu darbe girişimi Türklere uzun süredir bekledikleri Kıbrıs'a müdahale fırsatını vermişti. Çünkü Türkler garantör devlet olarak uzun süredir Kıbrıs'a müdahale için zaten hazırlıklarını tamamlamışlardı ve sadece olayların kendilerine yol vermesini bekliyorlardı. Cuntanın bu hareketi Türklere bekledikleri fırsatı yaratmıştı.⁵⁹

3. Raporda Kıbrıs Barış Harekâtı Süreci ve Yunanistan'ın Hataları

Adada bu gelişmeler yaşanırken, Türklerin Kıbrıs'a müdahale edileceğine yönelik en ciddi bilgiler Yunan istihbaratının adada bulunan elemanlarından ve özellikle Girne bölgesindeki elemanlarından geliyordu. Türk telsiz mesajlarını dinleyenlerden biri de Aleksandros Simeoforidis'ti. Türkçeyi çok iyi bildiğı için bu konuda çok ciddi istihbarat sağlıyordu. Simeoforidis 20 Temmuz 2022 tarihinde Kathimerini gazetesine verdiği röportajda, 17 Temmuz 1974 tarihinden itibaren Adana ve Mersin'de Türk telsiz muhaberesinde yoğun faaliyetlerin olduğunu, 18 Temmuz'dan itibaren ada üzerinde Türk helikopter ve uçaklarının belli noktalara cephane atmaya başladığını ve Türklere ait kamyonların gelip bunları alıp uzaklaştığını anlatıyordu. Ayrıca 19 Temmuz gecesi yoğun gemi hareketine dair işaretler almaya başladıklarını ve bunu Atina'ya bildirdiklerini belirtiyordu⁶⁰

Kissinger ile olan ilişkileri ve Makarios'a yönelik suikast planının ABD'nin bilgisi dahilinde olduğunu vurgulayan bir eser için bkz.: Kostas Venizelos, Mihalis Ignatiou, *Ta Mistika Arhia Tu Kisinzer*, Ekdosi Livani, Atina 2002,

⁵⁶Fakelos Kipru, s. 68.

⁵⁷A.g.e., s.71-72.

⁵⁸Ulvi Keser, *Kıbrıs'ta Türk-Yunan Fırtınası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, s. 430.

⁵⁹Fakelos Kipru, s.73-79.

⁶⁰Yunanistan'ın Kastoria (Kesre) kentinde doğan ve mübadiller dolayısıyla Türkçeyi bilen Simioforoidis Yunan Harp Okulu'ndan mezuniyetinden sonra 1960 yılında Yunan Silahlı Kuvvetlerinin Türkçe kurslarına katılmış, 1964 yılında Yunan İstihbarat Teşkilatı için görevlendirilmiş ve Batı

Bu istihbaratla beraber bölgede bir dezenformasyon karmaşası yaşanıyordu. Özellikle dönemin Yunan istihbarat çalışanlarından alınan raporlara göre, 1974 yılı Temmuz ayında Varşova Paktı ülkelerinde askeri hareketlilik olduğu, Bulgaristan'ın Yunan sınırına asker sevk ettiğine yönelik birçok bilgi Yunan istihbaratına ulaşıyordu. Bu bilgilerin çok büyük bir kısmının yalan haber olduğu daha sonra ortaya çıktı. Bu bilgilerin yayılmasında ABD'nin Sofya Büyükelçiliği büyük bir rol oynuyordu, o dönem burada görev yapan Yunan büyükelçi Asimaki Papanikolaou'nun araştırma komitesine verdiği ifadeye göre ABD'li meslektaşları özellikle 1974 Temmuz ayında sık sık Sovyetler Birliği ve Bulgaristan'ın yoğun askeri hareketlilik sergilediğini ve Bulgar askerlerinin sınırın güneyine yani Yunanistan'a doğru hareket ettiği yönünde kendisine bilgiler veriyordu.⁶¹

Makarios'u devirmek ve ENOSİS ilan etmek için yapılan darbe sonrası, Atina'nın asla beklemediği bir gelişme yaşanmış, Rum Milli Muhafız ordusu kendi içinde çatışmaya başlamış ve bu çatışmaya Rum polisler de dahil olmuştu. Bu çatışma ortamında Türklerin hazırlıkları ve bu hazırlıklara yönelik İngiltere ve Almanya'daki Yunan askeri ataşelerin hem Atina'ya hem Lefkoşa'daki üst düzey subaylara yönelik uyarılarını kimse dikkate almamıştı, bu ileride pahalıya ödenecek bir hataydı. Gelen istihbarat emarelerine rağmen Cunta yönetimi tam bir uyuşma içerisindeydi.⁶²

Bulgarlara yönelik yalan haber bombardımanı o kadar etkili oluyordu ki Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Arapakis 1974 Temmuz'unda bir resepsiyonda Batı Almanya büyükelçisine kuzeyde yoğun bir askeri hareketliliğin olduğunu, Sofya'nın niyetinin ne olduğunu tahmin edemediklerini ve bu durumda yarın için iyi bir haber olup olmadığı konusunda sürekli şüphelerin olduğunu belirtiyordu.⁶³

Türklerin hareketliliği konusundaki raporlar 19 Temmuz 1974 tarihinde Yunanistan'a yoğun bir şekilde gelmeye başladı. 19 Temmuz 1974 tarihinde BBC akşam 17.30 haberlerinde Mersin'den ayrılan Türk gemilerine ilişkin haberler yapıyordu. Ayrıca Zafer Burnunda bulunan Rum radar ekibi 19 Temmuz akşamı 20.15'te Magosa'ya doğru giden Türk aldatma konvoyunu tespit etmişti, bununla birlikte adadaki Yunan subayların Atina'yı uyarma ve genel alarm ilan etme çabaları sonuç vermemişti.⁶⁴ Bütün bu gelen istihbarata rağmen, Cunta yönetimi bu haberlere inanmak yerine bunun bir blöf olduğunu ifade etmekteydi.⁶⁵

Rapora göre Türk harekâtına hazırlıksız yakalanan Cunta yönetimi, 20 Temmuz 1974 tarihinde dönemin Yunan Cumhurbaşkanı Gizikis başkanlığında savunma komitesini acil olarak toplamış ve ülke çapında genel seferberlik ilanına karar verilmişti, bununla beraber toplantıda Yunanistan'la Kıbrıs'ın birleştiğinin ilan edilmesi gibi hayalperest fikirlerde ileri sürülmüştü. İlan edilen seferberliğe rağmen Yunan ordusunda yeterli donanımın bulunmadığı, seferberlik emri kapsamında kışlalara gelen vatandaşlara üniforma verilemediği ve onların geri çevrildiği dönemin Yunan askeri yetkilileriyle yapılan görüşmelerde ortaya çıkmış, bu kapsamda seferberliğin sadece iç siyasete yönelik bir ilan olduğu raporda değerlendirilmişti.⁶⁶

Seferberlik toplantısından sonra bütün amiral ve generallerin katıldığı savaş konseyi toplantısı başlamış, burada Cunta lideri Gizikis tarafından tekrar Yunanistan ve Kıbrıs'ın birleşmesi fikri ortaya atılmış, bunun Türklere bir gözdağı olacağı söylenmişti. Bununla birlikte bu konu bir karara bağlanmamış, toplantı bütün öğleden sonra devam etmesine rağmen Türkiye ile savaş konusunda da net bir karar çıkmamıştı. Dönemin Yunan Genelkurmay Başkanı Bonano ise anılarında savaş ilan edilmeme sebebi olarak kuvvetler arası anlaş-

Trakya'da çalışmış, 1968 yılında ise Kıbrıs'taki Yunan dinleme timlerine komutan yardımcısı olarak atanmıştı. <https://www.kathimerini.gr/society/561959650/toys-eicha-eidopoiisei-oti-oi-toyrkoi-etoimazontai>. "erişim tarihi: 15.11.2024"

⁶¹Fakelos Kipru, s.84.

⁶²Konstantinos Aleksis Dimitriadis, *Kipros 1974 İ Megali Prodosis*, Ekdosis Pelasgos, Atina 2023, s. 62-63.

⁶³Fakelos Kipru, s.85.

⁶⁴Uyar, a.g.e. s. 110-111.

⁶⁵Fakelos Kipru, s. 86.

⁶⁶Dimitriadis, a.g.e. s.93-96.

mazlığı ileri sürmektedir. Ona göre böyle ağır sorumluluğu olan bir karar için kara, hava ve deniz kuvvetleri komutanlarının tam onayı gerekiyordu. Deniz Kuvvetleri komutanı Arapakis toplantıda donanmanın savaşa hazır olduğunu fakat tam bir hava hakimiyeti olmadan gemileri savaşa göndermeyeceğini söylemişti. Hava Kuvvetleri komutanının gemilere tam bir hava koruması sağlanabileceği ifadesi üzerine ise, Arapakis bundan emin olmadığını, Yunan uçaklarının komuta kontrol ve lojistik dahil önemli sorunları olduğunu söyleyerek cevap vermiş, hava kuvvetleri komutanı ise bu itiraza sessiz kalmıştı. Bu nedenle toplantıda savaş kararı alınamamıştı.⁶⁷

Rapora göre, Türklerin Girne Lefkoşa hattında yaptıkları çıkarma ve havadan indirme harekâtı Rum Milli Muhafız Ordusu planlarında öngörülmuş bir harekât değildi. Açıkçası Türklerin aynı anda bu iki harekâtı yapması beklenmiyordu.⁶⁸ Rum Milli Muhafız Ordusu birliklerinin büyük bir bölümü Makarios'a karşı yapılan darbe nedeniyle iç çatışma içerisindeydi. Türklerin amfibi harekâtı saat 05.20' de başlamıştı⁶⁹ bununla beraber Rum Milli Muhafız Ordusu komuta kontrol sistemlerinde büyük bir karışıklık vardı ve Türklerle karşı direnme konusunda ilk açık emirler ancak saat 08.40 da verildi.⁷⁰ Bu emirlere rağmen, Makarios'a yönelik darbe nedeniyle Rum birliklerinin konuşlanmasında da ciddi sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Girne'de olması gereken beş birlikten sadece ikisi bölgedeydi. Beşparmak dağlarındaki geçitlere sevk edilmesi gereken üç komando birliğinden sadece biri yerindeydi, diğerleri darbe nedeniyle başka bölgelerde görevlendirilmişti ve intikalleri Türk ateşi altında başarısız olmuştu⁷¹ Konuşlanmadaki hatalara ek olarak aynı zamanda Rum Ordusu envanterindeki silahların büyük bir kısmındaki bakım sorunları da ortaya çıkmıştı. Örneğin 1965 yılından beri Rum birlikleri envanterinde 32 adet tank olmasına rağmen, bunların telsizlerin büyük bir kısmı arızalıydı ve motorlarında yedek parça eksikliği ve bakımsızlık nedeniyle önemli sorunlar ortaya çıkmıştı.⁷²

Yunan Meclis Araştırma Komisyonu yaptığı soruşturma sonuçlarına göre Rum Milli Muhafız Ordusu'nun 20 Temmuz 1974 tarihinde başlayan Türk harekâtına karşı koyamamasındaki temel etkenler şunlardı.

1. Direnme konusundaki gerekli emirlerin zamanında verilmemesi
2. Rum Milli Muhafız Ordusu'nun yeterli çatışma tecrübesinin olmaması ve bu konuda yeterli eğitime sahip olmaması
3. Mesleki yeterlik ve profesyonellik düzeyinin özellikle subay personel arasında çok düşük olması.
4. Yaşanan darbe girişimi nedeniyle askerlerin arasındaki moral düzeyinin çok düşük olması ve hüküm süren güvensizlik.
5. Rum komuta kademesinin inisiyatif alma konusundaki tecrübesizliği.⁷³

⁶⁷Bonana, a.g.e, s. 269-270.

⁶⁸1967 yılında Kıbrıs'a yönelik yapılan harekât planlamalarında hava indirme olmadan sadece Magosa'ya yönelik bir amfibi harekât öngörülmüştü, daha sonra sürpriz etkisi açısından Girne plajları hedef plajı olarak seçilmişti. 1972 yılından itibaren yeterli sayıda helikopterin envantere alınmasıyla birlikte planlar revize edilmiş, 1973 yılında ise amfibi hareketle eş zamanlı olacak şekilde bir hava indirme harekâtının yapılması planlanmıştı. Bu planlamalara ek olarak deniz piyade birlikleri kurulmuş, ayrıca 1964 yılından itibaren amfibi gücü oluşturmak için hızlı bir şekilde gemi inşa programı başlatılmıştı. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın planlama süreçlerine ve amfibi harekâta ilişkin bkz.: Serhat Güvenç-Mesut Uyar, "Against All Odds Turkish Amphibious Operation in Cyprus, 20-23 July 1974", ed. Timothy Heck-B.A. Firedman, On Contested Shores: The Evolving Role Of Amphibious Operations in the History of Warfare, Marine Corps University, 2020.

⁶⁹Kıbrıs'a müdahale için oluşturulan Çakmak Özel Görev Kuvveti, 19 Temmuz günü saat 11:30 dan itibaren Mersin'den liman çıkışı yaparak Kıbrıs'a intikale başlamıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türk Deniz Kuvvetleri, Deniz Basımevi, 2024, s. 18-19.

⁷⁰Yunanca kaynaklarda 19 Temmuz 1974 gece yarısı Rum Milli Muhafız ordusundaki bazı subayların inisiyatif alarak Magosa ve Girne bölgesinde Afroditi planının uygulanması emrini verdiklerini, fakat iletişim sorunları ve iç çatışma nedeniyle bu emrin ast birliklere ulaşmadığı, bu nedenle alarm ilan edilmesinde geç kalındığı ifadeleri yer almaktadır. Dimitriadis, a.g.e. s. 73-75.

⁷¹Fakelos Kipru, (Kıbrıs Dosyası) Vuli Ton Elinon, (Yunan Parlamentosu Yayımı) Atina 2018 s.87-89.

⁷²Uyar, a.g.e. s. 79-80.

⁷³Fakelos Kipru, s. 90

Rum birliklerinde bu panik devam ederken, Yunanistan, Rum Milli Muhafız Ordusu'na yardım amacıyla toplam 30 uçakla taşınacak komando birliklerinin Adaya gönderilmesine karar vermiş, bu kapsamda uçakların ilk önce Girit'teki Suda üssünde yakıt ikmali yapması, daha sonra Kıbrıs'a nakledilmesi planlanmıştı. Harekât gece koşullarında yapılacak ve böylece karanlıktan yararlanılacaktı. Harekâta katılacak uçakların gece yarısından sonra Lefkoşa havaalanına inmesi planlanmıştı fakat üç uçak arıza bildirdiği için harekâta katılamadı. Toplamda 15 uçak Girit'ten havalanmış, bununla birlikte rapora göre bu harekâta hiç öngörüle-meyen hatalar gündeme gelmişti, komandoların ağır silahları ve diğer malzemelerinin yüklendiği uçaklar teknik sorunlar nedeniyle kalkamamıştı. Bir uçak gece koşullarında seyir hataları yüzünden yönünü kaybetmiş ve daha sonra Siroz adasındaki hava kontrolün yönlendirmesi ile Rodos'a inebilmişti. Başlangıçta 30 uçakla planlanan harekâta uçaklardan 14'ü intikal edebilmiş, bunlardan 4 tanesi de dost ateşi sonucu ve Türklerin eline geçmemesi için tahrip olmuştu. Rum milli muhafız ordusunun dost ateşi sonucu 28 Yunan komandosu ölmüştü.⁷⁴

Havada yaşanan bu karmaşanın bir benzeri de Deniz Kuvvetlerinde yaşanmıştı. 19 Temmuz 1974 günü Türklerin yoğun hareketliliği karşısında artık bir harekâtın yapılacağı kesinleşmiş gibi iken Yunan Deniz Kuvvetleri Komutanı kendi inisiyatifi ile üç denizaltıyı Girit ve Rodos arasındaki karakol sahalarına gönderdi. Denizaltılara intikal emri o kadar hızlı verilmişti ki, üç denizaltı da eksik personelle ve yeterli yiyecek stoğu olmadan seyre kalkmak zorunda kalmıştı.⁷⁵ 20 Temmuz 1974 günü saat 15:00 da Yunan deniz kuvvetleri sahaya gönderdiği üç denizaltıdan HS Glafkos'a Kıbrıs'a doğru seyretme emrini verdi. 21 Temmuz 1974 te saat 13'te ise bu sefer Yunan Genelkurmay'ın emri ile Deniz Kuvvetleri, sahadaki denizaltılara yeni bir emir vererek Ege'nin savunması için geri dönmelerini emretti, çünkü Genelkurmay'a göre Türkiye ile Yunanistan arasındaki bir çatışma çok yakın gözüküyordu.⁷⁶ 22 Temmuz 1974 tarihinde Yunan deniz kuvvetleri tekrar bu iki denizaltıya Kıbrıs'a doğru seyretmelerini emrederken 23 Temmuz 1974'te Cenevre'de varılan anlaşma kapsamında denizaltılara Salamis üssüne geri dönüş emri verildi.⁷⁷

Yunan parlamentosu soruşturma komisyonunu bu denizaltılar konusunda vardığı sonuç şuydu: Eğer bu denizaltılar Yunan Hava Kuvvetleri ile koordineli olarak Türk çıkarma birliklerine zarar verseydi, Türkiye geri adım atmak zorunda kalacaktı. Ne var ki Deniz Kuvvetleri ve Genelkurmaydaki komuta kademesinin yanlış tahminleri, yanlış bilgilendirmeleri ve tereddütleri bu gemilerin ve bunlarla bağlantılı olarak Yunan hava kuvvetlerinin ciddi bir şekilde kullanılmasını engellemişti. Bu denizaltıların dönemin en yeni denizaltıları olduğu ve Türklere verecekleri zarar karşısında çok fazla bir zarar görmeden görevlerine devam edebilecekleri hususu bilinmesine rağmen tereddüt gösterilmiş ve inisiyatif alınmamıştı. Bunun sonucunda ise, Yunanistan'ın Kıbrıs'a müdahalesindeki en büyük fırsat kaçırılmış ve Türkler adaya daha güçlü bir şekilde yerleşmişti.⁷⁸

Yunan denizaltılarına yönelik verilen emirlerde açığa çıkan koordinasyonsuzluk bir başka olayda daha tekrarlanmıştı. Türk Harekâtı'na karşı Kıbrıs'ı ticari gemilerle deniz yoluyla takviye etmek için, 21 Temmuz 1974 tarihinde bir karar alınmış, bu kapsamda Rethymno isimli ticari gemi hızından dolayı seçilmişti. Atina'da

⁷⁴A.g.e., s. 91-93. Yunan ve Rum Kuvvetleri arasındaki koordinasyonsuzluğun en önemli göstergelerinden biri olan Niki operasyonu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Mehmet Erkan Kılıçoğlu, "Kıbrıs Barış Harekâtı ve Niki (Zafer) Operasyonu 1974", Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi, 2022.

⁷⁵Bahse konu denizaltıların seyir süresince yaşadığı zorlukları ve sürekli birbirleriyle çelişen emirlerin personel üzerinde yarattığı baskıyı dönemin denizaltı komutanı binbaşı Vasilis Gavrilis'in günlükleri üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz.: <https://www.protothema.gr/greece/article/704235/dokoumedo-i-naumahia-pou-den-egine-stin-kupro>. "erişim tarihi: 11. 10.2024".

⁷⁶Yunan Genelkurmay Başkanı Bonano, anılarında Amiral Arapakis'in denizaltıları Kıbrıs'a göndermesinin büyük hata olduğunu, çünkü Ege'de geniş çaplı bir Türk amfibi harekâtı beklediklerini, bu kapsamda kendisinin daha gerçekçi bir değerlendirme yaparak denizaltıları Ege'ye dönme emri verdiğini ifade etmektedir. Grigoris Bonanos, *İ Alithia*, 21 Aprilou, 25 Noembriou, *Kipriakon*, Ekdosis idiotiki, 1986, s. 260-261.

⁷⁷Fakelos Kipru, s.93.

⁷⁸A.g.e., s.94.

bulunan Kıbrıslı Rum 600 öğrenciden alınan gönüllülerle birlikte gemi 21 Temmuz 1974 akşamı seyrine başlamış ve Girit Rodos arasında intikalde iken 22 Temmuz'u 23 Temmuz'a bağlayan akşam verilen bir emir ile rota Kıbrıs yerine Rodos adası olarak değiştirilmişti.⁷⁹ Yunan istihbaratından gelen ve Rodos adasına yönelik ciddi bir Türk tehdidinin olduğu raporuna istinaden gemideki Rum gönüllülerin ada savunmasına yardımcı olmak için Rodos'a nakledilmesi emri verilmişti. Gemi Rodos'a vardığında ciddi bir tehdit olmadığı görülmüştü.⁸⁰

Denizde yaşanan bu olaylara karşılık havada da benzer gelişmeler yaşanmaktaydı. Türk Deniz Kuvvetleri için Yunan uçaklarının menzilinden dolayı Doğu Akdeniz'de esas tehdit Yunan hava gücü değil, Yunan denizaltılarıydı. Bu kapsamda bölgede görevlendirilen Türk Deniz Kuvvetleri unsurları da hava savaşı için değil denizaltılara yönelik müdahale için gerekli hazırlıklarını yapmışlardı ki bu ileride Kocatepe muhribinin batmasında da önemli bir rol oynayacaktı.⁸¹

Bununla birlikte Yunanistan, savaş uçaklarının menzilin düşük olduğunu bilmesine rağmen Türklerin muhtemel bir harekâtına karşılık 18 Temmuz 1974 akşamından itibaren 18 Yunan F-4 savaş uçağı Girit Kastellion hava üssünde üst düzey hazırlık derecesinde beklemekteydi. Bununla beraber bir türlü uçaklara kalkma emri verilmedi. 22 Temmuz 1974 tarihinde 11.00 'de uçaklara Kıbrıs için kalkış emri verildi fakat 2 dakika sonra bu emrin iptal edildiğine yönelik yeni bir emir verildi. Aynı gün 12:24 de uçaklara tekrar kalkış emri verildi. Fakat çok geçmeden bu emirde tekrar iptal edildi. Dönemin Yunan Hava Kuvvetleri yetkilileri ile yapılan görüşmelerde bu emirlerin iptalindeki asıl nedenin her an Bulgaristan'dan Yunanistan'a yönelik bir taarruz olabileceğini ilişkin ellerine gelen bilgiler olduğu ifade edilmekteydi.⁸²

Bu çelişkili bilgilere ilave olarak Yunan komuta kademesinde de bir belirsizlik hüküm sürmekteydi. Harekâtın birkaç gün evvel Yunan Hava Kuvvetleri Komutanı, Cuntaya Türklerle bir çatışma çıkarsa Ege'de üstün olduklarını, Türk stratejik hedeflerinin rahatlıkla vurulabileceğini ifade etmesi Cuntada aşırı özgüven oluşmasına neden olmuş,⁸³ fakat kuzeyden gelen çelişkili bilgiler sonrası iki cepheli bir savaş için hazır olunmadığı ortaya çıkmıştı.

Kuzeydeki yoğun uçak hareketine yönelik olarak dönemin yetkilileri ile yapılan röportajlarda, özellikle Yunan İstihbarat Teşkilatı'nın Bükreş'ten kalkan çok sayıda Sovyet uçağının güneye doğru yöneldiği ve Sofya'ya gelmekte olduğunu rapor ettikleri, bunun Yunanistan'ın kuzeydeki tehdidin boyutunu anlaması açısından kendilerini ikaz edici bir işaret olduğu, aynı anda hem Türkiye hem de Bulgaristan ile bir savaşa girebilme gibi bir durumda kalabilecekleri, bu yüzden de uçakların Kıbrıs'a yönelik kalkışlarını iptal ettikleri söylenmekteydi.⁸⁴

22 Temmuz 1974 tarihinde Andravida'dan Girit Iraklion üssüne dört adet F-4 savaş uçağının kaydırılması emri verilmiş, bu uçaklardan bir tanesi Iraklion üssü pistine inerken kaza kırırma uğramış ve pist uzun süre görev dışı kalmıştı. Yunan parlamentosu komisyonu yaptığı araştırma ve görüşmelerden sonra Yunan hava kuvvetlerinin plansız bir şekilde uçakları kaldırdığını, uçaklara kalkış ve iniş emirlerinin at arda verilmesinin

⁷⁹Dönemin Yunan Genelkurmay Başkanı General Bonanu anılarında geminin seçilmesi ve Rum öğrencilerin adaya takviye olarak gönderilmesi ile bizzat ilgilendiğinden bahsetmektedir. Ona göre geminin özellikle Girit- Kıbrıs arasında gece seyretmesi ve mümkün olduğunca hızlı gitmesi için özel emir verilmiştir. Bonanaos, a.g.e., s. 257-258.

⁸⁰Fakelos Kipru, s.94.

⁸¹Kıbrıs Barış Harekâtı'nda dost ateşiyle batırılan TCG Kocatepe'nin harekât subayı olan Özhan Bakkalbaşıoğlu olaylara ilişkin yazdığı anı kitabında Kıbrıs'a yapılacak amfibi harekâtta hava üstünlüğünün Türkiye'de olduğunu, Yunan uçaklarının büyük bir menzil sorunu bulunduğunu, bölgeye gelseler bile ada üzerinde çok az süre kalabileceklerini fakat yakıt nedeniyle geriye dönmeyeceklerini, bu yüzden de harekâta yönelik seçilen gemilerin ağırlıklı olarak beklenen Yunan denizaltılarının tehdidini bertaraf edecek şekilde seçildiklerini belirtmektedir. Harekât öncesi ve esnasında Türk Deniz Kuvvetleri'nin tehdit değerlendirmelerini inceleyen bir eser için bkz.: Özhan Bakkalbaşıoğlu, *Kıbrıs Barış Harekâtı TCG Kocatepe Nasıl Battı (Bir Akıl Tutulması)*, Kaynak Yayınları, İstanbul Ağustos 2020.

⁸²Fakelos Kipru, s.95.

⁸³Dimitriadis, a.g.e. s. 96-97.

⁸⁴Fakelos Kipru, s. 96.

personelin motivasyon ve hazırlık derecesini bozduğunu, Hava Kuvvetleri komuta kademesinin inisiyatif almaktan uzak ve gerçek bir hareket ortamı planlamasına göre planlar geliştirmede, böylece Türklerin çıkarma harekâtına karşı hava kuvvetlerinin kazanabileceği bir zaferin göz göre göre kaybedildiğini, bunda yetkililerin yanlış bilgilerle yanlış değerlendirmeler yapmalarının önemli olduğunu raporunda belirtmekteydi.⁸⁵

Yunanistan'da Kıbrıs'a gönderilecek hava gücüne yönelik bu karmaşa hüküm sürerken, Kıbrıs'ta da Rum birlikleri arasında bir panik yaşanmaktaydı. Dönemin Rum subayları ile yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen parlamento komisyon raporuna göre yapılan en büyük hatalardan biri zamanında seferberlik ilan etmemektir. Türklerin harekâtından sonra ilan edilen seferberlik bir işe yaramamış, Rum birliklerin çoğunluğu Türklerin ağır ateşi altında sefer görev emirlerin olduğu bölgelere ulaşamamış ve kapana kısılmış, bu da birliklerde panik yaratmıştı. Eğer 18 veya 19 Temmuz tarihinde seferberlik ilan edilip birlikler yerine kaydırılabilse idi, Türklerin harekâtının başarısızlığa uğrama ihtimali olabildi.

Rum birliklerindeki bu emir komuta zafiyetine rağmen bazı taktik başarılarla kazanılmıştı. Yunanistan'ın adadaki kontenjan alayını değiştirmeye giden HS LESVOS amfibi gemisi Baf bölgesine doğru hareket ettiğinde, Türk amfibi harekâtından haberi olmuş, bu kapsamda kendilerine ulaşan Rum istihbaratına istinaden gemi komutanı Atina'dan emir beklemeden Baf'ta bulunan Türk direniş noktalarını bombalamıştı. Bu bombardıman sonrası ise Türk savaş uçaklarının bölgeye yaklaşma tehdidi karşısında gemi önce Türk uçaklarının menzili dışında kalan Mısır açıklarına, oradan da Girit güneyine intikal ederek kısa sürede Yunanistan'a dönme kararı almıştı.⁸⁶ Geminin bombardımanı sonrası bölgeyi savunan Türkler geri çekilmek zorunda kalmış, bu da Rum birlikleri üzerinde kısa süreli de olsa bir moral sağlanmasına yol açmıştı.⁸⁷

Komitenin emir komuta zafiyeti kapsamında Atilla 1'deki (Birinci Barış Harekâtı kastedilmektedir.) hatalar yönünde yaptığı çıkarımlar şu şekildedir.:

1. Rum Milli Muhafız Ordusu komuta kademesi yeterli inisiyatif gösterememiş, yapılan darbe dolayısıyla EOKA ile aralarında devam eden çatışma nedeniyle birliklerin büyük bir bölümü görev yerlerinden uzakta Türk harekâtına yakalanmıştır
2. Yunan komuta kademesi birbirinden koordinesiz hareket etmiş, özellikle 17-18 Temmuz 1974 tarihlerinde Türklerin Kıbrıs'a yönelik bir harekâta girişeceğine yönelik çok açık istihbarat bilgileri olmasına rağmen bunları görmezden gelmiştir.
3. Özellikle Bulgaristan yönünde yoğun askeri hareketlilik bulunduğu yönelik yanlış bilgiler komuta kademesinin kafasını karıştırmış, gerekli inisiyatif alınamamıştı. Deniz Kuvvetleri bölgeye gönderdiği denizaltılar konusunda gerekli emirleri zamanında verememiş, Yunan Hava Kuvvetleri ise koordinasyonsuz emirler neticesinde pilotların savaş azmini kırmıştı.⁸⁸

Raporda çok yoğun bir şekilde ABD'nin bir Türk-Yunan çatışmasını önleme girişimlerinden de bahsedilmektedir. Bu kapsamda ABD Dışişleri Bakanı Kissinger'ın iki ülke arasında olası bir savaşı durdurma konusunda yaptığı girişimlerden biri de 21 Temmuz'u 22 Temmuz'a bağlayan gece saat 01.20 de Yunan Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Arapakis'i aramasıdır. Kissinger Yunan amirale, Yunanlı yetkililere bir türlü ulaşamadığını, bölgede gerilimin azaltılması için kendisinin yetkililerle konuşup bilgi vermesini rica etmiştir. Arapakis te durumla ilgili görüşüp kendisine döneceğini söylemiş, dönemin başbakanı aramış, dönemin Başbakanının "Kissinger bizi kandırıyor, yarın bunları görüşelim" demesi üzerine Yunan Deniz Kuvvetleri

⁸⁵Fakelos Kipru, s. 97.

⁸⁶Dimitriadis, a.g.e. s.117. HS Lesvos amfibi gemisinin komutanı Binbaşı Lefteris Handrinos 1984 yılında Ankara'ya Yunan Deniz Ataşesi olarak atanmış, 1986 yılında Atina'dan Ankara'daki görevine dönerken Batı Trakya'da geçirdiği bir trafik kazasında ölmüştür. Dimitriadis, a.g.e. s. 257.

⁸⁷Yorgos P. Sergi, *İ Mahi Tis Kipru, İ Anatomia Tis Tragedias*, Ekdosi Vlası, Atina 1996, s.397-398.

⁸⁸Fakelos Kipru, s.98-99.

“Sayın Başbakan bu konuları hemen şimdi görüşmemiz gerekiyor, Kıbrıs'taki durum giderek kötüleşiyor, acilen toplamamız gerekiyor” şeklinde cevap vermiştir. Komite raporuna göre Cunta içerisinde 22 Temmuz'da yürürlüğe girecek ateşkes görüşmelerine ilişkin mantıklı olarak davranan tek kişi Deniz Kuvvetleri Komutanı Arapakis olmuş ve Amerikalılar direkt kendisi ile konuşmuştur. Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Cisco, Yunan Deniz Kuvvetleri komutanı Arapakis'le 22 Temmuz 1974 tarihinde tekrar konuşmuş ve ateşkes konusundaki gösterdiği kararlı tutum nedeniyle teşekkür etmiştir. Yunan meclis araştırma komisyonu burada daha önce verilen ifadelerde Yunan Deniz ve Hava Kuvvetleri komutanının Amerikalılarla olan yakınlıklarına dikkat çekerek Amerikalıların görüşmek için niçin diğer kuvvet komutanlarının değil de deniz kuvvetleri komutanı Arapakis'i seçtiğinin hala sorgulandığını ve bu konuda cevabı sadece Amiral Arapakis'in verebileceğini ifade etmiştir.⁸⁹

Birinci Barış Harekâtı'ndan sonra Türkiye diplomatik girişimlerine hız vermiş, bu kapsamda Birinci Cenevre Konferansı (25-30 Temmuz 1974) ve İkinci Cenevre Konferansı (8-14 Ağustos 1974) toplanmıştı. Ne var ki Yunanlıların ve Rumların uzlaşmaz tavırları ve adaya çıkan Türk birliklerinin dar bir üçgene sıkışmış olması, Türkiye'yi ikinci bir harekât icra etmeye mecbur bırakmıştı.

Atilla 2 (İkinci Barış Harekâtı)'ye kadar Yunan istihbaratın tahminine göre Türkler 40.000 asker ve 160'tan fazla tankı Girne üzerinden bölgeye aktarmış bulunuyorlardı. Buna karşılık Yunanistan'ın Kıbrıs'a yaptığı yardım sadece yakıt, cephane ve ikmal maddeleri ile sınırlıydı ve bunlar da ticari gemilerle ulaştırılıyordu. Bu dönemde Rum milli muhafız ordusunun esas işlevi dağılan birlikleri yeniden toparlamak ve yeniden bir organizasyona girmekti. Bu dönemde Yunanistan'da iktidar değişikliği olmuş, Karamanlis başkanlığında geçici bir sivil hükümet yönetimi ele almıştı.⁹⁰

13 Ağustos 1974 tarihinde Yunan savunma bakanı ve kuvvet komutanlarının yaptığı toplantıda Kıbrıs'taki durum ele alınmıştı. Yunan Savunma Bakanı kuvvet komutanlarına hitaben Türklerin görüşmelerde müzakereleri tıkayıcı bir yol seçtiklerini, muhtemel bir Türk harekâtının yaklaşmakta olduğunu, bu durumda Kıbrıs'a ne gibi yardımlar yapılabileceği sorusunu gündeme getirmişti. Yunan Kuvvet Komutanları ise Yunanistan'ın Kıbrıs'a yardımı için 48 saatlik bir süreye ihtiyacı olduğunu, bu süre zarfında piyade birlikleri ve bunları destekleyecek 200 zırhlı aracın Kıbrıs'a ulaştırılabileceğini, ama 48 saat boyunca Kıbrıs'ın direnmesi gerektiğini söylemişlerdi. Yapılan görüşmede Türklerin bölgedeki sayısal üstünlüğü ve coğrafi koşullar dikkate alındığında Rum milli muhafız ordusunun 48 saat direnmesinin pek de mümkün görülmediği, bu nedenle adaya destek sağlanamayacağı ve Türklerle bir savaşa girilemeyeceği kararına varılmıştı.⁹¹

Sonuç

Yunanistan'ın Kurtuluş Savaşı'ndan sonra uğradığı ikinci büyük hezimet olan Kıbrıs Barış Harekâtı aynı zamanda Yunanistan'da siyasi sistemin değişmesi sonucunu getirmiş, yedi yıllık cunta yönetimi harekâtın ilk safhası sonucunda çökmüş, ülke tekrar demokrasiyle yönetilmeye başlanmıştır. Hemen arkasından Yunan Parlamentosu tarafından oluşturulan komisyonlar özellikle Kıbrıs'ta Yunanistan'ın hatalarını ortaya çıkartmaya çalışmış, fakat bu uzun soluklu çalışma siyasi nedenlerle 1988 yılına kadar tamamlanamamıştır.

⁸⁹Fakelos Kipru, s. 101-105.

⁹⁰Enosis hedefiyle yola çıkan Yunanistan'daki cunta yönetimi Türkiye'nin adaya müdahalesinin ilk safhasında halk desteğini tamamen kaybetmiş, bu kapsamda 24 Temmuz 1974 tarihinde Fransa'da bulunan eski başbakanlardan Karamanlis'e iktidarı ele alması için Yunanistan'a dönüş çağrısı yapmıştı. Karamanlis aynı gün Fransız devletinin sağladığı bir uçakla Yunanistan'a dönmüş ve hedefinin işleyen sivil bir demokrasi kurmak, ordunun politikadan uzaklaşması ve ülkedeki kriz halini sona erdirmek olduğunu belirtmişti. Stefanos Çaparas, *İ Politiki İgesia Ke İ Kseni Sti Nea İstoria Tis Elladas IV*, Nea Sinora Yayınları, Atina 1995, s.48. Bu kapsamda Kıbrıs Barış Harekâtı bir anlamda Yunanistan'da yeniden demokrasinin işlemesine de neden olmuştu.

⁹¹Fakelos Kipru, s. 119-120.

Yunan Parlamentosu araştırma komisyonunun temel olarak cevap aradığı sorular Yunanistan'ın Kıbrıs'taki hataları nelerdi ve bir Türk harekâtı için öngörülemedi veya engellenemedi sorularıdır. Bu kapsamda dönemin siyasi ve askeri üst düzey bürokratlarıyla yapılan görüşmelerin sonucunda komitenin vardığı sonuç, Yunanistan'ın Türkiye'nin adaya müdahale imkan ve niyetlerini yanlış değerlendirdiği, Rum Ordusu'nun herhangi bir savaş tecrübesi olmadığı için Türklerle çatışmaya hazır olmadığı ve Yunan komuta kademesinin inisiyatif almadaki eksiklerinin Kıbrıs'ta yaşananlarda başrol oynadığı şeklindedir.

Ayrıca raporda Yunan Kuvvet Komutanları ve Genelkurmay Başkanlığı arasında bir koordinasyon bulunmadığı, Girit Adası'nda yeterli konuşlanma yapılmasına rağmen buradaki savaş uçaklarının etkin kullanılmadığı, istihbarat açısından ise Türk harekâtı ile eş zamanlı olarak Bulgaristan'dan her an bir saldırı gelebileceğine yönelik yoğun bilgi akışının Yunan komuta kademesinin dikkatlerini dağıttığı özellikle vurgulanmaktadır.

Rapor yayımlandıktan sonra dönemin üst düzey Yunan subay ve bürokratlarına yönelik herhangi bir soruşturma yapılmamıştır, bununla beraber özellikle Cunta yönetiminde görev alan üst düzey subaylar Yunan Anayasası'na aykırı davranarak demokrasiyi askıya aldıkları gerekçesiyle ömür boyu hapse mahkum edilmişlerdir.

Yunanistan, meclis araştırma komitesi raporlarını 2018 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile de paylaşmış ve araştırma raporlarını kamuoyuna açmıştır. Yunanistan'ın bu araştırma raporundan gerekli dersleri çıkartıp çıkartmadığı ise başka bir inceleme konusudur. Bununla birlikte; 1993 yılı Kasım ayında Yunanistan ile Güney Kıbrıs arasında imzalanan ve iki ülkenin tek bir savunma alanı olarak betimlendiği ortak savunma doktrini, bu doktrin kapsamında Güney Kıbrıs'ta Mari Deniz Üssü ve Andreas Papandreu Hava Üssü inşası, emir komuta birliğinin sağlanması için Rum Milli Muhafız Ordusu komutanlığına Rum subayların değil, Yunan üst düzey bir komutanın atanması gibi uygulamaların bu komisyon raporunun bir sonucu olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Ünsal Başak (Dr. Öğr. Üyesi)
Author Details	¹ Milli Savunma Üniversitesi, Kıbrıs, Yunanistan ve Ege-Doğu Akdeniz Araştırma Merkezi, İstanbul-Türkiye
	0000-0001-6845-973X ✉ unsal1538@gmail.com

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

Fakelos Kiprou (Kıbrıs Dosyası) Yunan Parlamentosu Arşivi.

Praktika Tis Vulis (Yunan Meclisi Görüşme Tutanakları)

Araştırma-İnceleme Eserleri

Akgün, Sibel, *Kıbrıs'ta Türk Varlığı'nın Koruyucusu Türk Mukavemet Teşkilatı*, Kronik Yayınları, 2024.

Atmaca, Gökhan, Eraslan, Oğuzhan *Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türk Deniz Kuvvetleri*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, İstanbul, 2024.

- Bakkalbaşıoğlu, Özhan, *Kıbrıs Barış Harekâtı TCG Kocatepe Nasıl Battı (Bir Akıl Tutulması)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ağustos 2020,
- Balyemez, Mehmet, "İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs'ta Çıkarılan İkinci Rum İsyanı (18- 19 Aralık 1954)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mayıs 2021, XXXVII/103.
- , *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923- 1960)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024.
- Bonanos, Grigoris, *İ Alithia, 21 Apriliou, 25 Noembriou, Kipriakon*, Ekdosis İdiotiki, 1986
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu, "Modern Yunanistan'ın Karanlık Çağı: Albaylar Cuntası 1967- 1974", *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4 Sayı:37, Aralık 2016.
- Çaparas, Stefanos, *İ Politiki İgesia Ke İ Kseni Sti Nea İstoria Tis Elladas*, IV, Nea Sinora Yayınları, Atina, 1995.
- Çirigotis, Dionisos, *Neoteri Kai Singhroni Eliniki İstoria*, Piyotita Yayınevi, Atina, 2010.
- Dimitriadis, Konstantinos Aleksis, *Kipros 1974 İ Megali Prodosis*, Ekdosis Pelasgos, Atina, 2023.
- Drusiotis, Makarios, *Karanlık Yön EOKA*, Galeri Yayınları, Lefkoşa, 2005.
- , *Dio Apopiras Ke Mia Dolofoonia: İ Hunta Ke Kıprus 1967-1970*, Ekdosi Alfadi, 2009.
- Durie, Eveline, *O Eptanisiakos Mistikos Eterismos Prin Ke Kata Ton Agona Tis Aneksartasias*, Doktora Tezi, Pantion Üniversitesi, Atina, 1999
- Erdem, Nilüfer, "Megali İdea Hayali", *Yunan Algısında Türk İmgesi*, ed. Mustafa Kaymakçı- Nilüfer Erdem, Eğitim Yayınevi, Aralık 2021.
- Erkan, Nihal, *British Intelligence Against EOKA in Cyprus 1945-1960*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2019.
- Foley Charles, *General Grivas Hayatım*, Kalkedon Yayınları, 2012.
- Güvenç Serhat - Uyar Mesut, "Against All Odds Turkish Amphibious Operation in Cyprus, 20- 23 July 1974", ed. Timothy Heck-B.A. Firedman, *On Contested Shores: The Evolving Role Of Amphibious Operations in the History of Warfare*, Marine Corps University, 2020.
- Hacivasileu, Efandis, *Anasitilosı Tis Dimokratias 1974-1977*, IX, Atina, 1996.
- Iraklidis, Aleksis, *Aspondi Yitonas, Elada-Turkia İ Dieneksi Tu Aigeu*, Ekdosi Sideris, 2007.
- Keser Ulvi, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2011.
- , *Kıbrıs'ta Türk-Yunan Fırtınası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kıllıoğlu, Mehmet Erkan, "Kıbrıs Barış Harekâtı ve NİKİ (Zafer)Operasyonu 1974", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 2022.
- Kliridis Glafkos, *İ Katatesi Mou*, Ekdosi Alithia, Lefkoşa, 1989
- Kremmidas, Vasili, *İ Megali İdea: Metamorfosis Enos Ethniku İdeologimatos*, Ekdosi Tipotita, Atina, 2010
- Makris Mihalis, *200 Hronia Apo Tin Eliniki Epanastasi: İ Simvoli Ton ElinonTis Kpru*, İpurgio Aminas Tis Kıpru, Lefkoşa, 2021
- Melokopides, Constantine. (1987). "The Logic of Papandreou's Foreign Policy". *International Journal*, Vol. XLII, Nu.3.
- Özsüer, Esra, *Türkokratia-Avrupa'da Türk İmaji*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Öztoprak İzzet, "Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları", *Belleten*, 1998. .
- Papahelas, A., *O Viasmos Tis Elinikis Dimokratias, O Amerikanos Paragon 1947-1967*, Ekdosi Estia, 1997.
- Papayergiou, S., *Ta Krisima Dokumenta Tu Kipriakou 1959-1967*, II, Ekdosisi Epifaniou, Lefkoşa, 2000,
- Poliviou, Polibios, *Makarios: Ta Tria Lathi*, Ekdosis Katanioti, Atina, 2009.
- Sarısaman Sadık, "Türk Halkının Kıbrıs'a Yaptığı Yardımlar, 1950-1974", *Uluslararası Boyutuyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2014.
- Savrun, Ergenekon, "Kıbrıs'ta Yunan Cunta Darbesine Karşı Türk Barış Harekâtı'nın Belgelerle Tarihi", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 2018.
- Sergis, Yorgos P., *İ Mahi Tis Kıpru, İAnatomia Tis Tragedias*, Ekdosi Vlası, Atina, 1996
- Serter Vehbi Zeki, "Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974'te Düzenlenen Rum-Yunan Askeri Darbesi ve Mutlu Türk Barış Harekâtı'nın Başlaması (20 Temmuz 1974)", *Türk-Yunan İlişkileri Bildirileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1986
- Syrgios Angelos, *İ Eliniki Merarhia Stin Kıpru 1964-1968*, Stratiyikon, II, 2018.
- Şener, Bülent, "1967 Kıbrıs Krizi'nde Siyasi, Askerî ve Hukuki Boyutlarıyla Türkiye'nin Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", *CTAD*, Yıl 16, Sayı 31 (Bahar 2020).
- , "1963-1964 Kıbrıs Krizi: Türk Dış Politikası Tarihinde Askerî, Siyasal ve Hukuksal Boyutlarıyla Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması". *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 103, 2013.
- Tamçelik Soyalp, *Kıbrıs'ta Sessiz ve Gizli Savaş, Arşiv Belgelerine Göre Türk Mukavemet Teşkilatı ve Gizli Tarihi*, Nobel Yayıncılık, Ocak 2024.
- , "Kıbrıs'ta Kurulan Askeri İttifaklar ve Özellikleri", *Folklor/Edebiyat*, XVIII/70(2012).
- Uyar, Mesut-Ericson, Edward J., *Phase Line Attila, The Amphibious Campaign For Cyprus 1974*, Marine Corps University Press, 2020.
- Veremis, Tanos, *Megali Elines*, III, SKAİ Yayınları, Atina, 2009.

Venizelos Kostas, *İgnatiou, Mihalis Ta Mistika Arhia Tu Kisinzer*, Ekdosi Livani, 2002.

Yellice, Gürhan, “Enosis mi Tam Bağımsızlık mı? Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulmasından “İlk Bölünmeye” Atina Lefkoşa İlişkileri (1960-1964), *Tarihin Peşinde*, Sayı: 19, 2018.

———, The American Intervention in the 1964 Cyprus Crisis and The Greek Political Reaction (February-August 1964), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35, 2017.

Yerozisi, Triandafli, *To Kipriako Sti Vuli Ton Elinon, IV, 1974-1989*, Vuli Ton Elinon Dieftinsi Epistimoniki Meleton, Atina, 1994.

Ek | Appendix

Ek 1

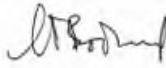
Yunan Meclisi ve GKRY Meclisi arasında 14 Temmuz 2017 tarihinde imzalanan "Kıbrıs Dosyası" Devir Teslim Protokolü

ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΠΑΡΑΛΑΒΗΣ

Σε συνέχεια του Πρωτοκόλλου Συνεργασίας για την Πρόσβαση στο υλικό του «Φακέλου της Κύπρου», με αριθμό πρωτοκόλλου ΕΜΠ 7^η/21-1-16 και του υπ' αριθ. ΕΜΠ 88^η/15.2.17 Παραρτήματός του, τα οποία υπέγραψαν το μεν πρώτο ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων κ. Νικόλαος Βούτσης και ο Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας κ. Γιαννάκης Ομήρου, το δε δεύτερο ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων κ. Νικόλαος Βούτσης και ο Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας κ. Δημήτρης Συλλογής, και μετά την ολοκλήρωση του έργου της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής των Ελλήνων για την καταγραφή, ταξινόμηση, ψηφιοποίηση του «Φακέλου της Κύπρου»,

Στην Κύπρο σήμερα 14/7/2017 σας παραδίδουμε το αρχχειακό υλικό που περιέχει τις μαρτυρικές καταθέσεις του «Φακέλου της Κύπρου».

Συγκεκριμένα, το υλικό αποτελείται από 134 (εκατόν τριάντα τέσσερις) φακέλους, που περιέχουν τις καταθέσεις 88 (ογδόντα οκτώ) μαρτύρων στην Ολομέλεια της Επιτροπής, όπως και τις καταθέσεις 45 (σαράντα πέντε) μαρτύρων στην Υποεπιτροπή για τη δημιουργία του Πορίσματος, καθώς και τα συνοδευτικά έγγραφα που κατατέθηκαν από τους μάρτυρες. Οι φακέλοι είναι ταξινομημένοι αριθμητικά σε 11 (έντεκα) σφραγισμένα κιβώτια.

Ο Παραδίδων

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΟΥΤΣΗΣ
Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων

Ο Παραλαβών

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΥΛΛΟΥΡΗΣ
Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων της
Κυπριακής Δημοκρατίας

Kaynak: Fakelos Kipru, s.23, Yunan Meclis Arşivi.

Ek 2

ΕΟΚΑ lideri Grivas'ın Kıbrıs'taki faaliyetleri nedeniyle fahri korgenerallik rütbesine yükseltilmesine yönelik Yunan meclis görüşmesi tutanağı, *Praktika Tis Vulis*, 18 Mart 1959.

ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΙΣ 18 ΜΑΡΤΙΟΥ 1959

Πρόεδρος. Πρό της 'Ημερησίας Διατάξεως ἐζήτησε τὸν λόγον ὁ κ. 'Υφυπουργὸς τῆς 'Εθνικῆς 'Αμύνης.

Γ. Θεμελῆς ('Υφ. 'Εθνικῆς 'Αμύνης). Κύριοι βουλευταί, ἡ Κυβέρνησις ἐκτιμῶσα τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερον ὁ 'Αντισυνταγματάρχης Πεζικοῦ ἐν ἀποστρατεία Γεωργίου Γρίβας (χειροκροτήματα) κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τῆς Κύπρου, ὑποβάλλει τὴν πρότασιν ὅπως ἡ Βουλὴ ἐπιτρέψῃ τὴν κατάθεσιν σχεδίου νόμου διὰ τοῦ ὁποίου τιμῆς ἐνεκεν ὁ 'Αντισυνταγματάρχης Πεζικοῦ ἐν ἀποστρατεία Γ. Γρίβας, προάγεται εἰς τὸν βαθμὸν τὸν ὁποῖον κατέχουν νεώτεροί του ἐν τῇ ἐπετηρίδι ἤτοι εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ 'Αντιστρατήγου. (Χειροκροτήματα).

'Η Κυβέρνησις εἶναι βεβαία ὅτι ἡ 'Εθνικὴ 'Αντιπροσωπεΐα συμμεριζομένη τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἀπόψεις αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν τιμητικὴν διάκοισιν, ἡ ὁποία δέον νὰ γίνῃ δι' ἓνα πραγματικὸν ἥρωα, ὁ ὁποῖος ἐτίμησε τόσον τὴν γενέτειράν του Κύπρον, ὅσον καὶ τὸν 'Ελληνικὸν στρατόν, ἐκ τῶν κόλπων τοῦ ὁποίου προῆλθε, θὰ θελήσῃ νὰ ψηφίσῃ ὁμοφώνως τὸ κατατιθέμενον σχέδιον νόμου κατὰ τὴν ἀποψινὴν συνεδρίασιν.

'Ο τίτλος τοῦ νομοσχεδίου ἔχει οὕτω: «Περὶ προαγωγῆς τοῦ ἐν ἀποστρατεία 'Αντισυνταγματάρχου Γεωργίου Γρίβα καὶ ἀπονομῆς εἰς τοῦτον εἰδικῆς συντάξεως».

Πρόεδρος. 'Ο κ. 'Αρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων, ἔχει τὸν λόγον.

Σ. Βενιζέλος. Κύριε Πρόεδρε, ἐζήτησα τὸν λόγον, διότι ἐνόμιζα ὅτι εἶναι χρέος τοῦ Κόμματος τοῦ ὁποίου ἐγὼ τὴν τιμὴν νὰ ἡγοῦμαι, νὰ ναιρετίσῃ τὴν εἰς 'Αθήνας ἀξιῶν τοῦ θρυλικοῦ Διγενῆ. 'Ο 'Αντισυνταγματάρχης Γρίβας, διεξήγαγεν ἐπὶ τετραετίαν ἓνα ἥρωϊκόν, ἀλλὰ ἄνιστον ἀγῶνα ἐναντίον μιᾶς κοσταιᾶς αὐτοκρατορίας, τὴν ὁποίαν συχνὰ περιήγαγεν εἰς πολὺ δύσκολον θέσιν. Νομίζω ὅτι γοέος τῆς 'Εθνικῆς 'Αντιπροσωπεΐας θὰ ἦτο νὰ ἐκφρασθῇ ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν ἐκπροσώπων τοῦ 'Εθνους πρὸς τὸν ἥρωϊκὸν Διγενῆ καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς ὅλους τοὺς ἀγωνιστὰς τῆς Κύπρου διὰ τὰς προσφερθείσας μεγάλας ὑπηρεσίας των. (Χειροκροτήματα).

Πρόεδρος. 'Ο κ. 'Ηλιῶς ἔχει τὸν λόγον, ὡς ἐκπρὼσωπος τῆς ΕΔΑ.

Η. 'Ηλιοῦ. Ἡ ΕΔΑ τιμᾷ ὅλους γὰρ εἰς ἐξάίρεσιν τοὺς ἀγωνιστὰς τοῦ μεγαλειώδους ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ καὶ ἀντιαποικιοκρατικοῦ Κυπριακοῦ ἀγῶνος, ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτευτικῆς τῶν ἑαυτοῦ τῶν συλλογικῶν καὶ ἀνέκδοτων ἡλλὰ

Ek 3

Yunan Deniz Kuvvetlerinin 22 Temmuz 1974 tarihinde Hs Nireus ve Hs Glavkos denizaltılarına Kıbrıs'a doğru tekrar seyir yapılmasını emreden yazısı.

E. 205		ΕΝΤΥΠΟΝ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΣΗΜΑΤΟΣ		
ΧΩΡΟΣ ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΗΝ Γ.Δ.Σ.		'Αριθ. Γ.Δ.Σ. _____		
ΑΠΟ :	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ - ΩΡΑ DATE-TIME GROUP	ΒΑΘΜΟΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ SECURITY CLASSIFICATION		
FROM : AN	22I500/7	APOR.		
ΠΡΟΣ :	ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΣ ΔΙΑ :		PROCEDURE FOR :	
TO : NHREYS GLAUKOS	-0-			
KOIN. :	ΕΝΕΡΓΕΙΑΝ ACTION	ΚΟΙΝΟΠΟΙΗΣΗΝ INFORMATION		
INFO : STOLOS 353 MNAS				
AN 4724 I.- AMA LHQEI PLEYSATE YPO PÓLEMIKAS SYNCHKAS EN KATADYSEI TO TAJYTERON DYNATON KAI EGKATASTHSATE POLEMIKAS PERIPOLIAS EIS TOMEIS: A; GLAYKOS METAXY MESHMBRINWN 33 30A - 34 30A KAI APO BOREIAS AKTAS KYPROU WS AKTAS TOYRKIAS. B; NHREYS METAXY MESHMBRINWN 32 30 A - 33 30 A KAI APO BOREIAS AKTAS KYPROY EWS AKTAS TOYRKIAS 2.- EPIJEIRHSIAKOS ELEGJOS YPO AN 3.- APOFYGATE ENTOPISMON KAI EMPLOKHN 4.- METRA AMYNHS WS EN POLEMW 5.- EPICESIS KATA TOYRKIKWN NAYTIKWN DYNAMEWN ME PROTAI-RAIOTHTA KATA SEIRAN A/T METAGWGIKA CA DIATAJCH DIA NEWTERAS PLHN PERIPTWSEWS ANWTERAS PARAG. 4. 6.- ANAFERATE LHQEI KAI KATANOHSHN WR. EPID. 22I930				
ΣΤΟΙΧ. ΔΙΕΚΠΕΡ.	ΗΩΛ ή ΗΩΔ	ΔΙΑΤΑΛΟΣ	ΧΕΙΡΙΣΤΗΣ	ΗΩ ΔΑΚΤΥΛΟΓΡ.
ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΝΟΜΗ:				Σελ. _____ Έκ Σελ. _____ Page _____ Of Page's _____

Kaynak: <https://cyprustimes.com/koinonia/i-chounta-den-afise-ta-ellinika-ypovrychia-na-htypisoun-ton-tourkiko-stolo/>

Ek 4

HS Lesvos gemisi komutanının Baf bombardımanı öncesine ait döneme yönelik 23 Aralık 1974 tarihindeki ifadesindeki harp ceridesi tutanağı.

ΑΚΡΩΣ ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ (Ε.Χ.)

ΠΡΟΣ: ΑΕΔ/ΔΙΚ

ΠΙΣΗΣ (Μ) Ε.ΧΑΝΔΡΙΝΟΣ
3 ΕΓ/2

ΘΕΜΑ: Πολεμικά ήμερολόγια

*Ημερομηνία: 23 Δεκεμβρίου 1974

ΣΧΕΤ.: α) Φ.204/15ΝΟΕ 74/ΑΕΔ/ΔΙΚ
β) Φ.204/3/15 ΝΟΕ 74/ΑΕΔ/ΔΙΚ
γ) Φ.204/5/13 ΔΕΚ 74/ΑΕΔ/ΔΙΚ
δ) Δγή Αύτου *Αρ.Πρωτ.24/74/19.12.74/ΑΗ/3ΕΓ

Είς εκτέλεσιν σχετικών, λαμβάνω τήν τιμήν νά αναφέρω τά ακόλουθα:

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1-15 ΙΟΥΛΙΟΥ 1974

α.- Τό Α/Γ ΑΕΣΒΟΣ είχεν προγραμματισθή διά μεταφοράν προσωπικού καί υλικού, ΕΛΔΥΚ είς Κύπρον, μέ προβλεπομένην ήμερομηνίαν απόπλου τήν μεσημβρίαν τής 12ης 'Ιουλίου 1974.

β.- 'Η φόρτωσις επί του πλοίου ήρχισεν τήν πρωΐαν τής 11ης 'Ιουλίου καί έπερατώθη τάς βραδινάς ώρας τής αΐτης ήμέρας.

γ.- Τήν μεσημβρίαν τής 11ης 'Ιουλίου τό πλοΐον είδοποιήθη τηλεφωνικώς, υπό του 'Αρχηγείου Ναυτικού, ότι δ απόπλους του άνεβάζετο επί 24 ώρας, λόγω μη έγκαίρου φορτώσεως των προβλεπομένων υλικών. Σχετικόν σήμα επί του αυτού άντικειμένου έλήφθη είς πλοΐον τήν πρωΐαν τής 12ης 'Ιουλίου. Τελικώς, ούδέν έφορτώθη τήν 12ην 'Ιουλίου, δεδομένου ότι ως άνεφέρθη ή φόρτωσις είχεν περατωθή τήν προηγουμένην.

δ.- Τό πλοΐον απέπλευσεν τήν μεσημβρίαν τής 13ης 'Ιουλίου διά ΚΕΧΡΕΑΣ πρός έπιβίβασιν του μεταβαίνοντος είς Κύπρον προσωπικού ΕΛΔΥΚ. Από τάς ΚΕΧΡΕΑΣ τό πλοΐον απέπλευσεν δι' Αμμόχωστον Κύπρου τήν 132200 μέ προβλεπομένην ήμερομηνίαν κατάπλου τήν 170700.

ε.- Τήν πρωΐαν τής 15ης 'Ιουλίου εύρισκόμην μετά των 'Αξιών συνοδών τής ΕΛΔΥΚ είς δεξιόν κατάστρωμα του πλοίου, ότε περί τήν 0930 προσήλθεν δ 'Υπόλογος Τηλεγραφετής καί μου άνέφερε ότι, ως μετέδωσεν δ Ραδιοφωνικός Σταθμός Λευκωσίας, τήν πρωΐαν έξεδηλώθη πραξικοπήμα υπό τής 'Εθνοφρουράς, έναντίον του 'Αρχιεπισκόπου Μακαρίου καί ότι δ 'Αρχιεπίσκοπος ήτο νεκρός. Πάραυτα άνήλθον επί τής γεφύρας όπου καί προσωπικώς διεπίστωσα τήν όρθότητα τής πληροφορίας. Κατόπιν αυτού απεφάσισα όπως συνεχίσω τήν αποστολήν μου τάς προθέσεις μου άνέφερα διά σήματος (ΔΕΣ 114/ΗΩΠ 151020) είς 'Αρχηγείον Ναυτικού, τό όποΐον έν συνεχεία μέ διέταξε όπως συνεχίσω κανονικώς τήν αποστολήν μου. Συγχρόνως μέ τά άνωτέρω διέταξα όπως άνέλθω επί του καταστρώματος μέρος πυρομαχικών καί τοϋτο διότι τήν στιγμήν εκείνην δέν έγνώριζον τί ήδύνατο νά συμβή πλησιάζων είς τάς άκτάς τής Κύπρου.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 16-19 ΙΟΥΛΙΟΥ 1974

ζ.- Τήν πρωΐαν τής 16ης 'Ιουλίου άντελήφθη πολεμικόν σήμα φέρον Κυπριακήν καί 'Ελληνικήν σημαίαν νά διέρχεται είς μικράν απόστασιν από του πλοίου μέ πορείαν άντικινήν καί μέ αρκετά ύψηλήν

. / .